

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ՓՈՐՁՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԻ
ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

633(26)

16 38

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

**ՓՈՐՁՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԻ
ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ**

47.023

ԱՐՑԱԹԻՒՆ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

«ԴԻԶԱԿ ՊԼՅՈՒՄ»
Ստեփանակերտ-2010

Ու 380 Փորձության օրերի խորհուրդը / Բ.Ուլուբաբյան Ստեփանակերտ:
Դիզակ Պլուս, 2010.- 320 էջ:

Սույն ժողովածուն բաղկացած է երեք բաժնից՝ պատմագիտություն, հրապարակախոսություն եւ հարցազրույցներ:

Գրքի յուրաքանչյուր բաժնում նյութերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով: Ոչ բոլոր հոդվածներն են ժամանակագրված:

Գիրքը ներկայացնում է Արցախի եւ Հայաստանի վերջին շրջանի պատմության որոշ դրվագները:

ՀՏԴ 941 (479.25) : 325
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 66. 3 (2Հ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՐԾԱՅԵ ԴԱՐԸ

«Թերեւս անհավատալի թվա, եթե ասեն, որ Հայաստանն Ալեխայի ամենամշահավոր ակադեմիան է եղել... 9-13-րդ դարերում Հայաստանը կարող էր այս աշխարհամասի մեծագույն մասի ուսուցիչը լինել,- գրել է 18-րդ դարի ֆրանսիացի հայագետ Գիյոմ դը Վիլֆրան: Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցը նա հարստացրել է բոլոր գիտությունների մեջ հնուտ մարդկանցով՝ աստվածաբաններ, հռետորներ, քերականներ, փիլիսոփաներ, եկեղեցական մատենագիրներ, պատմաբաններ, աստղագետներ, ասորերենին, արաբերենին, պարսկերենին, լատիներենին գերազանց տիրապետող թարգմանիչներ»¹:

Հայկական մշակույթի Արծաթե դարի սկիզբը դրեց Բագրատունյաց թագավորությունը: Եվ շինարարական հանճա՞րն իր ետեւից տարավ մնացած բնագավառները. Ախթամարի տաճարն ու վանքը երգելու համար Թովմա պատմիչ էր պետք... Հետո Ձաքարյանների ռազմական ու շինարարական սխրանքները թղթին հանձնող Կիրակոս, Վարդան, Տաթևիւնը՝ Ստ. Օրբելյան, որը հենց փակողը դարձավ Արծաթե դարի... հայ ճարտարապետությունը:

Բայց Ոսկեդարի սկիզբն ու ազդարարը գիրն ու նրանով ստղծված դպրությունն էին... ճարտարապետությունը գիտության հետ միասին, եկավ վերջում, իբրեւ եզրափակիչ գործոն (Անանիա Շիրակացին եւ Ջվարթնոցը): Իսկ այստեղ ճարտարապետությունն էր խթանն ու ազդարարը: Ավելի ճիշտ՝ քաղաքական ու տնտեսական վերելքով պայմանավորված ճարտարապետությունը:

Հետաքրքիր է, որ մեր ազգային ամենացայտուն գծերն ստեղծվեցին մեր սեփական թագավորության կորստի վտանգի իրական պատկերը տեսնելուց հետո (մեր գիրը եւ դպրությունը) եւ թագավորության կորստից հետո (մեր ճարտարապետության 5-6-րդ դդ-ում եւ հատկապես 7-րդ դարում, երբ թվում էր, թե մենք կործանված ենք իբրեւ ամբողջություն. պարսիկներին ու բյուզանդացիներին գումարվել էր արաբ. հեղեղը, որն իր առաջ քշած տանում էր ամեն լավ բան: Մենք հենց այդ ժամանակ Ջվարթնոց էինք կառուցել եւ նրա նմանակները կանգնեցրինք Իշխանում, Շաքիում, Գարդմանքում, ու հետո էլ, արաբների լուծը թոթափելով, կառուցեցք Անիում,- մեկը մյուսի ետեւից, 1001 եկեղեցի:

1001-ը հեքիաթի՞ թիվ է: Բայց չէ՞ որ մենք նախ մեր երազներն ենք հյուսում հեքիաթի պես, ապա կառուցում նրանք՝ մեր երազ-հեքիաթներից առնելով գծերն ու գույները, ինչպես մի Տրդատ ճարտարապետ, մի Մոմիկ, մի Արագիս Պիծակ կամ...

Արծաթե դարը

Այդ ժամ Եվրոպայում եւ Բյուզանդիայում պիտի կառուցեին վիթխարածավալ շինություններ, որոնց փառքամությունն ու մեծությունը պայմանավորված էին նվաճումներով, նոր երկրների ու ժողովուրդների նյութական հարստու-

թյունների կլամոմներով... Իսկ Հայաստանում մի Պողոջ իշխան մի ձեռքին սուր՝ ասպատակչներին էր փրկում իր հայրենի ոստանները, մյուսով հովա-նավորում էր Մոմիկին, որ կառուցում էր, Գեղարդի վիճակներն էր դնում ժայռի մեջ, որպեսզի շտեմնի թշնամին, չավերի երկրի վրա... կամ կերտում էր փոքրա-ծավալ, բայց միասնական ու ավարտուն այն հորինվածքները, որոնք, ինչ տե-ղից էլ նայես, մի ծաղիկ թվան, հողից դուրս ժայթքած, հողի վրա բարձրացած կուռ ու միասնական ծաղիկ պես: Այն ծաղիկ, որ թառամել չունի ժամանակի եւ տարածության մեջ...

V դարում Աստվածաշունչ էինք թարգմանել, սուրբ գրքերի մեկնաբանու-թյուններ ու փիլիսոփայական երկեր. մեր պատմության առանձին դրվագներն էինք մատյաններ դարձրել...

Բայց անհրաժեշտ էր ունենալ մեր սեփական աստվածաշունչը, որ լինի մեր կենսագրության պատկերը եւ ասրելու կերպի ուղեցուցիչը, քննական ու քննա-դատական, անսխալ ու վեհաթոյիչ... Եվ դրա համար ծնվեց Մովսես Խորենա-ցին, նա, որը պիտի դառնար մեր Պատմահայրը, պիտի գրեր մեր սեփական աստվածաշունչը, որպեսզի դար ու դարեր լինի դասագիրք, շունչ տա մեր քա-ղաքական անշունչ մարմնին, արյուն ներարկի, գաղափարներով կենսավորի եւ ազգին պահի:

Հինգերորդ դարում համաշխարհային մթնոլորտի ասպագայմացած օդը շն-չած Քերթոզահայրը հային ազգայնացրեց, ազգային գիտակցություն եւ զգաց-մունք ներարկեց... Մի աներեւակայելի երեսույթ...

Բայց այստեղ իր վեհությամբ մեր առաջ կանգնում է նաեւ Ամբաստ Բագրատու-նի ասպետը: Բագրատունիները թագադիր ասպետներն էին անցյալ դարերից...

Հիմն թագավորություն չունենք, որպեսզի նրա ժառանգորդների գլուխնե-րը զարդարեք թագերով...

Եվ նա եկավ թագ դնելու մտավորականի գլխին, գտավ իր ժամանակի մե-ծագույն քերթողին, ծեր ու անպարսպ, գտավ եւ հանձնարարեց գրել ազգի պատմությունը: Ուրիշ պատվիրատուներ էլ էինք ունեցել, որոնք հովանավոր-ներ են եղել, որ գրվի այս կամ այն անձի, այս կամ այն տոհմի պատմությունը, շատ անհրաժեշտ գործ, երախտալից, բայց սա ուրիշ էր, սա պատվիրեց գրել ազգի ամբողջական պատմությունը նրա ծննդյան օրից սկսած...

Նյութեր չկան,- ասում էր նա,- օգտվիր ժող.հիշողությունից, նրա հյուսած հին-հին պատմությունների պատահիկներից, նույնիսկ առասպելներից... Եվ ցույց էր տալիս առասպելներն ու գրույցները, մատնանշում նրանց մեջ եղած իրական-պատմական հատիկները, որոնք պետք է ծլարծակեին Քերթոզահոր հանձնարել գրչի տակ, կազմեին շարունակական պատմությունը, մեր կենսագ-րության ասքն ու կապուստը... Այն 1500 տարեկան է. 482-ին սկսվել է պատե-րագնը...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սովետական Հայաստան», 1983, հմ. 10:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆՈՐ ՎԱԿԵՐԱԳԵՐԸ

Մեր օրերում հետզհետե ստվարանում են շարքերն այն հետազոտողների, որոնք հանդգնած են, թե հայ ժողովրդի արմատներն ու ակունքները պիտի փնտրել բնօրրանում՝ Հայկական բարձրավանդակում: Այս տեսության համա-ծայն հայոց լեզուն, սկզբնապես տեղաբնակ հայկական նախացեղին պատկա-նելով, աստիճանաբար իր ազդեցության տակ է առել հարեւան տեղաբնակ եւ եկվոր ցեղերին, դարձել Հայկական բարձրավանդակի բնակչության լեզուն, այն միակն ու ընդհանրականը, որի մասին, արդեն իբրեւ վաղուց ի վեր գոյու-թյուն ունեցող իրողության, վկայել է հույն մեծ պատմաբան Ստրաբոնը մեր քվականության արշալույսին:

Հայախոս ցեղի «եկվորության» վարկածի կողմնակիցները ջանում են իրենց ընթերցողներին համոզել, թե, իբր, այս տեսակետը նոր երեսույթ է, միայն վերջին ժամանակների ծնունդ եւ հատկապես պատմագիտական նյութերին անտեսելու կամ սխալ մեկնաբանելու արդյունք:

Սակայն իրականությունը միանգամայն ուրիշ պատկեր ունի: Հայ ժողովր-դի եւ նրա լեզվի անդրեմածին լինելու մասին տեսությունն այնքան հին է, որ-քան հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի պատմության ու նրա լեզվի ծագման հարցերի նկատմամբ: Եվ, ճիշտ հակառակը, «եկվորության» տեսակետն է, որ հորինվել է ետին ժամանակներում, փարթամորեն ուռճացել վերջին տասնամ-յակներում՝ իր հիմքում ունենալով աղբյուրագիտական տեղեկությունների խե-ղաթյուր պատկերացումն ու ճշմարիտ գիտության հետ կապ չունեցող տրա-մադրություններ:

Բավական է ասել, որ հայկական ավանդությունը, մեր ամբողջ մատենագ-րությունը սկսած 5-րդ դարի պատմիչներից, եւ նոր ժամանակների ուսումնա-սիրությունները հայ ժողովրդի պատմության վաղագույն շրջանը կապել են Սի-ջագետքի հյուսիս-արեւմտյան շրջանների եւ Հայկական բարձրավանդակի հետ: Հին աշխարհի գրավոր աղբյուրների շտեմարանները սեպագիր սաւերի դիվաններն ու վիճագրերը դեռեւս իրենց գաղտնիքները չէին բացել գիտու-թյան առաջ, եւ, այսպես կոչված, նախապատմական ժամանակների իրողու-թյուններին տեղեկանալու համար կար միայն մեկ եղանակ՝ դիմել ժողովրդի հիշողության:

Անեն մի ժողովուրդ շատ ավելի հին է, քան նրա մասին խոսող աղբյուրնե-րը: Թերեւս՝ նաեւ նրա հիշողության մեջ պահպանված դրվագները... Եվ այս դեպքում ուսումնասիրողները փորձում էին հայոց ինքնակենսագրական առասպելների ու զանազան գրույցների մեջ տեսնել իրական պատմության փաստերը:

Բայց 19-րդ դարի կեսին գիտությանը հայտնի դարձան ասուրաբարելական սեպագրերն ու նրանց վերածննդն զաղտնիքները: Համարյա միաժամանակ ասպարեզ եկան նաեւ պատմական Հայաստանի տարածքում սփռված սե-պագրերը, որոնց վերծանումը հնարավոր դարձավ միայն դարի վերջին քառոր-դում: Եվ այս բնագավառի առաջին գիտականներից մեկն էր բազմաճիւղաբան հա-

յազգետ, հայոց հին պատմության ու հայերենի հանրամանաչ հետազոտող Քե-րովբե Պատկանյանը:

Մեզ հետաքրքրող հարցի իր պատասխանն անվանի հայագետը բավա-կան ընդարձակ շարադրել է Վանի սեպագրերին նվիրված շատ ուսանելի հե-տազոտության մեջ՝ իբրև ասորեստանյան վիմագրերի եւ այն ժամանակ ար-դեն իրենց առաջին տվյալները գիտությանը տրամադրած Վանի սեպագրերի հետազոտության արգասիք:

Պատկանյանը, հայ բանավոր ու գրավոր աղբյուրների խոր ուսումնասիրու-թյան եւ նորահայտ սեպագրերի տվյալների հիմքի վրա, գտնում էր, որ հայ ժո-ղովուրդը կազմավորվել է Հայկական բարձրավանդակում, եւ նրա լեզուն էլ անդրեմածին է:

Պատկանյանը հանդգնում էր, որ աղբյուրներից կատարելիք միակ եզրա-կացությունը կարող է լինել միայն եւ միայն հայերի տեղաբնիկության մասին: Նա հանդգնում էր, որ հայերը, արհացիներն ու հույները միասին են բաժանվել նախամայր հնդեվրոպական լեզվից, ապա տարածվել իրենց երկրներում: Թե-սալիայում, Թրակիայում ու Հունաստանում հանդիպող հայկական կամ նման հատուկ անուններն էլ ապացույց են, որ այդ վայրերի ժողովուրդներն ինչ-որ ժամանակ ապրել են Հայաստանում կամ անցել են Հայաստանով: Հետագայի հույն հեղինակները սխալվում էին՝ հակառակը պնդելով:

Շուրջ մեկ դար հետո այս կարծիքը տեղ պիտի գտներ հնդեվրոպական նա-խալեզվի տեղադրման առթիվ Տ. Վ. Գամկրելիձեի ու Վ. Վ. Իվանովի հրապա-րակված հայտնի տեսության հիմքում:

Հայտնի է, որ Ք. Պատկանյանը Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված սեպագրերի առաջին հիմուտ վերծանողներից ու մեկնաբաններից մեկն է: Շատ կարեւոր է նրա կարծիքն ու նրա հեղինակը հանդիսացած ժողովրդի առնչակ-ցությունների մասին:

Շուրջ մեկ դար առաջ Պատկանյանը հանդգնում էր, որ ուրարտական հայ-տարարվող Հայաստանի սեպագրերի հեղինակը հայ ժողովուրդն է. «Մենք հինք ունենք մտածելու,- գրել է գիտնականը,- թե հայերն այն ժողովուրդն են, որը փորագրել է արծաճագրությունները, իսկ լեզուն արդեն այն չէ, որով նա խոսում էր այն ժամանակ»:

Ժողովուրդն այն է, լեզուն այն չէ: Երկու դեպքում էլ Պատկանյանը հակադր-վում էր այն օրերում արտահայտված անտրամաբանական տեսակետների: Չէ՞ որ «Ուրարտու» անվամբ մոլորված որոշ հետազոտողներ արդեն մտածում էին, թե դա ոչ մի նմանություն չունի «Հայաստան» եւ «հայ» անունների հետ, հե-տեւապես եւ, հայերին Հայաստանում տեղադրելու համար պետք է սպասել, որ Ուրարտու անունը չքվի այնպես, ինչպես հայտնվել էր: Իսկ լեզուն: Վանյան վիմագրերի լեզուն այնքան ուսումնասիրված չէր, որպեսզի պարզ պատկերա-ցում լիներ նրա բառապաշարի, քերականական ձևերի եւ ընդհանուր որակի մասին: Այդ պատճառով եւ նույնիսկ զարմանալի չէր, որ համայն միաժամա-նակ (1870-ականների սկզբին) գերմանացի արեւելագետ Ա. Մորդմանը այդ սե-պագրերի լեզուն համարում էր հայերենը, իսկ ֆրանսիացի Ֆ. Լենորմանը՝ վրացերենը:

Պատկանյանը գիտեր, որ տվյալ վիմագրերի լեզուն չի կարող վճռական դեր խաղալ այդ վիմագրերը փորագրողի ինքնությունը որոշելու հարցում նախ, այն պատճառով, որ դարերն իրենց վերափոխիչ կնիքն են դրել նույն ժո-ղովրդի լեզվի վրա («Իսկ լեզուն արդեն այն չէ»), ապա մի ժողովուրդ կարող է օգտագործել մեկ ուրիշի գիրն ու լեզուն: Նա գիտեր, որ Աքեմենյան Իրանում գրել են ոչ միայն հին պարսկերեն, այլեւ ելամերեն, արամեերեն եւ ասուրերեն:

«Ուրարտագր» հորջորջված բնակչությունը հայ չհամարող գիտնականների դեմ ելնելով՝ Պատկանյանը գրել է. «Այսպիսով, այն պնդումը, թե հին ուրար-տացիներն էթնիկորեն տարբերվել են հետագայի հայերից՝ դեռեւս ապացուց-ված չէ: Մինչդեռ ավելի շատ հիմքեր կան դառնալու հակառակ կածիքին, այ-սինքն ընդունելու ուրարտացիների եւ հայերի նույնությունը»: Եվ իբրև հիմք այստեղ նա վկայակոչում էր վերջին ժամանակներս հանիրավի այն տվյալնե-րը, որ գիտությանն է ընձեռում Դարեհ ա-ի Բեհիստունյան տարեգրությունը: «Հայտնի է,- գրել է Պատկանյանը,- որ Աքեմենյանների արծաճագրությունները մեծ մասամբ ներկայացնում են սեպագրերի խմբեր» երեք լեզուներով... Դարեհ Վշտասպայնի արծաճագրություններ առաջին երկու հայերի անունը համոզեւ է գալիս այն ձևով, ինչ ձևով հանդիպում է մինչեւ այժմ՝ Armīna, Arminija, Harminijara, երբ որ երրորդ խմբում, այսինքն՝ ասուրական թարգմանության մեջ, այն տրված է իբրև Ուրաստու, այսինքն՝ հնագույն Ուրարտուի թեթեւակի ձևափոխությամբ: Դրանից երևում է, որ Աքեմենյանների շրջանի ասուրները շարունակում էին Հայաստանի բնակիչներին կոչել համարյա այնպես, ինչպես իրենց նախնիները, եւ որ ժամանակակից պարսիկների ու մարերի կողմից հայ կոչված ժողովուրդը նրանց համար նույն Ուրարտուն է, ինչպես որ առավել հնագույն ժամանակներում:

Բեհիստունյան տարեգրությունը հզոր կռվան է Հայաստան-Արմենիայի եւ Ու-րարտուի նույնությունն ապացուցելու համար: Հակառակը պնդողները պար-տավոր են առնվազն դրան համազոր մեկ վկայություն ցույց տալ, այսինքն վկայակոչել որեւէ աղբյուր, որն ասի սխալվել են Բեհիստունյան սեպագրերի հեղինակները, Ուրարտուն Հայաստան չէ:

Պատկանյանի ժամանակ դեռ լույս չէր սփռված այն վկայությունների վրա, որոնցում Արմինա-Արմինիա (Արմե, Ուրմե, Ուրունե եւ այլ ձևերի հետ միասին) անունը գոյություն է ունեցել Ուրարտուից էլ շատ առաջ, մ.թ.ա. 3-2-րդ հազա-րամյակներում: Դրա համար էլ նա գիտական կարգապահության ասպետը, գրել է. «Չնայած ամբողջ վերոշարադրյալին, ես այս հոդվածում Հայաստանի հնագույն բնակիչներին կոչում եմ ոչ թե հայեր, այլ ուրարտացիներ, եւ դա ոչ թե այն պատճառով, որ չկան տվյալներ, որոնք հաստատեն, թե հայերի պատ-մական անունը ժամանակակից էր ասուրերենի Ուրարտուին: Իբրև հայ ժո-ղովրդի թուր ցեղերի համար ընդհանուր ազգային անուն այն կարող էր առա-ջանալ նաեւ հետագայում»:

Պատկանյանը երեւի թե տեսնում էր իր ապագա ընդդիմախոսներին, որոնք պնդելու էին, թե Ուրարտուն պետք էր կործանվեր, որպեսզի նրա փլատակնե-րի վրա հայտնվեին հայերը: Ահա թե նա ինչ է գրել այդպիսի ընդդիմախոսների ոռոսար. «Թնուլ տալով այսպիսի կարծիքը, իբրև ենթադրություն, մենք իրա-

վունք ունենք հարցնելու, թե այդ ո՞ր ժամանակ հայերը կարող էին հայտնվել ուրարտացիներին փոխարինելու համար...»: Եվ այս հարցին հետեւում է խորագին քննությունը իրեն հայտնի այն տվյալների, որոնք ապացուցում են, որ հայալուս ցեղը Հայկական բարձրավանդակի բնակիչն ու տերն է հնուց ի վեր, եւ նրա «եկվորության» մասին խոսող ոչ մի տեղեկություն չկա այն պարզ պատմառոյթով, որ «այդպիսի բան առհասարակ չի եղել»:

Ահա այսպէս, հայ կամ արմեն անունով ժողովրդի «եկվորության» մասին պատմությունը ոչ մի տեղեկություն չի պահպանել ոչ թե նրա նկատմամբ տածած սիրալիրությունից, այլ որովհետեւ պատմական ոչ մի ժամանակաշրջանում այդպիսի բան տեղի չի ունեցել: Իսկ եթե գալու մասին տեղեկություն չկա, եւ նա էլ իր երկրում էր գտնվում դեռեւս մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում, նշանակում է դրանից առաջ էլ այնտեղ է եղել: Եւ ծնունդն ու տերն է եղել այդ երկրի, եւ պատմականությունից զուրկ, հակագիտական ու անհեթեթ է նրան դրսից բերելու մասին ամեն տեսակ հայտարարություն:

Հնագիտության նոր հայտնագործություններն ապացուցում են, որ ճշմարիտ է եղել ականավոր գիտնականի կռահումը:

Հին Միջագետքի նշանավոր հնավայրերից մի քանիսը նոր-նոր իրենց գրավոր հուշարձանները բացում են աշխարհի առաջ՝ դրանով իսկ հնարավոր դարձնում ճշգրիտ ու հիմնավոր պատասխաններն այնպիսի հարցերի, որոնք մինչ այդ առեղծվածային կամ պարզապէս անլուծելի էին թվում: Գիշտ է, Աշշուրի միայն վերջերս ռուս արեւելագետ Վյաչեսլավ Իվանովը նրանց մեջ ուշադրություն դարձրեց այն տեղեկությունների վրա, որոնք անմիջապէս վերաբերում են հայ ժողովրդի հնագույն պատմությանը¹: Կապաղովկիայում հայտնաբերված մի սալիկ, որի սեպագիրը թվագրվում է 3-րդ ու 2-րդ հազարամյակների սահմանագլխի ժամանակով, պարունակում է «Հայ» անունը ինչպէս ցեղանվան առունով, այնպէս էլ իբրեւ տեղանուն: Ընդ որում վերջին իմաստով այն հիշատակված է Արմի հատուկ անվան հետ: Ահա Փոքրասիական կամ Կապաղովկիական կոչված այդ սալիկի արձանագրության մեջ հետաքրքրող հատվածի հայերեն թարգմանությունը. «Այդ երկու անունները [նախատեսված են] ուրումիացիների շուկայի համար: Աշշուր-Էննամի Թաշմեթ [աստծու] հնգօրյա շաբաթվա ընթացքում լուսամուտ բացվածքը Հայի որդին (Հայքի բնակիչը) պատրաստեց...»: Անշուշտ, այս նշանակում է միանգամայն իրավացի էին այն գիտնականները, որոնց կարծիքով արմ. արմե. ուրմե. ուրումե եւ նման ձեւերը հայկական ցեղային միության անվան տարբերակներն են:

Վյաչեսլավ Իվանովին ենք պարտական նաեւ «հայ» կամ «հայա» անվանը վերաբերող առավել հին վկայությունների համար, որոնք մա քաղել է արդեն վերջերս արեւերես Էրլայի սեպագրերից:

Էրլան կամ Իրլան այժմյան Հայեպից 70 կմ հարավ գտնվող քաղաք-պետություն է եղել, որի ծաղկունը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսին:

Ահա այս Էրլայի վերջին տասնամյակներում կատարվող պեղումներից հայտնաբերվել են մեծաքանակ սեպագիր նյութեր, որոնցից դեռեւս քիչ բան է հրատարակվել, եւ, սակայն, այդ քչի մեջ էլ բազմիցս հիշատակվում են

«հայ»-ը իբրեւ ցեղանուն, եւ Հայքը իբրեւ տեղանուն:

Այստեղ եւ մեջ եւ բերում այդ աքքադական սեպագրերի վկայությունները քաղելով Վյաչեսլավ Իվանովի հիշյալ հրապարակումից:

Արձանագրություններն ըստ էության գործնական բնույթ ունեն, թվարկվում են գործվածքների տեսակներ, որոնք էրբիում արքայի ժամանակ բաժանվել են տարբեր մարդկանց. «1 գործվածք՝ հրաշալի որակի, 1 նուրբ գործվածք, 1 բազմերանգ հագուստ՝ Հայի միջնորդին [լիագորից]»: Ապա (նույն արձանագրության մեջ). «20 ոսկու [արժողությամբ] 1 թիթեղիկ՝ Հային»:

Վյաչեսլավ Իվանովը շատ եական է համարում այն հանգամանքը, որ վիճաբար մեջ այս հայ մարդու եւ գործակիցների հիշատակությունները կապված են «Արմի քաղաքի նահանգի հետ» («1 քուսիտ գործվածք՝ Արմիցի (Արմիի բնակիչ) Մուրի համար», «1 քուսիտ գործվածք, 1 աքքում գործվածք, 1 երկնաբանգ հագուստ բարձր որակի՝ Արմիցի Մալունի համար»):

Ահա եւ սույն արձանագրությունների հիման վրա Իվանովի կատարած եզրակացությունը. «Մեծ հավանականությամբ՝ Էրլայի բնագրերում հիշատակվող Արմին (նախնական արձանագրություններում՝ իբրեւ քաղաք, որ ունի իր առանձին թագավորը, ուշ շրջանում՝ Էրլայի կուսակալը) նույնանուն է Արմանունի հետ, որը հիշատակվում է Էրլայի հետ՝ Նարամ-Սուեն Աքքադացու արձանագրություններում»:

Այսքանը վկայակոչելուց հետո է, որ Վյաչեսլավ Իվանովը եզրակացնում է, թե միանգամայն իրավացի են եղել այն հետազոտողները, որոնց կարծիքով՝ հայ ժողովուրդը ծնվել ու պատմական իր գարգացումն ապրել է Հայկական բարձրավանդակում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Вяч. Вс. Иванов, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры гимна Ва(х)агну, 1987, н.4, стр. 30-31.

Երեւի արեւելյան Անդրկովկասի աշխարհագրական կետերից ոչ մեկն այն- քան փորձությունների ու աղավաղումների չի ենթարկվել, որքան Ուտիքի այն հայտնի Գիս ավանը, որն ըստ ավանդության Յայոց արեւելից կողմանց քրիս- տոնեական առաջին քարոզավայրն է եղել. ներծծել է առաջին նահատակ-քա- րոզչի արյունը եւ իր գրկում պահել այս նահատակ-եղիչէի կառուցած առաջին եկեղեցին: Սկսված Սարգիս Ջալալյանից՝ հետազոտողները Գիսը նույնացնում էին Նուխուց մի քանի կիլոմետր հյուսիս գտնվող Գիշ գյուղի հետ¹: Իսկ Ա. Ե. Կրիմսկին նախկին Գիս է ճանաչում հենց Շաքի-Նուխին²:

Գիսի տեղադրության մի փորձ էլ պատկանում է պրոֆ. Աշ. Գ. Աբրահամյանին, որը Կուրի ծախ ափին պեղված Սուդագըլամ քաղաքն է համարում Գիս, քաղաքի քրիստոնեական եկեղեցին՝ Գիսի Եղիշեի վանքն է այս վանքը՝ կաթողկոսանիստ³:

Նախ, Եշենք, որ պատմական ոչ մի աղբյուր չի ասել, թե Եղիշեի վանքը կա- թողկոսանիստ է եղել, ապա պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանը հաստատում է, որ Սուդագըլամի վանքը կառուցվել է VII դարում, իսկ Գիսի եկեղեցին, ասացինք, որ քրիստոնեական առաջին շենքն է եղել արեւելյան Անդրկովկասում, կառուց- ված Եղիշե առաքյալի կողմից, մ.թ. 1 դարում⁴:

Եղել է Գիսը տեղադրելու ուրիշ փորձ եւս, օրինակ Ջ. Ի. Յամպոլսկու կող- մից: Սակայն որովհետեւ սա ավելի շատ պատմությունից ու սկզբնաղբյուրնե- ռից անտեղյակ մարդու գուր մարզանք է հաստատելու այնպիսի բաներ, որոնք հակապատմական լինելով հանդերձ նաեւ հակատրամաբանական են, այդ պատճառով էլ մենք աննպատակ ենք համարում զբաղվել նրանց քննությամբ:

Վերը նշված տեղեկություններից ոչ մեկն էլ ճիշտ չէ, որովհետեւ նրանց հեղի- նակները ելանետ են ընդունել ոչ թե Գիսի մասին խոսող սկզբնաղբյուրը, այլ մի պատահական, բայց զայթակղիչ սնանահնչունություն Գիս-Գիշ-Քիշ: Այս սկզբուն- քով Ղ. Ալիշանն էլ Գիսը նույնացնում էր Դիզակի Գտիչ կամ Քիշ վանքի հետ⁵:

Յետազոտողներից ոչ մեկը փորձ չի արել ուշադրություն դարձնելու Գիսի մասին վկայություններ պարունակող միակ պատմական աղբյուրի «Աղվանից աշխարհի պատմության» տվյալներին: Այա թե ոչ, պարզ կդառնար, որ Գիսը ոչ միայն կովկասյան լեռնաշղթայի փեշին գտնվող Քիշը չէ, այլեւ առհասարակ, չէր կարող լինել Կուրի ծախ ափին:

Ահա այդ վկայությունները.
«Իսկ սուրբ հայրապետն՝ եղեալ ի Գիս, կանգնեաց զեկեղեցի եւ մատոյց զանարին պատարագն»⁶: Այս կատարվել էր «յուտի զաւառ»⁷:

«Մի ոմն նախեղելոց վարդապետաց... ճանապարհ առնէ հասնել ի սահ- մանս Արեւելից ի զաւառն Ուտիական եւ մտեալ բնակէր ի ճաղճաղուտ տաղիս եւ ի լօռաբոյս մօրս, առ տեղեալն՝ որում Գիսն կոչեն»⁸:

«...Գլխափորք Աղուանից ազգաշաղախ աղծապիղծ եղեն (թվարկում է տոհ- մերն ու տեղերը, ապա) «յուտի զաւառի ի Գիսն վարձպերոժի տունն»⁹, «Չազ- դումն ցանկութեան յոյժ ուներ սուրբ երեցն խմորել գլխափազելի խաչն՝ զծած- կեալն սրբոյն Սաշտոցի ի Գիս անուանել գիւղն, որ յուտի խաչն՝ զծածկեալն սրբոյն Սաշտոցի ի Գիս անուանել գիւղն, որ յուտի զաւառ»¹⁰:

Այս տեղեկություններից ո՛րն էլ ուշադրություն առնվեր, պարզ կդառնա, որ Գիսը գտնվելիս է եղել Ուտիքում: Եվ այսբանից հետո էլ անհրաժեշտ կլիներ գծել Ուտիքի սահմանը, որը եւս ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնի:

Ահա Ուտիքի հյուսիսային սահմանին վերաբերող տեղեկությունները. «Թա- զաւորն Ռոսմոսոքեան իւրովք Գօրօք... էանց յայսկոյս կուրական գետոյն, տա- րածեալ յուտիացոց զաւառն»¹¹:

Մի այլ անգամ այս նույն հյուսիսային վայրենաբարո ցեղերը «երթեալ հա- տալ յուտի զաւառն՝ իջեալ բաճակեին առ ափն Կուրական գետոյն»¹²:

«Աշխարհացոյց»-ն էլ նույնն է հաստատում որ Ուտիքը «առ մտից Երաս- յայ ընդ մեջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ»¹³: «Ընդ մեջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ». սա ապահովապես նշանակում է Ուտիքի հյուսիսային սահմանն է Կուր գետը: Իսկ եթե Ուտիքը Կուրից հարավ է, Գիսն էլ Ուտիքում, պարզ է, որ Գիսը եւս Կու- րից հարավ պիտի փնտրել:

Գիսում թաղված սուրբ գյուտն ու նրա հետ կապված արարողությունները նկա- րագրելիս պատմիչը հարողորում է կոնկրետ այնպիսի տեղեկություններ, որոնք վե- րաբերում են Գիսի անմիջական հարեան աշխարհագրական կետերին՝ Գլխտ վանքին (Գոռեյ՝ այժմ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի մոտ), Մեծկողմանք զավառին (Թարթառի միջին հոսանքն ու շրջական), Մեծա- ռանքը (Թարթառի աջ ափը, հաչենագետի ավազանը) եւն¹⁴: Այս բոլորը հիմք են Գիսը տեղադրելու Կուրի եւ Թարթառի միջագետքում, Պարտավից արեւմուտք:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ս. Ջալալեանց, ճանաչարհորոշումն ի Սեծն Յայաստան, մասն Բ, էջ 369: Ս. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 269, Ա. Տ. Երեմյան, Յայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 48, տես նաեւ նրա քարտեզը:
2. А. Е. Крымский, страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Сборник в честь С. Ф. Ольденбурга, Л., 1934, стр. 302.
3. Проф. А. Г. Абрамян, дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964, стр. 48, 49, 68 и слд.
4. Չարգելի գիտնական այստեղ, առանց անունները տալու, քննադատում է հետազո- տողներից ոմանց, որոնք Գիսը սխալմամբ տեղադրում են դարաբաղյան «Գիսի» տեղում, որ միանգամայն անհիմն է», իսկ Գիսը գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մար- զի Մարտունու շրջանում եւ, իբր, կոչվել է «Ջրվշտիկ» (նույն տեղը, էջ 49):
5. Այստեղ շփոթված են Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղը Մարտակերտի շրջանի Եղիշ- եի կամ Ջրվշտիկ վանքի հետ: Յետո էլ, որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք դեռեւս չի նույնաց- րել Ուտիքի Գիսն ու Մարտունու շրջանի Գիշին:
6. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 17:
7. Տես նրա տեղագիր Յայոլ Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 90-91:
8. Կաղանկատուացի, էջ 17:
9. Անդ:
10. Անդ, էջ 104:
11. Կաղանկատուացի, էջ 244:
12. Անդ, էջ 246:
13. Անդ, էջ 108:
14. Անդ, էջ 113:
15. Ս. Տ. Երեմյան, Յայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 109:
16. Կաղանկատուացի, գիրք Բ, գիրք ԻԾ:

ԽԱՉՔԱՐԻ ԱՐՑԱՆՅԱՆ ԴՊՐՈՅՑ

Մեր խաչքարի արվեստի նույնիսկ բուցիկ ուսումնասիրությունից չի կարելի չնկատել նրա գեղարվեստական ու գաղափարական կերպարի բազմազանությունը, ոճական բաժանումը ըստ տարածքային որոշակի շրջանակների, նահանգների, երթեմն՝ ավելի նեղ սահմանների: Հավանաբար՝ այս բաժանումների մեջ վճռական դեր են խաղացել ոչ միայն խաչքարն ստեղծող քարգործ վարպետներն ու վարպետաց խմբերը, այլև տեղական ավանդույթները, ստեղծագործության նյութ հանդիսացած քարատեսակները, միջավայրը, որի համար նախատեսվում էր խաչքարը: Չէ՞ որ միջնադարյան հայկական ճարտարապետական հուշարձանների ամենանշանակալից արժանիքներից մեկն էլ նրանց կապն էր շրջակա միջավայրի, տեղի, բնության հետ: Իսկ խաչքարը ճարտարապետության փոքրածավալ արտահայտությունն է, ավելի ճիշտ՝ մեր ճարտարապետական ժառանգության լավագույն արժանավորությունների համատեղումը:

Հին Արցախը, որ ուշ միջնադարում կոչվում էր նաև Փոքր Այունիք, հաջեն, Ղարաբաղ, մեկն է պատմական Հայաստանի այն նահանգներից, ուր հնագույն ժամանակներից ի վեր զբաղվում են քարի մշակմամբ, կառուցում են մեծ ու փոքր շենքեր, ապարանքներ ու բերդեր, որոնցում քարը ոչ միայն շինանյութ էր, այլև՝ հարդարանքի հիմնական միջոց: Արցախի զանազան մասերում կատարված պատահական պեղումների, շինարարական ու հողագործական աշխատանքների ընթացքում բացված հնավայրերում հայտնաբերվել են շինությունների առանձին մասերի համար մշակված քարաքեկորներ, որոնք վկայություն են հին արցախցիների բարձր վարպետության: Վերջերս Մարտունու շրջանի ճարտար գյուղի մշակույթի պալատի համար հիմք փորելիս գտնվել է հեթանոսական մի խոյակ, որի չորս կողմերը զարդարում են երկրաչափական ու բուսական հարթաքանդակներ, իսկ չորրորդը՝ հավասարաթեմ մի խաչ՝ կլոր շրջանակի մեջ:

Արցախի առաջին իսկ քրիստոնեական հուշարձաններում խաչքանդակը հարդարանքի լայնորեն տարածված մանրամասն է եղել: Հնագույն աղբյուրները տեղեկություններ են հաղորդում այն խաչքարերի մասին, որ կանգնեցված են ինչպես հողեւոր կենտրոններում, այնպես էլ՝ նրանց շրջակայքում, հրապարակներում, աղբյուրների մոտ, ճանապարհների խաչմերուկներում, բնության մեջ ակնառու վայրերում: Այդ առաջին կոթողային հուշարձաններից համարյա ոչինչ չի պահպանվել, քանի որ 7-րդ դարի երկրորդ կեսից պարբերական դարձած մահմեդական արաբների ասպատակություններն ու պատժարշավներն իրենց ճանապարհին բնաջնջում էին առաջին հերթին քրիստոնեական հավատի սրբությունները: Ղեւոնդ պատմիչը, Մովսես Կաղանկատվացին եւ ուրիշ մատենագիրներ պատմում են, թե մոլեռանդ բռնագրավիչներն ինչպես էին ավերում իայկական եկեղեցիները, ջարդում խաչքարերը, ոչ միայն ջարդում, այլև փշրում, մանրում, որպեսզի անհնար լինի վերականգնելը:

850-ական թվականների սկզբին Սասունում, Արցախում եւ այլ նահանգներում բռնկված հակաարաբական հուժկու ապստամբությունից հետո մահմեդական բռնավորներն այլևս չհամարձակվեցին կամայականություններ կատարել

Հայաստանում: Եվ հենց այդ ժամանակից էլ պահպանվում են խաչքարերը: Արցախի Մարտակերտի շրջանի Սուրբ Հակոբա վանքում է գտնվում ամբողջ հայ հողի վրա առայժմ հայտնի ամենահին խաչքարը՝ որ ունի արձանագրություն եւ ստեղծման թվական: Խաչքարը կանգնեցրել է Արցախի Մեծառանց գավառի առաջնորդ Սողոմոն եպիսկոպոսը, որի վիճազորն ասում է. ես՝ Սողոմոն եպիսկոպոս, կանգնեցի խաչս 853 թվականին հայոց, ի ժամանակս Հովհաննես Իշխանի:

Սողոմոն եպիսկոպոսից շուրջ երեք տասնամյակ հետո Արցախի եւ Մյունիքի հյուսիս-արեւելյան մասի տեր Գրիգոր Ատրներսեւիանը՝ Հովհաննես Իշխանի որդին, կանգնեցրեց իր կոթող-խաչքարը Մեծ-Մագրայում՝ որպես օգնական հաւատացելոց: Իմիջիայնոց, սա եւս վիճագրով ու թվականով մեզ հասած հնագույն խաչքարերից է եւ աչքի է ընկնում զարդաքանդակների նախնական, բայց հետաքրքիր լուծումով, խաչի վարի թելից աչ ու ծախ արմավենու տերեւներ են քանդակված, իսկ վերին թելից ելած կախվել են խաղողի ողկյուղներ: Բարդ նախազարդներ չկան: Սակայն զուսպ ու պարզ հորինվածքը, ներդաշնակ համաչափություններն այս կոթողին տալիս են մի վիտություն, որը, համանման ու համաժամանակյա հուշարձանների հետ միասին, դառնալու էր խաչքարի կերպարի անշեղ զարգացման ու ծաղկումի առողջ հիմքերից մեկը:

Չետագա դարերում բուռն զարգացում ապրեց խաչքարի արվեստը: Արցախի բոլոր գավառներում, հոգեւոր կենտրոններում, հատկապես՝ տապանատներում ու գերեզմանոցներում կանգնեցին հազարավոր խաչքարեր, որոնցից շատ շատերը բացառիկ են իրենց արվեստով, հարդարանքի մանրամասներով, թեմատիկ լուծումներով: Այս խաչքարերից, իհարկե, ամենափառավոր տեղը գրավում են Ղաղիվանքի զանգակատան որմնախորշի երկու գեղաքանդակ խաչքարերը՝ 1283 թվականից: Նրանց հետ կարող են համեմատվել միայն Գոշավանքի, Ամաղուի, Նորավանքի եւ Գեղարդի անձեռակերտները:

Սակայն Արցախ-Ղարաբաղի խաչքարերին հատուկ են ոչ միայն հարդարանքի վարպետությունն ու գեղարվեստական-գաղափարական բարձր արժանիքները: Նրանք խաչքարի համագային արվեստի մեջ աչքի են ընկնում իրենց մի առանձնահատուկ հատկանիշով, որը վաղուց նկատվել է հայագիտության մեջ եւ համարվում է նահանգի քարգործ արվեստի ինքնահատուկ առանձնաշնորհը: Դա աշխարհիկ թեմաների, կենցաղային մանրամասների թափանցումն է խաչքարի հարդարանքի ամբողջ ոլորտի մեջ: Շուրջ 70 տարի առաջ անվանի հայագետ Հովսեփ Օրբելին գրել է. «Հայաստանի այն մարզերում, որոնք վերջին ժամանակներս առավել կամ պակաս չափով սիստեմատիկորեն հետազոտության են ենթարկվում, խաչքարի բարձրաքանդակ տեսարանները ներկայանում են իբրեւ առայժմ բոլորովին չնկատված երեւույթ: Իհարկե, կան խաչքարեր ավետարանական տեսարանների, Փրկչի, Աստվածամոր, զանազան սրբերի, այդ թվում սուրբ զինվորներ Սարգսի, Գեւորգի եւ այլոց պատկերներով: Բայց բուն իմաստով՝ կանքից վերցրած մարդկանց պատկերներ չեն հանդիպում:

Մարդկանց պատկերներով խաչքարեր առաջին անգամ հայտնաբերվել են Հայաստանի այն մասում, հատկապես՝ Եւաջենում, ուր, առհասարակ, սիրված է քանդակներով հարդարելը, ուր տաճարների պատերին, Հայաստանի այլ վայրերի համար եւս սովորական կոտորակային համապատկերներից բացի,

հանդիպում են բարձրաքանակված բավական խոշոր տեսարաններ»:

Հովսեփ Օրբելու օրերից շատ ժամանակ է անցել: Հետադարձները Արցախում հայտնաբերել են խաչքարեր, որոնց քանդակների մեջ բացառապես տիրակալն է ժողովրդական կյանքը: Օրինակ, ճարտարի փկուլներում գտնվող եղիշա կոյսի վանքի խաչքարերի հարդարանքը բաղկացած է վարուցանքի, գյուղատնտեսական տարրեր աշխատանքների տեսարաններից: Ասկերանի շրջանի Հարավ ու Քոսանի գյուղերի տարածքում կան լքված գերեզմանոցներ, որոնց խաչքարերի վրա քանդակված են գյուղական կյանքի մանրամասներ, գյուղատնտեսական գործիքների, հանգուցյալի գործունեության ու մասնագիտության հետ կապված առարկաների հարթաքանդակ պատկերներ:

Ուշագրավ է, որ արցախական վարպետները նույնիսկ ավանդական ու կանոնացված թեմաների մեջ էլ մեծ մասամբ գերապատվություն են տվել իրենց շրջապատի ու առօրյայի հետ խոսող լուծումներին, բուսական զարդանախշերին, կենդանական աշխարհի այն ներկայացուցիչների պատկերներին, որոնք իրենց կողքին էի գտնվում, կապված իրենց կյանքին ու ճակատագրին:

Մի՞թե պատահական կան կանոնական դրույմներով է, որ Գանձասարի 1238թ. ավարտված տաճարի արեւմտյան ճակատին, շքանուշոցից վրա ամբողջ տարածությամբ մեկ քանդակվել է խաչելության հաչարձան, երբ մայրնթացի մեր ճարտարապետությունը չգիտեր մնան բան: Իհիտ է, Արցախ-խաչենը թաթար-մոնղոլական տիրապետության տակ պիտի ընկներ հաջորդ տարիներին: Սակայն Հայաստան երկրի մեծագույն մասն արդեն խաչված էր նոր բռնակալների բերած անագորույն լծին, եւ հայրենասեր ու բարեպաշտ պատվիրատու Հասան-Ջալալը չէր կարող կառույցի մեջ չմարմնավորել այն օրերի ոգին: Սակայն նոր Քրիստոսն այնպես վեհանձնորեն է տանում իր խաչը. այնպես հանգիստ ու ինքնավստահ, կարծես դիտողին զուշացնելիս լինի, թե այս փոթորիկն էլ կանցնի անհետ, միայն թե երկրի բնիկ տերերը դիմադրեն եւ դիմանան:

Հաջորդ տասնամյակներին մոնղոլ բռնակալների լուծը դարձել էր առավել դաժան, պարզապես անտանելի, եւ դա էլ իր կնիքը դրեց խաչելության խաչքարի այն տեսակին, որի վրա տիրապետող է Քրիստոսի ծուռվիզ խեղճությունը:

Եվ, այսուհանդերձ, չի կարելի կարծել, թե ամենուրեք իշխող եղել է խաչելության կրավորական հոգեբանությունը: Խաչքարի վարպետները, հատկապես՝ Արցախում, աստվածաշնչյան պատկերների մեջ, ժողովրդական ավանդություններում մի առանձնակի սիրով ու գուրգուրանքով էին մշակում դիմադրության եւ հաղթանակի մոտիվները: Այդ պատճառով էլ նրանց համար սիրելի հերոս էին դարձել Սուրբ Գեւորգ եւ Սուրբ Սարգիս զորավարները:

Պահպանվել է Սուրբ Գեւորգ զորավարի պատկերաքանդակով մի փառահեղ խաչքար 1246 թվականից: Այն գտնվել է հարավային Արցախի առաջնորդարան Գոչավանքում եւ միայն վերջերս է փոխադրվել Էջմիածին: Այս գործը զարդանախշերի բժախնդիր ճոխությամբ եւ պատկերաքանդակների թեմատիկ հարստությամբ մտնում է մեր ամենաընտիր խաչքարերի առաջին տասնյակի մեջ: Ապա, այստեղ, խաչքանդակը ծախից եզերող քառակուսի վարդյակի մեջ, ներկայացված է խաչքարի համար գոնե առաջին հայտնի հնագույն օրինակը Սուրբ Գեւորգ զորավարի հաղթության թեմայի: Ետույզի ոտքերի տակ գալա-

րուն վիշակն է, իսկ զորավարը նիզակի ծայրով շամփրել է նրա բաց երախը: Երեք դար առաջ Արթուրի այս նույն պատկերաքանդակով Մանուել ճարտարապետը փառաբանում էր հայ ժողովրդի հաղթական պայքարն արաբական բռնակալության դեմ: Իսկ 1246թ., երբ բովանդակ Հայաստանին տիրել-բռնել էին թաթար-մոնղոլ հորդաները, Գոչիչի քանդակագործը հերոսական պայքարի, չարի դեմ կռվի եւ նահատակության կոչ էր անում հայրենակիցներին:

14-15-րդ դարերում նվազել էր քաղաքական պայքարի ոգին, ժողովուրդը կարծես հաշտվել էր իր վիճակի հետ եւ, ապավինած լեռնային անոթյուններին, անմտնջ տանում էր իր խաչը: Այն ժամանակներին կանգնեցված խաչքարի պատկերաքանդակներում, ոչ Արցախում, ոչ էլ ուրիշ որեւէ նահանգում, սուրբ զորավարների պատկերաքանդակներ չեն հանդիպում... Եվ մեկ էլ հայտնի շրջանում, 16-17-րդ դարերում, երբ վրանաբնակ թուրքմենական ցեղերը մորեխի վտառների պես ծածկել էին Հայոց արտ ու արտները, իսկ քաղաքական կյանքում փոխնիփոխ տիրություն էին անում օսմանյան թուրքերն ու պարսիկները, երբ թվում էր, թե հայ ժողովրդի վաղվա համար այլեւ չկա ոչ մի հեռանկար, դարձյալ վառվեց ազատագրության տենչը: Հայկական գաղթավայրերում առկա՞ծող, հետագայում բորբոքվելիք ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարը միս ու արյուն դարձավ գրականության, արվեստի, ուրեմն եւ՝ խաչքարի համար: Այս անգամ արդեն համարյա ամենուրեք, Արցախում ու Այունիքում, Հին Ջուղայում ու Արարատյան աշխարհի գավառներում, խաչքարի վրա տիրապետող դարձավ Սուրբ Սարգիս ու Սուրբ Գեւորգ զորավարի, չարը տապալուղ եւ ժողովուրդը բռնակալի ճիրաններից փրկող հերոսի կերպարը:

Գանձասարում կա մի փառահեղ խաչքար, որ 16-րդ դարում Գրիգոր կաթողիկոսն է կանգնեցրել իր հայր եւ նահանգի իշխան Միրաբի հիշատակին: Խաչքանդակից վար պատկերված է Սուրբ Գեւորգ զորավարը, որն իր ավանդական ճերմակ նուրբ վրա, նիզակը ձեռքին գնում է չարը խորտակելու: Եվ նրա նիզակի ծայրին խաչ կա, որը հովանավորում է ժողովրդական ընդվզումի գինվորին:

Այս ընդվզումի, չարի դեմ պայքարի ելնելու կոչը հուրք չէ Գանձասարի կաթողիկոսներին եւ մանավանդ այս խաչքարը կանգնեցնող Գրիգորիսի ոգուն: Հայտնի է, որ իր հոտի ազատասիրական տենչերը բորբոքելու համար Գրիգորիս կաթողիկոսը վճարել է սեփական կյանքով, 1757թ. տարվել է Պարսից արյունիք, եւ շահ Թահմազը նրան թլատել է տվել:

16-17-րդ դարերը նախապարաստության շրջան էին 18-րդ դարի հայկական ազատամարտերի համար: Մեր քարգործ վարպետները եւս ջանում էին մողովրդական կյանքում սկսված քաղաքական վերելքից ետ չպահել իրենց արվեստը: Հին Ջուղայի կախարդական խաչքարերը, Նորատուսի ու Լոռու, Եղվարդի ու Եղեգնածորի, բազմաթիվ ուրիշ վայրերի այդ շրջանի խաչքարերի վրա ամենացայտուն պատկերաքանդակը ներկայացնում է չար ուժերի դեմ մարտի գնացող սուրբ գինվորը կամ զորավարը:

Եվ սա մեծագույն արժանիքն է հայ քարգործ վարպետի, որը հայրենակիցներին ոչ միայն գեղեցիկ արվեստի ոլասեր էր տալիս, այլեւ կոչում էր ազատագրական պայքարի:

ԱՐՑԱԽԱՎԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի բոլոր լայնություններում կանգնած են մեր պատմական հուշարձանները եւ վկայում են մեր հին ու նոր նախնիների ստեղծագործական մտքի վիթխարի ոգորումների եւ հրաշք թռիչքների մասին:

Լեռնային Ղարաբաղի կամ պատմական Արցախի ճարտարապետական հուշարձանները մի առանձնահատուկ տեղ են գրավում հայ ժողովրդի մշակույթի մեջ՝ սկսած Վանի թագավորության ժամանակների շինվածքներից մինչեւ միջնադարյան վանքերն ու խաչքարերը, բերդ-ամրոցներն եւ մելիքական ապարանքները, մինչեւ նորօրյա հուշակոթողներն ու հպարտ «Մենք ենք մեր սարերը»:

Ա.թ.ա. հազարամյակի սկզբներից ընդգրկված լինելով քաղաքական ու մշակութային այն ոլորտների մեջ, որոնք բնորոշ էին Հայկական բարձրավանդակի ամբողջ տարածքին, հին Արցախ նահանգն ապրել է հայ ժողովրդի կազմավորման եւ հայ պետականության ստեղծման ժամանակների վայրիվերումները: Եվ պատահական չէ, որ այստեղ քրիստոնեական եկեղեցական առաջին շենքի կառուցումը կապված է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Հայաստանի նոր հավատի առաջնորդը 4-րդ դարի արշալույսին քարոզչության եր գնացել իր երկրի հյուսիսային նահանգները եւ ահա այնտեղ Արցախի Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղաքաղաքում էլ հիմնավորեց առաջին եկեղեցին: Այդ շենքի կառուցումն ավարտել է Լուսավորիչ թողը պատանի Գրիգորիսը, որը եպիսկոպոս էր նշանակված Արցախի եւ հարեւան Ուտիքի նահանգն ընդգրկող թեմում: Այս փոքրիկ եկեղեցին, որ ավելի ճիշտ կոչենք մատուռը, այժմ էլ պահպանվում է նրա վրա հետագայում կառուցված վանքի ներսում, բեմի ներքո: Դա եռանավ մի շինություն է, որի վրա կան ուշագրավ քանդակամասեր: Շինությունն իր պահպանված վիճակով կարող է մոտավոր գաղափար տալ հայոց քրիստոնեական վաղագույն շրջանի ճարտարապետական պատկերացումների մասին:

Արցախի գեղաշուք հուշարձաններից են նաեւ Կատարո վանքը՝ այժմյան Հաղուրթի շրջանի հարավում՝ Դիզակայտ սարի գագաթին (4-րդ դ.) Բոի եղցին Հաբանդում (12-րդ դ.), Ղազանչեցոց եկեղեցին Շուշի քաղաքում (19-րդ դ.), Դաղի վանքը, Ջրվշտիկը կամ Գլխովանքը Թարթարի հովտում (7-13-րդ դդ.), Գանձասարն ու Հակոբա վանքը Խաչենագետի ափերին եւ այլ վանական հավիրներ:

Արցախի տարածքում պահպանվում են նաեւ Գյուլիստանի բերդը, Գտիչի ու Շիկաքարի, Խոխանաբերդի, Ջրաբերդի ու Կաչաղակաբերդի ամրակուռ շինությունների մնացորդները, որոնց մասունքները ցույց են տալիս, թե արցախցիներն ինչպես տիրապետում էին ամրոցաշինության բարձր արվեստին: Այժմ էլ կանգուն են երկրամասի քաջ մելիքներից մի քանիսի՝ Տողի Մելիք-Եգանների, Ավետարանոցի Մելիք-Շահնագարյանների, Ջրաբերդի Հասան-Ջալալյանների, Գյուլիստանի Մելիք Աբովի ապարանքները, որոնք հալ միջնադարյան աշխարհիկ ճարտարապետության եզակի եւ հետաքրքիր նմուշներից են:

Դայց ինչ էլ որ լինի, մեր միջնադարյան ճարտարապետության փառքն են կազմում վանական համալիրները եւ նրանց մեջ է, որ իր բոլոր արժանիքներով ու փայլերով դրսեւորվել է հայ ճարտարապետների ու քարգործ վարպետների սուգուգական համճարը: Արցախ-Ղարաբաղը ծածկված է այդպիսի մեծ ու փոքր համալիրներով: Նրանց շարքում երեւի թե ամենալավագույնը Գանձասարի վանքն է, ճարտարապետական մի հույակերտ, որի արժանիքները շատ են աննառու, որպեսզի նրա հետ կապվի ոչ միայն Արցախի, այլեւ շրջակա նահանգների մշակութային կյանքի մի որոշակի շրջանի հզոր վերելքը: ճարտարապետության ակամավոր պատմաբան Անատոլի Յակոբսոնը, բնութագրելով 12-13-րդ դարերի հայ ճարտարապետության հաղթանակները, գտնում էր, որ Գանձասարն իր մեջ «ընդգրկում էր այդ շրջանի ճարտարապետների բոլոր լավագույն նվաճումները» եւ որ «մենք լիակատար իրավունքով կարող ենք Գանձասարը կոչել 13-րդ դարի հայ ճարտարապետության հանրագիտարանը»:

Ուշագրավ պատմական հուշարձան է նաեւ Գանձասարին համարյա հասակից Դաղի վանքը՝ Թարթարի ծախ ափին: Այստեղ ամենաբարձրաժժեք շենքը Կաթողիկե եկեղեցին է կառուցված Հաթերքի իշխանաց իշխան Վախթանգի կին Արզուխաթունի կողմից 1214 թվականին: Այն համանման եւ համաժամանակյա կառույցներից տարբերվում է միջնադարյան մեր հուշարձաններում քիչ հանդիպող որմնակարներով, որոնք, ինչպես ենթադրվում է իշխանուհի Արզուխաթունի ձեռքի գործերն են:

Այս վանքի մյուս նշանակալից հորիվածքներից են զանգակատան որմնախորշում պահվող երկու անգուգական խաչքարերը, որոնց զարդարանքները եռաշերտ են եւ այդ պատճառով էլ քացառիկ մեր միջնադարյան քարգործ արվեստի մեջ:

Հարավային Արցախում այժմ էլ պահպանվող հուշարձաններից չի կարելի չնշել Գոչա վանքը, որը հնուն հանդիսացել է Դիզակի նշանավոր իշխանության հոգեւոր կենտրոնը եւ խոշոր դեր է խաղացել երկրամասի մշակութային զարգացման գործում: Այստեղ ստեղծված ձեռագիր մատյաններն աչքի են ընկնում գրչական ու մանրանկարչական արվեստի կատարելությամբ:

Ներկայացվածով չի սպառվում Լեռնային Ղարաբաղի պատմական հուշարձանների շարքը: Սակայն ասվածից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Ղարաբաղն այն երկրամասն է, ուր հայ ժողովրդի կառուցողական տաղանդը գործել է անընդմեջ եւ թողել է անջնջելի բազմաթիվ հիշատակներ մեր ազգի նյութական մշակույթի ամբողջ պատմության մեջ:

ՆՅՈՂ

ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳԻՐՔԸ

Հայաստանի ԳԱ հրատարակչությունը բոլորովին վերջերս լույս է ընծայել հետաքրքիր մի գիրք՝ «Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1923թթ., փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածուն» (ռուսերեն): Լույս է ընծայել շատ ուշացած: Լյն իր ընթերցողներին, մանավանդ՝ պաշտոնական շրջաններին պիտի հասած լիներ արցախյան պայքարի այս վերջին սկզբին, նույնիսկ դրանից էլ առաջ, որպեսզի աշխարհն իմանար, թե արցախահայությունը երբվանից է պայքարում իր ազատության ու քաղաքական ինքնուրույնության համար, եւ աղբրեջանական կեղծարարներն էլ չհամարձակվեին հայտարարել, որոշող պետական ոլորտներին հավաստացնել, թե Լեռնային Ղարաբաղի հայության ազատագրական այս շարժումը պատահական ու ապօրինի մի բան է՝ հրահրված դրսից...

Իսկպես այս հետաքրքիր, վերին աստիճանի անհրաժեշտ գիրքը լույս է տեսել շատ ուշացած, եւ թերեւս մենք պիտի հարենք փրկարար ասացվածքին՝ լավ է ուշ, քան երբեք:

Ենչտն ասած, այս ժողովածուն միակ միսթարական երեւույթը չէ մեր ընդարմացած, գլուխները կորցրած հրատարակչությունների վերջին շրջանի գործունեության մեջ: «Լույսն», օրինակ, արդեն հրատարակել էր Սուրեն Ջուլյանի եւ Հրաչիկ Միրզոյանի կազմած «Լեռնային Ղարաբաղը եւ նրա շուրջը՝ անկախ դիտողների աչքերով» հրաշալի ժողովածուն, եւ դարձյալ բոլորովին վերջերս Երեւանի համալսարանի հրատարակչությունն էլ հրապարակեց ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ, ակադեմիկոս Սերգեյ Համբարձումյանի դիտարկումները՝ ԽՍՀՄ ԳԽ-ի նստաշրջաններում ու կենտրոնական մյուս բարձրագույն ոլորտներում Ղարաբաղի հարցի բռնաքննումների վերաբերյալ:

Առաջինում ոչ հայ մարդիկ, հիմնականում գրչի սպասավորներ, ցույց են տալիս, թե ինչ բան է այդ «Ղարաբաղ» կոչվածը, որ անենակարճ ժամանակում դարձավ աշխարհի բերանի ծամոն, մի հասարակ գործածական անուն՝ իր հետ կապելով ամենատարբեր պատկերացումներ, ապրումներ ու արձագանքներ՝ նայած մարդուն, նրա բարոյական սկզբունքներին: Իսկ երկրորդ՝ գրչի արգասիքն է մի մարդու, որ սկզբից իսկ Տիգրանում արքայից արքայի դաժան անարդարության դեմ ընդվզած հայ նախարարի կերպարով մտավ արցախյան հարցի մեջ եւ այնուհետեւ, քննությունների ու փորձությունների ամբողջ ընթացքում գտնվեց այդ կերպարին վայել բարձրության վրա... Հիմա էլ հրապարակեց իր դիտարկումներն ու խոհերը, որոնք ոչ միայն ճշմարիտ են, հարցի հետ կապված զանազան գաղտնիքների բացող, այլեւ աչքի են ընկնում մատուցման անկառու արժանիքներով:

Եվ հիմա էլ անհայս ժողովածուն, որ կազմված է բարեխիղճ հոգատարությանը, պարունակում է հարցին առնչվող բավական թվով (472 միավոր) նյութեր, իսկ սրանք էլ իրար են հյուսված այնպես հմտորեն, որ ընթերցելիս թվում է, թե քեզ տրամադրել են այնուհետայն կուռ ու անխախտ ամբողջություն ունեցող մի վեպ:

Գիրքն են մտել համարյա բոլոր այն արժեքավոր նյութերը, որոնք պահվում

են Հայաստանի ու Մոսկվայի արխիվներում: Վստահությամբ ասում են՝ համարյա՝ բոլոր, որովհետեւ ինքս էլ ժամոք են եղածին եւ տեսնում են նյութերը հավաքող ժողովածուն կազմողների ցանկը՝ Օ.Ս.Քալիկյան, Վ.Ս. Եվոյան, Վ.Ա. Հակոբյան, Ա.Ս. Վիրաբյան, բոլորն էլ՝ մեր հանրապետության արխիվային գործի գիտակներ, տարիներ շարունակ այդ եւ նման ուրիշ նյութերի ընտրության ու հրատարակման մեջ վարպետացած: Մանավանդ, որ այս հմուտ արխիվիստների հետ է եղել եւ աշխատանքը գլխավորել է անվանի պատմաբան Վարդգես Միքայելյանը:

Գիրքը ռուսերեն է, նրա համար նյութերի մեծ մասը թարգմանվել է հայերեն ու օտարալեզու բնագրերից: Թարգմանություններն ունեն պատշաճ մակարդակ, պահպանված են հատուկ անունների ճշգրիտ տարբերակները:

Հասկանալի է, որ ժողովածուն կազմողները հնարավորություն չեն ունեցել աշխատելու Բաքվի արխիվներում, որոնցում, ինչ խոսք, անենից շատ կան, այսպես կոչված, աղբրեջանական կողմի դիրքն ու գործունեությունը ցույց տվող ամենատարբեր նյութեր: Զգիտեմ՝ ձեռքի տակ ունեցե՞լ են Բաքվում 1989թ. հրապարակված ժողովածուն («К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, 1918-1925. Документы и материалы»), որը, ինչքան էլ միակողմանիորեն կազմված, փաստաթղթերը մեկ-մեկ էլ խմբագիր Ջ. Գուլիելի քիմքին հարմարեցրած, ունի բազմաթիվ միավորներ, որոնք անպայման կօգնեին ժամանակաշրջանի ու իրողությունների պատկերներն առավել անողջական ներկայացնելու:

Ամեն պարագայի՝ նշված 472 փաստաթղթերն ու նյութերը հիմնականում վերաբերում են Արցախ-Ղարաբաղի 1918-1923թթ. կյանքին (կան, իհարկե, ատանձին կտորներ, որոնք թյուրիմացաբար են ընկել այս գիրքը, օրինակ, NN 34, 35, 379, 391, 402 եւ մի քանի ուրիշ փաստաթղթերը), ճշգրիտ պատկերացում են տալիս երկրամասի հայության մաքառումների, ինքնորոշման, մայր Հայաստանի հետ միավորվելու համար մղած պայքարի ու կրած անհամար զրկանքների մասին: Գրքի պարունակած նյութերի ճիշտ ու ընդգրկուն բնութագրությունը լավ է տվել ինքը՝ խմբագիր, կազմողների խմբի ղեկավար Վ. Միքայելյանը (տե՛ս գրքի XIII-XX էջերը): Ես այստեղ մեջ կբերեի XVIII էջում ասվածը, ու դա կլիներ ժողովածուի ընդգրկած ամբողջ նյութի սպառիչ բնութագրությունը: Կմնար միայն Աղբրեջանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո, մինչեւ 1923թ. հուլիսի 7-ը՝ Լեռնային Ղարաբաղում մարզային ինքնավարություն հայտարարելն ընկած ժամանակին վերաբերող շուրջ 150 միավոր նյութերը, որոնք արդեն ցույց են տալիս արցախահայության ցավատանջ վիճակի նոր որակը, երբ թուրքիայի ու մուսավաթական Աղբրեջանի միացյալ թշնամական ուժին գումարվել էին Ռուսաստանի նոր տերերի հեղափոխական ու դժնդակ խաղերը եւ պետք է ջնջեին նախընթաց ավելի քան երեք տարվա անհավասար ու հերոսական մաքառումի արդյունքը, վերջում էլ ավանդական հայապատկան նահանգն իր հայ բնակչությամբ քաշեին նորաթուխ Աղբրեջանի լծի տակ, ենթարկեին նրա տերերի անմարդկային կամայականությունների աղետին:

Ես այստեղ, լրագրական ելույթի սահմաններում, հնարավորություն չունեն

ցույց տալու, թե ժամանակաշրջանի (1918-1923թթ.) արցախյան իրականության որ կողմերն են ստացել առավել ամբողջական ու լիակատար արտագոյություն: Բայց նշեմ, որ կազմողներն իրենց ուշադրությունը հիմնականում սեւեռել են ժողովրդական պայքարի կազմակերպման, թշնամու (թուրք, ադրբեջանցի, քուրդ ասատակիչների միասնություն) խարդավանքների բացահայտման ու վերացման հանգամանքների վրա: Բավական ընդարձակ տեղ է տրված այն նյութերին, որոնք ներկայացնում են արցախահայության բոլոր տաս համագումարները՝ ազատագրական պայքարի գաղափարական ուժը կազմող այդ հզոր ազդակները: Լորահայտ շատ փաստաթղթեր մերկայացնում են մուսավաթի ստոր գործադրները մեծ տերությունների ժախտ ներկայացուցիչների հետ: Անգլիացին է գալիս, կաշառում են, ֆրանսիացին է հայտնվում, այնպես են գնում, այնպես իրենցը դարձնում, ասես նաեւ քւպատել են: Անդրկովկասում երեւում են ռուս բոլշևիկները, միանգամից, մի գիշերում դառնում են բոլշևիկ, իրենց բոլոր հարցերը լուծում հայ ժողովրդի հաշվին:

Փաստաթղթերով ցույց է տրվում, հաստատվում այս ամբողջ ընթացքը: Ներածական խոսքն էլ մեծապես օժանդակում է ընդգրկված հսկայական նյութը ճիշտ հասկանալուն:

4. Միջայելյանի հեղինակությամբ մի հոդվածանման նյութ էլ («1988-1992» ծանր փորձության տարիները») հաջորդում է «ներածականին» եւ, ինչպես վերնագրից պիտի եզրակացնել, արցախահայության գոյապայքարի նորագույն շրջանն է ներկայացնում, բավական մեղ սահմաններում (ընդամենը 13 էջ) տալով նոր փորձության հիմնական բովանդակությունը, Գորբաչովի գլխավորած կենտրոնական ղեկավարության սադրալից քաղաքականությունը, շարժման առաջնորդների վարած քաղաքականության խոցելի կողմերը, մանավանդ այն անպտուղ, ավելի ճիշտ՝ անհեռատես առճակատունը գորբաչովյան պնդաճակատ բռնապետության դեմ, որի արդյունքը եղավ 1991թ. առաջին կեսի ողբերգությունը՝ սկսած Չետաշեն-Մարտունաշենից...

Վերջում էլ չեմ կարող չհիշել մի շարք բացթողմաներ, որոնք, անշուշտ բացասաբեր են ազդում այս շատ արժեքավոր ժողովածուի ընդհանուր որակի վրա:

Նախ. արցախյան գոյապայքարի առաջին շրջանը սերտորեն կապված է Հայաստանի հանրապետության երկուս ու կես տարվա կենսագրությանը, ունի սկիզբ ու վերջ, եւ այդ ամբողջությունը մեկ-մեկ բաց է մնում, որովհետեւ բացակայում են համապատասխան նյութերը: Սկիզբը համընկնում է Հայաստանի հանրապետության ծննդին՝ տեղի ունեցած Բաթումում, Թուրքիայի գլխավորած բանավարությունների եւ ընդունված դաշինքների մեջ (1920թ. մայիս): Այնտեղ հայկական պատվիրակությունը (Մախազահ՝ Ալ. Խատիսյան, անդամներ՝ Գ. Քաջագունի, Միք. Պապաջանյան, խորհրդական Ս. Վրացյան) համաձայնել է, որ Ղարաբաղը դուրս մնա ծնունդ առնող Հայաստանի անկախ հանրապետության կազմից: Վրաց պատվիրակության անդամ Զ. Ավալովը հետագայում գրել է, թե «Հայերը հրաժարվել են Գանձակի նահանգի մասերից «Ղարաբաղ...» (3. Авонов, Независимость Грузии в международной политике 1918-21гг., Փարիզ, 1924, էջ 5): Այս հրաժարումն արտահայտություն է գտել նաեւ այն նյութերում, որոնք դուրս են եկել մեր պատվիրակության երկու ան-

դամների ձեռքի տակից եւ գտնվում են հենց Հայաստանի պետական արխիվում (Խատիսյանի նամակը Հայոց Ազգ. խորհրդի նախագահ Ավ. Ախարոնյանին եւ Քաջագունու օրագրերը):

Ցավալիորեն, Ղարաբաղի հարցի հանդեպ նույն վերաբերմունքն էր տիրական նաեւ այս շրջանի վերջում. 1920թ. հոկտեմբերի 28-ին Լեւոն Շանթի պատվիրակությունը (անդամներ Համբարձում Տերտերյան, Լեւոն Ջարախյան) Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեզյանի հետ կնքեցին համաձայնագիր, որի երկրորդ կետն սկսվում է այսպես. «Հայաստանի հանրապետության կառավարությունն իր կողմից անառարկելիորեն կիրաժարվի, այսպես կոչված, Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ ամեն տեսակ հավակնություններից...» (այս ժողովածուի էջ 597): Այստեղ երեւի այնքան էլ կարելու չէ՝ իրականում ով էր հրաժարվում Ղարաբաղից, կառավարությունը, թե՛ Շանթի պատվիրակությունը: Հայտնի է, որ եւ Բաթումում, եւ այստեղ գործի զլուխ կանգնած էին մարդիկ, որոնց համար Ղարաբաղն «այսպես կոչված» մի բան էր: Ղա ճիշտ է նկատել հարցի համար վառվող Լեւոն («Անցյալից», Թիֆլիս, 1925, էջ 425. «Եվ ահա Քաջագունին, Խատիսյանն ու Պապաջանյանը, մարդիկ, որոնք ոչինչ հասկացողություն չունեին ոչ Ղարաբաղի, ոչ էլ Ջանգեզուրի մասին, Բաթումի չարադետ բանակցությունների միջոցին համաձայնություն են տալիս թյուրքերին, որ Ղարաբաղը պատկանե Ադրբեջանին...»):

Սրանից է սկսվել գոյապայքարը, եւ չէր կարելի այս աղետին վերաբերող կյուրերն անտեսել:

Ես համոզված եմ, որ Ղարաբաղի այս շրջանի համար ճակատագրական (շանակություն է ունեցել նաեւ գորավար Անդրանիկի մի անվճռական քայլը՝ կատարված 1918թ. վերջին: Տեղի հայության աղետասնեցին ունկնդրելով՝ նա իր գորարանակն առած Ջանգեզուրից մտել էր Ղարաբաղ, խորացել մինչեւ Տաս վերստ կոչված վայրը՝ Ավդալար (հետագայի Լաչին)-Շուշի ճանապարհին: Այստեղ հապաղեց, հետո էլ ենթարկվեց անգլիական զեներալ Թոմսոնի ստապատիր խոստումներին, վերադարձավ Ջանգեզուր՝ արցախահայությանը թողնելով անօգնական, անհամար անլուծելի հարցերի դեմ-հանդիման:

Անդրանիկի մուտքը Ղարաբաղ մեկընդմիջտ կլուծեր նրա հիմնական խնդիրը, ինչպես դա եղավ Ջանգեզուրում, եւ մարզին այլեւս չէր վիճակվի այն ամբողջ ողբերգությունը, որ ծովում է ահա ավելի քան յոթ տասնամյակ:

Այս ամենի մասին խոսող փաստաթղթեր ու նյութեր կան արխիվներում ու պարբերական մամուլում: Օրինակ, ԳԳ դաշնակցության պարբերականները, մանավանդ «Հայրենիք» հանդեսը, հրապարակել են ականատեսների ու ժամանակակիցների բազմաթիվ վկայությունները (եղիշե Իշխանյան, Հովակ Ստեփանյան, Սարուր եւլք): Մինչդեռ ժողովածուն տվյալ դեպքի մասին հարողորում է միայն կողմնակի մարդկանց ակնարկներ, որոնցից ամենար է որոշակի պատկերացում կազմել եղած-չեղածի մասին (կա, իհարկե, նաեւ Իշխանյանի ստորագրած մի գրությունը, որի մեջ, սակայն, Անդրանիկի երթուղարծի մասին խոսվում է իմիջիայլոց: ժողովածուի էջ 69,71):

ժողովածուի նյութերի երկրորդ մասը, որ ընդգրկում է խորհրդային կարգերի հաստատումից մինչեւ մարզին ինքնավարություն տալու ժամանակը, ունի

մի էական թերություն. դժվար է որոշել, թե ինչն էր պատճառը, որ 1921-ի հուլիսին կուսակցության Անդրերկրյան ընդունած որոշում (մարզին լայն ինքնավարություն տալու մասին) երկու տարի հետո միայն իրականացավ: Վերը հիշեցի 1989-ին Բաքվում տպագրված փաստաթղթերի ժողովածուն: Այստեղ էլ նշեմ, որ այնտեղ այս հարցին առնչվող շատ նյութեր կան, որոնք կօգնեին, որպեսզի մեր ժողովածուն այս տեսակետից անթերի լինի: Բաքվում հրատարակվել է արխիվային մի նյութ եւս, որն արդեն նոր լույս է սփռում այդ շրջանի իրողությունների վրա. դա այն ժամանակ երկրի Կենտրոնականի նախագահ դարձած Նարիման Նարիմանովի մի, այսպես կոչված, զեկույցն է (իրականում «դոմոս» Չիչեռինի, Օրջոնիկիձե՛նի, Կիրովի, Միկոյանի, Սարգիսի, Սերեբրովսկու, Միրզոյանի, Մույմիսի իր նախկին գործակիցներ Ա. Կարաբեյի ու Մ. Գասանովի դեմ)՝ հասցեագրված Ստալինին, Տրոցկույն ու Ռադեկին եւ բացատրում է, թե ինքն ինչու է ձգձգել հարցի լուծումը՝ վճռած լինելով այն թաղել, որովհետեւ, իբր, 21-ի որոշումը կտրուկ սրել է «հայ գյուղացիների ու թուրք գյուղացիների հարաբերությունները», եւ, մանավանդ, այդ ինքնավարությունից հրաժարվել են իրենք՝ հայ գյուղացիները (*Азербайджан*՝ շաբաթաթերթ, 1989, նոյեմբերի 5):

Ուրեմն, հարցի լուծման դեմ կանգնած է եղել Ադրբեջանի տեր Նարիմանովը՝ մեքենայությունների իր շղարշով, եւ հանրապետությունից նրա հեռանալուց հետո միայն Կիրովը, Օրջոնիկիձե՛ն, Միրզոյանն ու մյուսները կարողացան մարզին տալ խոստացած նվազագույն իրավունքը՝ ազգային ինքնավարությունը:

Նարիմանովի հակահայկական սադրանքների այս նորահայտ զեկույցը՝ Բաքվի ժողովածուի համապատասխան նյութերի հետ միասին, կօգնե, որ 1920-23թթ. իրականությունը եւս ներկայանար ըստ հնարավորին ամբողջական պատկերով:

Այսուհանդերձ, շնորհակալ լինենք, որ այսքանն էլ հրատարակվել է՝ գիրք տպագրելու համար ծանր ու դժվար մեր օրերում:

1992, նոյեմբեր, Եղվարդ

ԽՈՋԱԼՈՒՆ

Խոջալուն, ինչպես ժողովուրդն է ասում, ինքը կերպվ իր գլուխը: Կհարցնեն՝ ինչու՞վ, ինչպե՞ս: Ասեմ՝ մեկ նրանով, որ այդ գլուխն անքնականորեն մեծացել էր, ունեցել եւ սովորական ուսերի վրա չէր պահվում: Մեկ էլ, որ խելքից դուրս բաներ էր ասում: Մինչեւ 70-ական թվականների վերջը, նույնիսկ մինչեւ 88-ը՝ այն, իբրեւ ոչնչույ՜վ չփայլող, սովորական փոքրիկ մի գյուղ, փռված էր Ստեփանակերտ-Աղզամ ավտոճանապարհի ձախ ափին, Կարկառ գետի Մեղրագետ-Քալուջա վտակի զույգ ափերին: Տնտեսական մի առանձնակի առավելություն էլ չուներ, որովհետեւ շրջապատի նվազ բերքատու, քարաշատ հողերը տարեկան մի քանի անգամ կարկտահարվում էին՝ բնակչությանն ստիպելով գլուխ պահել ամետրով, հարեւան գյուղելի, օրինակ՝ բավական հարուստ Նորագյուղի, Խանապատի կամ Գարավի տնտեսությունների հետ ամենատարբեր գործաբանների մեջ մտնելով: Բայց ահա, 88-ի փետրվարից սկսած՝ միանգամից բարձրացավ այս անշուք ու անհեռանկար գյուղի վարկը, դերը, նշանակությունը: Ադրբեջանի ղեկավարությունն իր ազատ անկախության համար պայքարի ելած արցախահայությանը խեղդելու օղակներ էր փնտրում եւ պարզվեց, որ այդպիսի դերի համար ամենայն հնարավորություն ունի մարդիկ միակ բանով ու ամենակենսունակ ավտոճանապարհի վրա բուսած Խոջալուն: (Մտաչին անգամ այստեղ գրոհեցին Երեւանից-Աղջախ մտած անտոշարասյան վրա, այստեղ քարկոծեցին հայ մարդկանց, այստեղ եղավ առաջին հայ զոհը:

Խոջալվից հյուսիս-արեւմուտք, Կարկառի հովտի ծախսափնյակում, առհասարակ՝ այս կողմերի միակ հարմար տափարակի վրա էր գտնվում Ստեփանակերտի օդանավակայանը, մարզն արտաքին աշխարհի հետ կապող օդային երթուղարձի միակ կետը: Ադրբեջանի ղեկավարությունը, որ արդեն շարքից հանկ էր մարզ մտնող երկաթգիծը, վերացրել գազամատակարարումը, էլեկտրասնուցումը, որոշեց վերացնել նաեւ օդային կապը, եւ դրա համար չգտավ առավել հարմար միջոց, քան Խոջալվի ծավալումը, նրա կառուցապատման ևոր, պարզապես հեքիաթային ծրագրի իրականացումը: Գաշված օրերի ընթացքում գյուղը ձգվեց դեպի արեւելք, բնակելի ու հասարակական փոխարի չկնքեր շարվեցին տափարակի ամբողջ տարածքում, ընդուպ մինչեւ օդանավակայանի թռիչքադաշտը: Կարելի է կարծել, թե Ադրբեջանի շինարարական ամբողջ հզորությունը փոխադրվել է այստեղ, հանրապետությունն ուրիշ ոչ մի գործ ու խնդիր չունի, բացի նրանից, որ պիտի աննշան Խոջալուն ձգի, ծավալի, մեծացնի, տարածի Կարկառի ծախսափնյակում, նրանով ծածկի այն, վերացնի օդանավակայանը, կլանի Նորագյուղի հզոր կոլտնտեսության դաշտերը, հոսի դեպի Ասկերան, այն եւս առնի իր փեշերի տակ... կառուցված նոր բնակելի շենքերում արդեն ապրում էին հանրապետության տարբեր շրջաններից այստեղ քշված մարդիկ, որոնք պետք է աշխատեին նորատունկ ֆաբրիկաներում ու գործարաններում: Նորաբնակների շարքերում էին, իբր, Գայատանից փախած ադրբեջանցիները, որոնք, սակայն, միութենական կառավարության որոշման համաձայն, իրավունք չունեին տեղավորվելու ԼՂԻՄ-ում՝ մարզի ազգագրական պատկերը չփոխելու համար: Շտապ այստեղ բերվեցին նաեւ Ուզբեկստանից դուրս քշված մեխենքի թուրքերը: Ադրբեջանցիների ցեղային-արյու-

նակցական կիրքը բողոքով էր, ուզում էին այդ ցեղակիցների կյանքն ու բանեկեցությունն ապահովել Արցախի հաշվին ու նրան խեղդելու գնով:

Գիշեր-ցերեկ հաջալու էին ժամանում ժողովրդատնտեսական բեռներ, որոնցով կառուցվում, ժամ առ ժամ ծավալվում էր քաղաքի իրավասությունն ստացած գյուղը: 1989 թ. նոյեմբերին կենտրոնին հղած բողոքի գրի մեջ ԼՂԻՄ-ի մի շարք վարչական ղեկավար աշխատողներ, վկայակոչելով «Վիշակ» թերթի հայտարարությունն այն մասին, որ ամեն օր միայն ուղղաթիռների միջոցով հաջալու է հասցվում 48 տոննա բեռ, հարց էին տալիս՝ «Ո՞վ կարող է պարզել, ինչ կա այդ բեռն մեջ, «երբ հՄՅՄ ՆԳՆ ներկայացուցչի խոստովանությամբ, այդ գյուղ մտնելու իրավունք չի տրվում նույնիսկ զինվորականներին»:¹

ԼՂԻՄ-ի գործկոմի նախագահ Լեոնարդ Պետրոսյանն ասում է. 1991-ի ամռանը, երբ մարզի պատվիրակությունը փորձում էր բանակցությունների միջոցով հասկացողության գալ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ, կանխել հակամարտության հետագա բողոքումը, իրենք Ա. Սուբալիբովին առաջարկեցին դադարեցնել հաջալվի ուժեղացումը շրջակայքի հաշվին: Չէ՞ որ մարզում չծրագրված, մառն անօգուտ շինարարության տակ են առնվում բերրի վաճառույն հողերը, մութ խնձակությունների կողմից խժովում են վիթխարի գունարներ... Նա, պատասխանի տեղ քթի տակ փնթփնթացել է միայն, թե Ղարաբաղի ադրբեջանական համայնքն անցած 70 տարիների ընթացքում զրկված է եղել կառուցելու, իր ստեղծագործական երազներն իրականացնելու հնարավորությունից, հիմա պետք է կառուցի, դա չի կարելի խանգարել: «Դուք էլ կառուցեք, - մեծահոգաբար ասել է նա: - Մենք չենք խանգարի: Ինչպե՞ս կարելի է կառուցողին խանգարել»:

Հիմա հաջալու «քաղաքի» տեղը, ավելի ճիշտ՝ նրա հյուսիս-արևելյան մասի տարածությունը, զբաղեցնում է ԼՂՀ բանակի առաջին ուսումնական գումրը: 1994-ի ամառնանուտին այցելեցի, տեսա նրա կառույցների հարուստ, սակայն անհրաժեշտ ամեն ինչով հագեցած շարքերը, ուսումնական, մարզական, մշակութային պարապմունքների ամեն հարմարություններ ունեցող դահլիճները եւ, մանավանդ, պատանի մարտիկների կենսախիռո, ռազմական ուսումնառությանը նպիրձած ջոկատները, լցվեցի այն ամիսան ու ամերեք հավատով, որ այստեղ ծնվում ու զորանում է մեր նորեւուկ հանրապետության ապագա հզորությունը կամ հզոր ապագան: Այստեղ ամեն ինչ ստեղծվել է հանրապետության ռազմական ավագի՝ ծեր գեներալ լեյտենանտ Իվանյանի հղացումներով, ղեկավարությամբ, աննիջական մասնակցությամբ: Նա է հղացել այս յուրահատուկ ակադեմիայի ստեղծման անհրաժեշտությունը, շինարարական ծրագիրը, կառուցման հանգամանքները: Այս ամենին նա մասնակից է արել մարզի տնտեսական ու վարչական բոլոր այն մարմիններին, որոնք կարող էին օգնել բարձրացնելու լեռնաստանի պաշտպանության առաջին դարբնոցը՝ իր բազմափորձ, երկարամյա ծառայության ամբողջ ընթացքում տեսած համանման վարժարանների օրինակով, նրանցից առած դասերով, այդ դասերը գերազանցելու խիզախ մտահղացումներով...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Նորիրոյային Ղարաբաղ» թերթ, 15 նոյեմբերի, 1989:

ԼՂԻՄ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Վերջերս ադրբեջանցիները լույս աշխարհի հանեցին Նարիման Նարիմանովի մի գրությունը՝ ուղղված Ստալինին, Տրոցկույն ու Ռադիկին (1923-1924թթ.)¹: Ան, ըստ եւթյան, մի կեղտոտ գրպարտագիր է Ս. Օրոջնիկիձեմի, Ա. Միկոյանի, Լ. Միրզոյանի եւ Բաքվի պրոլետարիատի մի քանի ուրիշ ղեկավարների դեմ: Իրապարակումից երեւում է, որ այն չի ուղարկվել հասցեստերերին եւ գտնվել է Նարիմանովի թողուններում: Չի ուղարկվել, որովհետեւ գրպարտությունների, սուտ-փուտ հայտարարությունների եւ ինքնահնար մեղադրանքների համար ստիպված կլինեք պատասխան տալ: Իսկ այս դեպքում արդեն գրության հեղինակը իրաժեշտ պիտի տար անարժանորեն ստացած բարձր պաշտոնին (Միլոսինական Կենտգործկոմի նախագահներից մեկն էր 1922-ից): Օրոջնիկիձեմ է կլում այդ պաշտոնին երաշխավորել, եւ գրության մեջ այդ երաշխավորող հայտարարվում է շովինիստ, ադրբեջանական ժողովրդի թշնամի, բռնակալ, իր գաղափարական հակառակորդներին կոտորող: Միկոյանը, Մարկիսը, Լ. Միրզոյանը մեղադրվում են Ադրբեջանում ծավալված դաշնակցական գործունեության մեջ («դաշնակցական աշխատանք է գնում՝ կոմունիզմի դրոշմը ներքո»): Ը որ էր, թե նրանք իսկապես գոնե մի քիչ էլ դաշնակցական եղած լինեին եւ Ադրբեջանին հավատարմորեն ծառայելիս այնտեղ անպաշտպան հայության համար այն ամենի, ինչ որ վայել էր այդ կուսակցության անդամներին:

Մակայն մեզ համար կարեւոր է այս գրության երկրորդ լրացման մեջ (1924թ. մայիսի 27) տեղ գտած մի խոստովանությունը, որից վերջապես հայտնվի է դառնում, թե ինչու Արցախին ինքնավարություն տալը ձգձգվեց երեք տարի: Այնտեղ ինչպես ասում են սեւով սպիտակի վրա գրված է. «Ադրբեջանում կատարվող դաշնակցական աշխատանքի առթիվ իմ կանխատեսումների մյուս կեսն էլ, ես կարծում եմ, կհայտնաբերվի այս տարի: Միրզոյանի ուժեղ ճնշման տակ Լեոնային Գարաբաղը ինքնավար մարզ է հայտարարվել: Իմ ներկայությամբ դա չէր հաջողվում ոչ թե այն պատճառով, որ ես դեմ էի այդ ինքնավարությանը, այլ պարզապես այն պատճառով, որ իրենք՝ հայ գյուղացիներն այդ չէին ուզում: Միրզոյանն այդ ընթացքում դաշնակցական ուսուցիչների օգնությամբ հող պատրաստեց եւ հարցն անցկացրեց Ադրերկրկոմում: Այդ պահից հայ գյուղացիների ու թուրք գյուղացիների միջեւ հարաբերությունները կտրուկ սրվեցին: Չետո էլ գնում է Գանձակի լեռնային մասի հարցն եւս: Ադրբեջանում դաշնակցական քաղաքականություն է գնում ամբողջ ուժով: Ինձ համար նվազագույն կասկած իսկ չկա, որ ՌԿԿ Կենտկոմը հանձնի Սերգոյի ու Ստալինի չի վստահում մեզ՝ թուրքերիս, եւ Ադրբեջանի բախտը հանձնում են հայ դաշնակցականներին»²:

Նարիմանովի իրապարակած հռչակագիրն, ինչ խոսք, հենց իր Ադրբեջանում ուներ հակառակորդներ, որոնք չէին կարող հանգիստ մնալ, եւ սա էլ իր հերթին պիտի որոշակի դեր խաղար: Օրինակ, հայտնի է, որ հանկարծակի բուլղարիկացած հայտնի մուսավաթական Բ. Շախաբախովին Նարիմանովի հռչակագիրը համարել է նոր Ադրբեջանի դավաճանությունը Նախիջեւանի դեմ եւ իր

հայրենակից մուսուլմաններին կոչ է արել երես դարձնել Երկրամայրի հանրապետությունից, հույսերը կապել միայն թուրքիայի հետ: «Այժմ դուք հայացքների դարձրեք դեպի թուրքերը,- կոչ է արել Շահթախթինսկին: - Նրանք են ձեր միակ փրկությունը: Ամուր բռնեցեք նրանցից»³:

Դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Հայաստանի հանրապետությունը հռչակագիր հրապարակեց Նախիջևանի մասին՝ նրա բնակչությանն ազատ ինքնորոշման իրավունք վերապահելով:

Նկատի առնելով ստեղծված իրադրությունը (թուրքերի ու ադրբեջանցիների վայրագությունների հետեւանքով երկրամասում հայերն արդեն փոքրամասնություն էին կազմում, այնտեղ ոչ միայն Շահթախթինսկին ու իր դասակիցներն էին գործում, այլև թուրք էմիսարներն իրենց գորաջուկատներով, իսկ բոլշևիկ ադրբեջանցիներն էլ բնակչության վրա ազդում էին մարիմանով-կարաելյան եղանակով⁴ այս հռչակագիրը փաստորեն պետք է մշանակեր Հայաստանի հրաժարումը Նախիջևանից: Եվ արդյունքը չուշացավ. դեկտեմբերի 30-ին Բ. Լեգրամը Գ. Չիչերինին հղած հեռագրով տազնապած հատորդեց, թե Նախիջևանում մի ուն Կերասլ-բեյ թուրք իրեն հայտարարել է երկրամասում թուրքիայի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար եւ սպասում է իր երկրից իսկական տերերի ժամանելուն⁵:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Азербайджан («Պարսաղի Օգնության ժողովրդական կոմիտեի լրատու բերթ»), 1989, նոյեմբեր 5:
2. Անդ:
3. ՀՀ ԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 45, ք. 13:
4. «Կոմունիստ» (հայ.), Երեւան, 1920, 28 դեկտ.:
5. ԱԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, ց. 2, գ. 11, ք. 281: Հմմտ. Խարմանդարյան, էջ 100:

ՇՈՂ ԵՎ ՇՈՒԾԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՎՈՒՔՆԵՐԸ

Շոշ գյուղն ու իր անունը հետաքրքիր առանձնահատկություններ ունեն, որոնց վրա, որքան հայտնի է, քննական ուղարկություն դաժնող չի եղել: Բնակչությունը տեղաբնակ է, Մակար Բարխուդարյանցի ասելով՝ «բնակչաց փոքր մասն բնիկ, մեծ մասը տեղափոխված Մելիք Բաղու հետ Սոթից, մի քանի ծուխ՝ Ջրաբերդից եւ մի ծուխ՝ Պարսկաստանից»¹:

Մակար վարդապետի խոսքը, թե բնակչաց փոքր մասն է բնիկ, որովհետեւ մեծ մասը եղած է Սոթից ու Ջրաբերդից, մեր խնդրի համար էական նշանակություն չունի, քանի որ Սոթն ու Ջրաբերդն էլ տեղական վայրեր են, հենց այն գլխից Արցախի ամբողջության մեջ եղած ու գոյատեւած, ուրեմն եւ պիտի խոսեին բուն արցախական բարբառով, սակայն այս գյուղը, ինչպես եւ Հաղորթի շրջանի որոշ գյուղեր խոսում են «Ա» ճյուղի բարբառով: Հետաքրքիր է, որ այսպես խոսողների լեզվի եւ բուն արցախյան բարբառի տարբերությունը դերբայների մեջ է. կյաս ըմ-կյամ ըմ, քլիս ըս-քլնում ըմ: Մնացած բոլոր դեպքերում, ինչպես եւ ամբողջ բառապաշարի մեջ ոչ մի տարբերություն չկա:

Կար Շոշ, արքայությունն նաեւ Շուշու, Շուշու կոչված, գյուղ: Եվ ահա ժԸ դարի փաստաթղթերում հայտնվում եւ լայն տարածում է գտնում նաեւ այդ գյուղի թիկունքում գտնվող մի բերդ, որ Շոշի դալա, Շոշվա դալա, Շոշի-Շուշ-գա բերդ, իսկ դրանից առաջ եւ դրա հետ միասին նա Քար, Քարազուխ, Քարազլիխ բերդ անուններով այս հարյուրամյակի երկրորդ կեսին բարեկազմելով պետք է դառնար նշանավոր բերդաքաղաք, աստիճանաբար ծնոք բերդ տեղի հայ բնակչության տնտեսական ու մշակութային, իսկ այնտեղ թափամկան կենտրոնի նշանակություն: Լեոն՝ այդ մեծ շուշեցին, որ քանի՜ անգամ անդրադարձել է երկու Շոշ-Շոշու գյուղի եւ Շուշի բնակավայրերի անուններին, ամենայն մանրամասնությամբ հյուսել նրանց պատմությունը՝ այդ պատմության բոլոր հարցերին աննշվող հանգամանքներով հանդերձ, հայտնել է նաեւ այն կարծիքը, թե սկզբնապես գոյություն է ունեցել բերդը՝ իր անունով, ապա բերդի անունով է կոչվել նաեւ նրա ստորոտում ստեղծված գյուղը: Նա, իհարկե, գիտեր նաեւ հակառակ մի կարծիքի առկայությունը, որ ասում էր Շոշի բերդ-Շուշին իր անունն «ստացել է Շոշու անունով հայաբնակ փոքրիկ գյուղից»: Սակայն, չընդունելով այս կարծիքը, գտել է. «...Մեզ անհավանական է թվում այսպիսի հանգամանքը, եւ մենք կարծում ենք, որ, ընդհակառակն, գյուղը բերդից պիտի ստացած լինի իր անունը, իսկ բերդը, հավանորեն, գոյություն է ունեցել եւ հին ժամանակներում»²:

Ես մի տեղ գրել եմ, որ անընդունելի է այս կարծիքը, որովհետեւ, նախ, անուններն իրենք անհավանական են դարձնում այդ կարծիքի իմաստը, չէ՞ որ սկզբնապես բերդանունը «Շոշի բերդ» է եղել, իսկ այդ նշանակում է եղել է «Շոշ», որն էլ ունեցել կամ ստեղծել է իր բերդը եւ, ապա, նորահայտ աղբյուրները հաստատում են, որ ավելի վաղ շրջանում գոյություն է ունեցել Շոշ-Շոշու

անունով գյուղ, իսկ ժՇ դարում էլ գոյացել է բերդը, որի անունն աստիճանաբար մշակվելով դարձել Շոշի (գյուղի) բերդը:

Ուրիշ բան, որ բերդը, իբրև բնական ամրություն, պաշտպանական հարձաքազույն վայր, կարող էր հնուց ի վեր գոյություն ունեցած լինել և իսկապես էլ գոյություն է ունեցել, և հարկ է գտնել նրա վաղնջական անունը:

Շոշի դալա-Շոշի բերդ (անկասկած սրանից էլ գոյացած Շուշի) անունը ծանոթ է 18-րդ դարի աղբյուրներից: Իսկ 15-րդ դարի մի ձեռագրի հիշատակարանում հիշվում է Շուշու գյուղը հետևյալ կապակցության մեջ. «Գրեցաւ աստուածագիծ սուրբ անտարանս ձեռամբ յոգնամեղ և ասիկար գրչի տեր Մանուելի ի թուականութանս հայոց ՊՂԷ (1428) ի յաշխարհիս Աղուանից, ի վիճակս Ամարասայ, ի գեղս Շուշու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի կաթողիկոսության տեր Յոհաննիս...»³:

Շուրջ դար ու կես հետո ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում էլ նույն գյուղը հիշվում է այսպես. «...խնամաւք նորին կատարեցի զմաքրափայլ և նետարանս ի Փոսա միանկ զաւառս Վարդնթոյ, ի զաւառս, որ կոչի Շուշոյ, ընդ հովանաւ սբ. Ստեփանոսիս, ի հանգիստ սորա այրաւեր և ընդ հովանաւ սբ. Աստուածածնին: Արդ գրեցաւ ի թվս ՌԻԴ (1575): Եւ գչեմ արժան ի կարգս քահանայից Ովանաւ երեցս...»⁴:

Որ խոսքն իսկապես վերաբերվում է Շոշ կամ Շուշու գյուղին, հաստատվում է եկեղեցու Աստվածածին և Ստեփաննոս զույգ անվամբ: Մակար Բարխուդարյանցի վկայությամբ Շոշ-Շուշու գյուղի բնակիչները, իրոք, իրենց եկեղեցին կոչել են և՛ մեկ, և՛ մյուս անուններով: Իբր, գյուղի բնակիչները եկած են եղել տարբեր վայրերից, «Երեւի թե Սոթից և Մազրալից եկած օտարք հայերն շինած են եկեղեցիս Ամենափրկիչ անվամբ, բայց օծողն անվանած է սուրբ Ստեփաննոս»⁵:

Մեկ դար հետո էլ գյուղն իր Ամենափրկիչ եկեղեցիով հիշատակվել է «շինեցաք», որ սովորական է նման դեպքերի համար. «...Շինեցաք զսուրբ ամենափրկիչ եկեղեցիս յիշատակ հոգոց մերոց և ննջեցելոց, ի հայրապետութանս Աղուանիցս տեսուն երեմիայի... Թվ, ՌՃԴ (1655) էր»⁶:

Աղվանից հայրապետությունը ներկայացնող երեմիան Հասան-Ջալալյան այն երեմիա կաթողիկոսն էր, որի գահակալությունը, իբր տեսել է 1676-1700 թվականներին, սակայն այս արձանագրությամբ պարզվում է, որ նրա գահակալությունն սկսվել է ամենաուշը 1655-ին:

Այս ամենը հիմք ընդունելով հաստատապես կարող ենք ասել, որ գոն 17-րդ դարի սկզբից ի վեր գոյություն է ունեցել Շոշ-Շուշու-Շուշու անունով գյուղ Կարկառ գետի աջափնյակում, հետագայի Շուշի քաղաքից հարավ տարածված կիսաթեք ու խորդուբորդ դաշտում: Այսօր էլ կան, գոյություն ունեն գյուղն ու իր Աստվածածին և Ստեփաննոս զույգ անուններով կոչված եկեղեցին:

Իսկ Շուշի բերդը: Աղբյուրներում այն սկսում է հիշատակվել շատ ուշ, 18-րդ դարի առաջին քառորդին և այն էլ միանգամից, այլ աստիճանաբար ձեւավորվելով, ընդգծված ամբողջ կերպարանք ստանալով: Արցախական աշխարհի հակաթեքական ազատագրական պայքարը 18-րդ դարում կազմակեր-

պել էին մեկիքները՝ մեծահամբավ Եսայի կաթողիկոսի գլխավորությամբ և նահանգի ամբողջ հայության ու հեռու-մոտիկ հայկական բնակավայրերից եկած զորաջոկատների օժանդակությամբ:

Տեսանք, որ Լեռնի կարծիքով Շուշի քաղաքը կամ Շոշի բերդն է, որ իր անունը տված պիտի լիներ հարեւան գյուղին (Շոշ)⁷: Սա թյուրիմացություն է թեկուզ միայն նրանով, որ «Շոշի բերդ» նշանակում է «Շոշ» անունով կոչված բնակավայրի բերդ: Իսկ բերդատեղը երբեք էլ Շոշ չի կոչվել: «Շոշը» բերդաքաղաքի հարեւանությամբ ավելի վաղ գոյություն ունեցած գյուղի անունն է, այն էլ միանգամայն բացատրելի նոր հայերենով. «շոշ» է նշանակում ծառի մատաղ ճյուղը: Այսպես կարող էր կոչվել նաև մատաղ այգին, որպիսի անունով տեղանուն-գյուղանուն սարքելը հայոց մեջ հնավանդ սովորություն էր: Հիշենք հին Լորատիք-Լորատուսը (Սյունիքում), որ եկվորներն աղավաղել, դարձրել են Լորատուզ, Լորքը՝ մերօրյա երևանի շրջանակում, Մատաղիք-Մատաղիսն Արցախի Ջրաբերդի շրջանում հիշված 12-րդ դարից ի վեր «մատաղիք» բառը յկա նոր հայկազյան բառգրքում, սակայն այդ չի շեղանկում, թե այն չի եղել, Կոյուբյուն չի ունեցել: Երբ գոյության ապացույցն է, թեկուզ և «մատաղիսը», կոր հար և նման ձևերի առատությունն էլ կողքին է: Այդպես էլ «Լորքը»:

Շոշն, իհարկե, հայերեն ու հայկական միջավայրում ստեղծված անուն է և յի կարող առնչվել Պարսկաստանում եղած Շոշ քաղաքանվան հետ: Մեր այս հոշ գյուղը, ինչպես տեսանք, հիշվում է 15-րդ դարի սկզբից ի վեր, և այն էլ մեր լեզվի համար փոփոխականերով՝ Շուշու, Շոշի են: Այն է, որ իր անունն է տվել առավել վաղ ժամանակներից հայտնի բերդին, որը մինչ այս նոր տարբերակն իր վրա առնելը կոչվում էր ուրիշ անուններով: Այդ անուններն էին Քար (բերդ, ամրություն իմաստով), Քարազլուխ, Քարազլխի բերդ, Քարազլխի սղմախ ևն:

Հիշատակությունները հիմնականում Արցախի մեկիքների և հոգեւոր առաջնորդների այն դիմում-մամակներում են, որոնք հասցեագրված են Ռուսաց արքունիքին: Առաջին այդպիսի թղթերում հիշվում է Շոշը՝ իբրև ինքնապաշտպանական պայքարի ելած արցախահայության կենտրոններից մեկը Շոշի սղմախ (ամրություն)⁸: Ըստ երեւույթին, մինչև բերդի կարգավորումը սղմախի ղեկավարները նստում էին հենց Շոշ գյուղում: Դա երեւում է նրանց գրածներից. «Թիւն փրկչին 1724 ամսին 2-ումն եղել Շօշումն»⁹, «Էս Շօշին սղմաղին գլխաւորքն ինմ թոնել ան»¹⁰, «Մեք Շօշի եղեալ ուզբաշիքս»¹¹, նույնիսկ 1726-ին էլ «Եկին Շօշու...»¹² են:

Սակայն այս ժամանակներին ինքնապաշտպանությունն արդեն բերդն էր քարձրացել: Ավան և Օհան հարյուրապետների անունից ռուսական զորքի հրամանատարությանը հղված թղթում ասված է թուրքերը կան «Շօշու Ավան ուզբաշին և Ոյհան դալէն վերայ: Ը(8) օր կռիվ արին թօփով և ղոբարով: Քարին մինչի կէսն կալան, և ևսել չի կարացին գնալ»¹³:

Ուրեմն կռվելն սկսել են գյուղից, քարձրացել են բերդատեղին (Քարը), նրա կեսն էլ առել և ղենը գնալ չեն կարողացել:

«ես Քարայգլխին սղնադումն Թարխան եւ Բաղի ուզբաշոնց քշտին ամ»,- ռուսական հրամանատարությանը հղած զեկույցում տեղեկացնում էր Իվան Կարապետը: Սա 1724-ի հուլիսին էր¹⁴: Քիչ ժամանակ անց նույն Իվան Կարապետը հայտնում էր, թե իր նամակը «Գրավեցաւ Քարայգլխի նոր շինած դալումն»¹⁵:

Արանից հետո էր, որ նոր կառուցած բերդ-դալան պետք է կանոնավոր ու հաստատուն անուն ստանար եւ ստացված, դարձավ «Շոշի-դալա»:

Ուրեմն, այսպես ս. 1724 թվականից տեղեկություն ունենք այն մասին, որ Քարայգլխին արդեն բերդ է կառուցված («նոր շինած»): Հասկանալի է, որ կառուցումը, իսկ ավելի ճիշտ՝ վերակառուցումը տեղի է ունեցել այս թվականի նախորդ տարիներին: Շինարարական այս գործի կազմակերպիչն է համարվում Ավան յուզբաշին, որի այս գործունեությունը չէր կարող շատ ավելի վաղ սկսված լինել, բան նախորդ տասնամյակի երկրորդ կեսն է, քանի որ ժամանակագրական տեղեկություն կա նաև այս առթիվ: Մի հիշատակագիր նշել է, թե «Ավան ուզպաշին որ եկաւ, Շօշվա քարըն մտաւ, սահբ խուրուշ իլաւ, ՈճԿՁ (1717) էր»¹⁶:

Ոգետրված, խանդավառ «խուրուշ իլած» Ավան յուզպաշին քարազուլիք պարսպապատելով ամրացրել էր, դարձրել Արցախի հզոր բերդերից մեկը: Բայց ոչ միայն այսքան: Հնագետ ուսումնասիրողները ժողովրդական ավանդության հետքերով գնացել, հետազոտել են բերդամրոցի հարավային պատի առանձին հատվածներում պահպանված կարանները եւ հայտնաբերել շինությունների մնացորդներ, որոնց մի մասը վկայում է, որ «կարաններից» մեկը, բավական մեծ տարածություն ունենալով, պահպանում է հետքերը ճարտարապետական այն շինությունների, որոնք ավանդության մեջ հորջորջվում են Ավան յուզբաշու պալատներ:

Բարեբախտաբար մեր ծեռքի տակ է այդ շինություններն ավելի վաղ ժամանակ, ուրեմն՝ այդ շինություններն առավել բարվոք վիճակում տեսած Սարգիս Ջալալյանց արքեպիսկոպոսի վկայությունը: Նրա տեսածի նկարագրությունից, որին հավատ չընծայելու ոչ մի հիմք չունենք, մեր առաջ հառնում է ճարտարապետական շքեղ եւ ավարտուն կառույցների մի համալիր, որը պատիվ է բերում Արեւելից կողմանց հայության մշակութային եւ պիտի ավստաւ: Միայն, որ բնության դաժան տարերքը, իսկ թերեւս նաեւ մեր ազգային մշակութային մոլեռանդ թշնամիների ազդեցությամբ, ավերվել, համարյա անհետացել են:

Ահա թե Ջալալյանցն ինչպիսին է տեսել համալիրը: Ասում է. «Այս պատի (վե՛ծ է կոչվում Կարկառի ձորի վրա իջնող ծայռեղեն բարձրությունը.- Բ.ՌԲ.) դուրս ցցված մասուն, դժվարին գոտուց դեպի արեւելք է Մելիք Ավանո մեծանուն իշխանի բազմասենյականոց ամրոցը՝ կառուցված եռահարկ ամուր պարսպից ներս, անտաշ քարերով, որից (պարսպից) ներս, ասում էին, կան եռահակ պալատ՝ իր պարագաներով, առանձնարան, արգելանոց ու հյուրանոց: Ուզում էի անծամբ տեսնել նույն շինությունը, որի համար էլ մեծ դժվարությամբ հասա առաջին պարսպին, որ կոչվում է նախամարտկոց եւ այնտեղից էլ՝ վերին, միանգամայն դժվարին բերդին... Ես, չնայած վախեցաւ եւ չէի կամենում նրանից անցնել, սակայն հոյակապ բերդի սերը եւ ուղեկիցներու հողորդներն

ինձ ստիպեցին առաջ գնալ: Արդարեւ, հոյակապ էր շինությունը եւ շքեղ արժանի դիտումի ու հիացումի: Նրա բոլոր կառույցներն ու սենյակները գննելուց հետո այնտեղից իջա գետը...»¹⁷:

Այսպես, ուրեմն, Քարազուլի Շոշի բերդն իր պաշտպանական դերը կատարել է 18-րդ դարի սկզբներին Ավան յուզբաշու գլխավորած հայրենապաշտպան մաքառումներում: Կատարել ոչ միայն բնությունից ստացած պաշտպանական դիրքով ու հարմարություններով, այլեւ դրանց գումարված, Ավան յուզբաշու գլխավորությամբ եղածին գումարված («նոր շինած») բերդապարիսպներով ու մնացած շինություններով:

Բայց մի՞թե հենց այս էլ եղել է Շոշու բերդի ծնունդը կամ հիմնադրությունը: Արցախում, որի տեղ հայերը դարեր շարունակ իրենց ազգային ու հոգեւոր ինքնությունը համառորեն պաշտպանելու համար բերդեր էին ստեղծել ամենուրեք՝ նույնիսկ դրա համար ոչ մի հարմարություն չունեցող վայրում, բերդեր էին դարձրել նույնիսկ եկեղեցիները: Հիշենք Ամարասն ու շատ ուրիշները: Դիզակի ծայր հարավ-արեւմտյան գյուղերից մեկը՝ Նցաբերդը, որ «եկեղեցաբերդի» փոփոխակն է: Այո, աշխարհն ամրոցներով կնքած արցախահայն ինչպե՛ս կարող էր աչքաթող արած լինել մի այնպիսի բերդատեղի, որպիսին Քարազուլիսն էր ողջ նահանգում եղած պաշտպանական կետերից ամենահարմարն ու ամենահզորը: Նման բան չէր կարող լինել: Այդ Քարազուլիս-ամրոցատեղը հին ժամանակներում էլ իր դերում է եղել, մասնավոր արաբական տիրապետության շրջանում, հետագա դարերի խառնակ ու դժվար ժամանակներում, սելջուկ յուրբերի, մոնղոլների եւ սրանց հետքերով եղած սեւ ու սպիտակ թուրքերի, օղուզների դեմ իր ինքնապաշտպանական կռիվներն առած արցախահայի կյանքում:

Նման դեպքերում բարձրանում է օրինական հարցը, իսկ ո՞ր են հիմքերը, ինչպե՛ս կապացուցեք: Հետքերը չեն կորել անհետ. 1981թ. Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի համար օժանդակ տնտեսություն ստեղծելու աշխատանքներ կատարելիս Շուշվա բերդապարսպի կողքին հայտնաբերել են «խաչքարեր, տապանաքարեր, ...ինն բնակավայրի հետքեր»¹⁸: Խաչքարերից մեկը ՆԻ (971) թվականից է, մյուսը՝ ՁԱ (1252)-ից¹⁹: Եթե ճիշտ է այս ամենը, ապա անհերքելիորեն ապացուցված կարելի է համարել, որ Քարազուլիս բերդամրոց է եղել հնագույն ժամանակներից եւ այդպիսին մնացել է ողջ միջնադարում²⁰: Կարելու չէ, որ հետագայում կառուցված քաղաքի ներսի տարածքից նման հուշարձաններ կամ նրանց հետքերը չունենք: Այդ հետքերը ոչ ոք չի փնտրել մինչև այսօր, եթե նույնիսկ մոռանանք էլ, որ նրա բնակչության յուրք մասը, հակառակը, պետք է ջնջեր ամեն մի հետք՝ փորձելով հավատացնել, թե քաղաքն ու նրա բերդը 1750-ականներից այնտեղ առաջին անգամ ոտք դրած Փանահ խանի ստեղծածն է, իսկ նրանից առաջ եղել է ամայի տառածություն:

Հիմա արդեն հնարավոր պիտի լինի կատարել բժախնդիր ուսումնասիրություն: Քաղաքն ազատագրված է Փանահ խանի ժառանգներից, կարելի է հնարարական հետազոտություններով պարզել, թե ի՞նչ է եղել Քարազուլիս ողջ տարածքում, չէ՞ որ պարսպապատերի տակ այս ու այնտեղ պահպանված խաչքա-

րերի բեկորներն ու ճարտարապետական հուշարձանների մնացորդները երկմ-
քից չեն ընկել, այլ հետքերն են այն չընդմիջված, շարունակական գոյության,
որ բերդամրոցն է ունեցել այս վայրերում տիրություն արած Առանշահիկ տերե-
րի շնորհիվ: Վերջերս երիտասարդ ուսումնասիրող Սլավա Սարգսյանը հրա-
պարակել էր հողված, որով փորձում էր ապացուցել, որ միջնադարյան մեր
գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող Կարկառը հենց նույն այս բերդամրոցն է
եղել, հետագայի Շոշի-Քարազլուխը: Կիրակոս պատմիչը Հասան-Ջալալ մեծ
իշխանի հայրենի նշանավոր կետերից մեկն է համարում Կարկառը, ցավոք,
առանց հիշելու, թե այն որտեղ է գտնվում: Սակայն անուսն ինքնին հուշում է,
որ պետք է կապված լինի Կարկառ գետի հետ:

«Կարկառ» նշանակում է «քարակույտ», «քարեղեն տարածություն», «քա-
րակոփ պատվար»²¹: Այս անվան հաստատ տեղադրմանը մեծապես նպաս-
տում է Կարկառ գետը, որն իր ակունքներից մինչև Շոշի բերդը եւ նրանից էլ
վար, իր անվան տարածման համար լուրջ հիմքեր է տալիս:

Տասնամյակներ առաջ ես ցույց էի տվել, որ հին Հայաստանի տարբեր վայ-
րերում, ինչպես եւ Արցախում եղել են Կարկառ անունն ունեցող կետեր, որոնց
մեջ անունը կապված է եղել տեղանքի բարբարոս, ճայռեղեն լինելու եւ ոչ մի
դեպքում «Գարգար» ցեղանվան հետ²²: Ցույց եմ տվել, որ մոլորություն է Ար-
ցախի Կարկառ գետի, Կարկառ բնակավայրի եւ նման տեղանունները կապել
հին բուն Աղվանքի «Գարգար» ցեղանվան հետ եւ այս ճանապարհով սարքել
տեսություններ, որոնք գռեհկորեն աղավաղում են պատմական իրականություն-
ը: Վերջին տեսակի թյուրատեսությունների շատ է տուրք տվել Սակար Բար-
խուդարյանը: Սակայն, ցավոք, նույնը շարունակել են նաեւ նորերը, որոնց
համար ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնում, այսպես կոչված, «Գարգարա-
ցոց դաշտը» տեղավորվել մեկ Ուտիքում, Պարտավի շրջակայքում²³, մեկ էլ
Արցախի ծայրարեւելյան Մուխանք գավառում, Սիլի-Մուղանի տեղ²⁴: Եւ ման
թյուրիմացության համար հիմք է ծառայեցվում թովմա Արծրունու հաղորդած
մի տեղեկությունն այն մասին, որ իբր, Պարտավը գտնվում է Գարգարացոց
դաշտում կամ Գարգարացոց երկրում²⁵: Սակայն տեղական կամ այս վայրերին
իրապես ծանոթ որեւէ հեղինակ նման թյուրիմացություն իրեն թույլ չէր տա:
Առաջին անգամ Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ է հիշվում Գարգարա-
ցոց դաշտը (գիրք Բ, 85) այն էլ բուն-անդրկուրյան Աղվանքում, ուր Հայոց Տր-
դատ թագավորը կռվում էր հյուսիսային ցեղերի հետ եւ «միջակաուր արար-
գթագաւորն Բալալոց»:

Այս թյուրիմացությանն էր հարում նաեւ Լեոն կարծելով, թե «Գարգարա-
ցոց» անունը համապատասխանում է Մեծ եւ Փոքր Աղմախների տեղին²⁶:

ՇԱՆՈՒՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արցախ, 15 131-132:
2. ՊՊԹԳ, էջ 60, նույնը նաեւ Լեո, երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, գիրք
երկրորդ, Երեւան, 1973, էջ 267:
3. Մատենադարանի ձեռ. № 8211, ք. 359բ-360ա: Հմմտ. «Ժե դարի հայերեւ

ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, Երեւան, 1955, էջ 384:

4. Մատենադարանի ձեռ. № 4375, ք. 264Ա, Բ: Հմմտ. Աշ. Յովհաննիսյան, Դրվագներ
Խալ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1959, էջ 24
(արտագրված է պակասավոր եւ սխալով. փխ. «ի գաւղս որ կոչի Շուշոյ»՝ «ի գաւառս
որ կոչի Շուշոյ»):

5. Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 132:

6. Անդ:

7. Այսպես են մտածում նաեւ սույնատիպ հարցերին խառնված ու խառնվող աղբե-
քսնցիները: Հիշում եմ, որ բանաստեղծ, իրենց խորհրդային հանրագիտարանների գլ-
խավոր խմբագիր Ռատուլ Ռզան Բաբվի թերթերից մեկում գրել էր, թե իրենց «Շուշա» քա-
ղաքը հարեւան ու եղբայր հայերը վերցրել, իրենց լեզվին հարմարացնելով, դարձրել են
«Շուշի» եւ «Շոշ» եւ վերջինով էլ կնքել իրենց նորաստեղծ գյուղը: Լավ է չգիտեր Լեոյի
կառնիքի տեղը, թե չէ, կկառնէր նրանից, կասեր իրենց հեղինակավոր գիտնական է
որն:

8. Տեւ «Հայ-ռուսական հարաբերությունները 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակում»
(սույուհետ «Հայ-ռուս»), հ. II, մասն III, Երեւան, 1967, էջ 56, 57, 62:

9. Անդ, էջ 62:

10. Անդ, էջ 63:

11. Անդ, էջ 71:

12. Անդ, էջ 286:

13. Անդ:

14. Անդ, էջ 186:

15. Անդ, էջ 188:

16. Աշոտ Յովհաննիսյան, Դրվագներ..., Բ, էջ 609: «խուրուշ» թրք. «ոգելություն»:

17. Ս. Ջալալյանց, Բ, էջ 247: Մեջ են բերում հեղինակի գրաբարի աշխարհաբար
վերաշարադրմամբ (Բ. Ու.):

18. Շահեն Սկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական
հուշարձանները, Երեւան, 1985, էջ 209:

19. Անդ:

20. Արցախի միջնադարյան բերդամրոցներից մեկը՝ Շիկաքարը, ինքս իմ այստեղ
տեղադրել, որպիսի վարկածը կարի ունի հիմնավոր ապացույցի (տեւ Բ. Ուլուբաբյան,
Սյուրաբան, Երեւան, 1991, էջ 330):

21. Տեւ «Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի», հ. առաջին, Վինետիկ, 1836, էջ 1071:

22. Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց լեզվի հյուսիս-արեւելյան եզրի, եզերապահ Արցախային
լայրաքի եւ հարակից հարցերի մասին. «ԼԳ», 1968, № 1, էջ 55-60:

23. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1951, стр. 424.

24. Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ցատ «Աշխարհացոյցի», էջ 44, 46, 92: Ս. Գ.
Պետրոսյան, «Գարգարացոց» դաշտի տեղադրությունը. «Լրաբեր» 39, 1976, № 7, էջ
74-75 ելք:

25. Տեւ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, 1887, էջ 177:

26. Լեո, Գ, գիրք երկրորդ, էջ 140, ծան. 3: Սա էլ Կարկառի հովիտն էր ընդգրկում,
արսինքն գիտնականը խաբվում էր «Կարկառ» եւ «Գարգար» բառերի հեռավոր
նուսնությունից:

ԵՐԲ ՄՈՒՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿԱՅԱՅՎՈՒՄ Ե ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԽՈՍՔ

Վերջին տարիներին որոշ հետազոտողներ սկսել են մի առանձնակի (ոճ-բախտաբար, գիտության տարրական կարգ ու կանոնը ուսնահարելու գնով) ռե-վիզիայի ենթարկել այն ամբողջ աղբյուրագիտական ու հայագիտական գրա-կանությունը, որ գոյացել է հայոց, վրաց ու աղվանից գրեր ստեղծող Մետրա-Մաշտոցի գործունեության շուրջը: Պնդում են, թե սուտ է Մաշտոցի կենսագիր-Կորյունը: Մաշտոցը չէր կարող գիր ստեղծած լինել վրաց համար, քանի որ Վի-քը սեփական գիր է ունեցել Մաշտոցից դեռ շատ առաջ: Ոմն Վ. Ղուկասյան է գտնում է, որ Կորյունին չպետք է մինչև վերջ հավատալ: Մաշտոցը, շատ շատ կարող էր Աղվանքում վարդուց գոյություն ունեցող գիրը մշակած լինել կամ էլ լավագույն դեպքում, նրան ավելացրած լինել մի քանի բաղաձայն տառ:

Ըստ երեւոյթին պետք է գոհանալ նրանով, որ գոնե կասկածի տակ չի առնվում հայոց գրերի ստեղծումը մեր մեծ վարդապետի կողմից եւ, այսուհանդերձ, առաջ քաշել մի օրինական հարց. եթե սուտ է Կորյունը, եւ առհասարակ չպետք է հավատա- նրա հարողորած տեսելություններին, ապա որտեղի՞ց կամ ի՞նչ հնարքով պետք իժմանանք, որ հինգերորդ դարի սկզբին գիր են ունեցել նաեւ Վիրքն ու Աղվանքը:

Հարցը՝ հարց, բայց դեռ շարունակվում է Մաշտոցի գործունեության ռեվիզիան, եւ ահա Ասրգիս Պետրոսյանն էլ նրան ձեռնարկել է իր մի հոդվածում («Գարգարացուց դաշտի» տեղադրությունը»), որը տպագրվել է Հայկ. ՍՍՀ գիտ. ակադեմիայի «Լրագրեր հասարակական գիտությունների» հանդեսի 1976թ. 7-րդ համարում (էջ 67-76):

Հոդվածի անունն է «Գարգարացուց դաշտի» տեղադրությունը», սակայն ըստ երկայնի այն շատ ավելի կարեւոր հարցերի է անդրադառնում, որոնցից մեկն էլ Մաշ- տոցի գործունեության Աղվանքի շրջանը: Թե չէ, ի՞նչ մեծ բան է «Գարգարացուց դաշ- տի» տեղադրությունը: «Գարգարացուց դաշտ» տեղանունը մեր միջնադարյան հեղի- նակներից երկուսն են հիշատակել՝ Մովսես Խորենացին (նրան կրկնում է «Աղվանից աշխարհի պատմությունը») եւ Թովմա Արծրունին: Եթե առաջինի երկուսն այն կոնկ- ռետ տեղի հետ չի կապվում, ապա երկրորդը հիշում է մի այնպիսի կապակցության մեջ, որից հեշտությամբ կարելի է կռահել նաեւ մոտավոր տեղը: Թովման տեղեկաց- նում է, որ 850-ական թթ. արաբական զորավար Բուղան, Վիրքի հարեւանությանը լեռների վրա բնակվող ծանաթներից ջարդ կրելուց հետո, «իջամ է ի դաշտ Գարգա- րացուց եւ երթեալ մտան է ի քաղաքն մեծ Պարիա», որպեսզի այնտեղից էլ գնա Ար- ցախի վրա՝ նրա հարավային մասի տեր Աբու Մուսե Առանշահիկի դեմ կռվելու:

Այստեղից ոճվար չէ եզրակացնել, որ «Գարգարացուց դաշտը» գտնվել Ծանաթիայի ու Պարտավի միջեւ, այսինքն Պարտավից հյուսիս-արեւմուտք:

Բայց Ա. Պետրոսյանին ձեռք չի տալիս այսպիսի տեղադրությունը: Նա ուզում է հիշյալ դաշտը, նրա հետ էլ գարգարացիներին (այսինքն՝ աղվանական այն ցե- ղին, որի լեզվի հիմքի վրա Մետրոպ Մաշտոցն աղվանական գիր է ստեղծել), բուն աղվանական թագավորությունը եւ այլն տեղադրել Պարտավից արեւելք, Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի մուխանք գավառում: Այդ նպատակով էլ նա հայտարար- րում է, թե «Գարգարացուց դաշտը» հենց այժմյան Միլի հարթավայրն է որ կա:

Ա. Պետրոսյանն իր հոդվածում ոչ մի անգամ չի հիշում, որ Միլի հարթավայրը Մու-

ղանի դաշտն է, սա էլ՝ Մուխանք գավառը, որ մտնում էր Արցախի կազմի մեջ, Արցախն էլ Հայաստան էր իր հայ բնակչությամբ ու հայագուն նախարարական հարստու- թյամբ: Հի հիշում, որովհետեւ հակառակ դեպքում պետք է պատասխան տար հարցե- ռի, որոնցից անկարելի կլիներ փրկվել անաղբյուր հայտարարությունների ու գուշ- ակություններիով: Նա պատմական արժանահավատ աղբյուրների տեղեկությունների կողքից վազանց կատարելով պնդում է, թե գարգարները բնակվում էին Միլի հայթա- վայրում, եւ Մաշտոցն էլ այնտեղ է գիր ստեղծել նրանց համար: Ի՞նչ կովան է առա- քարկում իր այն կարական եզրակացության համար: «Աղվանա-մագքութեան թա- րավորների մասոց գավառը, որտեղ բնակվում էին գարգարացիները, ցածրադիր մի շրջան էր նույնիսկ Արարատյան եւ Վրաց դաշտերի համեմատությամբ», - գրում է Ա. Պետրոսյանը՝ հիշելով, որ մեր պատմիչներն ասել են, թե Մաշտոցը «երթեալ իջաներ յաշխարհն եւ հասեալ ի թագաւորական տեղիսն» (Կորյուն), կամ «Եւ ինքն յԱղուճնա լիբեալ առ Արսլագէն թագաւոր Նորա» (Նորենացի): Ուրեմն, խոսքը գնում է ցածրա- վիր Աղվանքի մասին..., իսկ Մետրոպ Մաշտոցը եղել էր վերջինիս այստարաբայան մա- րդ բռնող այժմյան Միլի հարթավայրում, քանի որ նա չէր կորել-անցել Անդրկովկասի այս երկու մեծ գետերից եւ ոչ մեկը (հակառակ դեպքում, այդ փաստը լռության չէին մատնի հորեմացին եւ, առավել եւս, Կորյունը). («Լրագրեր», 1976, № 7, էջ 75):

Այսօրինակ «տրամաբանությամբ» առաջընդդվելով պետք է մտածենք, թե հորե- նացին ասել է Մաշտոցը Մուխանի (Արցախի) բնակիչների համար աղվանական գիր ուտեղծեց: Իսկ քանի որ հորեմացին, խոսելով Մեծ Հայքի միասնական թագավորու- յան կազմակերպման օրերի մասին (գրերի գյուտից շուրջ 600 տարի առաջվա իրո- յություններ), ասել է նաեւ, թե այդ թագավորության սահմանները նաեւ հայոց էթնի- կական սահմաններն էին (գծված «զեզերք հայկական խօսիցս»), եւ այդպիսի սահ- ման Արցախ-Ուտիքի կողմերում Կուր գետն է եղել (Վաղարշապը «գարիելից հիսախոյ կողմանն կարգե»... առ մեծ գետովն, որ հատանէ գրաշտն մեծ, որ անուանի Կուր...): Խոտեւապեւ, դուրս է գալիս, որ հորեմացին պիտի ասած լինի, թե Մաշտոցը եկավ Մուխանք եւ այնտեղի հայ բնակչության համար ստեղծեց աղվանական գիր:

Մի կողմ թողնենք օրերի մասին այն անհեթեթությունը եւ փորձենք պարզել, թե հորեմա- ցին ու Կորյունն ինչպես են «լռության մատնել» Մաշտոցի Կուրն անցնելը:

Քիչ առաջ տեսանք, որ Մաշտոցի Հայաստանից Աղվանք կատարած երթի մա- սին խոսելիս մեր պատմիչներն իսկապես նշում են Հայաստանից իջնելու հանգա- մանքը, որ այնտեղ, ուր գնացել է Մաշտոցը, մի ցածրադիր շրջան է եղել, իսկ հնա- րավոր տարբերակներից ամենահարմարը, այսինքն՝ ամենացածրադիր Ար- վանքն է համարվում Ա. Պետրոսյանի կողմից: Իսկ սա էլ բավական է, որպեսզի նա «երթալ-իջանելը» եւս ճանաչի անառարկելի մի փաստ իր վարկածի համար:

Ասենք, որ աղբյուրների հավաստմամբ՝ Աղվանա-մագքութեան թագավոր- ների աթոռանիստն է եղել Չողը կամ հետագայի Դերբենդը: Եվ այս էլ ընդուն- ված է հին պատմությանն իրազեկ մասնագետների կողմից: Ասկայն Ա. Պետ- րոսյանին այս հանգամանքը եւս ձեռ էր տալիս: Նա փնտրում-գտնում է նոր ցածրադիր շրջան, որ իր կարծիքով Մուխանքն է:

Ըստ երեւոյթին Ա. Պետրոսյանի պատկերացմամբ՝ ցածրադիրն ու բարձ- րադիրը որոշվում է պատին փակված քարտեզի կամ այն աշխարհագրական կլուտի ընդունած վիճակով, այլապես նա կիմանար, որ եթե Կուրը կամ Երասխը (Մուխանքի փեշերը լիգելուց հետո պետք է հոսե՛ն-հոսե՛ն, այսինքն՝ վար իջ-

ՈՆԻ-իջնե՛ն, որպեսզի հասնեն ու թափվեն Կասպից ծովը, ապա Չոզը կամ հետագայի Ղերբենդը գտնվում է Կասպից ծովի անմիջական ափին (Չոզա կամ Ղերբենդի պարիսպը մի ծայրով մխրճված էր ծովի մեջ), իսկ Կասպից ծովը օվկիանոսի մակարդակից ցածր է 28,5 մետրով:

Մաշտոցի երթի մասին խոսող մեր պատմիչները, ճիշտ որ, ոչ մի խոսք չեն ատում մեր մեծ վարդապետի կողմից Կուրը կամ Երասխը՝ Ամերկովկասի այս երկու մեծ գետերն անցնելու մասին: Ավելի ճիշտ՝ միայն Կուրը, քանի նրանք գիտեին, որ Արարատյան նահանգից Երասխն անցնողը ընկնոթ հարավային՝ Հայաստան կամ Պարսկաստան, բայց ոչ Աղվանք: Կուրի մասին եւս որոշակի ոչինչ չեն հաղորդել, երեւի մտածելով, որ Կուրն անցնելը ոչ մի առանձնակի հերոսություն է, ոչ էլ գրեթե գյուտն ու տարածումն առաջ մղող հանգամանքը:

Բայց չէ՞ որ մեր այդ նույն պատմիչներն աներկբայորեն հայտնում են, որ Մաշտոցը գնաց Աղվանք, բուն Աղվանք, այն երկիրը, որը դեռեւս ուներ իր սեփական թագավորությունն ու եկեղեցին: Իսկ այդ Աղվանքը,- նրանք հաստատ դիտեին,- մինչեւ մարգպանության հիմնադրումը (428 թ.) Հայաստանի հետ սահմանակից էր Կուր գետով: Եվ չէ՞ որ հենց ակնատես Կորյունն է պատմում, որ Աղվանքի թագավորանիստ տեղում գործն ավարտելուց հետո «Չեռնատու եւս եղեալ նմա (Մաշտոցին - Բ. Ու.) սրբանատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին, որում անուն Մուշեղ կոչեին, հրածարէր ապա եւ ի թագաւորէն, եւ յեպիսկոպոսացն եւ յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից»:

Այսքանն ատում է Կորյունը:

Իսկ հտրեմացու տվյալներով՝ Մաշտոցը Բաղասականում քարոզչությամբ էլ է զբաղվում եւ չարյաց վարդապետներից «զբազումս յուղղութիւն ածէ, եւ զաականսն անդարծս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ»:

Բաղասականը բուն Աղվանքի նահանգներից մեկն էր՝ փոքրած Կուրի ձախափնյակով, Կասպից ծովի արեւմտյան ափին: Հոնաց իշխանությունն էլ, ինչպես հայտնի է նաեւ Ս. Պետրոսյանին, տարածված էր Աղվանքի ամենախուսափանք կենդ հանդիսացող Չոզ-Ղերբենդի կապանից հյուսիս: Իսկ չարյաց վարդապետների մինչեւ Հոնաց իշխանություն հալածելու համար Մաշտոցը ոչ միայն պետք է Կուրն անցած լիներ, այլեւ պիտի շարժվեր առնվազն մինչեւ Չոզ-Ղերբենդ:

Այսպիսով պարզվում է, որ Մաշտոցն «Ամերկովկասի այս երկու մեծ գետերից» մեկը՝ Կուրը իրոք անցել է, իսկ «հտրեմացին մի, առավել եւս, Կորյունը» այսպիսի մի փաստը լուրջան մատնելով հանդերձ՝ հանգամանորեն պատմում են Մաշտոցի անդրկուրյան գործունեությունը:

Հետեւապես անլուրջ զբաղմունք է այս տեղեկությունների առկայությամբ Մաշտոցին Մուխանք տանելն ու այնտեղ երբեք չապրած ու գոյություն չունեցած գարգար-աղվան բնակչության համար աղվանական գիր ստեղծել տալու վարկածը:

Ես այստեղ քննության առա Ս. Պետրոսյանի հողվածում տեղ գտած վարկածների միայն մի մասը: Սակայն այնտեղ իմի են հավաքված հայագիտության մեծ քննադատված ու մերժված մի շարք թյուրիմացություններ, որոնք, եթե առանձին առանձին վերցրած արտակարգ վտանգ չէին ներկայացնում, ապա իրար կցնցվելով եւ ենթարկվելով հեղինակի քննադատմանը մեկնաբանություններին՝ դուռ են բացում հակագիտական ու հակապատմական նորանոր մոլորությունների առաջ:

«ԱՄՇՏՈՑ» ԳՐԹԻ ԼՈՒՅՍՆ ՈՒ ԱՍՎԵՐՆԵՐԸ

«Ասում են՝ Արտ. Մարտիրոսյանի «Մաշտոց» գիրքը թարգմանվում է եւ պետք է նաեւ տպագրվի ռուսերեն,- մեր թերթին հղած իր նամակն այսպես է սկսել ՀՄՍՀ ԳԱ կենսաքիմիական ինստիտուտի գիտ. աշխատակից, քիմիական լիտուրյունների թեկնածու Հակոբ Մանասարյանը: - Մինչդեռ մեր կարծիքով, այդ գրքում կան թերություններ ու թյուրիմացություններ, որոնք անպայման մոլորության կնդեն հայագիտությունից եւ առհասարակ հեռավոր ժամանակների իրականությունից անտեղյակ ընթերցողներին...»: Եվ հիշելով, որ գրքի մասին մասնավորում, այդ թվում նաեւ «Գրական թերթում» հրատարակվել են նաեւ գրախոսություններ, որոնք միակողմանիորեն դրվատել են միայն նրա արժանիքները, Մանասարյանը կանգ է առնում այն հարցերի վրա, որոնց քննության մեջ, իր կարծիքով, տեղ են գտել թերություններ ու թյուրիմացություններ:

«Գրական թերթի» խմբագրությունը խնդրեց զրոգ-պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանին՝ մեկնաբանելու ընկ. Մանասարյանի նամակը: Ստորեւ տպագրվում ենք նրա խոսքը:

Վերջին ժամանակներս բնական ու տեխնիկական գիտությունների շատ մասնագետներ բուն հետաքրքրություն են ցուցաբերում մեր ժողովրդի հիմն ու հոր պատմության եւ մեր մշակույթի ամենատարբեր բնագավառների նկատմամբ: Գրում են իրենց կարծիքները, մասնակցում զանազան հարցերի քննարկումներին: Դա հաճախ զայրացնում է «մաքուր» գիտության քուրմերին, որոնք ավիմներով են ընդունում «դրսի» ամեն միջամտություն՝ այն համարելով դիլետանտական: Իբր, այս միջամտողները հին լեզուներ չգիտեն, բայց դատողություններ են անում նեղ-մասնագիտական հարցերի վերաբերյալ:

Բայց, նախ ասեմ, որ դիլետանտությունը միայն դրաների մեռաշնորհը չէ: Դիլետանտներ լինում են նաեւ նեղ-մասնագիտության շրջանակներից ներս: Դարիներ ու տասնամյակներ շարունակ զբաղվում են միեւնույն հարցով՝ միշտ մնալով նույն անճարակը, պատահաբար նեղ-մասնագիտական ասպարեզ ընկածը: Իսկ հին լեզուների իմանալը քանի գնում, դառնում է ոչ այնքան որոշիչ հանգամանք: Լույս են տեսնում նորանոր թարգմանություններ՝ իրենց գիտական մեկնաբանություններով, որոնք անպայման փոխարինում են բնագրերին, հավառակ դեպքում չէին թարգմանվի:

Եվ, վերջապես, եթե բոլոր ժամանակներում էլ այդպես ուղեփակիչ կանգնեցրած լինեին մասնագիտական կրթություն ու կոչում չունեցողների դեմ, աշխարհի շատ գիտություններ չէին ունենա այն մակարդակը, որ այժմ ունեն: Չէ՞ որ ինագույն քաղաքակրթությունների ուսումնասիրման, ասեմք հենց Միջագետքի կամ Վանի բեռնագրերի հայտնաբերման, նույնիսկ վերծանման հայտնագործությունները մի զգալի մասով կատարվել են «դիլետանտների» ձեռքով:

Սա, իմիջիայլուց, բայց նաեւ ըստ եւթյան, քանի որ ինքս անձամբ անկարող չեմ համարում կոնկրետ գիտությունների ներկայացուցիչների միջամտությունը հայագիտության հարցերին: Նրանց համար երկու անգամ երկուսը

միշտ հավասեր է չորսի: Եվ երբ առաջարկում են իրենց այս չափանիշը, դրանից նեղանալ կարող են միայն այն նեղ-մասնագետները, որոնք չեն խորշում արդյուրագիտական տեղեկություններն ու պատմական փաստերը գուշակություններով ու ինքնարկիւ ենթադրություններով պարտիաժ են, բնականաբար, նրանց իսկական պատկերներն աղակալող ներկայացնելուց:

Դառնալով Արտաշես Մարտիրոսյանի «Մաշտոց» գրքին, պետք է նշեն, որ հեղինակն օգտվել է Մաշտոցի կյանքին ու գործին առնչվող վիթխարի գրականությունից ու արձույտներից, նաև՝ ոչ մի կապ ու առնչություն չունեցող այլազան եւ այլալեզու նյութերից, ստեղծել մի գիրք, որն արժեքավորում է հայերեն գիրն իր ժամանակի եւ հայոց բազմադարյան դժվար ճակատագրի մեջ: Հետաքրքիր է հատկապես հեղինակի լեզուն՝ աշխույժ ու խաղացկուն:

Չեն կարծում, թե գրախոսներն այս գրքի արժանիքների մասին խոսելիս չափը շատ են կորցրել: Տավալին այն է, որ միալար գովաբանությամբ տարված, շրջանցել են գրքի ակնհայտ, թվում է՝ նույնիսկ ոչ մասնագիտական աչքի համար տեսանելի մեծ ու փոքր թերությունները: Այդ պատճառով էլ ավելորդ է ասել, որ ընկ. Սանասարյանի դիտողությունները միանգամայն տեղին են ու արդար:

Գրախոսները չեն նկատել «Մաշտոց» հետազոտության պակաս-պատճի Բայց այսօր մեր միջավայրում մինչև վերջ արդար ու ճշմարիտ խոսք շատ քիչ է ասվում: Կորսվել են գիտական ու գրական չափանիշները: Անցիղ ու ծանծաղ մի շարադրանք համարվում է գիտական սխալ: Դարգապես անգորագետ մի վեպ գնահատվում է որպես սովետահայ միպագրության վերելքը խորհրդանշող երեւոյթ: Չխաղաղներն ու խոտանը նշավակող ելույթներ համարյա թե չեն լինում, եթե նկատի չառնենք այն դեպքերը, որոնցում անպայման նկատելի են անձնական շահագրգռության եւ ոչ թե գրական կամ գիտական բարձր սկզբունքների թելադրած սկզբունքները, մղումները:

Բայց այս տրտունջը հեռուն կտանի: Իսկ Հ. Սանասարյանի դիտողությունները գրքի շատ էջեր են ընդգրկում նրանցից առաջինը վերաբերում է այն հատվածին, ուր խոսք է գնում հայոց հնագույն պատմության հարցերի շուրջ: Մարտիրոսյանը Հայաստանի ու հայերի մասին առաջին հիշատակություն է համարել Դարեհ Ա-ի Բեհիստունյան արձանագրության տվյալները մ.թ.ա. 6-րդ դարի վերջից:

Սանասարյանը հարց է տալիս ինչո՞ւ, իսկ նախընթացի նյութը՝ 21՝ ոչ ասենք, հենց վերջերս լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնա տիայուն» նրանք զբաղեցնում են ավելի քան հարյուր էջ:

Անորատառնալով Ուրարտու-Հայաստան եւ ուրարտացի-հայ խնդրին, Մարտիրոսյանը գրել է. «Ուրարտացիներին փոխարինելու եկան հայերը, որոնք ժառանգեցին նրանց երկիրն ու մշակույթը» («Մաշտոց», էջ 27):

Ինչպես տեսնում եք դարձյալ հայերի եկվորության՝ հերքված, անհիմն տեսակետն է արծարծվում, - նշում է Սանասարյանը: - Եվ գրքի տարբեր մասերում հետևողականորեն առաջ է մղվում այդ տեսակետը: Ի՞նչ նպատակով:

«Ուրարտացիներին փոխարինելու եկան հայերը»:

Արտ. Մարտիրոսյանն այսպես է մտածում ոչ միայնակ: Գիտական շրջան

ներ կան, շրջանառության մեջ են մեծագրություններ ու զանազան հրապարակումներ, որոնց համար մեծան հայտարարությունները դասագրքային ճշմարտություններ են: Բայց չկա մեկը, որ գաղտնիքը պարզի մինչև վերջ, թե՞ երբ են տեսել այդ փոխարինելու, հանձնում-ընդունումի իրողությունը, կամ այն ո՞ր պատմական հարցում է իրենց, միայն իրենց ականջներին փսփսացել այդ շատ կարեւոր իրողության մասին, որ այսօր իրենք այդպես տեղյակ են, լուսավորված, իսկ մենք եւ բոլոր մնացած մահկանացուները խարխափում ենք անտեղյակության ու խավարի մեջ:

Մարտիրոսյանի գիրքը նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին ու մեծագործությանը: Կարելի էր պատել, որ այնտեղ քննվեին միայն այդ թեմայի հետ անմիջապես կամ գոնե հեռավոր կերպով առնչվող հարցեր: Սակայն հեղինակը մեզ մատուցում է հարցափնջեր, որոնց ծայրերը հասնում են, ինչպես տեսանք քիչ առաջ, հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ծագման ժամանակները, նաև՝ աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների ակունքները, նրանց լեզուների ու հավատալիքների, գրերի ու մշակութային աշխարհի ոլորտները:

Հազիվ թե հարկ լինի ապացուցելու, որ այս բոլորն ավելորդ է, ծանրաբեռնող ու ոլխավորը մթազոտ: Մասնավոր, որ դրանց հրատարակումները կատարվում են ոլխավորի հաշվին կամ, համեմայն դեպք, իբրև նրա վրա գտնվող կարկատաններ:

«Թե ինչ ծագում ունեին նրանք (հայե՞ր թե՞) ուրարտացիները- Բ.Ու.) հարկ չկա այստեղ քննել միայն հայոց կազմավորման մեջ դեր խաղացին բաղադրիչ-ները: Եվ անմիջապես հարցականի տակ հիշվում են հայերի, այսպես կոչված, լաղադրիչները՝ սակ-սկյութները, փյուրգիացիները, արմենները, հայասացի-ները... «Հայասացիները թերեւս այս օրրանն է, Արմե-Շուպրիա,- թերեւս այստեղ էին ապրում առաջին հայերը, իսկ հատ եւ հայ զուգորդությունը ինքնին շատ է հրապուրիչ: Ինչևէ, թող պատմաբանները վճռեն...»:

Այո, իբր թե, մանր ու անկարելի հարցերը հենց այնպես իրար կողքի շարել-անցնելու, նրանց նկատմամբ մի ինչ-որ ցուցադրական անտարբերություն խաղալու կեցվածքը, դժբախտաբար, իշխում է գրքի շատ գլուխներում: Եվ դա՛ համարյա այնտեղ, ուր ընթերցողն սպասում է գիտական քննության, հիմնավոր ու փաստարկված եզրահանգում: Օրինակ, ինչ արժե հենց այդ բաղադրիչ-ների պարզ միավորումից հայ ժողովուրդ եւ հայոց լեզու ստանալու խոհանոցային պատկերացումը, որ Մարտիրոսյանը փոխ է առել հայերի վաղնջական պատմության պարզունակ տեսության հեղինակներից:

«Ուրարտուի... գրքի մասին ասում է. «...նրանք քերեստուն գրում էին սեփական եւ ուրիշ լեզուների մշաններով... «Ուրարտուն փոխ առավ իր մեծ թշնամու՝ Աստրիստանի գիրը» եւ «նրա հետ ընկավ նրա գիրն ու մոռացության տրվեց»: Բայց ո՞ւմ էր պատկանում, այնուհանդերձ այդ գիրը:

Եվ, այսպես. Մարտիրոսյանի ուղեգրած խաղացկուն ոճն սկսում է բոլորովին էլ ոչ գիտական խաղեր անել կարճառոտությունը վեր է ածվում կցկտուրության:

Հայտնի է, որ ըստ Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցը գրեր է ստեղծել նաև վրացիների ու աղվանացիների համար: Հայտնի է ու անառարկելի: Ով չի հավատում, թող Կորյունի վկայությունները մերժի նույնարժեք որեւէ արքայի հեղի-

նակությամբ: Կամ թող ասի, ապա ինքն էլ որտեղի՞ց իմացավ, որ վրացիներն ու աղվանցիներն ունեցել են գրեր:

Մարտիրոսյանն այստեղ կատարում է քննություն, բացում ու պարզում է բազմաթիվ հանգույցներ... Եվ, կարծես հավասարակշռություն ստեղծելու համար, դարձյալ ստեղծումն հարցեր, որոնք վաղուց այլևս հարց չեն կամ անտեղյակների համար հարց են եղել առաջներում: Եվ դրանց մեջ է հայ-աղվանական վարչական, էթնիկական ու մշակութային փոխհարաբերությունների շուրջ ստեղծած շփոթը, որի դեմ միանգամայն արդար է Դ. Սանասարյանի վրդովմունքը:

Մարտիրոսյանը ներկայացնում է հայոց խաղացած քաղաքակրթիչ դերը բուն Աղվանք երկիր ցեղախմբերի համար: Հայ քարոզիչներն էին, որ քրիստոնեություն տարածեցին բազմացել Աղվանքում: Մաշտոցը գիր ստեղծեց աղվանական ցեղերից մեկի՝ զարգարների համար եւ այդ երկրում հինգ դրեց դարության ու լուսավորչական եռուն կյանքի: Բացի դրանից մուծվող հայկական քաղաքակրթության, բուն Աղվանքի ցեղախմբերն անընդմեջ շփման մեջ էին հենց իրենց ներսի հայկական օջախների հետ, որոնք դեռ Ստրաբոնի ժամանակներից (մ.թ. արշալույսին) գոյություն ունեին եւ թթմորի դեր էին խաղում: Այս բոլորը ճիշտ է, գրում է Դ. Սանասարյանը եւ շարունակում. «Կարծես հեղինակն իրավացիորեն ներկայացնում է հինգերորդ դարի բուն Աղվանքը, որտեղ իրոք ապրում էին տարբեր ազգացեղեր, որոնցից մեկի՝ զարգարների համար Սեպրուպը գիր ստեղծեց եւ իրոք կար հայկական տարր, քրիստոնեությունը որոշ ոլորտներ է թափանցել եւ այլն... Հետո էլ հիշում են գրքի այն էջերը, ուր ցույց են տրվում աղվանական մեկ ցեղի համար ստեղծված գրի չտարածվելը, մյուս ցեղախմբերի ոլորտներում, այս աշխարհում քրիստոնեության միարար ու միաձուլյ դերի բացակայությունը, ապա եւ եզրակացությունը. «Քրիստոնեությունը եւ գիրը աղվանական ցեղախմբերին ոչ թե միավորեցին եւ տարան ազգային անբողջացման, այլ, թերես ընդհակառակը... Ինչ-որ տեղ արագ եւ վաղածամ ձեռք բերված քաղաքակրթությունը կործանարար է»:

«Դարձյալ խոսքը պետք է որ վերաբերվեր բուն Աղվանքին, - գրում է Սանասարյանը: - Բայց պարզվում է, որ Մարտիրոսյանը խոսում է բուն Հայաստանի Մեծ Հայքի երկու երկրամասերի Ուտիքի եւ Արցախի մասին: Այսպես 327-րդ էջում գրում է. «Նշանակում է հայոց համար Աղվանքն առանձին երկիր չէր, այլ Հայաստանի արեւելյան կողմերը, որ ընդգրկում էր Քոչից հարավ Ուտիքը եւ Արցախը»: Ոչ, այդպես չէ.՝ իրավացիորեն գրում է Սանասարյանը: -Այն Աղվանքը, որտեղ քրիստոնեությունը չկարողացավ հաստատվել մի շարք աղվանական ցեղերի մեջ եւ որտեղ «կճղակների տակ տրորվեց քրիստոնյա աղվանից գիրը» (էջ 327), բոլորովին տարբեր է Ուտիքից ու Արցախից թե աշխարհագրական դիրքով, թե էթնիկական կազմով: Այդ բուն Աղվանքն էր, որ գտնվում էր Մեծ Հայքի սահմանը կազմող Քուռ գետից հյուսիս եւ բնակեցված էր մի շարք 126-աղվանական ցեղերով, ինչպես եւ հայկական զգալի տարրերով, իսկ Ուտիքն եւ Արցախը հնուց ի վեր ունեցել են հայկական բնակչություն: Ասվածի մասին կարելի է կարդալ վերոհիշյալ հին ու ժամանակակից հեղինակների մոտ: Չարմանալի է, որ Մարտիրոսյանն անձանոթ է քննարկվող երկրամասերին վերաբերվող գրականությանը (իսկ

եթե ձանոթ է, բայց համաձայն չէ նրանց դրույթներին պետք է բանավիճեր)...

Ահա ճշմարտությունն այն հայացքի, որի համար երկու անգամ երկուսը հավասար է չորսի:

Ի դեպ, Մարտիրոսյանի այս «պատմական» աշխարհագրությունն այն անվնաս թյուրիմացություններից չէ, որոնք կարող են եւ ուշադրության չառնվել: Նա մի տեղ էլ նշում է «Գողթն եւ Սյունիք, որ սահմանակից են Աղվանքին» (էջ 333): Եվ սա հայերեն գրերի ստեղծման ժամանակի առումով, երբ Հայաստանի եւ Աղվանքի միջեւ սահմանն անցնում էր Կուր գետով:

Իսկայես,- կարծես ոչ աղբյուրներ են եղել աշխարհում ոչ նրանք կարգազվել ու մեկնաբանվել են, ու Մարտիրոսյանը հասել է միայն վերջերս հրապարակված այն ձեռնածություններին, որոնց նպատակն է ցույց տալ, թե Սովետական Հայաստանի տարածքն անբողջովին ընդգրկված չի եղել պատմական Հայաստանի սահմանների մեջ:

Տասնամյակներ առաջ Վիեննայի Միխայրյան հայր Ներսես Ակինյանը, Կորյունի գրքի տեղեկությունը ծեղելով եւ ուռճացնելով, հորինել էր մի արտառոց վարկած, որի համաձայն իբր, Մաշտոցը Հայաստանի բյուզանդահայատակ մատուց գրեր է ստեղծել գոթերի համար, եւ այս գրերն էլ ինչ վիթխարի ծառայություն են մատուցել եվրոպական քաղաքակրթությանը: Արտ. Մարտիրոսյանը համոզում է, որ այդպիսի բան ոչ միայն չի եղել, այլեւ անհնար է պատկերացնել (տես էջ 332-344): Համոզում է. եւ սակայն, մեկ էլ համկարծ ուղղակի Ակինյանի վարկածի վրա տեղադրում իր սեփականը. «Այդպես եւ նա գիր տվեց ալաններին»: Իսկ այս ամենի համար հիմք է ծառայեցնում Կորյունի մի շատ որոշակի խոսքն այն մասին, որ Մաշտոցին հանդիպել է մի երեց մարդ, ազգով աղվան, անունը Բենամին: Եվ նա (Մաշտոցը) հարցրել ու քննել է աղվաններն լեզվի բարբարոս խոսքերը... Նշանագրեր հորինել... Կշռադատել, հաստատել...:

5-րդ դարի հայ հեղինակների համար աղվաններն ու ալանները նույնքան անշփոթելի էին, որքան գոթերն ու աղվանները: Մարտիրոսյանը հիշում է «Աղվանքի պատմության» այն դեպքը, երբ Սովսես հտրեմացու պլանը դարձել է աղվան: Բայց սա 10-րդ դարի հեղինակի մեղքով եւ մանավանդ՝ ալանաց տիրակալությունը աղվաններին վերագրելու միամիտ սնայարծության մղումով:

Ասվում է նաեւ, թե «Բենամինն հատվածը կարծես չի կապվում աղվանից գրի պատմության հետ եւ ինքնակա բնույթ ունի» (էջ 334): Բայց էլ ինչպե՞ս պիտի կապվեր, եթե այս հատվածն այն մասին է, թե ինչ դրույթով եւ որպիսի պատմվել, թե ինչպես այդ ստեղծածը հանձնվեց Աղվանքի տերերին: Այս երկրորդ հատվածում ոչ մի խոսք չի ասվում աղվանական գրի ստեղծման մասին: Միայն այնքան, որ Մաշտոցը եկավ Աղվանք, նրան հարցրին նպատակը, նա էլ բացատրեց, եւ Աղվանքի թագավորն ու եպիսկոպոսը «երկու զուգակիցները հանձն առան ընդունել դպրությունը»:

Ոչ մի խոսք աղվաններն գրերի ստեղծման մասին, քանի որ այդ ամենը պատմվել էր ուսումնասիրողի կողմից «չկապվող եւ ինքնակա» համարված տողերով:

Ոչ, առկա աղբյուրագիտական նյութերով անհնար է ապացուցել, թե Մաշտոցը գիր է ստեղծել ալանաց համար: Եվ առիտասարակ նրա անհամատեղելի

մեծությունը մնան ծառայության կարիք չունի:

Եվ վերջապես, հայոց գրի ստեղծման թվականի հարցը:

Մաշտոցյան գործին վերաբերող մեն ու միակ աղբյուրը Կորյունի գիրքն է: Նրա ձեռագրերում էլ մեզ են հասել գրի ստեղծման տարին մշող երկու տվյալներ, որոնք անհարիր են իրար: Տվյալներից մեկը գտնվում է գրքի բնագրի մեջ հյուսված նրա շարադրանքին, ստուգվող ու տրամաբանական: Մյուսը կցված է վերջին, ունի խառնակ մանրամասներ եւ ամբողջության մեջ էլ հակասում է առաջինին, հերքվում նրանով:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այս երկրորդը Կորյունի գրքում չի եղել մինչեւ 15-րդ դարը եւ, ամենայն հավանականությամբ նրան է կցվել մի անհնուտ խմբագրի կամ գրչի ձեռքով:

Ավանդաբար հետազոտողներն ուշադրություն են դարձրել հիմնականում երկրորդ տվյալի վրա եւ քանի որ նրա մանրամասներն էլ հակասական են, ստացվել են տարբեր արդյունքներ:

Մարտիրոսյանի համար եւս ելակետը բնագրի վերջին հատվածն է: Սակայն ի տարբերություն նախորդ հետազոտողների, նա ամեն կերպ աշխատում է վերացնել անհամաձայնությունների մանրամասներն ու հակասությունները եւ գրի ստեղծման տարի ընդունում 405 թվականը:

Իսկ բնագրի տվյալը, որի համաձայն, գիրն ստեղծվել է Վռամշապուհ թագավորի գահակալության 5-րդ տարում:

5-րդ դարի երկու հայ հեղինակներ Մովսես Խորենացին ու Ղազար Փարպեցին, տեղեկացնում են, որ Վռամշապուհ Արշակունու Յայաստանում թագավոր է կարգել Պարսից արքա Շապուհը: Սա Շապուհ Գ-ն է եւ գահակալել է 383-388 թթ., վեց տարի: Մարտիրոսյանը այս վեցը դարձնում է հինգ, բայց դա էական չէ, կարելուրն այն է, որ Շապուհն է թագադրել Վռամշապուհին, եւ վերջինիս գահակալության առաջին տարին 388 թվականն է:

Մարտիրոսյանի կարծիքով 5-րդ դարի հայ պատմիչներ Մ. Խորենացին, Ղ. Փարպեցին ու Եղիշեն սխալ պատկերացում են ունեցել Շապուհ անունով պարսիկ երեք թագավորների մասին, մեկի գործերը վերագրել են մյուսին, երրորդին հանել են շարքից... եւ այսպես նրանց տեղեկություններն անվստահելի են:

Սա անարդար դիտողություն է: Յայ հեղինակները ոչինչ չեն շփոթել:

Մեր պատմիչները շապուհներին չեն շարում Ա, Բ, Գ-ով, սակայն ստուգապես գիտեն նրանց, տարբերում են իրարից, հաճախ տարբերակում են հայրանուններով, ոչ մի անգամ չեն խառնում ուրիշ անունների հետ: Իսկ մեր հարցի համար ամենակարեւորը վերջինն է. նրան Վռամշապուհի թագավորությունը կապում են Շապուհ արքայի հետ, իսկ սա էլ վերջին Շապուհն է եւ չի կարող շփոթվել ոչ նախորդների, ոչ էլ հատկապես հաջորդների հետ:

Ուրեմն, ոչ մի հիմք չկա Խորենացու եւ Փարպեցու տեղեկությունների վրա կասկածելու: Եվ այդ տեղեկությունների համաձայն Վռամշապուհի գահակալության առաջին տարին կարող է լինել ամենաուշը 388 թվականը:

Կորյունն էլ վկայում է, որ Մաշտոցը հայերեն գրեր է ստեղծել Վռամշապուհի գահակալության հինգերորդ տարում, որ 393 թվականն է:

Սրանից էլ պարզ, վստահելի ու անառարկելի իրողություն, որը ելակետ պիտի դառնա մնացած բոլոր հաշվումների ու ժամանակագրական ճշգրտումների համար: Իմ խոսքը երկարեց, իսկ թերություններ դեռ շատ կան:

Ես չգիտեմ այս գիրքը թարգմանո՞ւմ են ռուսերեն: Բայց համոզված եմ, որ մշված ու չմշված թերություններով այն ռուս ընթերցողներին ներկայացնելը կլինի վատ ծառայություն հայագիտությանը եւ հատկապես Մեսրոպ Մաշտոցի սուրբ անվանն ու հիշատակին:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամեն մի ժողովուրդը շատ ավելի հին է, քան նրա մասին խոսող աղբյուրները: Հայ ժողովրդի կենսագրության վաղագույն եւ վաղ շրջանների պատմությունը դարեր ի վեր հյուսվում է ըստ աղբյուրների, որոնք գնալով շատանում են ու զուլավում: Եվ գարնամալի չէ, որ տասնամյակներ առաջ ամենաստույգ թվացող մի կարծիք կամ տեսակետ այսօր կարող է հիմնովին մերժվել. ենթադրությունը հաստատվել, մութ ու անհայտ մի կետ պարզել ու դառնալ ուղեմիջ:

Վաղուց է, ինչ մեր ընթերցողի սեղանին է «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնմատիայի» շատ սպասված եւ վերին աստիճանի օգտակար ժողովածուի առաջին հատորը*, որի մասին, ինչքան տեղյակ եմ, մինչեւ օրս մամուլում հանգամանալից քննական խոսք չի հրապարակվել: Ասկայն այդ խոսքն անհրաժեշտ է եւ հրատարակության նախաձեռնողների ու իրականացնողների ծաղայությունը գնահատելու համար, եւ մեր ընթերցողներին, մասնավանդ աղբյուրներից օգտվելու փորձ չունեցողներին յուրովսանն օժանդակելու նպատակով: «Քրիստոնմատիայի» սկզբում իսկ հայտնվում է, թե նրա «կազմողները սիրահոժար կընդունեն ընթերցողների դիտողություններն ու ցանկությունները, որոնք հաշվի կառնվեն հաջորդ հատորները հրատարակության պատրաստելիս եւ սույն հատորը վերահրատարակելիս»: Ուրեմն, նույնիսկ անտր է հուսալ, թե այս առաջինն էլ կվերահրատարակվի:

Քրեստոնմատիան լույս աշխարհ է հանել հայագետների մի ստավար խումբ, որի նյութաքանցյուր արդամը բարձր համարում ունի գիտական շրջաններում: Նյութեր ընտրողները, թարգմանիչներն ու ծանոթագրողները, կազմողներն ու խմբագրողները վիթխարի աշխատանք են կատարել բազմալեզու, բազմատեսակ աղբյուրներից բաղելով եւ ի մի բերելով, դասդասելով ու ըստ կարելույն ծանոթագրելով այն ամենը, որ վերաբերում է մեր ժողովրդի պատմության հնագույն, հին ու վաղ միջնադարյան շրջաններին: Ինչ ասել կուզի, որ հաղթահարվել են բազմաթիվ դժվարություններ: Եվ առաջին անգամ ընթերցողին հասցեագրված այսօրինակ ժողովածուն իր շատ ու շատ արժանիքներով միայն գոհունակությամբ ու երախտագիտությամբ պիտի ընդունվեր:

Ժողովածուի ամենաբարձր արժանիքը, ըստ իս, նյութի բազմազան հարստությունն է, ընդգրկումների ծավալը: Եվ ավելին ձգտողների համար էլ կան հղումներ ու ծանոթագրական նշումներ, որոնք ցույց են տալիս, թե որտեղ կարելի է սպառիչ պատասխաններ ստանալ այս կամ այն հարցի առթիվ:

Ծանոթագրությունները եւս ընդհանուր առմամբ լավ տպավորություն են թողնում հեցած լինելով հիմնականում ՀՍՄՀ ՉԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից վերջերս լույս ընծայված բազմահատորյա «Հայ ժողովրդի պատմության», Երեւանի համալսարանի համաման հրատարակության եւ առհասարակ այժմ հայագիտության մեջ ընդունված կամ տարածում գտած տեսակետների վրա:

Առավելությունների ու արժանիքների համար գոհունակությունս հայտնելով հատորի մեջ իրենց ջանքներն ու կարողությունները մերորթած մասնագետ-

ներին, ես կուզեմայի արտահայտել նաեւ իմ դիտողություններն ու նկատառումները: Այստեղ ինձ ոգեւորում է հրատարակչության պատրաստակամությունը այդպիսիք նկատի առնելու «սույն հատորը վերահրատարակելիս»:

Առաջինը, որ տարակուսանք է պատճառում, հայ ժողովրդի ծագմանը վերաբերող նյութերի ժամանակավրեպ տեղադրությունն է: Դա չի կարելի բացատրել այլ կերպ, քան համառոտն դիմադրող հիվանդությամբ: Խեթական աղբյուրները Հայաստանի մասին, ասուրական նորխուռնական աղբյուրները Ուրարտուի մասին, եւ սրանից հետո արդեն հայ ժողովրդի ծագումը: Ուրեմն, պիտի եզրակացնել, որ հայ ժողովրդի ծագումը տեղի է ունեցել Ուրարտու կոչված պետության կործանումից (մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջ) հետո:

Մի պահ անտես առնենք հիմա մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ արտացոլվող այն պատկերացումը, թե հայ ժողովուրդն իր լեզվով հանդերձ ծագել, ավելի հարմար գոյացել է բնաշխարհում զանազան էթնիկական տարրերի շփումներից ու խառնուրդից, եւ, իբր, այդ տարրերից յուրաքանչյուրն էլ իր որոշիչ դրոշմն է դրել կազմավորված ամբողջի վրա, իր առանձնահատուկ համն ու հոտը թողել գոյացած հայ ժողովրդի ամբողջության համար եփված լեզու-սպուրի մեջ: Այո, անտես առնելով նման խոհանոցային պատկերացումը հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ծագման վերաբերյալ, ես զարմանում եմ, թե ինչու մեր լեզվի պատմաբանները չեն փորձում մերժել այս շփոթը: Չէ՛ որ հիմա այլեւս ոչ ոքի համար հարց չէ հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի հնդեվրոպական ծագումը: Իսկ սա պարտադրում է ընդունել, որ հայերենն առաջացել, ծագել, գոյացել է հնդեվրոպական մայր լեզվի ճեղքումից ու ճյուղավորումից: Մի ժամանակ այս ճյուղավորման ժամանակ էր ընդունվում մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակների միջոցը, իսկ հայերենի որպես առանձին լեզվի, կազմավորման ընթացքն ավարտված էր համարվում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում (տես, օրինակ, Г. Б. Джаукян, очерки по истории до письменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр.330): Այս ի՞նչ է պատահել, որ քրիստոնմատիայի ընկերները հայ ժողովրդի ծագումը դնում են մ.թ.ա. 7-րդ դարից հետո: Ա՛յն պատճառով, որ Հայաստանի ու Ուրարտուի պետական կազմավորումներին վերաբերող նյութերը հայերեն չեն: Բայց չէ՛ որ հաջորդ դարերում էլ այդ նյութերը պիտի լինեին արամերեն ու էլամերեն, հունարեն ու լատիներեն... մինչեւ մ.թ. 5-րդ դարը:

Չնագույն աղբյուրագիտական ամեն մի տեղեկություն, նույնիսկ ամեն մի փշրանք, բազմակողմանի եւ հմուտ քննության ենթարկվելու դեպքում, դառնում է հրաշալի ուղեցույց մեր վաղնջական պատմության ստույգ ընթացքը վերականգնելու համար: Այս պատճառով էլ ինձ վերին աստիճանի տարօրինակ է թվում այն անհոգությունը, որ ոմանք ցուցաբերում են, օրինակ, Աքքադի ու Աշշուրի թագավորների սեպագրերում հիշատակված Արմանի երկրի նկատմամբ: Այդ վկայությունները գիտությանը հայտնի են մեր դարի սկզբից, բազմիցս թարգմանվել են տարբեր լեզուներով, իսկ հայերեն մի շարք անգամներ (Թ. Գառանիփյան, Ն. Աղոնց, Լ. Բարսեղյան եւ լք): Ամիդ-Դիաբեքի մոտ «Հայկական լեռնաշխարհի փեշին», ինչպես Ն. Աղոնցն էր նկատել, հայտնաբերվել է Աքքադի արքա Նարամսինի կամ Նարամ-Սունի (մոտ 2236-2200 թթ.

մ.թ.ա.) քարակոթողը, որի սեպագիր արձանագրության մեջ «Արմանի երկիր» է հիշատակված Սիջագետքից հյուսիս ընկած տարածքի առումով: Այնտեղ Լա-րամսինը քվարկում է իր դեմ զաշնակցած 15 երկրներն ու նրանք թագավորնե-րին, եւ սրանք շարքում է «Մաղակինան՝ թագավոր Արմանի քաղաքի երկրի»:

Այս երկրանունը պատահական մի բան չէր, որ ասուպի պես փայլատակեր ու անհետանար: Հիշատակվել է նաեւ հետագա դարերում: Աշշուրի արքա Սարգոնը (մ.թ.ա. 1980-1948 թթ.) իր արձանագրություններից մեկում պատմում է, թե ինչպես է նվաճել «Ստորին ծովից մինչեւ Արեւամուտի ծովը» սփռված երկրները, եւ նրանք մեջ է «Արմանի երկիրը»:

Դեռ միայն այս վկայությունները, զումարած հայ-աքքադական լեզվական փոխառություններին, որոնք անառարկելիորեն ապացուցում են, թե հայ ժողո-վուրդը անպայման չմիջնորդված առնչություններ է ունեցել կենդանի աքքադերե-նի կրողների հետ (մինչեւ մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի վերջը), բավական էին ջնջելու այն հակազիտական ու հակապատմական վարկածը, որով հայոց ցեղը Հայկական լեռնաշխարհ է մուծվում դրսից եւ այս էլ մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում:

Սակայն վերջերս հրապարակ եկան նաեւ նոր վավերագրեր, որոնք մեր պատմության հին ճշմարտությունը բացահայտում են նոր կողմերից, առավել հիմնավոր ու լայնահուն:

Ավանավոր արեւելագետ Վյաչեսլավ Վսեվոլոդովիչ Իվանովին ենք պարտա-կան մի հրապարակման համար, որով հայ ընթերցողին են մատուցվում հայ ժո-ղովրդի հին պատմության մութ ծալքերը բացող թանկարժեք վկայագրեր (տես «Պատմաբանասիրական հանդես», 1983, № 4, էջ 30 եւ հտգ.): Դրանք հաթա-կան-խնթական երկլեզվյան սեպագրերից (փորագրված մ.թ.ա. երրորդ ու երկ-րորդ հազարամյակների սահմանագլխին) քաղված այն տեղեկություններն են, որոնք «Հայ» անուն են պարունակում իբրեւ հիմք եւ տեղանվան, եւ ցեղանվան: Եվ, որ անենակարեւորն է, այդ հիմքը միշտ էլ կապված է Արմի երկրի անվան հետ:

«Արմի» եւ «Արմանի» անունների տարբերությունը ոչ ոքի չպիտի զարմաց-նի: Մանավանդ, որ նույն անունը սեպագրերում առկա է նաեւ մի շարք ուրիշ տարբերակներով՝ «Արմե», «Ուրումե», «Ուրումե» եւն: Այսօրինակ տարբերակ-ները բնական են, եթե նկատի առնենք, որ այն ժամանակներում չկային անուն-ների գրության միասնական ձեւեր, եւ յուրաքանչյուր լեզու, (նույնիսկ նույն լեզվին հարող տարբեր «հեղինակներ») անունները հորջորջում էր իր ձեւով ու տառադարձությամբ: Հայտնի է, օրինակ, որ Տակիտոսը հայկական «Գարմին» ավանդել է իբրեւ «Գորմես», արաբ Յակուտը «Ջուրմա»: Իսկ Վանի թագավո-րության սեպագրերից էլ գիտենք, որ նույն թագավորության մեջ գլխավոր աստուծու անունն Ալդի էր գրվում հոգեւոր կենտրոն Մուսասիրում, հալդի մյուս վայրերում, Ռուսա կամ Ռուշա թագավորի անունը Ռուսա է Վանի սեպագրե-րում, Ուրսանա՝ Մուսասիրում:

Եվ ահա «Արմանի»-ն որպես Հայկական բարձրավանդակի պետության ու երկրի անուն, իր մի շարք տարբերակներով հայտնվել է Կապադովկիայից գտնված սեպագրի մեջ «Հայ(ք)» երկրանուն-ցեղանվան հետ միասին:

Վ. Վ. Իվանովին ենք պարտական նաեւ երլայի (մ.թ.ա. III հազարամյակի

քաղաք-պետություն) սեպագրերից քաղված բազմաթիվ այն տեղեկություննե-րի հրապարակումով, որոնք դարձյալ վերաբերում են Հայք-Արմի երկրին ու նրա հայ-արմ բնակչությանը (արձանագրությունների ռուսերեն թարգմանու-թյունը տես նույն տեղում, էջ 31-33):

Արբյուրագիտական այս տեղեկությունների հիմքի վրա է, որ Վ. Վ. Իվանովը եզրակացնում է, թե ճշմարիտ ու հիմնավոր է Գր. Ղափանցյանի տեսակետը հայ ժողովրդի տեղական ծագման ու նրա հայ-արմեն ակունքի վերաբերյալ, եւ հիմնագուրկ ու կամայական են հայ ժողովրդի ծագումնաբանության շուրջ թի-ված այլազան բոլոր հորինվածքները:

Ուրեմն, այսպես. Լարամ-Սուեմի սեպագրերի «Արմանի երկիրը» (ուրիշ լե-զուներով «Արմինա», «Արմենա» եւս) բացատրվեց ու լրացվեց բազմաթիվ ու-րիշ աղբյուրներով, որոնք բոլորը միասին վերաբերում են հայ ժողովրդին ու նրա հայրենիք «Հայք»-«Արմանի»-ին:

Հուսանք, որ այս շատ կարեւոր բացթողւմը կվերացվի «սույն հատորը վե-րահրատարակելիս» եւ մեր որոշ ուսումնասիրողներն էլ կիրառարկեն հայ ժո-ղովրդի հնագույն պատմության իրենց սխալ պատկերացումներից: Մանա-վանդ, որ այսպիսի պատկերացումներ տեղ են գտել հենց քննության ենթակա քրեատոմատիայի ժանոթագրություններում: Խոսելով հայ ժողովրդի ու նրա պատմության (Արմենիա) ծագման մասին հույների շրջանում գոյացած առա-պելից, որը հյուսվել է մոտավորապես մ.թ.ա. XI-X դարերում, հայտնվում է, որ «Արմենիա» հասկացությունը... ավելի ուշ շրջանի (մոտ մ.թ.ա. VII-VI դդ.) բու-վանդակություն է արտահայտում (էջ 107):

Այսպես էլ «Արմանի»-«Արմինա» հասկացությունն առնվազն երկու հազար տարով ջահելացվում է: Ինչի՞ համար: Մի՞թե դարձյալ ո՛չ այն նպատակով, որ-պեսզի հայ ժողովրդի կազմավորումն ու նրա լեզվի ծագումը, հայկական պե-տական կազմավորումների ստեղծումը ներկայացվեն Ուրարտու կոչված պե-տության կործանումից հետո:

Այս թյուրիմացության դրսեւորումներից է նաեւ այն հայտարարությունը, թե «Արարատը» «Ուրարտուի» հին եղբայրական տառադարձումն է (էջ 106): Իսկ «Ուրարտուն» ի՞նչ է, ի՞նչ անվան տառադարձումը. չէ՞ որ այն հայկական բարձրավանդակի երկրանուն է հորջորջված միայն ասորեստանցիների կող-մից: Վերջիններս այն ո՞ր անունն էին դարձրել «Ուրարտուն»:

Առհասարակ լավ կլիներ, որ քրեատոմատիայի ընդգրկած հին ու հնագույն, հատկապես սեպագրական շրջանի նյութերը հասկանալու բանալիներ տրվե-ին: Քրեատոմատիան ոչ աղբյուրների ընդարձակ մեկնաբանություն է, ոչ էլ պատմության սխտեմատիկ շարադրանք: Սակայն նրա ընթերցողը, մանա-վանդ դեռ լրիվ չկողմնորոշված, պատմության խորքուլայնքին հիմնավորա-պես չձանոթացած ընթերցողը, որին եւս ուղղված է գիրքը, պետ է ձեռքին բա-նալիներ ունենա աղբյուրների գաղտնարանները բացելու համար: Այդպիսի բանալիներից է, օրինակ, «Ուրարտու» տեղանվան մեկնաբանությունը, որն իս-պառ բացակայում է գրքում: Մինչդեռ նրա առկայությունը շատ կօգնեք հաս-կանալու մի պարզ ճշմարտություն, որն այսօր էլ մեր շրջապատում դեռեւս մթազնված է ինչ-ինչ պատճառներով:

ի՞նչ բան է այդ Ուրարտու կոչվածը: Դա Ասորեստանի թագավորների սեպագիր (ասուրերեն) արձանագրություններում հիշատակված երկրանուն է՝ որ տրվել է Ասորեստանից հյուսիս, Վանա լճի շուրջը սփռված երկրին: Երկիրն այդպես է կոչվել բացառապես հիշյալ արձանագրություններում: Տեղում, այսինքն՝ բուն «Ուրարտու» երկրում, նման տեղանուն չգիտեին: Այնտեղ բնիկներն իրենց երկիրը կոչում էին Նայիրի, Բիայնիլի: Եվ հենց դա էլ արձանագրված է տեղացի թագավորների սեփական սեպագիր արձանագրություններում սկզբնապես ասուրերեն, ապա խուռիերեն: Այո՛, ե՛լ ասուրերեն, ե՛լ խուռիերեն: Չնոռանանք. Ասորեստանի թագավորների ասուրերեն արձանագրություններում Ուրարտու է, իսկ Վանի թագավորներն իրենց երկիրը սեփական նույնիսկ ասուրերեն արձանագրություններում ոչ մի անգամ Ուրարտու չեն կոչել, այլ սկզբնական շրջանում «Նայիրի», հետո «Բիայնիլի»: Միայն այսպես: Այս համաձայնեցող հայտնի է մեր մասնագետներին, որոնցից ակամավոր արեւելագետ, Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների լավագույն գիտակ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին իր աշխատություններում բանիցս նշել է, որ ասորեստանյան վիճագրերի «Ուրարտու»-«Ուրաշտու»-ն դա նույն «Նայիրի»-«Բիայնիլի»-ն է, որը կոչվել է նաեւ «Արարատյան թագավորություն» (տե՛ս, օրինակ, “Советская историческая энциклопедия, т. 14, стр. 858, “Урарту-ассир, урартек.-Бихайнили, библейск.-царство Арапат”):

Ուրեմն, կա պատմական տվյալ շրջանին վերաբերող աղբյուրները մեկնաբանելու այսպիսի բանալի. «Ուրարտուն» օտար-ասուրերեն հորոջորջումն է այն երկրի, որի տերերն իրենք կոչել են «Նայիրի», «Բիայնիլի», «Արարատ» կամ «Արարատյան թագավորություն»: Եվ հենց որ ընթերցողը կամ մեկնաբանողն ունենա այս բանալին՝ Ուրարտու-Նայիրի, Բիայնիլի-արարատ կամ Արարատյան թագավորություն նույնությունը մանավանդ՝ այն էլ հետը, որ այդ պետության տերեն իրենց երկիրը երբեք ասորեստանցիների պես չեն կոչել «Ուրարտու», նույնիսկ իրենց իսկ փորագրած ասորերեն սեպագրերում, - ահա այն ժամանակ միանգամայն հասկանալի կդառնա, թե ինչու՞ շատ մասնագետներ չեն ուզում կառչել այդ «Ուրարտու» տեղանվանը եւ դրանից էլ հեռուն գնացող եզրակացություններ ու հետազոտություններ չեն անում: Հիշենք, որ Լեոն, Բ. Բ. Պիտտրովսկին այս պետությունը կոչել են «Վանի թագավորություն», Ն. Վ. Հարությունյանը՝ Բիայնիլի:

Բայց կա նաեւ այս բանալիի շատ կարեւոր ճյուղը, այն, որ «Ուրարտու», «Նայիրի», «Բիայնիլի», «Արարատյան թագավորություն» ձեւերը սոսկ տեղանուններ են, եւ առ այսօր ոչ ոք դեռ չի ապացուցել, թե դրանցից որեւէ մեկը ավելին է, քան սովորական տեղանունը: Ուրեմն, այս տեղանվանական ձեւերից եւ ոչ մեկը երկրի բնակչության եթնիկական կազմը որոշելու համար ոչ մի մշակակություն չունի: Ահա այս ճշմարտությունն էլ որ ընդունվի եւ իբրեւ բանալի տրվի ընթերցողին, այն ժամանակ վերջինս, որ երբեք էլ վերջինը չէ մեր գործում, կհասկանա, որ ուրարտական կամ ոչ ուրարտական ցեղեր, մանավանդ ուրարտուներ՝ իբրեւ ցեղ կամ ժողովուրդ ընդունելն անհեթեթություն է, ինչպես որ անհեթեթություն կլիներ, եթե մեկն էլ վեր կենար ու պնդեր, թե եղել են նայեր, բիայններ, արարատներ...

Կարող են հարց տալ, թե հետո ի՞նչ. ուրեմն, այդ բազմաճյուղ երկրում ոչ ոք չի՞ բնակվել: Բնակվել է, ինչպե՞ս չէ: Այդ երկիրն իր հզոր պետական ու ազգակա՛ն, տնտեսական ու մշակութային կյանքն է ունեցել, եւ այդ կյանքի հողովույրի տերը մի ժողովուրդ էր, որի եթնիկական դեմքը պիտի պարզել եւ ոչ թե պիտակներ կպցնել առանց երեւոյթը բննելու: Այդ ժողովուրդի սեպագրերը միջագիտության Միտաննի պետության խուռիերենով են փորագրված: Ոմանք, նրանց չլիչին տարբերությունները նկատի առնելով, այն համարում են նորխուռիերեն: Ուրիշներն էլ, գլուխ արծառնելու համար կոչում են ուրարտերեն: Բոլոր դեպքերում նույն սեպագրերն են մի լեզվով, որն այդ սեպագրերի տիրոջ համար մայրենի կոչվել էլ կարող, որովհետեւ տերը դրանից առաջ ասուրերեն էր գրում եւ դրանից հետո էլ պիտի օգտագործեր արամեերեն, լատիներեն, հունարեն...

Մինչեւ որ կունենար իր սեփականը:

Ծանոթագրողները սխալվում են, երբ «Աստվածաշնչի» տեղեկություններն Արարատյան թագավորության մասին դարձնում են «Հայկական առաջին պետական կազմավորումների մասին» (էջ 115), երբ խոսքը վերաբերում է մ.թ.ա. 6-րդ դարին: Չի կարելի անսխալ համարել նաեւ «Հայկական առաջին պետական կազմավորումը ըստ Մովսես խորենացու» (էջ 118), երբ նկատի է առնվում Արամի պետության ու Արարտու որդի Պարույրի թագավորության համաձայնեցրելը: Ոչ մի տեղ Պատմահայրը չի ասում, թե Արամի պետությունը հայկական առաջին պետական կազմավորումն է (նրա կարծիքով՝ հենց Հայկից սկսած մեր երկիրը մի վարչական միավոր էր կազմում եւ ուներ իր ներքին կյանքն ու փոխհարաբերություններն արտաքին տերությունների հետ), ինչպես նաեւ չի ասում, թե Պարույրը հայկական առաջին պետության գլխավորն է: Նա Պարույրին ներկայացնում է որպես հայ առաջին պատկազր թագավորի (մեղացի Վարչակեսն է նրան թագադրել): Պարույրից սկսած հայ թագավորությունը, - մինչեւ Արչակունիների գահակալությունը, - Մովսես խորենացու կողմից ճանաչվում է որպես «բնիկ նախնային սերունդը», «որպես բնիկը եւ ինոյ արեան առուք (արյունակիցներ) եւ հաւաստի հարազատք»: Եվ միանգամայն իրավագի են այն հետազոտողները, որոնք մ.թ.ա. VI-ի դ. հայկական թագավորատոհմը, ըստ Պատմահոր տեսակետի, համարում են Հայկազյան եւ ոչ թե բաժանում են երվանդյան ու Արտաշիսյան հարստությունները: Մանավանդ, որ Արտաշիսյան համարված տոհմի առաջին ներկայացուցիչ Արտաշեսն իր իսկ արձանագրության մեջ իրեն համարում է նախորդ տոհմի ժառանգը:

Ասացի, որ հնագույն աղբյուրագիտական տեղեկություններից յուրաքանչյուրն անգնահատելի արժեք ունի մեր պատմության ստույգ ընթացքը վերականգնելու համար եւ այն պետք է քննել ըստ հնարավորին ամենայն մանրամասնությամբ: Միայն այսպես հնարավոր կլինի յուրացնել նրա պարունակած բոլոր տվյալները: Եվ հարցին այս կերպ մոտենալով, ես չեմ հասկանում, թե, օրինակ, ինչո՞ւ քրեստոմատիայից դուրս է մնացել Բեհիստունյան եռալեզու սեպագրի տեղեկությունը Բաբելոնյան գահը մակամված եւ Աբենենյան տիրակալության դեմ ապստամբած հայ Արախայի մասին: Մինչեւ այժմ ուսումնասիրողներն այս տեղեկությունից միայն այնքանն են ենթադրել, թե Աբենենյան բռնատիրության դեմ պայքարելիս (մ.թ.ա. 6-րդ դ. սկզբին) Հայաստանն ու Ասորես-

տանը հանդես են եկել որպես դաշնակիցներ (հայ Արախան բռնությամբ տիրացել է Բաբելոնի գահին, եւ այս պիտի նշանակէր Չայաստանն ու Ասորեստանը դաշնակցում էին): Իրենց գործն է, թող հիմա էլ այդպես հասկանան: Բայց ինչո՞ւ ուշադրություն չի սեւեռվում Արախայի անվան հետ առնչվող մյուս կարեւոր մանրամասնի վրա. «Արախա անունով մի մարդ հայ, խալդիտի որդին...»:

«Խալդիդ» (խալդի-թեան) նշանակում է «Մեծ խալդի» խալդին էլ Վանի արքաների սեպագրերի մեջ երկրի գլխավոր աստվածն է եղել, այդ արքաների ռազմական, տնտեսական եւ ուրիշ ամեն տեսակ ձեռնարկումների հովանավորը: Իսկ, ամենակարեւորը, Վանի թագավորներն ու նրանց հայրենակիցները իրենց համարում էին «խալդիի որդիներ»: Վանի-Ուրարտուի-Արարատի թագավորները խալդիի որդիներ էին: Մեծ խալդիի որդի էր համարվում նաեւ հայ Արախան: Արդյոք այս հանգամանքը չի՞ հուշում, որ հարազատ ու արյունակից էին, էթնիկական նույն պատկանելիությունն ունեին խալդիի հին ու նոր որդիները Վանի արքաներն ու Բաբելոնի գահը բռնագրաված Արախա հայը:

Կարելի էր բացթողումներ ու վրիպակներ ցույց տալ նաեւ հաջորդ շրջանի աղբյուրագիտական նյութերի մեջ ու նրանց մատուցումներում: Ասկայն դրանք էական նշանակություն չունեն, քանի որ այստեղ կա ընդհանուր ճշգրիտ պատկերացումը, եւ ոչ մի սխալ չի կարող ճակատագրական նշանակություն ունենալ մեր ազգային պատմության ամբողջական ընթացքի ընթրման վրա: Հնագույն շրջանի, սեպագիր աղբյուրների նյութերն են, որ մինչեւ օրս չեն ստացել իրենց ճշգրտորեն սպառիչ մեկնաբանությունները: Բավական է ասել, որ Չայաստանին վերաբերող այդ սեպագրերի կոդալուներն առ այսօր հրապարակվել են շատ լեզուներով, իսկ հայերեն չկան ու չկան, եւ հայտնի էլ չէ, թե երբ պիտի լինեն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Չայ ժողովրդի պատմության քրիստոնատիկա, հատոր 1, հնագույն ժամանակներից մինչեւ IX դարի կեսերը, Երեւանի համալսարանի հրատարակչություն, Ե., 1981, կազմել են Պ. Գ. Գրիգորյանն ու Ա. Գ. Արախանյանը ու Լ. Ա. Խուրշուդյանը:

«ԼՐԱԲԵՐ» ՀԱՆՂԵՄԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Ծանոթացա իմ հոդվածի (Ձեր հանդեսի ս.թ. № 7) մասին եղած նյութին, որի առթիվ հայտնում եմ հետեւյալը:

Աստ երեւոյթին նյութի հեղինակն ուշադիր չի կարողացել իմ հոդվածը, այլապես նա իր առաջադրած բոլոր հարցերի պատասխանները քաղած կլինէր այնտեղից եւ անպտուղ վիճաբանություն չէր բացի:

Ո՞րն է նյութի հեղինակին մտահոգողը հոդվածիս մեջ: Նա «սխալներ ու հավասարակն մտքեր» է նկատել իմ ստորագրությամբ հրատարակի վրա գտնվող ամեն ինչում, սակայն (առայժմ) կանգ է առնում միայն «Չայոց Աղվանքի թափավոր Ուռնայրին վերաբերող հաղորդումների վրա»: Ապա անմիջապես գործի անցնում հայտարարելով, որ «Ուռնայրի մասին Բ. Ա. Ուլուբաբյանի հաղորդած մտքերը բոլորն էլ սխալ են: Նա (ես.- Ու. Բ.) գրել է «Խորենացուն եւ Բյուզանդին հայտնի Ուռնայրն անդրկուրյան Աղվանքի թագավորն էր եւ չէր կարող ուստկանել Աղվանքի կամ Ուտիքի ու Արցախի իշխանական տանը, քանի որ Ուռնայրի ժամանակ (IV դ.) Ուտիքն ու Արցախը գտնվում էին Մեծ Չայրի թափավորության կազմում» (նյութի էջ 1):

Այսբանից հետո երկար-բարակ (այդ, եւ երկար, եւ բարակ) խոսելուց հետո նյութի հեղինակը հարց է տալիս. «Ուռնայրին անդրկուրյան Աղվանքի թագավորն էր Արախայի Բ. Ա. Ուլուբաբյանը նրա անդրկուրյան գործունեության ի՞նչ փաստի է հանդիպել: Ի՞նչ գործողություններով է հանդես եկել Ուռնայրը Անդրկուրյան Աղվանքում: Եթե իր պրպատումների ընթացքում սկզբնաղբյուրներում նա հանդիպել է նման հաղորդումների, ապա ինչո՞ւ է լռում դրանց մասին եւ չի ներկայացնում ընթերցողին: Մենք մեր պրպատումների ընթացքում Ուռնայրի անդրկուրյան գործունեության փաստի կամ հաղորդման չենք հանդիպել» (էջ 9):

Բայց մի՞թե Բ. Ուլուբաբյանն է մեղավոր, որ այս մարդը չի հանդիպել նման փաստի կամ հաղորդումների:

Ճիշտն ասած, իմ հոդվածի ձեռագրի մեջ հանգամանորեն ցույց տրված է եղել այն, ինչ պահանջում է նյութի հեղինակը եւ ինչի որ ինքը համառորեն չի հանդիպում չի էլ ուզում հանդիպել: Այն ջնջվել է հոդվածից, սակայն ես, այնուամենայնիվ, էջատակին նշել եմ աղբյուրները՝ «Խորենացի, էջ 304, Բուզանդ, ռպր. Ե. գլ. 7» («Լրաբեր», էջ 57): Նման դեպքերում բանիմաց ընթերցողը աչքի կանցկացնեւ այսօրինակ հղումները եւ նոր միայն կկատարեւ իր դատողությունները: Եթե նյութի հեղինակն այդպես վարված լինեւ, կտեսներ, որ Խորենացին ու Բուզանդը Ուռնայրին համարում են Աղվանքի թագավոր, ապա պատմում, թե ինչպես նա պատերազմի էր եկել Չայաստանի վրա, մարտի մեջ խայտառակաբար պարտվեց ու ծաղրի ենթարկվելով գնաց իր երկիրը: Այսբանը կատարվել է 363 թվականին: Նյութի հեղինակը հիշում է այսպիսի մի քանի պատերազմներ, որոնցում Աղվանքի թագավոր Ուռնայրը կռվում էր հայոց դեմ (նյութ, էջ 16-19), եւ որոնց աղբյուրները Խորենացու, ինչպես նաեւ Բուզանդի երկերն են: Իսկ չէ՞ որ մենք գիտենք, թե Խորենացին ու Բուզանդն ինչպես Մեծ Կայրի ու Աղվանքի միջեւ սահման էին ճանաչում Կուր գետը: Այսբանը գիտե

Նույնիսկ նյութի հեղինակը եւ ընդգծելով մեջ է բերում իր նյութի 13-րդ էջում:

Իսկ եթե նա գիտե, որ հորենացին ու Բուզանդն Աղվանք են ճանաչում Կուրից հյուսիս ընկած երկիրը եւ Ուռնայրն էլ այդ Աղվանքի թագավոր են համարում, էլ ինչի՞ դեմ է վիճում: Չէ՞ որ Բ. Ուլուբաբյանը կրկնել է մեր այդ դասականների արժանագրած փաստը:

Պարզվում է, որ նյութի հեղինակի համար ոչ մի նշանակություն չունեն հորենացու եւ Բուզանդի տեղեկությունները, քանի որ նրա այքում անատարկելի հեղինակություն է Կաղանակատվացին, որի պատմության մեջ եւ Ուռնայրը, եւ Եսվադենը, եւ բուն Աղվանքի մյուս թագավորները Հայոց Աղվանքի տերեր են հայտարարված առանց որեւէ պատմական հիմքի:

Բայց 10-րդ դ. պատմիչ Կաղանակատվացու տեղեկություններն ինչպե՞ս են աղբյուր ընդունվում 4-րդ դարի իրողությունները ներկայացնելու համար: Նյութի հեղինակը մտածե՞լ է այս մասին, երբ վերցրել եւ Ուռնայրի մասին Կաղանակատվացու հյուսած հեքիաթի մասերն արտագրել է որպես պատմական ճշմարտություններ:

Չորրորդ դարում Ուտիքն ու Արցախը մտնում էին Մեծ Հայքի թագավորության մեջ եւ չէին կարող ունենալ իրենց առանձին թագավորը: Այդ հաստատում են հորենացին, Բուզանդը: Ազանթագեղոսը վկայում է, որ Արցախի (Ճաւղէից) եւ Ուտիքի իշխաններն էին, որոնք Գրիգոր Լուսավորչից քրիստոնեություն ընդունեցին եւ եկան իրենց նահանգներում էլ տարանջեցին նոր հավատը (տես Ազաթանգեղայ պատմություն, 1914թ., էջ 404): Իսկ Կաղանակատվացին ասում է Ուռնայր թագավորն էր, որ Գրիգոր Լուսավորչից մկրտվեց ու եկավ Հայոց Աղվանքը լուսավորեց (Կաղանակատուացի, էջ 21):

Եթե հավատարու լինենք Կաղանակատվացուն, պիտի ընդունենք, որ Ուռնայրը 300 թվականին (հայոց քրիստոնեության ընդունելու տարին) թագավոր էր եւ 370-ական թվականներին այնքան առույգ էր, որ կռվի գնաց հայոց դեմ, Մուշեղ Մամիկոնյանն էլ բռնեց նրան, զանգը ծեծեց նիզակի կոթով ու ճանապարհ դրեց:

Հետաքրքիրն այն է, որ Կաղանակատվացին բազմիցս խոստովանում է, քե մեր դասական պատմիչներից բացի ուրիշ աղբյուր չունի ինքը, որ այս բոլոր պատմությունները նրանցից է առել եւն:

Ո՞րն է այսօրվա պատմաբանի խնդիրը. Կաղանակատվացու հաղորդած տեղեկություններն ստուգել նրա իսկ վկայակոչող աղբյուրներով, քննել ու պարզել պատմական ճշմարտությունը եւ նոր միայն հանել վճիռներ:

Նյութի հեղինակն ի միջի այլոց անդրադառնում է նաեւ ուրիշ հարցերի, ականս հույց տալով, որ կարողացել է Լեոյին, Աս. Մնացականյանին (նրա միջոցով Ա. Չամչյանին), սակայն տեղյակ չէ գրնե հին հայկական աղբյուրներին, մեր հին պատմության ու պատմական աշխարհագրության ամենատարածված տեղեկություններին: Թե չէ, Փայտակարանն ու Բայլականը չէր նույնացնի (նյութ, էջ 21), կամ չէր հայտարարի, թե «387 թվականի պարսկա-հռոմեական պայմանագրով ստեղծվում է Աղվանական վարչական միավորը կամ ընդհանուր (միասնական, նոր) Աղվանքը: Այդ ժամանակ էր, որ Հայաստանի հյուսիսային նահանգներ Ծովքը, Աղծնիքը, Կորդքը, Նուշիրականը, Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը եւ Բաղասականը հայտարարվում են Մեծ Հայքից անջատված եւ մտց-

վում են ընդհանուր (միասնական, նոր) Աղվանքի կազմի մեջ» (նյութ, էջ 19-20): Այս եւ մյուս կետադրությունը, ուղղագրությունը նյութի հեղինակին են.- Ու. Բ.):

Ուրեմն, Ծովքը, Աղծնիքը, Կորդքը, Նուշիրականը Հայաստանի հյուսիսային (սահմաններն են) եւ մտել են Աղվանք մարզի մեջ, Բաղասականը հայկական նահանգ է, եւ Աղվանք մարզն էլ ստեղծվել է 387 թվականին: Տեսնո՞ւմ եք, հայագիտական ինչ նակարդակով է իմ ընդդիմախոսն ասպարեզ մտել իր առաջ նպատակ դնելով ինձ դաս տալ հայ ժողովրդի պատմությունից ու աշխարհագրությունից:

Նյութի սկզբում հեղինակը հիշում է, որ ես իմ դեմեքրտացիայում ենթադրաբար Ուռնայրին համարել եմ Փայտակարանի կուսակալ («Ուռնայրը թագավոր չէր, այլ... կուսակալ, որ հավանաբար նստում էր Փայտակարան քաղաքում» (նյութ, էջ 2), ապա հիշյալ հողվածում արդեն նրան ճանաչում եմ որպես բուն Աղվանքի թագավորի: Այսքանից հետո էլ հարց է տալիս. «Բ. Ա. Ուլուբաբյանի ու ենթադրությանը հավատալ Ուռնայրը անդրկուրյան Աղվանքի թագավորն էր. Կուրի աջ ափի տերն ու տիրակալը, թե՞ Փայտակարանում նստած կուսակալը: Եթե Բ. Ա. Ուլուբաբյանը նոր ուսումնասիրությունների հետեւանքով փոխում է իր կարծիքը այս կամ այն դեմքի ու դեպքի վերաբերյալ, ինչո՞ւ չի ակնարկում մինչ այդ կատարած իր սխալի մասին» (նյութ, էջ 3):

Նախ ասեմ, որ ես ոչ մի տեղ Ուռնայրին չեմ համարել Կուրի աջափնյակի «տերն ու տիրակալը»: Նյութի հեղինակը խեղաթյուրում է իմ կարծիքը:

Պիսերտացիայիս մեջ իսկապես ենթադրաբար (գրված է «հավանաբար») նրան ճանաչել եմ Փայտակարանի կուսակալ, որովհետեւ Կաղանակատվացին շատ է խոսում այդ մասին: Բայց ես դեռեւս այն ժամանակ արդեն հաստատուածովս էի, որ Ուռնայրը ոչ մի կապ չունի Հայոց Աղվանքի (Արցախ, Ուտիք) հետ: Սա ինքնին նոր մոտեցում էր մի սկսնակ պատմաբանի կողմից, որը կասկածի տակ էր առնում վաղուց ի վեր կանոնացված ըմբռնումները: Պիսերտացիայում ես չէի կարող լուծել Արեւելյան Ադրկովկասի հին պատմությանը վերաբերող բոլոր կնճռոտ հարցերը: Հետագա ուսումնասիրություններն էին, որ ինձ քերին հողվածում շարադրված եզրակացությունը: Իսկ վերջինում ես չէի կարող անդրադառնալ դիսերտացիայի մեջ արտահայտված ենթադրությանը, րանի որ այն հրապարակված չէ:

Համառոտ այս է իմ ասելիքը խնթագրություն մտած նյութի մասին: Մնացածը կա հողվածի մեջ եւ չեմ ուզում վերաշարադրվել: Ես նկատի ունեմ հատկապես այն հանգամանքի բացատրությունը, թե ինչպես է պատահել, որ Կաղանակատվացին իրար է խառնել բուն Աղվանքին ու Հայոց Արեւելից կողմանց վերաբերող պատմական իրողությունները այլեայլ մուլտրությունների մեջ գցելով դյուրահավատ ընթերցողներին եւ արժանահավատ աղբյուրների մասին պատկերացում չունեցող «պատմաբաններին»:

19-11-1971, Երեւան

ՈՐՔԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ Է ՀՐԱՏԱՐԱՎԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՈՒՅՆՔԱՆ ՑԱՎԱԼԻ ԵՆ ՆՐԱ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

Եւոյս է տեսել Հայկական սովետական հանրագիտարանի առաջին հատորը: Պախտոր երեւոյթ է հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում: Հեմվելով հայկական մշակոյթի ու գիտության զարգացման բազմադարյան փորձի վրա եւ օգտագործելով համաշխարհային, հատկապէս ռուս սովետական հանրագիտական մտքի նվաճումները՝ Հանրագիտարանի բազմամյոյ խմբագրութիւնը, նրա պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական բոլոր աշխատակիցները ստեղծել են մի կոթող, որն անցյալում չունի իր նմանակը եւ երկար ժամանակ պետք է օրինակ ծառայի ամեն առումով՝ գիտական խորութեան ու ընդգրկած նյութի հարստության, շարադրանքի մատչելիության եւ նույնիսկ պոլիգրաֆիական բարձր արժանիքների տեսակետից:

Կասկածից դուրս է, որ Հանրագիտարանի ոսկյա որակներից է նրա հայագիտական մասը: Եվ սա միանգամայն հասկանալի է. հայագիտությունը իր նախընթացով եւ հատկապէս սովետական շրջանի բուն զարգացմամբ հասել է մի մակարդակի. երբ նրա բոլոր հիմնական հարցերը կամ լուծված են, կամ գտնվում են քննական մի այնպիսի մթնոլորտում, որը սխալների ու թյուրիմացությունների հեարավորությունը հասցնում է նվազագույնի: Այս պատճառով էլ ցավալի են հայագիտական առանձին հոդվածներում տեղ գտած այն սխալներն ու հակապատմական պնդումները, որոնք զալիս են աղբյուրագիտական նյութի անբավարար իմացությունից եւ հատկապէս հայագիտական փորձի նկատմամբ եղած անտարբերությունից: Այսպիսիք կրկնակի ցավալի ու վնասակար են այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է կովկասագիտության, հատկապէս հայ-աղվանական պատմա-մշակութային առնչությունների մարզին, ուր պատմության կեղծարարները շատ ջոր են պլոտրել եւ երբեք չեն ուշանում հայագիտության մեջ տեղ գտնող ամեն մի թյուրիմացություն անմիջապէս իրենց հակագիտական ու հակապատմական նկրտումներին հարմարեցնելու եւ հայագիտության դէմ հանելու համար:

Հանրագիտարանի սույն հատորում Աղվանքին եւ նրա ու պատմական Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան նահանգների (Ուտիք, Արցախ, Փայտակարան) առնչություններին նվիրված հոդվածներն ու քարտեզը ընդգրկում են միայն 4 էջից պակաս տարածություն: Եվ այս 4 էջերում այնքան սխալներ կան, այնքան աղավաղումներ եւ հակապատմական պնդումներ ու հայտարարություններ, որ թվում է, թե այդ էջերը իրավարակ հանողները հետապնդել են հատուկ նպատակ՝ ապացուցելու, թե գիտական աշխատանքն ինչպիսի անհեթեթության է վերածվում, երբ արհամարհվում են պատմական աղբյուրները, եւ երբ մարդիկ անտեղյակ են լինում նախորդների փորձ ու գործից:

Հանրագիտարանի «Աղվանք» հոդվածում ու նրան կցված քարտեզում «բուն Աղվանից երկիրը» տեղադրված է Կուրի ձախ ափին, ընդգրկում է մի տարածություն, որը հյուսիսում հասնում է Կովկասյան լեռնաշղթային, իսկ արեւելքում չի էլ հասնում Շամախիին:

Այսպիսի տեղադրությունը հակասում է հայ եւ օտար աղբյուրների տեղեկություններին, որոնք տվյալ հարցում միշտ էլ իրար հետ հաշտ են ու համերաշխ: Օրինակ, Ստրաբոնը՝ Աղվանքի պետական կազմավորման ու նրա ստույգ սահմանների մասին կոնկրետ վկայություններ հաղորդող առաջին հեղինակը, պատմում է, որ իր ժամանակ նոր միայն ստեղծվել էր Աղվանք միասնական թագավորությունը, որի մեջ մտնում էին բոլոր 26 ցեղային տարալեզու միավորումները, եւ նրանց սահմանը հարավում Կուր գետն է, հյուսիսում՝ Կովկասյան լեռնաշղթան, արեւմուտքում՝ Ալազան գետը, իսկ արեւելքում՝ Կասպից ծովը¹:

Տիշտ նույն տեղեկություններն են նաեւ Պտղոմեոսի աշխատության մեջ, ուր Աղվանքի արեւելյան սահմանը նշված է առավել մանրամասն: Եթե Ստրաբոնը Աղվանքի սահման է համարում Կասպից ծովն առհասարակ, ապա Պտղոմեոսը նշում է նաեւ այդ սահմանի սկիզբն ու վերջը, սկիզբը՝ «Կուրի գետաբերանը» (քանի որ այն հարավային սահմանն էր նաեւ)², ապա տարածվելով «Վրկանից ծովի մի մասով», հասնում է «մինչեւ Սոանա գետը»³:

«Վրկանից ծովը» նույն Կասպից ծովի անվանումներից մեկն է, իսկ Սոանան Սամուր գետն է, որը հոսում է Դերբենդից հարավ: Ուրեմն, այստեղ Աղվանքի արեւելյան սահմանը ծովեզերքով հասնում էր մինչեւ Դերբենդ:

Հայկական «Աշխարհացոյց»-ը եւ, նույնն է կրկնում. «Աշխարհ Ալբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, յելից Վրաց առ յերի Մարմատիոյ առ Կաւկասով մինչեւ ի Կասքից ծովն եւ զհայոց սահմանն առ Կուր գետով»⁴:

Այսպիսով, աղբյուրները վկայում են, որ ծովափնյա տարածությունները՝ Կուրի գետաբերանից մինչեւ Չող-Դարբանդ, մտնում էին Աղվանքի մեջ, իսկ մեր Հանրագիտարանի հոդվածն ու քարտեզը դրանք դուրս են թողել Աղվանքի սահմաններից: Այս պատճառով էլ Աղվանքի մեջ չմտնող ինքնուրույն (թե՛ պետություններ) են դարձել Արեւելյան Անդրկովկասն զբաղեցնող Բազկանը, Խարվանը, Շրվանը, Չուղը, Մազբուտը, Թավասպարը, Լեկքը եւն: Մինչդեռ՝ ցայժմ հայտնի բոլոր աղբյուրների համաձայն՝ սրանք բուն Աղվանից պետության կազմի մեջ մտնող ազգային միավորումների անուններն են: Ընդ որում՝ Չուղն ու Մազբուտքն էլ ոչ թե տարբեր երկրամասեր են ցույց տվել, այլ նույն երկրի տարբեր անուններն են, առաջինը ազգագավառի կենտրոնի առումով, որով եւ հաճախ ազգագավառն է կոչվել («Չուղայ երկիր»), իսկ երկրորդը՝ ցեղային միավորման անունը, որով դարձյալ կոչվել է երկրամասը:

«Աշխարհացոյց»-ի բոլոր խմբագրություններում Բազկան-Բաղասականը մտնում է բուն Աղվանքի մեջ⁵: Նման տեղադրությունը հաստատվում է նաեւ հայ ուրիշ հեղինակների, ինչպէս նաեւ օտարների վկայություններով: Այդ հեղինակները հաստատում են, որ Բազկան-Բաղասականը բուն Աղվանքի այն մարզն է եղել, որն անմիջապէս սկսվել է Կուրի հոսանքից եւ Կասպից ծովի ափին տարածվելով՝ հասել Մազքթաց կա Չուլա մարզի սահմանները⁶: Իսկ Մազքթաց աշխարհը (Չուղ կամ Դարբանդ կենտրոնով) նույն բուն Աղվանքի մայր հյուսիս-արեւելյան մարզն էր, որի մասին Փ. Բուզանդի հաղորդած արժանաբաշատ տեղեկութայնք պարզվում է, որ նույն Չուլն էլ ինքն Աղվանքի մայրաքաղաքն է եղել Մազքթաց (=Աղվանից) Արշակունի թագավորության ամ-

քողը ժամանակաշրջանում: Հայ պատմիչը թվարկում է բուն Աղվանքի տարած-
քում գտնվող ազգագավառների բնիկներին «...Ղոնաց եւ փոխաց, Թաւասպար-
աց, Յեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց եւ Գոլուարաց, Գուգարաց (կարդալ՝
Գարգարաց- Բ. Ու.), Շչբաց եւ ճոբաց, եւ Բաղասճաց եւ Եգերսուանացն եւ այ-
լոց...», ապա հայտնում, որ Մզաքթաց Արշակունի թագավորը սրանց բուրդին
«միանգամայն ինքն իշխեր»⁷:

Մեր հեղինակը կոնկրետ տեղեկություն է հաղորդում նաեւ Մզաքթաց Արշա-
կունի թագավորին ենթակա երկրի հարավային սահմանի մասին. «Եկն անց
ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր. եւ եկն տարածեցաւ գերկիրն Հա-
յոց աշխարհին»⁸:

Սա այլ բան չի նշանակում, քան այն, որ Մզաքթաց Արշակունի թագավորը
տերն էր անդրկուրյան երկրին՝ Աղվանքին, եւ նրա իշխանությունը տարածվում
էր աղվանական ցեղային միավորների («Ղոնաց եւ փոխաց, Թաւասպարաց,
Յեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց եւ Գոլուարաց, Գարգարաց, Շչբաց եւ ճո-
բաց եւ Բաղասճաց եւ Եգերսուանաց եւ այլոց») վրա: Եիշտն ասած, Բյուզան-
դի այս տեղեկությունը նորություն չէ. աղվանական թագավորության տարած-
քում բնակվող այս ցեղերին թվարկել էր նաեւ Ստրաբոնը⁹, եւ երկու հեղինակ-
ների ինչատակած էթնոհիմների միջեւ կան միայն հնչյունական տարբերու-
թյուններ:

Սակայն մեր Հանրագիտարանի քարտեզում Աղվանքի թագավորության
սահմաններից դուրս են «Յեճմատակք», «Թաւասպարք», «Ճիղքք» եւ այլ ցե-
ղագավառները: Այստեղ Աղվանք-Ալբանիայի մեջ չի մտնում նույնիսկ մի այն-
պիսի ցեղային միավորում, ինչպես «Լբնիքը», որը ոչ միայն Աղվանից թագա-
վորության հիմնական բաղկացուցիչն է եղել, այլեւ գիտնականներից շատերը
հենց այդ ցեղանունից սերված են համարում «Ալբանիա» («Աղվանք») տեղա-
նունը¹⁰:

Կարելի է վերջին թյուրիմացության պատճառն էլ բացատրել: Ըստ Մովսես
Ղաթախանցու պատմության՝ 680-ական թթ. Իսրայել եպիսկոպոսի գլխավո-
րությամբ Պարտավից բանագնացներ պիտի գնային Ղոնաց երկիր: Նրանց ու-
ղերթը պիտի անցներ Չողա կամ Ղարբանդի դռնով: Եվ ահա նրանց «ի Պերո-
զապատ քաղաքի վտարեալ անցանէին ընդ գետն մեծ Կուր: Հատեալ անցա-
նէին ընդ սահմանս Աղուանից եւ մինչեւ երկուսասան օր զային հասանէին ի
քաղաքն Հփնաց... եւ անտի գնացեալ անցանէին յաշխարհն ճոբաց առ ստորո-
տով լերինն մեծի»¹¹ եւ սրանից հետո էլ երկար ու տառապալից ճանապարհ
կտրելով «երթեալ ի վաղնջուց ի թագավորանիստն հաստնէին կայետնան յայն
տեղի. ուր վկայեց սուրբն Գրիգորիս... Անտի յետ աւուրց ինչ հասնէին ի դուռն
Չողայ, որ է մերծ ի Ղարբանդ»¹²:

Այստեղից պարզ է, որ բանագնացները Պերոզապատ-Պարտավ քաղաքից
գնում-անցնում են Աղվանքի սահման Կուր գետը, ապա մտնում Լինաց աշ-
խարհը, հետո ճոբաց աշխարհը Կովկասյան լեռնաշղթայի ստորոտում եւ այս-
բանից հետո է, որ պիտի անցնեին Չողա դռնով («մերծ ի Ղարբանդ»): Այս բո-
լորը կատարվել է Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ: Իսկ մենք գիտենք, որ
բուն Աղվանքի հյուսիսային սահմանն անցնում էր այդ լեռնաշղթայի գագաթ-

նաճորով: Մինչդեռ քարտեզում, «Ճիղքը» տեղադրված է լեռնաշղթայի հյուսի-
սային լանջին, իսկ «Լիմիքը», թեպետ եւ հարավային լանջին, սակայն բուն Աղ-
վանքից դուրս է տեղադրված: Մի՞թե միայն Հասխուրանցու տեղեկության այն
մասի հիմքի վրա, ուր ասված է. «անցանէին ընդ գետն մեծ Կուր: Հատեալ ան-
ցանէին ընդ սահմանս Աղուանից», հետո միայն «հասանէին ի քաղաքս Լի-
նայ»: Բայց չէ՞ որ հայտնի է նաեւ, որ Ղաթախանցու (Կաղանակատվացու) Աղ-
վանքը Հայոց Աղվանքն է Կուրի աջ ափին եւ այդ մասին հեղինակն իր գրքի
հինգ առաջին իսկ էջերից մեկում զգուշացրել էր, թե իր այդ Աղվանքն ընդգր-
կում է հայոց Արցախ ու Ուտիք նահանգների տարածքը հարակից գավառնե-
րով «ի գետնէ երասխա» մինչեւ ցամուրն Հնարակետ» (Կուրի վրա)¹³: Այսօր-
վա հայագիտական մտքի հանրագումարը հանդիսանալիք Հանրագիտարանն
ինչպե՞ս է խառնում այնպիսի պարզ բաներ, որոնք պատմագիտության համար
հասկանալի ու հայտնի էին սրանից դեռես հարյուր հիսուն տարի առաջ¹⁴:

Քարտեզում Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի հարավ-արեւելյան մասում, Ամա-
լուսի հարեւանությամբ է տեղադրված «Գարգարացվոց դաշտը»: Սա ինքնին
շատ բան է նշանակում, քանի որ գարգարները բուն Աղվանքի տերերից էին, եւ
աղվանական ցեղախմբերի մեջ, ըստ երեւույթին, նրանց վերապահված էր ոչ
կրկնորդական դեր: Հիշենք թեկուզ այն հանգամանքը, որ աղվանների համար
Սեբրոպ Մաշտոցը գրեթե էր ստեղծել գարգարների լեզվի հիման վրա: Այս
փաստն արդեն հուշում է, որ գարգարներն ու նրանց լեզուն Աղվանքի թագա-
վորության մեջ ունեցել են ազդեցիկ նշանակություն: Եվ եթե գարգարացիների
կամ գարգարների դաշտը տեղադրվում է Արցախում, քնականաբար, նրանց է
տրվում Արցախը կամ, համեմատյալ դեպս, հորինվում է մի կարծիք, ըստ որի ար-
գախցիները գարգարացիներ կամ գարգարներ են եղել: Այստեղից էլ ծնունդ է
տոնում այն վարկածը, որի համաձայն, իբր թե, Արցախի (նաեւ Ուտիքի) քնա-
կիչներն աղվաններ են եղել, եւ հայերը Գրիգորյան-լուսավորչական եկեղեցու
միջոցով նրանց ենթարկել են իրենց հոգեւոր ազդեցությանը, ապա՝ ասիմիլյա-
ցիայի ենթարկել:

Սիւս թե մի հասարակ տեղանվան տեղադրությունն ինչ է բերում իր ետեւ-
ից: Բայց օրինական հարց է ծագում. աղբյուրագիտական ի՞նչ հիմք կա Գար-
գարացվոց դաշտի այսպիսի տեղադրության համար: Ըստ երեւույթին, հորե-
նացու հետեւյալ տեղեկությունը, որը գրչական սխալի պատճառով հետեւյալ
տեսքն է ընդունել. «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանոյ իջեալ ի
դաշտն Գարգարացուց պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազ-
մի...»¹⁵: Այստեղ եւ որեւէ այլ տեղ դաշտի տեղը ցույց չի տրված: Այն կոնկրետ
տեղում պատկերացնելու համար պետք էր փնտրել-գտնել լրացուցիչ տեղե-
կություն: Իբրեւ այդպիսին, հավանաբար, ծառայեցվել է մի այլ տեղանուն
Կարկառը¹⁶, որը պահպանվել է այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի գետակներից
մեկի վրա:

Այս ենթադրությունը կատարում ենք՝ հետեւելով Ս. Տ. Երեւնյանի բացատ-
րության տրամաբանությանը: Նա է, որ Բաղասական դաշտը բացատրում է
այսպէս. «այժմյան Միլի դաշտը, ավելի վաղ շրջանում կոչվում էր «Գարգա-
րացուց դաշտ»: Բաղասական դաշտի այն մասը, որը գտնվում է Կուր եւ երասխ

գետերի միախառնման եռանկյունում, կոչվում էր Բեղամեջ (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԺԱ, Երեւան, 1961, էջ 203)»¹⁷: Ապա. «Գարգարացւոց դաշտ - այժմ Միլի դաշտ, Գարգար գետի հովտում», եւ «Գարգար գետ - այժմ Կարկար-չայ. Միլի դաշտում. սկիզբ է առնում Արցախի Դիզափայտ լեռներում»¹⁸:

Այստեղ որքան նախադասություն՝ այնքան էլ սխալ կա: Միլի կամ Մուղանի դաշտը երբեք եւ ոչ մի աղբյուրում չի կոչվել Բաղասական դաշտ, քանի որ այն գտնվում է Երասխի ծախս արհիւն, իսկ Բաղասականը, ինչպես վերը տեսանք՝ Կուրի ծախսափնյալում: Կիրակոսն ասում է Բեղամեջը ոչ թե Կուրի ու Երասխի «միախառնման եռանկյունում» էր գտնվում, այլ «ի մէջ երկուց քաղաքացն Պարտաւայ եւ Բելուկանայ յամբագոյն տեղից, զոր Բեղամեջն կոչեն»: Եսախ՝ սրանք տարբեր տեղեր են, ապա «ամրագոյն տեղիքն» ու «դաշտը» տարբեր բաներ են: Եվ երրորդ Գարգար գետ չկա: Այն գետակը, որի մասին խոսվում է, կոչվել ու կոչվում է Կարկառ եւ սկիզբ է առնում ոչ թե Դիզափայտ լեռներում (կա միմիայն Դիզափայտ գագաթ), այլ Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի այն մասում, որը կոչվում է Քիրս:

Սրանք, ինչիցիայլոց: Քանի որ մեզ համար կարեւորը «Կարկառ» - «Գարգար» - Գարգարացւոց դաշտ» սխալ համադրությունն է, որպիսի թյուրիմացություն տեղի չէր ունենա, եթե նկատի առնված լինեին հայազգիտության քննական պրայտումները:

Ավելի քան հարյուր տարի առաջ Վենետիկի Մխիթարյանները գրչագրերի քննական համադրությամբ եզրակացրել են, որ Խորենացու Պատմության մեջ «Գուրգարացւոց» բառն է գրչական աղավաղումների ենթարկվել ու դարձել «Գարգարացւոց»¹⁹: Որ սա ակնհայտ աղավաղում է, առավել ցայտուն երեւում է Ազաթանզեղոսի Պատմության գրչագրերի ուսումնասիրությունից: Այս պատմության «Գուրգարացւոց»-ի փոխարեն գրիչները շատ հաճախ գրել են «Գուրգարացւոց» ձեւը²⁰: Անկայն մենք գիտենք, որ տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է Մեծ Հայքի հյուսիսային սահմանները վերահսկող բղեշխին, իսկ այսպիսին եղել է «ուրբերոյ իշխանն Գուրգարացւոց աշխարհին, որ միւս անուանեալ բղեշխն»²¹: Եվ, վերջապես, բանասեր Գ. Հակոբյանը համաման դեպքերի մանրակրկիտ քննությամբ պարզել է, որ Կուրի արհիւն վերաբերող վերոհիշյալ բոլոր տեղեկություններում «Գարգարացիք» ոչ մի տեղ չունեն, քանի որ այդ տարածքի տերերն են եղել գուրգարները՝ հայկական Գուրգարե նահանգի բնիկները²²:

Այս բոլորի հետ միասին չենք կարող չհիշել նաեւ այն երկու աղբյուրները, որոնք գարգարներին, իբրեւ աղվանական ցեղային միության ներկայացուցիչների, տեղադրում են բուն Աղվանքում: Առաջինը Ստրաբոնի աշխարհագրությունն է, որի տեղեկության համաձայն՝ գարգարներն ապրում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի լանջերին, անազոնուհիների հարեւանությամբ²³: Իսկ երկրորդը մեր, Աղվանից լայնարհի պատմությունն է, որը տեղեկացնում է, թե գարգարները իսկապես բնակվում են Կովկասյան լեռնաշղթայի լանջերին, եւ նրանց այնտեղ բնակության է տեղափոխել դեռեւս Ալեքսանդր Մակեդոնացին («...գերուքեամբն էր ածեալ Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ եւ նստուցեալ զմեծ լեռանք

Կովկասու գԳարգառն եւ գԿամիճկի Հեփթաղս...»)»²⁴: Այսպիսով, Կուրի ավազանում էր գտնվում Գուրգարացոց դաշտը, որն աղբյուրներում, գրչական աղավաղումների հետեւանքով, հաճախ դարձել է «Գարգարացւոց դաշտ»: Հետեւապես, այն չի կարող հիմք հանդիսանալ Կուրի ավազանում գարգարներ բնակեցնելու եւ նրանց այդ բնակավայրը Գարգարացոց դաշտ կոչելու համար: Այսպիսի վարկածին չի կարող ծառայել նաեւ Կարկառ անունը, որը ուսումնասիրողների կողմից, վերոհիշյալ թյուրիմացության նմանություններ, ընդունվել է իբրեւ Գարգար²⁵ եւ դարձյալ հարմարեցվել է հակասությունական վարկածին: Չի կարող այն պարզ պատճառով, որ «Կարկառ»-ը իսկ լուսնակված միակ աղբյուրագիտական տեղեկության մեջ «Կարկառ» է²⁶, որ կշանակում է «քարքարոտ տեղ», «քարակոյտ», «միջնաբերդ կամ ամրոց»²⁷, որով, ըստ երեւութի, կոչվում է Հասան-Ջալալյանների բերդ-ամրոցներից մեկը, ապա եւ՝ նրանց տիրույթներում հոսող գետակը:

«Կարկառ» տեղանունը սովորական է եղել հին հայերենում եւ տարածված էր նույնիսկ 16-17-րդ դարերում²⁸:

«Աղվանք» հոդվածում տարբեր ազգագավառներ ու քաղաքներ են համարվում Չողն ու Ղարբանդը²⁹: Սրանք, ինչպես նաեւ այդ անուններով պահակ-դարպասները տարբեր, իրարից հեռու տեղերում են դրված նաեւ քարտեզում: Անկայն «Աղվանից դուռ» հոդվածում նույնական են «Աղվանից դուռ», «Խարբանդի դուռ», «Ճորա պահակ», «Չողա դուռ» հորջորջումները³⁰:

Սա ի՞նչ անհետեւողականություն է: Ընթերցողը Հանրագիտարանում հրատարակված ո՞ր կործինքին պետք հավատա: Սրանցից ո՞րն է հաստատվում աղբյուրագիտական նյութերում:

Հայտնի է, որ Չող, Չոր, Ճոր անունները հիմնականում պահպանվել են հայկական աղբյուրներում³¹: Օրինակ, հայոց «Աշխարհացոյց»-ը հիշում է «...պարիսպն Դարբանդա, այսինքն կապ եւ դուռն քաղաք պահակին Ճորայ»³²: «Պարիսպն Դարբանդա», «դուռն Դարբանդա», «կապ եւ դուռն Դարբանդա» նույն լուսներն են: Երկրորդ դեպքում «Դարբանդա»-ին փոխարինում է «Ճորայ»-ը: «Աշխարհացոյց»-ը սրանք՝ նույնացնում է, հաստատելով, որ Դարբանդի դուռն այն է, ինչ դուռն Ճորա: Հետեւապես, սխալ է այդ երկու անուններով դուռ-պահակներն իրարից տարբերելը: Սրանք նույնն են: Բայց եթե նույնն են «դուռն Դարբանդա» եւ «դուռն Չորա», նշանակում է նույնը պետք է լինեն նաեւ Դարբանդը եւ Չորը, քանի որ պարիսպը կառուցված էր Դարբանդի հյուսիսային կողմում նրա պատկանության համար, ինչպես նաեւ՝ Աղվանքն ու Անդրկովկասը հյուսիսային վայրենաբարո ցեղերի ասպատակություններից փրկելու համար: Եթե այդ պարիսպը կոչվում է «Դարբանդա» եւ միաժամանակ «Չորա», ապա տրամաբանական է մտածել, որ Դարբանդն ու Չորն էլ նույնն են:

Հետաքրքիր է, որ ստուգաբանությամբ եւ հաստատվում է այդ երկու տեղանունների նույնությունը: «Դարբանդ» հետազա հորջորջում է կազմված «դարա» (ձոր) եւ «բանդ» (կապ) պարսկական բառամասերից: «Չոր»-ը յաղտորների լեզվով բնանակում է «ծոր»³³: Հր. Աճառյանը առնչություն է տեսնում

հայերեն «ծոր» եւ սանսկրիտ ու պարսկերեն լեզուների «dara» արմատների միջեւ³⁴: Համենայն դեպս, եթե կոմպակտ յաղոնքցիների լեզվով տեղանունը կոչվել է «կապ Չորա», ապա պարզ է, որ եկվոր պարսիկները թարգմանելով այն պետք է դարձնեին Դարա-բանդ - Դարբանդ:

Առհասարակ սխալ է, երբ Հանրագիտարանի հիշյալ քարտեզում Կասպից ծովի անբողջ երկարությամբ տարրեր անուններով պահակ-պարիսպներ են շարված: Դրանցից միայն մեկն ունի պատմական հավաստիություն Դարբանդի կամ Չորա (ճորա-ճողա) դուռը, «որ է ընդ մեջ իշանութեանն Աղուանից եւ Հոնաց»³⁵:

Հանրագիտարանի քարտեզում սխալ են տեղադրված նաեւ Փայտակարան մարզը եւ նրա կենտրոն Փայտակարան քաղաքը: Այստեղ մարզը փոխված է Երասխի աջ ու ձախ ափերով, եւ ձախափնյակում Կուրի ու Երասխի միջեւ է տեղադրված Փայտակարան քաղաքը: Շտապեմք ասել, որ այս սխալը մեծ պատմություն ունի եւ շատ հեղինակներ: Ինչպես արեւմտաեվրոպական արեւելագետներին, այնպես էլ սովետական մի շարք գիտնականների սխալեցրել է «Փայտակարան» եւ «Բայլական» տեղանունները նույնիսկ ճանաչելու, գայթակղությունը³⁶: Եվ քանի որ Բայլականը հիմնավորապես տեղադրվում է Կուրի եւ Երասխի միջեւ, ապա զարմանալի չէ, որ Փայտակարան մարզն էլ տարածված է համարվում նրա շուրջը: Կ. Վ. Տրեւերը, իսկ նրան հետեւելով էլ վերջապես աղբբեջանական հետազոտողներից ոմանք կարծում են, որ Փայտակարան մարզը ծավալվում էր նաեւ Կուրի ձախ ափին՝ իր մեջ առնելով նույնիսկ Աշտերոնի թերակղզին³⁷: Եվ այսպես, սխալը հողովվում է ու ծավալվում: Բայց ո՞վ է ասել, թե սխալը շատ կրկնվելով դառնում է ճիշտ:

Մի առիթով ցույց ենք տվել, որ այս տեղադրությունները հակասում են Փայտակարանի մասին եղած եզակի աղբյուրագիտական հիմքին հայոց «Աշխարհացոյց»-ի երկու միանգամայն արժանահավատ տեղեկություններին³⁸: Նշել ենք նաեւ, որ «Աշխարհացոյց»-յան տեղադրությունը ճիշտ ու հանգամանալից բացատրություն է ստացել դեռեւս Ղուկաս Ինճիճյանցի կողմից³⁹:

Ստիպված ենք այստեղ վերստին անդրադառնալ «Աշխարհացոյց»-ի տեղեկությունների քննությանը: Երանցից առաջինն այն մասին է, որ «Փայտակարան յեկից կայ Ուտիոյ առ Երասխա»⁴⁰: Ս. Տ. Երեմյանը սա թարգմանել է. «...Ուտիքից արեւելք, Երասխ գետի վրա»⁴¹: Եվ հենց սա էլ հիմք է դարձել աղբյուրագիտական տեղեկությունը սխալ մեկնանքներու համար: «Սա Երասխա»-ը չի կարելի թարգմանել «Երասխ գետի վրա»: «Առ» նախդիրը գործիական հոլովով գոյականի հետ դրվելիս ունենում է հիմնականում «մոտ» բառի նշանակություն: Հետեւապես, «առ Երասխա»-ը պետք է թարգմանվեր «Երասխի մոտ», եւ այս «Երասխի մոտ»-ն էլ պետք է կոնկրետացվեր «Աշխարհացոյց»-ի մյուս տեղեկությունների օգնությամբ: 2^ե որ Ուտիքի մասին գրված է «առ մտից կայ Երասխայ, ընդ մեջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ»⁴²: «Առ մտից կայ Երասխայ» «Երասխից արեւմուտք, Երասխից սկսած դեպի արեւմուտք»: Եվ եթե Ուտիքի համար հյուսիսային սահման է եղել Կուրը, նրա հարավ-արեւելյան սահմանն էլ անցել է Երասխ գետով, ուրեմն եւ Երասխի ու Կուրի միախառնումից ստացված անկյունն զբաղեցրել է Ուտիքը: Այս իր հերթին կնշանակեր

Լրատվից հյուսիս կամ արեւմուտք չի կարելի Փայտակարան փնտրել: Դեռեւս Կ. Ինճիճյանցն էր բացատրել, որ «Աշխարհացոյց»-ի վերոհիշյալ տեղեկության համաձայն «... Փայտակարան տեկանի ոչ միայն յարեւելեան կողմն Ուտի մահակին, այլ նաեւ Երասխայ... եւ այսպես Երասխ անցանէ ընդ մեջ երկոցունցս յարեւմտից ունելով գիւտի, իսկ յարեւելից զՓայտակարան...»⁴³:

Այս տեղադրությունը հաստատվում է նաեւ նույն «Աշխարհացոյց»-ի մի այլ վկայությամբ: Խոսելով մարզայանության ժամանակի իրողությունների մասին, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը փարկում է Ուտիքի ութ գավառները եւ Արցախի տուններկու գավառները, որոնք մտնում էին «Աղվանք» մարզայանության մեջ. «այսպէս հիշեցմուն, որ այդ քսան գավառներն էլ ընդգրկում էին Կուրի ու Երասխի միջեւ ընկած տարածքը՝ «միջեւ ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետ»⁴⁴:

Պարզ է, որ այսքանից հետո Կուրի ու Երասխի միջեւ Փայտակարանի համար տեղ չպիտի մնար: Հետեւապես սխալվել են Հանրագիտարանի ընկերները Փայտակարան քաղաքը ու Փայտակարան մարզի մի մասը տեղադրելով Լրատվի ու Կուրի միջեւ:

Աղվանքին վերաբերող հողվածներում տեղ են գտել բազմաթիվ թյուրիմասություններ, որոնց ակունքը աղբյուրների ստույգ ու արժանահավատ տեղեկությունների նկատմամբ եղած արհամարհական վերաբերմունքն է: Օրինակ, ի՞նչ աղծ է այն հայտարարությունը, որի համաձայն, իբր «Աղվանք» մարզայանությունը ստեղծվել է 387թ. (տես «Աղվանից մարզայանություն» եւ «Աղվանք» հողվածները), երբ Արեւելյան Հայաստանի եւ Աղվանքի թագավորներն իրենց գոյությունը պահել են մինչեւ 428թ., իսկ մարզայանությունը նշանակում էր այդ թագավորությունների չգոյություն:

Աղվանից կաթողիկոսությունը մեկ ստեղծված է համարվում 551թ., մեկ էլ 609թ. (տես «Աղվանից եկեղեցի»), եւ հայտարարվում է, թե «Աղվանից եպիսկոպոսության կենտրոնը գտնվում էր Ամարաս գյուղում» (անդ), երբ Ամարաս Արցախի կենտրոնական գավառ Հաբանդում էր գտնվում, որը շփման ոչ մի կետ չուներ բուն Աղվանքի հետ:

Հանրագիտարանում տեղ է գտել նաեւ մի այսպիսի նախադասություն. «...Աղվանքներն եղել է ուտիների հին լեզուն, որից էլ ծագել է ուտիերենը». Ի՞նչ ո՞վ է ասել, թե աղվանները մեկ միասնական լեզու են ունեցել, որպեսզի այդպիսի լեզու էլ ճանաչվի ուտիերենը:

Հսկայական քանակություն են կազմում աշխարհագրական այն միավորներն ու կետերը, որոնք սխալ-միալ ցրված են քարտեզի վրա եւ ոչ թե տեղադրված ըստ գոյություն ունեցող աղբյուրների ստուգվող ու ճշգրիտ տեղեկությունների: Արցախի արեւմտյան եզրը հասնում է Չորագետի մոտերքը, երբ նման բան ոչ մի ժամանակ չի եղել: Բուն Աղվանքի քաղաք Ցոին (արաբական աղբյուրներում Սերիթ) տեղադրված է Արցախում, հավանաբար այժմյան Ցոր գյուղի անվան հետ շփոթված լինելու պատճառով, երբ Ցորը վերջին դարերին է գոյացել Այունիքի Ցոր կամ Ցուր գյուղից զաղթածներից: Այունյաց Լակոզան գյուղը տեղադրված է Արցախի հարավային եզրին:

Պատմությունը գիտի մեկ Գիս ավան, որը ստուգապես տեղադրված է Ուտիքում, Կուրի թե ափին: Սակայն քարտեզում այն դարձել է երկու Գիշ, տեղադր-

վել մեկ Կուրի ծախս ափին, մեկ էլ Արցախում:

Արցախի Տիգրանակերտի տեղն այժմ էլ ստույգ հայտնի է. գտնվել է Աղզա-մի մոտ, Շահբուլաղ վայրում, իսկ քարտեզում դրվել է Կարկառի աջ ափին:

Ջրվշտիկ վանքը ներամիրհա կամ եղիչե առաքյալի վանքն է Թարթառի շրջապատյտի մեջ բարձրացված բլրի վրա, Արցախի կենտրոնում: Այն տեղադրվել է Կուրի ափին, Ուտիքի հյուսիսային ափամասի մոտ:

Այսպես կարելի է շարունակել, ցույց տալ, թե ինչպես Արեւելյան Անդրկովկասի (բուն Աղվանքի ու հարակից շրջանների) պատմական քարտեզը գծելիս ու պատմության հարցերը քննելիս Հանրագիտարանի հեղինակներն ու աշխատակիցներն անտեսել են առկա աղբյուրագիտական նյութերը եւ հայագիտության փորձը: Արդյունքն այն է եղել, որ Հանրագիտարանի քննության առած երեք-չորս էջում տեղ են գտել անհամար սխալներ, թյուրիմացություններ ու խեղաթյուրումներ, որոնք պատիվ չեն բերում ժամանակակից հայագիտությանն առհասարակ եւ իրեն Հայկական սովետական հանրագիտարանին հատկապես:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, գիրք IX, գլ. III, § 3, գլ. IV, § 1:
2. Պտղոմեոս, աշխարհագրություն:
3. Անդ:
4. Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944, էջ 348: Մատենադարանի ձեռ. № 1267, ք. 358ա, № 1898, ք. 268ա, բ եւ այլն (ընդգծումը մերն է - Բ. Ու.):
5. Ա. Ս. Երեմյան «Կ Կասբից ծովն եւ»-ը մեծ փակագծերի մեջ է առել (տես «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105), ըստ նրեւույթին, որպեսզի հարմարեցնի իր գծած քարտեզին, որի մեջ Աղվանքի արեւելյան սահմանը շատ հեռու է Կասպից ծովից, եւ ծովափի տարածությունները չեն մտնում Աղվանքի մեջ:
6. Ա. Ս. Երեմյան, Հայաստանը... էջ 105, այստեղ կոչված է «Ղաշտի Բաղկան»: Նույնը նաեւ Աշ. Աբրահամյանի «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 348, սակայն վրիպակով «...Քաղաց դաշտ, Իրազկան», որ պիտի լիներ «Քաղաքադաշտ, դաշտի Բազկան», ինչպես Ա. Ս. Երեմյանի ընթերցման մեջ է:
7. Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913թ., էջ 24, Ղեւոնդեայ վարդապետի պատմութիւն», ՍՊԲ, 1887, էջ 132, Չաքարիա Միտիչենացի, ժամանակագրություն, 7:
8. Փաւստոս Բիւզանդ, նույն տեղում:
9. Անդ:
10. Ստրաբոն, գիրք... գլ.:
11. Կովկասագետ Ի. Շոպենը համոզված էր, թե «Լփինք-լբնիա» անվան մեջ «չի կարելի չճանաչել խաթարված վանկական «Ալլանի» - «Ալբանիա» տեղանունը» (И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб, 1866, стр. 373): Իսկ Ա. Վ. Պուշկովը գտնում էր, որ «Լբնի (Լփինքը) Ալբանիա բառի ձեւափոխությունն է» (С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Кавказской Албании. "Исторические записки института истории АН СССР", М., 1937, стр.

108 (название Лбния есть модификация слова Албания) Այս կարծիքը բաժանում է նաեւ Ա. Ս. Երեմյանը, որի կարծիքով աներկբայելի է «Ալբանիա», «Լբնիա», «Լփինք» բառերի նույնությունը (С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве славянского князя Вараз-Трдата к Хазарскому хакану Алп-Илнитверу. "Записки ИВ АН СССР". т. VII, 1939, стр. 148-149.

12. Կաղանկատուացի, էջ 270-271:
13. Կաղանկատուացի, էջ 270-271:
14. Սիք. Վ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Խ.Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 131, «Աղուանից ալլանի. կրկին առնամք յիշատակի սա ի գիրս մեր. մի փոխանակ այնը աշխարհի. որ է լույ մէջ Կուր գետոյ եւ Կասպից ծովու մինչեւ ի Պարթանդ... Երկրորդ ի մասնատրի փոխանակ այնը մասին Հայաստանի, որ պարունակէ յինքեան գերիս աշխարիս, այսինքն. լլուտի, գվըրցախ եւ զՓայտակարան եւ զմասն ինչ յայնկոյս Կուր գետոյ, եւ սա կոչի յատկապես Աղուանը Հայոց...»:
15. Սովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 230:
16. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 359:
17. Ա. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44:
18. Անդ, էջ 46:
19. Մ. Խորենացի, Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1865, էջ 193, 285, 622: Նույն գրողն սխալի կրկնությունը նկատված է նաեւ Ա. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 340, ծան. 17:
20. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 414: Նույն գրչական աղա-վաղման արդյունքն է նաեւ Թ. Արծրունու Պատմության «Գարգարացոց դաշտը» (տես նաև Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Տփղիս, 1917, էջ 290): Սանալյանը, երբ լուրջը վերաբերում է Կրաստանից դեպի Պարտավ ընկած տարածքին. Հեղինակը պատ-մում է, որ արար գորավար Բուզան իր գորքով Ծաւարաց երկրից «իջանէ ի դաշտն Գար-գարացոց եւ երթալ մտանէ ի քաղաքն մեծ Պարտա»: Սինչդեո հանրագիտարանում 'խորգարացոց դաշտը տեղադրված է Պարտավից արեւելք:
- Այս աղավաղման փաստերից տվյալ հարցում սխալ եզրակացության է հանգել Հ. Կուրչմանը (տես Հ. Հյուրչման, Հին հայոց տեղով անունները, Վիեննա, 1907, էջ 111-112):
21. Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 404:
22. Հ. Հակոբյան, Գարգարացի՞ք թե՞ գուգարացիք. «Հանդես անսօրեյա», 1910, էջ 261-262:
23. Ստրաբոն, գիրք XI, գլ. V § 1:
24. Կաղանկատուացի, էջ 104:
25. Ա. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բազու, 1895, էջ 6 եւ հտգ.:
26. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 359:
27. Հր. Աճառյան, հայերեն արմատական բառարան, Բ. Ե., 1973, էջ 554:
28. Հայեր են ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, Ա., կազմեցին Վ. Հակոբյանը ու Աշ. Գովհաննիսյանը, Ե., 1974, էջ 266, 295, ծան. 45:
29. Հանրագիտարան, Ա. էջ 264, սյունք I, II:
30. Անդ, էջ 262:
31. «Չողա պահակ»-ում «Չողա»-ն դրված է սեռական հոլովով, հետեւապես ուղղականը կլինի «Չող», եւ սխալվում են այն գիտնականները, որոնք անվան ուղիղ

ծելն են համարում «Չոդա», «Ճորա» են:

32. «Աշխարհագրոյց Սովստի Խորենացոյ յաւելածովք մախնեաց», Կենետիկ, 1881, էջ 27, Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, էջ 102-103:

33. А. Хромов, Новые материалы по лексике языка ягнубоев. "Acta orientalia", v. XXX, Copenhagen, 1966, էջ 135: Ср.: А. П. Новоселыев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Пути развития феодализма, М., 1972, стр. 39, прим. 50.

34. Հր. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, Դի., Ե., 1930. էջ 512-513:

35. Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ 66:

36. Այս գայթակղութիւնից գերծ չեն մնացել նաեւ խոշոր այնպիսի խոշոր հայագետներ, ինչպես Ն. Աղոնցը եւ Հ. Սանդրանյանը (տես Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СП., 1908, стр. 220, 225): Այստեղ նույնական է համարվում Փայտակարան-Բաղասական-Բայլական: Տես նաեւ Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը. Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 61: Հ. Սանդրյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, էջ 311:

37. К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, 44-45; С. Ахмедов, С. Б. Ашурбеяли, О датировке и назначении Гыз-галасы в крепости Баку. "Известия АН Азерб. ССР", серия ист., 1974, № 3, стр. 30-40.

38. Բ. Ալուրբայան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. «Քանրեր երեսանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 177-178:

39. Անդ, հմտ. Ղ Ինճիճեանց, Ստորագրութիւն ին Հայաստանեայց, էջ 315 եւ հուգ.:

40. Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 109, Աշ. Աբրահամյան, նույն տեղում, էջ 350, աշխարհագրոյց..., էջ 33:

41. Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 110:

42. Տես «Աշխարհագրոյց»-ի հրատարակությունների վերը վկայակոչված էջերը:

43. Ղ. Ինճիճեանց, Ստորագրութիւն..., էջ 318-319:

44. Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 105, Աշ. Աբրահամյան, էջ 348:

ԿԵՎՈՐԿՈՎԸ ԵՎ ՅՈՒՐԱՅԻՆՆԵՐԸ՝ ԻՄ ԹՈՂՈՒՆԵՐՈՒՄ

Սույն թվի մարտի 21-ին գումարվում է Աղբրեջանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կազմակերպության պլենումը, որի քննարկմանը ներկայացված է եղել մի հարց՝ «Աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակություն հետագա բարելավման ուղղությամբ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպության խնդիրների մասին»:

Տասնամյակներ շարունակ, այսինքն սկսած այն ժամանակից, երբ աղբրեջանական հակահեղափոխական-շովինիստական տարրերի ճնշման տակ Լեռնային Ղարաբաղն իր միաձույլ հայ բնակչությամբ կտրվել է մայր ժողովրդի վտյա-բաղաբան միավորից Խորհրդային Հայաստանի հանրապետությունից եւ կցվել Աղբրեջանին, Լեռնային Ղարաբաղի պաշտոնական միջոցառումների մթնոլորտում «ինտերնացիոնալիզմ» նշանակում է անվերապահ սեր ու ավիրվածություն (եթե չասենք ստորաբարձություն) Աղբրեջանի ու նրա ղեկավարության նկատմամբ եւ քար լռություն, անտարբերություն (հաճախ նաեւ բաժնասանք ու հակակրանք ցուցադրական արտահայտություններ) Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ: Բացառություն չկազմեց նաեւ Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումի վերջին նիստը, որն արդեն սովորական դարձած երեսույթի դրսեւորեց մի այնպիսի մերկություն եւ անհեթեթություն, որ հրապարակված պաշտոնական զուսպ հաղորդագրության մեջ անգամ աչք է ծակում կատարվածի խելացնորությունը: Պլենումի աշխատանքին մասնակցած երկու պեկավար աշխատողի միանգամայն հավաստի վկայությամբ նիստի սկզբից մինչեւ վերջը առատորեն հորդել են բաժնասանքն ու ցուցադրական հակակրանքը Հայաստանի ու նրա մտավորականության, հայ ժողովրդի ու ամեն մի հայկականի հանդեպ: Ղարմարզկոմի առաջին քարտուղար Բորիս Կեւորկովն իր գեկուցման մեջ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը համարել է մի պաշտարմ, ուր, իբր, կուտակվում են իմպերիալիստական շրջանների ու դաշնակցության վնասակար գաղափարները, ապա ներքափանցում Լեռնային Ղարաբաղ: Իսկ ելույթ ունեցողներից ոմանք (հատկապես Խարտարի կուլտմտեսության մախագահ Սուրեն Ադանյանը) հայտարարել են, թե մախկնում կային անհեռատես մարդիկ, որոնք փորձում էին Ղարաբաղը միացնել աղքատ ու ընչաքաղց Հայաստանին, որպեսզի Ղարաբաղի հայերն էլ դուր գնային սովին ու ծայրահեղ աղքատությանը:

Նստ վերոհիշյալ ընկերների հաղորդած տեղեկությունների համանման գրավարտչական հայտարարություններն ու անսքող հակահայկական-հակահալաստանյան արոպագանդան կազմել են պլենումի նիստի շուրջում: Ղա ինչպես ասվեց, պարզ երեւում է նաեւ թերթերում հրապարակված նյութերից:

Բորիս Կեւորկովն այսքանով էլ չի բավարարվել: Նույն հարցը նա քննության է դրել կուսակցական շրջկոմների պլենումների նիստերում, մարզի սկզբնական կուսակցական բոլոր կազմակերպություններում, կոմերիտմիության մարզկոմի, շրջկոմների ու սկզբնական կազմակերպությունների, արհմիությունների մարզային խորհրդի, շրջխորհուրդների եւ տեղկոմների նիստերում

(տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի 1975 թվի մարտի 30-ի, ապրիլի 15-ի, 16-ի եւ այլ համարները): Այլ խոսքով նա իր բարձրացրած հարցի քննարկմանը մասնակից է դարձրել Լեռնային Ղարաբաղի համադրյալ ամբողջ չափահաս բնակչությանը եւ, ըստ էության, ընդունված որոշումները պետք է ներկայացնի իբրեւ Ղարաբաղի հայության միահամուռ կամքի արտահայտությունը, իսկ բոլոր ժողովներում քննության կենտրոնում է եղել Լեռնային Ղարաբաղի տեղի հարցը» Բ. Կեւորկովի մեկնաբանությամբ, կուսմարզկոմի պլենումում չարչրված անունների շուրջ ժողովից ժողով ընդունված որոշումներով «Հավանականություն տալ եւ պաշտպանել կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Բ. Ս. Կեւորկովի գեկուցման մեջ շարադրված դրույթներն ու եզրակացությունները, («Սով. Ղարաբաղ», 1975, ապրիլի 15):

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՏԵՂԻ ՀԱՐՑԸ

Մարզկոմի առաջին քարտուղար Կեւորկովն իր գեկուցման (ինտերնացիոնալ դաստիարակության հետագա բարելավման) եւ նրան հաջորդող բոլոր միստերի առանցքն է դարձրել այն հարցը, թե «որտե՞ղ պետք է լինի Լեռնային Ղարաբաղի տեղը» (այս եւ հետագա մեջբերումները կատարվում են բառացի եւ քաղված են «Սովետական Ղարաբաղ» մարզային թերթի ս.թ. մարտի 23-ի, 25-ի ու հետագա համարներից), ապա այդ հարցի շուրջն էլ կատարել է իր հակապատմական ու հակահայկական մարզանքները, որոնք մի ծայրով հասնում են Ղարաբաղի տարածքում կանգնած հայկական պատմական հուշարձանները, Ղարաբաղի պատմության հին ու նոր դեպքերը, 1918-20-ական թթ. բարդ ու հակասական մթնոլորտը, մյուս ծայրով խեղաթյուրված պատկերացում են տալիս վերջին տասնամյակի ղարաբաղյան կյանքի մասին:

«Որտե՞ղ պետք է լինի Ղարաբաղի տեղը»: Շատ թե քիչ գրագետ մարդը կարող է մտածել, թե Ղարաբաղն անհայտ աշխարհ է կամ ինչ-որ ժամանակ կորել է, եւ ահա Բ. Ս. Կեւորկովը փորձում է գտնել ու որոշել նրա տեղը: Ոչ, այդպես չէ: Նա ուզում է որոշել Ղարաբաղի տիրոջ հարցը: Բայց մի՞թե դա էլ հարց է: Չէ՞ որ բոլոր ժամանակներում ամեն մի երկիր պատկանել է նրան, ով ապրել է այդ երկրում: Իսկ Ղարաբաղում անհիշելի ժամանակներից մինչեւ այսօր անընդմեջ ապրում է հայ ժողովրդի մի մասը եւ, չնոսանալով, այն մասը, որն ունի նախնային ամենածանր մղձավանջում անգամ բնիկ հայկական պետական կազմավորում ունեցող միակ մարզն էր ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքում: Եվ խորհրդային շրջանում դարձյալ ղարաբաղի բնակչության հիմնական ու գերակշռող մասն է կազմում հայ ժողովուրդը. 1923թ. ամբողջ բնակչության 95 տոկոսը, 1939-ին՝ 88 տոկոսը, 1959-ին՝ 84,5 տոկոսը, իսկ 1970-ին՝ 80,5 տոկոսը:

Ոչ, Բ. Կեւորկովին անհանգստացնողը հարցի այս կողմն էլ չէ: Նա ուզում է պարզել, ցույց տալ Ղարաբաղի վարչական պատկանելիությունը եւ չի բավարարվում այսօրվա վիճակով, որ այն, իբրեւ ինքնավար հայկական ազգային մարզ, մտնում է Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմանների մեջ: Նա փորձում է պատմականորեն եւս ցույց տալ ու ապացուցել Ադրբեջանի անկապտելի իրավուն-

յր, այլ խոսքով տիրապետությունը Ղարաբաղի եւ նրա հայ բնակչության վրա: Ինչ այստեղ էլ նա, պատմական անառարկելի փաստերն ու փաստաթղթերը ոտքի տակ տալով, պատմության փոշու տակից հանում է պատեհապատշաճ ևղանակով ժամանակին մոզոնված թղթիկներ, դրանք իրար կցմցուն, սագեցնում առաջադիր նպատակին, առանց ամաչելու այն ահավոր կեղծիքից ու այստավոր «տրամաբանությունից», որոնք չեն կարող թաքցվել նույնիսկ գիտական պատրաստություն չունեցող մարդկանց աչքից: Բ. Կեւորկովը հայտարարում է, թե միայն ղաշնակներն էին, որ ցանկանում էին Ղարաբաղը միացնել Կապաստանին, որով նրանք, իբր, ուզում էին հասնել իրենց դիվային նպատակին «Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը թշնամացնել իրենց դարավոր ևղբայրների հետ»:

Նախ, ծագում է հասարակ ու շատ տրամաբանական մի հարց, հայկական մարզը Հայաստանին միացնելը, հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելը ինչու՞ ու պետք է թշնամական զգացմունք առաջացնեք հարեւան ադրբեջանական ժողովրդի մեջ: Ինչու՞ Բ. Կեւորկովն այսքան չար է պատկերացնում ադրբեջանական ժողովրդին: Մի՞թե Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղարի հասկացողությանը հայերն ադրբեջանցիների հետ բարեկամ կարող են լինել միայն Ադրբեջանի կազմում: Իսկ Ադրբեջանի կազմի մեջ չմտնող հայերը, ասենք Երեւանի, Լենինականի, Լոռու, Ձանգեզուրի հայ բնակիչները, Ադրբեջանի ու ադրբեջանցիների թշնամիներն են:

Բայց Բ. Կեւորկովի հայտարարությունը կեղծիք է նաեւ զուտ քաղաքական տեսակետից, որովհետեւ մարքսիզմն իր ստեղծման օրերից պաշտպանում է այն սկզբունքը, որի համաձայն «Առանց վերականգնելու յուրաքանչյուր ժողովրդի անկախությունը եւ միասնությունը, չի կարելի պատկերացնել ոչ մի-չազգային պրոլետարիատի միասնություն եւ ոչ էլ ժողովուրդների խաղաղ ու պիտակցված համագործակցություն» («Կոմունիստական մանիֆեստի» 1893թ. իտալական հրատարակության համար գրված առաջաբանից):

Ղարաբաղի հայ բնակչության միացումը Հայաստանին միայն եւ միայն պետք է նշանակել հայ ժողովրդի միասնության ապահովում, դրանից հետո միայն կարելի էր պատկերացնել հայ ժողովրդի ու նրա հարեւան ադրբեջանական ժողովրդի «խաղաղ ու գիտակցված համագործակցությունը»: Հայ ժողովրդի միասնության ստեղծումը չպետք է թշնամություն հարուցեք ադրբեջանցի եղբայրների հոգում: Այլ կերպ մտածել կնշանակի գրպարտել մի ժողովրդի, որն ահա վեցերորդ տասնամյակն է, ինչ մարքսիզմի գրոշի տակ ապրում է իր սոցիալիստական կյանքը:

Հայ ժողովրդի միավորմանը, հետեւապես եւ Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիացնելուն են ձգտել ինչպես հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները, այնպես էլ նրա ազատաբաղձ զավակները: Ղարաբաղի հայությունը նույնիսկ մուսավաթի տխրահեջակ տիրապետության տարիներին երբեք չի ենթարկվել Ադրբեջանին եւ իր ազգային խորհրդի բոլոր տասնմեկ համագումարներում (1918-1920թթ.) վճռաբար արտահայտվել է Հայաստանի կազմում մնալու, իր մայր ժողովրդի հետ միասին պետական մեկ միավորի մեջ լինելու օգտին:

Իր հակապատմական թեզը հիմնավորելու համար Բ. Կեւորկովը վկայակո-

չում է Ա. Ի. Միկոյանի 1919թ. մայիսի 22-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտրոնին ու Վ. Ի. Լենինին հղած մի գրությունը, որի մեջ իսկապես նշված է, թե «դաշնակները՝ հայկական կառավարության գործակալները, ծգտում են հասնել Ղարաբաղի միացմանը Հայաստանին, բայց դա Ղարաբաղի բնակչության համար կնշանակե՞ր զրկվել իրենց կյանքի աղբյուր Բաքվից եւ կապվել Երեւանի հետ, որի հետ երբեք կապված չեն եղել» (ՄԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 461, գործ 45452, ք. 6):

Այգբից եւեթ ասենք, որ Բ. Կետրկովը խեղաթյուրված է ներկայացրել Ա. Միկոյանի գրության բովանդակությունը: Այնտեղ, Բաքուն ու Երեւանը իրար հակադրելուց առաջ, Ա. Միկոյանը գեկուցում է, որ «Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը (ավելի քան երեք զավառների տարածքը), հենվելով հայ զինված զյուզացիության վրա, չի ճանաչում ադրբեջանական կառավարությունը...» (նույն տեղում):

Պարզ երեւում է փաստաթղթի մեջ ներկայացված իրականության ու Ա. Միկոյանի առաջարկության արդարակող հակասությունը: Իրականությունն այն է, որ Ղարաբաղի աշխատավորությունը, հարեւան Չանգեզուրի հետ միահանուռ, զինված բարձրացել է ադրբեջանական կառավարության դեմ, իսկ Միկոյանը գտնում է, որ այդ գյուղացիության կյանքի աղբյուրը Բաքուն է: Բայց այդ ինչպե՞ս է, որ Ղարաբաղի գյուղացիությունը զենք էր բարձրացրել իր կյանքի աղբյուրի դեմ: Այդ գյուղացիությունն էր խելքը բոցրել, թե նրա քաղաքական կողմնորոշման մասին խոսքն է անհեթեթ ու կամայական:

Ա. Միկոյանն այս թղթին ստորագրել է որպես ՌԿ(բ)Կ Բաքվի կոմիտեի անդամ եւ, ամենայն հավանականությամբ, եզրակացություն գրելիս կատարել է իր անմիջապես ղեկավարների հանձնարարությունը: Այդ պարզվում է նույն բովանդակության մի այլ գրությունից, որին նա ստորագրել է շուրջ մեկ տարի հետո, Ադր. Չեղկոմի նախագահ Ե. Նարիմանովի հետ միասին: Հազիվ թե Ա. Միկոյանի կենսագրությանը շատ թե քիչ ծանոթ որեւէ մարդ կասկածի այդ արտակարգ ընդունակ գործչի բնավորության այն խոտելի գծի մեջ, որը սովորաբար արտահայտվել է հարմարվողականության եւ ունեցած հեղինակույթի սկզբունքների մեջ: Եվ այսօրվա պատմաբանը Ա. Միկոյանի խոսքերով չէ, որ պետք է վերականգնի այս կամ այն սկզբունքային երեւույթը պատմական խառը ժամանակների առումով: Մանավանդ, երբ այս դեպքում էլ կիսատ-պոտտ ներկայացվում է Ա. Միկոյանի խոսքը նրա էությանը հակասող տեսակետներ կարկատելու համար:

Սակայն, անկախ այս հանգամանքից, իրեն ինտերնացիոնալիզմի դրոշակակիր համարող Բ. Կետրկովն այսօր ի՞նչ իրավունքով եւ ի՞նչ տրամաբանությամբ է կուսակցական անբիռնից իրար հակադրում Բաքուն ու Երեւանը, առաջինը հայտարարելով Ղարաբաղի հայության «կյանքի աղբյուր», իսկ երկրորդը՝ սոսկ մի վերացական անուն, որի հետ, իբր թե, դարաբաղի հայությունը «երբեք կապված չի եղել»:

Երեւանը ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաքն է, այլեւ ամբողջ աշխարհի հայության համար մի սրբազան անուն, որը հայարտությամբ է լցնում մարդկանց սրտերը: Այսօր Երեւանում է ապրում ծագումով դարաբաղցի այնքան հայ, որքան երբեք չի ապրել ամբողջ Ղարաբաղում: Ղարաբաղի հայության

հուզարավոր զավակներ ուսում են առնում Երեւանյան ԲՈՒՀ-երում ու միջնակարգ մասնագիտական դպրոցներում եւ, վերջապես, ամեն անգամ Երեւանում ու Երեւանամերձ փոքր ու մեծ քաղաքներում են ապաստան գտնում Ղարաբաղում ու հարեւան հայաբնակ շրջաններում հանիրավի հալածված բոլոր հայերը: Այս պայմաններում հայտարարել, թե Ղարաբաղը «երբեք կապված չի եղել» Երեւանի հետ, նշանակում է զբաղվել զրպարտությամբ:

Բայց արդո՞ք որեւէ մարզի վարչական պատկանելիությունը որոշելիս պետք է ելնել այն հանգամանքից, թե տվյալ մարզն անցյալում ինչ առնչության մեջ է եղել այս կամ այն հանրապետության մայրաքաղաքի հետ: Թե՞ այդ պատկանելիությունը որոշելիս պետք է ելնել ուրիշ ավելի կարեւոր գործոններից: Մարքսիստ-լենինյան գործիչները հենց Լեննային Ղարաբաղի հարցում առաջնորդվում էին այդ առավել վճռական գործոններով: Անկողմնակալության դեպքում դա դժվար չէ տեսնել պահպանված արժանահավատ փաստաթղթերի մեջ, որոնք այնպես գոեհիկորեն շրջանցում կամ պարզապես արհամարհում է Բ. Կետրկովը:

Իսկ այդ փաստաթղթերն սիւս թե ինչ են պատմում:

1920թ. ապրիլին 11-րդ կարմիր բանակի զորքերը կապիտալիստական լծից ազատագրեցին ադրբեջանական ժողովրդին: Նրանց հաղթական երթը հասավ Ղարաբաղ, Շուշի: Առցիալիզմի դրոշ բարձրացրած դարաբաղցիներն անհամբեր սպասում էին ամբողջ հայ ժողովրդի ազատագրությանը, որի համար հեռու-մոտիկ ճակատներում խիզախորեն մարտնչում էին Ղարաբաղի զավակները: Այս պայմաններում Ղարաբաղի հեղկոնը պետք է ենթարկվեր որեւէ կենտրոնի, եւ նրա համար այդպիսին եղավ արդեն խորհրդայնացած Ադրբեջանի կառավարությունը: Սակայն շատ շուտով, նույն 1920թ. մայիսի 29-ին, խորհրդային կարգեր հաստատվեցին նաեւ ամբողջ Արեւելյան Հայաստանում: Եվ ահա այս լուրն առնելով հաջորդ օրն իսկ Ադրբեջանի խորհրդային հեղկոմի նախագահ Ե. Նարիկանովի եւ Արտաքին գործոց ժող. կոմիսար Հուսեյնովի ստորագրությամբ Հայաստանի հեղկոմին հղվեց հեռագիր, որի մեջ մասնավորապես գրված է. «Այսօրվանից Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ եղած սահմանային վեճերը հայտարարվում են վերացված: Լեննային Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Նախիջեւանը համարվում են Հայաստանի Առցիալիստական Հանրապետության մասը» («Կոմունիստ» հայերեն թերթ, 1920թ., դեկտ. 7, № 2):

Այս հեռագիրը, համապատասխան մեկնաբանություններով, Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ե. Նարիմանովի կողմից, իբրեւ ղեկավարացիա, հրապարակվել է ղեկտեմբերի 1-ին հրապարակված Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում:

Ադրբեջանի հեղկոմի ղեկավարացիան ողջունել է ն 11-րդ քանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի կողմից Միխայլովը, ՌՄԴ(բ) կենտրոնի կողմից Կամենսկին: Իսկ Ա. Գ. Օրջոնիկոձե՛ն Ադրբեջանի հեղկոմի ղեկավարացիան համարել է ժողովուրդների ինտերնացիոնալ եղբայրությունը հաստատող մեծագույն պատմական երեւույթ: «Այստեղ ընթերցված այս ակտը մեծագույն կարեւորություն ունեցող ակտ է, պատմական ակտ, որն իր նմանը չունի մարդկության պատմության մեջ»¹:

Ն. Նարինյանովի հռչակած դեկլարացիայի առթիվ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստի անունից հրապարակվել է հետևյալ հայտարարությունը. «Բաքվի խորհրդի եւ Ադրբեջանի հեղկոմի հանդիսավոր նիստը, բոլոր բանվորների եւ կառնիր գվարդիականների կազմակերպությունների հետ միասին, պրոլետարական ուրախության անկեղծ զգացումով շեշտում է խորհրդային հեղափոխության հաղթանակը Յայաստանում, շնորհավորում եւ ամբողջովին հավանություն է տալիս ընկ. Նարինյանովի հռչակած պատմական դեկլարացիային. որով մեկընդմիջտ ի չիք են դառնում Յայաստանի եւ մուսուլմանական աշխարհի միջեւ եղած ազգային վեճերը, արյունահեղ պատերազմները եւ բաց անում Անդրկովկասի ու ամբողջ Արեւելքի ժողովուրդների համար երջանիկ կյանքի նոր էջ»²:

Ողջունելով Յայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման եւ նրա տարածքային նվազագույն ամբողջության հաստատման փաստը, խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից Ի. Ստալինը իղել է հեռագիր արձանագրելով խորհրդային Ադրբեջանի արդարացի քայլը. «Դեկտեմբերի 1-ին խորհրդային Ադրբեջանը կամավոր հրաժարվում է վիճելի գավառներից եւ հայտարարում է Ջանգեզուրի, Նախիջեւանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի հանձնումը խորհրդային Յայաստանին»³:

Դեպքերը զարգանում էին իրենց բնական ու տրամաբանական ընթացքով: Ամիսներ անց, երկրի ներքին հրատապ հարցերը լուծելուց հետո, խորհրդային Յայաստանի կառավարությունն անդրադարձավ Լեռնային Ղարաբաղին՝ հրապարակելով հետեւյալ հրամանագիրը. «Ադրբեջանի Սոցիալիստական խորհրդային Ֆանրապետության հեղկոմի դեկլարացիայի եւ Յայաստանի ու Ադրբեջանի Սոցիալիստական խորհրդային Ֆանրապետությունների կառավարությունների միջեւ եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարում է, որ Լեռնային Ղարաբաղն այժմվանից կազմում է Յայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Ֆանրապետության անբաժան մասը:

Յայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Ֆանրապետության ժողկոմների խորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի).
քարտուղար Մ. Ղարաբեկյան

1921թ. հունիսի 12
Երեւան»:

Թվում էր. թե վերջնականապես լուծվում է հարցը, վերջ է տրվել հայ ժողովրդի մի խոշոր հատվածի պատմական ճակատագրի վրա կատարված անարդար խաղին, ճանաչվանդ, երբ հրամանի հետ միաժամանակ հայտնի էր դարձել, որ Անդրերկրկոմի հատուկ կարգադրությամբ հունիսի 26-ին Թիֆլիսից Լեռնային Ղարաբաղ են ուղարկվել Յայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Մյասնիկյանը տեղում կարգավորելու երկրամասը Յայաստանի կազմի մեջ մտցնելու հանձնարարությունները:

Սակայն եվլախ կայարանում Կարաբեղ Մյասնիկյանին հայտնում է, թե Բաքվից կարգադրված է, որպեսզի իրենք երկուսով գնան Բաքու Նարինյան-

ովի հետ հարցերը տեղում լուծելու համար: Մյասնիկյանը հրաժարվում է այդ մոլիսատեսված ճանապարհորդությունից եւ նույն օրը (հունիսի 26-ին) հատուկ սուրհանդակի միջոցով եվլախից Օրջոնկիձեին գրում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի ամենաշտապ ու աներկրծի լուծումն ունի վիթխարի կառուցություն ունեցող քաղաքական նշանակություն... Դետագա ձգձգումը միայն հաղթաբուրդ է մեր քնամիների ձեռքում⁴:

Ամենայն հավանականությամբ, Կիրովն ու Օրջոնկիձեին արդեն տեղյակ էին Ղարաբաղի հարցում Նարինյանովի դիրքի շրջվելուն եւ հակատրամադանական վճիռները կանխելու համար նրանք հեռագրեցին Ադրբ. Դեկտմի նախագահին: Այս հեռագրում արտահայտություն է գտել երկու անհղուն բուլշեիկների անհանգստությունը Ղարաբաղի ու հարակից շրջանների հայ բնակչության ճակատագրի համար: Դեռագրում ասված է. «Յայաստանի հետ սահմանների մասին բանակցությունների ընդհատումը, Ջանգեզուրում տիրող իրավիճության պայմաններում կատեղծի ծայրահեղ անձեռնադուրսում... Խնդրում ենք շտապ հրավիրել քաղաքացի (Ադրբ. Կ(բ)ԿԿ-ի) ժողկոմի խորի (Ադրբ. ԽՍՄ) եւ լուծել Ղարաբաղի հարցն այնպես, որպեսզի վաղը հունիսի 27-ին հնարավոր չինի ավարտել բանակցությունները: Եթե հետաքրքրվում են մեր կարծիքով, ապա այն հետեւյալն է. ի շահ բոլոր բախումները վերջնականապես լուծելուն եւ իսկական բարեկամական հարաբերություններ հաստատելուն Լեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծելիս պետք է առաջնորդվել այսպիսի սկզբունքով. ոչ մի հայկական գյուղ չպիտի միացվի Ադրբեջանին, ինչպես եւ ոչ մի մահմեդական գյուղ չի կարելի միացնել Յայաստանին»⁵:

Նույն օրը Ադրբ. Կ(բ)Կ քաղաքացիքն եւ Ադր. ժողկոմխորից ընդունել են որոշում այն մասին, որ համաձայն չեն Լեռնային Ղարաբաղը Յայկ. ԽՍՄ-ին վերադարձնել ելենելով, իրո թե. տնտեսական ու վարչական անմասնակախարձաբությունից, որ նույն պատճառով դեմ են նաև հայկական ու ադրբեջանական բնակավայրերը հանրապետություններին ըստ ազգագրական պատկանելության կցելու սկզբունքին: Ամենիցապես էլ Նարինյանովը հայտնում է, թե Լեռնային Ղարաբաղը Յայկական ԽՍՄ-ին տրվելու դեպքում Ադր. ԽՍՄ «ժողկոմխորի հրաժարվում է պատասխանատվությունից», քանի որ հակառակ դեպքում «Մենք Ադրբեջանում ոտքի կկանգնեցնենք... հակախորհրդային խմբերին...»⁶:

Հասկանալի է, ուրեմն, որ Ադրբեջանում եւ նրա սահմաններից դուրս այն ժամանակ գործում էին «հակախորհրդային խմբեր» եւ վերջիններիս ճնշում տակ Ադրբեջանի կառավարության դեկավարը հրաժարվում է Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում հռչակած ու դրանից հետո էլ քանի-քանի անգամ հրապարակված դեկլարացիայից եւ պահանջում Լեռնային Ղարաբաղը պահել Ադր. ԽՍՄ կազմում սպառնալով հակառակ դեպքում պատասխանատվությունը դեմ ձգել իր կառավարության վրայից:

Այս էր Ղարաբաղի հարցի լուծման մեջ կատարված ճակատագրական շեղումը:

Դուլիսի 4-ին Անդրկովկասի բյուրոյի նիստում, բյուրոյի բոլոր անդամների (Օրջոնկիձե, Կիրով, Մյասնիկյան, Նարինյանով, Օրախելնշվիլի, Մախարաձե, Յիգատներ, Նազարեթյան) եւ հատուկ այդ նիստին հրավիրված Ի. Ստալինի

մասնակցությամբ բննել է Լեոնային Ղարաբաղի հարցը եւ ծայրերի մեծամասնությամբ որոշվել Լեոնային Ղարաբաղը մտցնել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ («կողմ») քվեարկել են Օրջոնոկիձեն, Կիրովը, Սյամնիկյանը, Ֆիզատները, Նազարեթյանը, Օրախվելաշվիլին չի մասնակցել քվեարկությանը, իսկ Նարիմանովն ու Մախարիձեն «դեմ» են քվեարկել⁷։

Սակայն այս որոշումից հետո Ն. Նարիմանովը կատարել է հետելյալ հայտարարությունը. «Նկատի առնելով այն կարեւորությունը, որ Ղարաբաղի հարցն ունի Ադրբեջանի համար, անհրաժեշտ են համարում այն հետաձգել ՈԿ(Բ)Կ կենտրոնում վերջնականապես լուծելու»⁸։

Ով շատ թե քիչ ծանոթ է Արեւմտահայաստանի նահանգները թուրքերին նվիրելու եւ 1921-ի մարտին էլ թուրքերի պահանջով Նախիջեւանն Ադրբեջանին զիջելու գործում Ստալինի կատարած նենգապատիր դերը, չի կարող չմտածել, որ այս անգամ էլ նրա միջամտությունն էր վճռականը, եւ Նարիմանովը հենց նրա խորհուրդով էլ խատարեց իր հայտարարությունը։ Նրանց պետք էր, լով ջնջել արդեն ընդունված որոշումը, մի պահ ու մի քայլ հեռանալ նրանից... հաջորդ օրն իսկ իրականացնելու իրենց ապօրինի ու դիվային վճիռը առանց հարցը վերաքննարկելու եւ նոր քվեարկություն կատարելու, Լեոնային Ղարաբաղն Ադրբեջանին պարզեցնելու համար։

Եվ, իսկուպես, հաջորդ օրն իսկ, առանց սպասելու ՌԿ(Բ)Կ կենտրոնի քննարկմանը կամ գոնե նրանից ստացվելիք կարծիքին, առանց հարցը վերաքննարկելու կամ նույնիսկ քվեարկության դնելու, Անդրերկրյունը «որոշում է» ընդառայել Ն. Նարիմանովի պահանջին ու Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբ. ԽՍՀ կազմում։ Այստեղ արդեն սարքվում է նաեւ նման որոշման հիմքը. «Ելնելով մահաբեղականների ու հայերի միջեւ ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից եւ վերին ու դաշտավայրային Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից, Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Ադր. ԽՍՀ սահմաններում, տալով նրան մարզային լայն ինքնավարություն»⁹։

Չի կարելի մոռանալ շատ կարեւոր մի հանգամանք, որը, ըստ երեւութի, Անդրերկրյունի բյուրոյի նիստում քննարկման էին դրված նաեւ Աջարիայի, Աբխազիայի ու Հարավային Օսեթիայի հարցերը¹⁰։ Հատկապես վերջին երկուսը շատ էին նման Ղարաբաղի հարցին. ներքին ուժերն ու իրերի տրամաբանությունը պահանջում էին երկու երկրամասերը թողնել Ռուսաստանի հանրապետության կազմում՝ ինքնավար հանրապետությունների իրավունքով, մասնավաճ, որ Օսեթիայի մեծ մասը (հյուսիսայինը) Ռուսաստանի կազմում էլ գտնվում էր, եւ այն բաժանել իր հարավային կեսից՝ պետք է նշանակեր երկփեղկել մի ժողովուրդ, որը սոցիալիզմին որդեգրվել է ազգային միասնության հասնելու հույսով։ Սակայն Ստալինն ուզում էր, ինչ գնով էլ լինի, հիշյալ մարզերը պահել Վրացական ԽՍՀ սահմաններում՝ ազգային ինքնավարության շնորհունով։ Հարցի լուծումը դյուրացնելու համար նա մթնոլորտը լցրել էր ազգային ինքնավարության մասին մեծադրող հայտարարություններով, որոնց ամելի ազդեցիկ ուժ տալու համար սազ էր գալիս նաեւ Ղարաբաղը Ադր. ԽՍՀ կազմում ազգային ինքնավարությամբ պահելու որոշումը։ Ռոմահարվում էր այն հանգամանքը, որ հարեւանությամբ գոյություն ունեւր նույն ազգի ավելի հզոր

միավորը՝ Հայկական միութենական խորհրդային հանրապետությունը։ Ռոմահարվում էին ազգագրական, մշակութային գործոնները, եւ, վերջապես, ազգի ու ժողովրդի միահամուռ կամքը, եւ ասպարեզ էր նետվում «տնտեսական կապի» մոգոնված մի տեսություն, որն իրականում չուներ ոչ հիմք ու տրամաբանական բացատրություն։

Այստեղ չի կարելի չնշել նաեւ Ղարաբաղի հարցի վրա Ստալինի գործադրած ճնշման մյուս շարժառիթը։ Եթե Լեոնային Ղարաբաղը պիտի վերամիացվեր Հայաստանին լոկ այն պատճառով, որ այն հայկական մարզ է, հայ միաձույլ բնակչությամբ, ապա ինչպե՞ս պետք էր վարվել Վրաստանի ԽՍՀ կազմում գտնվող հայկական շրջանների հետ, որոնք այն ժամանակ խիստ դժգոհ էին իրենց վիճակից։ Ղարաբաղի հարցի լուծման հաջորդ օրը՝ հուլիսի 6-ին, Թիֆլիսի կուսակցական կազմակերպության ընդհանուր ժողովում Ստալինը «մեծահոգաբար» անդրադարձավ նաեւ այդ հարցին։ Նա ասաց. «Վերջապես չի կարելի հաշվի չառնել Վրաստանի բնակչության ազգային կազմի յուրահատուկ պայմանները, որոնց հետեւանքով այդ բնակչության զգալի տոկոսն են կազմում հայերը, իսկ Թիֆլիսում՝ Վրաստանի մայրաքաղաքում, նույնիսկ ամբողջ բնակչության մոտավորապես կեսը, որը, անկասկած, Վրաստանին պարտավորեցնում է՝ ամեն մի վարչաձեւի օրոք առհասարակ, իսկ սովետական ռեժիմի պայմաններում հատկապես պահպանել ինչպես Վրաստանի հայերի, այնպես էլ Հայաստանի հետ անպայման խաղաղություն»¹¹։ Ուրեմն, կուպորեն խախտելով մարքսիզմ-լենինիզմի սկզբունքային դրույթները ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին, պահել իրենց տիրապետության մեղքը եւ եղբայրություն ու իրավահավասարություն խաղալ՝ Վրաստանում վիրահայերի, Ադրբեջանում Լեոնային Ղարաբաղի ու մյուս շրջանների շուրջ մեկ միլիոն հայերի հետ։

Այսպիսին էր դրությունը 1921թ., եւ այս պայմաններում լուծվեց (ասել է՝ բռնադատվեց) Ղարաբաղի հարցը։ Վաղուց ժամանակն է, որպեսզի մարդիկ իմանան, որ Լեոնային Ղարաբաղն Ադր. ԽՍՀ կազմում է թողնվել ոչ թե կոմունիստական կուսակցության որեւէ մարմնի որոշումով կամ մարքսիզմ-լենինիզմի ազգային բաղաբաղանդային թելադրանքով (չնայած հայտնի է, որ կուսակցական բարձրագույն մարմիններն անգամ իրավասու չեն նման հարցեր լուծելու), այլ հայ ժողովրդի ազգային ու տարածքային միասնության երդվյալ հակառակորդ Ի. Ստալինի դաժան կամքով, որը 1921-ին արդեն մեծ փորձ ուներ այդ միասնության դեմ գործած չարության։ Հիշենք նրա հեռագիրը Լենինին՝ հայ ժողովրդի հողային ու ազգային իրավունքների համար մարտնչող Չիչերինի դեմ. «Ընկեր Լենին,- գրել է Ստալինը,- ես երեկ իմացա, որ Չիչերինը թուրքերին ուղարկել է մի հիմար պրովոկացիոն պահանջ Վանի, Մուշի ու Բիթլիսի (թուրքական նահանգներ թուրքերի հսկայական գերակշռությամբ) ազատման մասին հոգաւտ Հայաստանի»։

Այդ հայկական իմպերիալիստական պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել։ Անհրաժեշտ է Չիչերինին արգելել հայերի նացիոնալիստական թելադրանքով թուրքերին նոտաներ ուղարկելը¹²։

Ստալինի այս հեռագիրն իր ոգով ու բովանդակությամբ կրկնում է մի այլ

իրողություն. որը «կապված է» Թալաթ-փաշայի անվան հետ, 1915-ի Մեծ եղեռնից եւ նրան հաջորդած հայկական ջարդերից հետո, երբ ամերիկյան դիվանագետներից մեկը Թալաթ-փաշային հիշեցրել է հայերի բազմադարյան արդար իրավունքն իրենց պաճառական հողերի նկատմամբ: Թալաթը թուրքերեն պատասխանել է. «Չարժե այդպես վիճել, մենք արդեն ոչնչացրել ենք հայերի երեք քառորդը: Նրանք արդեն չկան ոչ Բիթլիսում, ոչ Վանում, ոչ Էրզրումում»¹³:

Եթե Վանի, Մուշի ու Բիթլիսի նկատմամբ հայերի հավանականությունները «կապիտալիստական պահանջ էին համարվում Ստալինի կողմից, որովհետեւ թուրքերն այդ մարզերում հայերի հանդեպ գործած նախճիրներով ապահովել էին իրենց «հսկայական գերակշռությունը», ապա նույն Ստալինը հայերի մեղքն էր համարում նաեւ նրանց «հսկայական գերակշռությունը» Ղարաբաղում: Այստեղ էլ նրան օգնեց «հակախորհրդային խմբերի» թելադրանքով գործող Ն. Նարիմանովը, եւ Ղարաբաղի հարցը «լուծվեց» Ադրբեջանի օգտին:

Չետաքթիք է, որ Բ. Կելոկովն ամեն կերպ ջանում է Լեռնային Ղարաբաղի վարչական պատկանելության այսպիսի լուծումը համարել մարքսիստական-լենինյան, միակ ճիշտն ու արդարը:

Ղարաբաղի հարցի կետրկույան մեկնաբանությունը սնանկ ու տգետ է իր իսկ հիմքում: Հայտարարելով, թե «Ադրբեջանի բաղկացուցիչ եւ ամբաժանելի մասը կազմող Լեռնային Ղարաբաղի տեղի հարցն առաջ են քաշել նացիոնալիստական կուսակցությունները դաշնակցականներն ու մուսավաթականները, Կելոկովը փորձում է ձեւանալ համոզված այն բանում, որ դաշնակցականներն այդպիսով նպատակ ունեին «Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը թշնամացնել իրենց դադավոր եղբայրների հետ»: Այնուհետեւ նա շարունակում է «Մուսավաթականներն իրենց հերթին ամեն կերպ փորձում էին իրախել ազգամիջյան ընդհարումներ դիմելով նույնպիսի կեղտոտ պրովոկացիոն միջոցների»:

Ստացվում է, որ եթե Լեռնային Ղարաբաղը թողնվեր Հայաստանի կազմում, դա պետք է լիներ հարցի դաշնակցական լուծում, իսկ եթե տրվեր Ադրբեջանին, դա էլ կլիներ մուսավաթական լուծում: Կատարվել է երկրորդը, այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծվել է մուսավաթական կարգով, եւ Կելոկովի գեկուցման մեջ հայտարարվում է «լենինյան գծի հաղթանակ», որն, իբր «լիովին ու ամբողջովին հենվում է ազգերի եւ ազգային հարաբերությունների մասին լենինյան ուսմունքի վրա»:

Բ. Կելոկովը, այսպիսով մուսավաթիզմն ու լենինիզմը նույնացնում է երեւի առաջնորդվելով իր հովանավոր ու կառավար Չեյդար Ալիեւի հանձնարարությամբ:

**«13-ի» ԴԻՍՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ
ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՆԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ**

Բ. Կելոկովն իր գեկուցման մեջ համառորեն ջանում է հավատացնել, թե Ղարաբաղի հայության համար հարցի վերոհիշյալ լուծումը մի աստվածային

պարզե է եղել, որից անսահման զոհ է այդ հայությունը, որի դեմ ոչ մի տրուունց չի լավել տասնամյակներ շարունակ, եւ ահա եկան «Բազրատ Ուլուբաբյանն ու նրա հետամնաց, գաղափարապես չհասունացած» համախոհները փորձելով Ղարաբաղի հարցը «մեկնաբանել ազգային էզոիզմի ու ազգային աստիճանափակության արատավոր դիրքերից»¹⁴:

Սա ահավոր գրպարտություն է կան առնվազն գործերի իրական վիճակից անտեղյակ մարդու մոլորություն, որի դեմ կանգնում է Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդային ամբողջ պատմությունը սկսած հարցի բռնադատումին հաջորդած օրերից:

Ուշագրավ է մի փաստաթուղթ, որը գրվել է 1923թ. հունիսի 13-ին, այսինքն՝ Ղարաբաղի հարցի բռնադատումից ընդամենը երկու տարի հետո եւ Ղարաբաղի ազգային ինքնավար մարզի հռչակումից շուրջ երեք շաբաթ առաջ, փաստաթղթի հեղինակն է Սուրեն Շադունցը, հին բոլշևիկ, Ղարաբաղի հեղափոխական շարժումների եռանդուն ղեկավարներից մեկը, որը Ղարաբաղ էր ուղարկվել ինքնավարությունը կազմակերպելու, ընթացքի մեջ դնելու համար: Երկու տարի անց փորձից դատելով եւ ստալինյան անկասեցմելի վճռի դեմ այլ ճանապարհ չգտնելով Շադունցն առաջարկում է Ղարաբաղի փրկության միակ ելքը. «Նա գտնում են, որ, ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Ջանգեզուրում ազգային հարցի ճիշտ լուծման համար եւ այդ երկրամասի (Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի) տնտեսական վերածննդի նպատակով անհրաժեշտ է Ղարաբաղի (Լեռնային մարզ) Ջանգեզուրի հետ միասին առանձնացնել իրբեւ մեկ ինքնավար միավոր... Ինոված փաստերը... բավական փայլուն խոսում է այն մասին, որ այդ երկրամասի թողնել Ադրբեջանի կազմում այն վերաբերմունքի պայմաններում, որ եղել է զարդ, չի կարելի: Դրա համար էլ են կարծում են, որ այդ ինքնավար մարզը պետք է ամմիջապես կապված լինի Անդրժողովորտի հետ»¹⁵:

Այս առաջարկության համար Ս. Շադունցին վտարել են Ղարաբաղից: Շուրջ քառասուն տարի հետո Ստեփանակերտի ավտոբազայի աշխատողները միութենական կառավարությանն ու ՍՄԿԿ կենտրոնին գրած իրենց դիմումում շարադրելով մարզի տնտեսության անմխիթար վիճակը հայ աշխատավորության ազգային ու կուլտուրական իրավունքների բռնադատման ուսիվոր փաստերը, պահանջում էին Լեռնային Ղարաբաղը վերամիացնել Խորհրդային Հայաստանին, իսկ եթե այդ անհնար է, ապա Ռուսաստանի Ֆեդերացիային:

Ուրեմն, Ղարաբաղի փրկության հիմնահարցը տասնամյակներ շարունակ, նույնիսկ ստալինյան բռնատիրության ժամանակներում, միշտ էլ տանջել է ինչպես նրա հայ բնակչությանը, այնպես էլ ամբողջ հայությանը: Անտեսելով ամեն տեսակ բռնություններն ու պատիժները մարդիկ ընդվզում էին հակահայկական, հակամարդկային կամայականության դեմ: Այդ պատճառով էլ տխրահռչակ 37 թվականը Ղարաբաղում սկսվել է 1921-ին եւ չի ավարտվել 37-ով:

Ինչպես Կելոկովի գեկուցման մեջ, այնպես էլ պլենումի ամրամնների ելույթներում խիստ խոսքեր են ասված «Բ. Ուլուբաբյանի ու նրան համախոհների» հասցեին: Ասում են պլենումի նիստում այդ խոսքերը կոնկրետ բովանդակություն են ունեցել: Թերթերում, սակայն, հախտուն մեղադրանքի բնույթ ունեն:

Բայց ի՞նչ են արել Ուլուբաբյանն ու նրա համախոհները, ո՞րն է նրանց մեղքը, որի դեմ ծառայել է Բ. Կեռտկովը, եւ նրա զրպարտությունը եռանդազիմ կրկնում ու պաշտպանում են ելույթ ունեցողները:

Այդ մասին հանգամանորեն շարադրված էր գրքիս նախորդ էջերում, եւ ընթերցողը չի կարող համոզված չլինել, որ արցախցի հայ կոմունիստները, մարզի հիմնարկ-ձեռնարկությունների մի խումբ աշխատողներ, պարզապես կատարել են իրենց սրբազան պարտքը սեփական ինքնավար մարզի ու նրա բնիկ հայ բնակչության հանդեպ, եւ գործի ընթացքը առաջին քայլից մինչեւ վերջինը անցել է այս երկուսն ընդունված ու գործող օրենքների սահմաններում, առանց նրանցից մազազույց իսկ ծեծելու:

13-ի նամակն ստորագրել են. Բագրատ Ուլուբաբյան- գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար, Լազր Գասպարյան- «Սովետական Ղարաբաղ» մարզային թերթի խմբագիր, Սերգեյ Շաքարյան- մարզկենտրոն Ստեփանակերտի քաղտվետի գործկոմի նախագահ, Գրիգոր Ստեփանյան- մարզային ռադիոհաղորդումների գլխավոր խմբագիր, Արամ Բաբայան- Ստեփանակերտի № 2 տվիտոզի դիրեկտոր, Արսեն Մուքանյան- Սոսի Շահումյանի անվան կոլտնո. նախագահ, Աղբր. Գեղ. Սովետի ղեկավար, Գուրգեն Գաբրիելյան- կուլտուրայի մարզային վարչության պետ, Արկադի Մանուչարյան- մարզի շինվարչության պետ, Բոգդան Ջանյան- բանաստեղծ, Ալբերտ Սեյրանյան- Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի դիրեկտոր, Մաքսիմ Գովիաննիսյան- մարզային ռադիոյի ավագ խմբագիր, Միքայել Կորգանյան- Աղբ. ՍՍՀ ժող. արտիստ եւ Սերգեյ Գրիգորյան- Ստեփանակերտի շին. վարչության գլխ. ինժեներ: Նամակը հասցեագրված է եղել ՍՍԿԿ Կենտկոմի նախագահությանը ընկ. Լ. Ի. Բրեժնեւի, Ա. Ն. Կոսիգինի, Ա. Ի. Միկոյանի անունով: Նամակում հանգամանորեն շարադրվել է մարզի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակի քննությունը, ցույց են տրվել հիմնական այն արգելքները, որոնք խտրաբարում են մարզի առաջընթացը, հատկապես շեշտվել է Աղբրեջանական հանրապետության ղեկավարների դատապարտելի վերաբերմունքը Ղարաբաղի հայկական ազգային մարզի առանձնահատուկ պայմանների ու պահանջմունքների նկատմամբ: Նամակում շարադրված անառակելի փաստերը խոսում են այն մասին, որ այդ վերաբերմունքի դեմ մարզի կոմունիստներն ու աշխատավորները ապարդյուն պայքարում են տասնամյակներ շարունակ, որ հանրապետության ղեկավարները փոխվել են ու փոխվել, իսկ նրանց շովինիստական վերաբերմունքը Ղարաբաղի ինքնավար մարզի պահանջների, տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման խնդիրների հանդեպ միշտ էլ մնացել է նույնը: Այդ պատճառով էլ նամակի հեղինակները եզրակացրել են, որ միակ ելքը ստեղծված վիճակից այն է, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավար մարզը վերամիացվի հարեւան Գայկական ՍՍՀ-ին:

Նամակը Սոսկվա է տարել Բ. Ուլուբաբյանը: Ճիշտ է, նրան չի հաջորդվել հանդիպել այն ղեկավարներին, որոնց անմիջապես ուղղված է եղել նամակը: Սակայն գրուցել է Լ. Ի. Բրեժնեւի ու Ա. Ի. Միկոյանի օգնականների ու Կենտկոմի կուսակցական մարմինների բաժնի աշխատողների հետ, որոնք, ծանոթա-

հավով նամակի բովանդակությամբ, նրան հայտնել են, որ նամակում շարադրված փաստերը, որոնք իսկապես անհանդուրժելի են, անպայման քննության կոտնվեն, եւ կարվեն համապատասխան կարգադրություններ: Ղարաբաղը Զայաստանի հետ վերամիացնելու առաջարկության վերաբերյալ էլ նրանք ասել են, որ դա միանգամայն իրավացի է ու արդար, սակայն կուսակցության կենտրոնն առաջին չի կարող մեծան հարց լուծել, քանի որ տերիտորիալ նույնպիսի կլոններ կան նաեւ ուրիշ հանրապետությունների միջեւ, եւ Ղարաբաղի մասին պոչում հանելը կնշանակի կրթեր բորբոքել այդ հանրապետություններում...

Ինձնակամում սրամուլ էլ փակվել են գրույցները:

Կայտնի է, որ Աղբրեջանի ղեկավարները ոչ միայն անմիջապես տեղեկացվել են նամակի բովանդակությամբ, այլեւ կարգադրություն են ստացել անհապառվ վերացնելու նամակում շարադրված թերությունները: Աղբրեջանական հով. միմիստությունների ու գեղատեսչությունների ղեկավարները մեկը մյուսի կոտելից, երբեմն էլ խումբ-խումբ գալիս էին Ղարաբաղ, «ծանոթանում» գործի ու իրերի վիճակին, խոստումներ տալիս, եւ վերադառնում: Դրան էլ հարյուրեց հանրապետության Միմիստրների խորհրդի նախագահի ստորագրությամբ հրապարակված կարգադրությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տնտեսական ու մշակութային զարգացումն ապահովելու համար պահանջվող 42 միջոցառումների մասին: Այստեղ պարզապես նամակի բովանդակությունն էր վերաշարադրվել 42 կետի ձեւով:

Այլ բան է, որ այդ 42 կետերի մեծ մասը մինչեւ այսօր էլ մնում է չկատարված, ինչպես որ չի կատարվել Աղբ. ԿԿ Կենտկոմի ու Միմիստրների խորհրդի այն որոշումը, որը ԽՍՀԿ Կենտկոմի հարկադրամքով ընդունվել է 1962թ., Ստեփանակերտի ավտոբազայի աշխատողների դիմումից հետո, մարզի աշխատավորության աչքին թող փչելու նպատակով (տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի 1962թ. հունիսի 20-ի համարը): Կարելորն այն է, որ «13-ի» նամակի քննադատական բոլոր դիտողությունները դարձել են Աղբրեջանի կառավարության ղեկավարի հրապարակված փաստաթղթի հատուկ կետեր: Նշանակում է եւս ընդունել է, որ իրավացի են եղել դիմողները, եւ ինքը պարտավորություն է ստանձնել վերացնելու արված բոլոր դիտողությունները:

Սեպտեմբերի կեսերին Ստեփանակերտ ժամանեց Աղբ. ԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Պ. Ա. Ելիստրատովը, որը մարզկոմի ավաքեց նամակի հեղինակներին եւ, ներկայանալով իրեն ՍՍԿԿ Կենտկոմի կողմից նրանց հետ խոսելու համար լիազորված պաշտոնյա, հայտնեց, որ Կենտկոմը բաժանում է նամակի սկզբունքայնությունը, համոզված է, որ մինչեւ վերջ կվերացվեն այնտեղ բացահայտված բոլոր թերությունները, իսկ ինչ վերաբերվում է վերջին առաջարկությանը (Ղարաբաղը Զայաստանին վերամիացնելու մասին), ապա այն առայժմ քննարկման չի դրվի, քանի որ ծրագրվում է ստեղծել նոր սահմանադրություն, որի կապակցությամբ, համանման ուրիշ մի շարք հարցերի հետ միասին, վերանայվելու է նաեւ այդ հարցը:

Այս է «Բ. Ուլուբաբյանի ու նրա համախոհների» նամակի պատմությունը: Թվում է պարզ է եւ այն վերաբերմունքը, որ նամակին ցույց են տվել կուսակցական ղեկավար մարմինները:

Մի տարի հետո, 1966թ. ամռանը, արցախահայությունը վերստին բարձրացրել էր իր ազգային ինքնորոշման, իր քաղաքական իրավունքների պաշտպանության համար: Շուրջ 50 հազար ստորագրություններով համախոսական դիմումներ հասան երկրի Գերագույն հսրիուրդ, ԽՄԿԿ Կենտկոմ ու Մինիստրների հսրիուրդ: Նման թղթեր էին գնացել նաև Երեւանից, Հայաստանի տարբեր շրջաններից, հսրիուրդային Միության զանազան քաղքներում բնակվող հայերից:

Երկրի ղեկավարներն ուշադրություն դարձրին աշխատավորական զանգվածների, ամբողջ հայության կամքի այդ բուռն ու միասնական արտահայտությանը: Եվ ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը 1966թ. օգոստոսի 8-ին ընդունեց որոշում, որով համձնարարվում էր Ադրբեջանի ու Հայաստանի ղեկավարներին (Ադրբեջանից Ախունդով, Ալիխանով, Իսկենդրեով, Հայաստանից Քոչինյան, Մուրադյան, Հարությունյան) համատեղ ջանքերով քննել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիացնելու հնարավորությունը եւ իրենց առաջարկությունները ներկայացնել ԽՄԿԿ Կենտկոմ հարցի վերջնական լուծման համար:

Օգոստոսի 10-ին այդ որոշումը եւ տեսել ու կարդացել են ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Ե. Քոչինյանի առանձնասենյակում:

Երեւի ոչ ոք ի վիճակի չլինի պատկերացնել այն խելագար երջանկությունը, որ այդ օրն ինձ էր պաշարել: Հավատում էի աչքերիս, սակայն եւ վախենում անագորույն բախտից, որը մեզ միշտ թիկունք է դարձրել:

Մենք երկար խոսեցինք անելիքների, ձեռնարկելիք միջոցների ու յուրաքանչյուրիս պարտականությունների մասին: Քարտուղարը շատ էր լավատես եւ արդեն ծրագրած ուներ առաջիկա կարճ ժամանակում Ղարաբաղի համար, այդ զարկված ու զրկված աշխարհի համար իրականացնելիք վիթխարի միջոցառումներ: Ասում էր. «Մեկ տարվա ընթացքում Ձողից Ատեփանակերտ երկաթգիծ կանցկացնենք, եւ Արցախը կփրկվի շնչահեղձ լինելուց»:

Պայմանավորվեցինք, որ երկու օր հետո Գորիսում հանդիպեն ինքն ու Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի քարտուղար Մելքունյանը եւ պայմանավորվեն առաջիկա անելիքների շուրջ: Քոչինյանը հանդգնած էր, որ գործի հաջողությանը մեծ օժանդակություն կլինի, եթե մարզի ղեկավար կազմակերպությունները (մարզկոմ, ղեկուսատների մարզխորհուրդ) որոշումներ ընդունեն արտահայտելով վերամիավորման իրենց կամքը:

Ես թռա Ստեփանակերտ եւ Մելքունյանի հետ պայմանավորվեցի իր ու Քոչինյանի հանդիպման համար:

Մելքունյանը, իհարկե, գիտեր կենտկոմի քարտուղարության որոշման մասին. մեկ օր առաջ Ելիստրատովն էր զանգել եւ առաջարկել, որ մարզկոմն ու մարզխորհուրդը հավաքվեն, քննեն վերամիավորման հարցը եւ որոշմամբ արտահայտեն իրենց վերաբերմունքը:

-Ես սասցե «կուսակցությունն ինչպես որ հարցը լուծի, մենք համաձայն կլինենք», - նա այսպես հաղորդեց Ելիստրատովին տված իր պատասխանը:

Մելքունյանը Գորիսից վերադարձավ որոշած լինելով վճռական որեւէ քայլ կատարելուց հրաժարվել:

Պուք պայմանավորվել էիք, որ հանդիպենք ես ու Քոչինյանը, - ինձ այսպես լսաւորեց նա: Սակայն Գորիս էր եկել Մինիստրների հսրիուրդի նախագահ Իսուլալ Մուրադյանը: Հնարավոր է, որ Քոչինյանն այնքան էլ չի հավատում գործի հաջողությանը: Այս դեպքում մենք ինչպե՞ս կարող ենք մարզային կազմակերպությունները հարվածի տակ դնել¹⁶:

Երեւանն ապրում էր «վերելից ստանալիք» պարզեւի ցնծությունը: Սակայն եւ գործ էր կատարում, նախապատրաստվում էր նրա բերելիք հոգսերին:

Ես չեմ մոռանում Գեորգի Տեր-Ղազարյանցի ու Բաղալ Մուրադյանի խանդավառ մասնակցությունն այն օրերի եռուզեռին: Առաջինը Մոսկվայում, բարձր պաշտոնեության մեջ ունեցած իր քարեկամների հետ սետ կապեր ուներ եւ գիտեր հարցին առնչվող յուրաքանչյուր շարժումը: Իսկ Մուրադյանը մտնտում էր իր անելիքները, համարյա ամեն օր կապված էր Արցախի հետ (մեր միջնորդ Կրուկը Հայկարամ Ռեթմազյանն էր, որ իր պարտականությունը կատարում էր լուսավորիչ եռանդով):

Գործողությունների հետագա ընթացքը, սակայն, դասավորվեց ընդդեմ էտրիի դրական լուծման. Պատմում են, որ Ադրբեջանի ղեկավարները սպառնալիք բողոքներով ԽՄԿԿ Կենտկոմ են գնացել. «ապացուցել», որ Լեռնային Ղարաբաղը միայն Ադրբեջանի կազմում կարող է կյանք ունենալ, հակառակ վերստին կապտամբի ադրբեջանական ժողովուրդը եւ, որ ամենակարեւորն է խորհրդային իշխանության դեմ թշնամաբար կտրամադրվի ծահնդակական կրիւկը: Հայաստանի ղեկավարները ցավալիորեն ընթացան միայն դեպքելի կտելից: Այսինքն եթե ադրբեջանցիները բողոքով, սպառնալիքներով ու սուղոսապի աղաղակով էին գործում Մոսկվայում, իրոք, ստիպված պիտի լինել ին արդարանալ հակառակորդի կպիրշ մեղադրանքների դիմաց:

Ինձ հայտնի է, որ Ախունդովն ու իր գործակիցներն այս անգամ եւս օգտվել էր Ա. Միկոյանի ծառայությունից: Նրա եւ հատկապես Սուսլովի սաղրանքներն են օգտագործել լուծման հրաշալի հեռանկարով թացված հարցի դեմ:

Հայտնի է այս բոլորի վերջը:

Ադրբեջանի հաղթանակած ղեկավարները (Ախունդով, Ալիխանով, Իսկենդրեով) պարտված Ղարաբաղին հայտարարեցին խաչակրաց արշավանք, որի սրտանայտությունը դարձան մարզի հայության նկատմամբ պարբերաբար կրուկվող երդ, ամենանողկալի չարագործությունները:

Ինչպես 1965-ի դեկտեմբերին, այնպես էլ կեւորկովյան միջոցառումների միջ «13-ի» գործունեությունը գնահատվում է իբրեւ սոցիալիստական ազգերի համակեցության վերաբերյալ լենինյան քաղաքականության դեմ ուղղված նախաձեռնալիզմ, ազգային էգոիզմի դրսեւորում եւ այլն: Վերը նշվեց, որ տվյալ հարյուս Կեւորկովն իրար հետ չփոթում է լենինյան քաղաքականությունն ու մուսուլաթիզմը:

Ի դեպ, Լենինյան Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելը միշտ էլ Կեւորկովի պես եւ մեկնաբանել նաեւ Ադրբ. ՍՍՀ ղեկավարները, ընդիուպ միւնչել Գ. Ա. Ալիեւը. Ալիւի ճիշտ, Կեւորկովը կրկնում է վերջիններին նրանց վերացական հայտարարություններին կցնցելով ինքնահնար «փաստեր»: Գ. Ա. Ալիեւը օրինակ, Ղարաբաղի ինքնավարության 50-ամյակին նվիրված միտինգում ունեցած իր ճւ-

նում Լեոնային Ղարաբաղն Ադրբեջանին տալը համարել է հարցի միակ ճիշտ ու լեֆինյան լուծումը, որով «Վ. Ի. Լենինը եւ կոմունիստական կուսակցությունը մեծ հոգատարություն են ցուցաբերել Սովետական Ադրբեջանի եւ նրա անբաժան մասը կազմող Լեոնային Ղարաբաղի վերածննդի ու սոցիալիստական ծաղկման մասին» (sic!!! տես «Սովետական Ղարաբաղ», 1973, նոյեմբերի 24, նո. 25):

Սակայն հայտնի է, որ Լենինը ոչ իրականում, ոչ էլ տեսականորեն չէր կարող խրախուսել Լեոնային Ղարաբաղն Ադրբեջանին հանձնելու հակամարքսիստական քաղաքական փաստը: 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Գ. Կ. Օրջոնոկիձեն հեռագրել է Լենինին՝ հայտնելով, որ «Երեկ Ադրբեջանը հայտարարեց Նախիջևանը, Ջանգեզուրը եւ Լեոնային Ղարաբաղը Սովետական Հայաստանին հանձնելու մասին...»:

Ականատեսների մկայությունը այդ լուրը շատ է ուրախացրել Վ. Ի. Լենինին: Դեկտեմբերի 12-ին Ս. Տեր-Փարրիեյանին ու Աս. Ստալյանին ընդունելով Կրեմլում, գրույցի ժամանակ Լենինը հիշել է նաեւ տերիտորիալ վեճերի բարեհաջող լուծումը: «Ղուբ Ադրբեջանի հետ վեճեցիք վիճելի տերիտորիաների հարցը»: «Այո, Իլիչ, ասել է ընկ. Տեր-Փարրիեյանը, - սովետական Ադրբեջանի հետ մենք հեշտորեն լուծեցինք Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջևանի հարցերը» (Ասքանազ Ստալյան, Գողվածներ եւ ճառեր, եր., 1963, էջ 222):

Լենինը չէր կարող կողմնակից լինել մի ժողովրդի նույն քաղաքական դրոշի տակ երկփեղկելուն: Ազգերի ճակատագրի մասին լեֆինյան տեսության հիմքը դրվել է ամեն տեսակ ճնշման դեմ, ամեն մի ազգի ու ազգության իրավունքների ուսմահարումների դեմ անզիջում պայքարի բովում: Դեռեւս 1903թ. Վ. Ի. Լենինը հայտարարում էր, որ սոցիալ-դեմոկրատներն «իրենց ծրագրում դնում են ոչ միայն լեզվի, ազգության կատարյալ իրավահավասարություն եւ այլն, այլեւ յուրաքանչյուր ազգի ինքն իր բախտը տնօրինելու իրավունքի ճանաչում» (Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 6, Ե., էջ 588):

Ղարաբաղի հայության բախտը 1921-ի հուլիսի 5-ին տնօրինել են Ստալինն ու Նարիմանովը՝ ընդդեմ այդ նույն հայության կամքի, ընդդեմ նրա անունից խոսող հայ գործիչների ձայնի: Սա լեֆինյան ազգային քաղաքականության խախտում է եւ ընդհանուր ոչինչ չունի այդ քաղաքականության ոգու եւ էության հետ:

Լեոնային Ղարաբաղը ինքնավար մարզի իրավունքով Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմում թողնելը սկզբից եւեթ հակասության մեջ է եղել լեֆինյան ազգային քաղաքականության հիմնական սկզբունքների հետ: Դեռեւս 1913թ. ՌՄԿ(բ)Կ խորհրդակցության ազգային հարցի գծով ընդունած բանաձեւում Լենինը գրել է. «...անհրաժեշտ է... մարզային լայն ավտոնոմիա ու միանգամայն դեմոկրատական տեղական ինքնավարություն՝ ինքնավար ու ավտոնոմ մարզերի սահմանների որոշումը կատարելով իր իսկ տեղական բնակչության կողմից տնտեսական ու կենցաղային պայմանների, բնակչության ազգային կազմի եւ այլնի հաշվառման հիման վրա» (Լենին, հատ. 19, Ե., 1950, էջ 530-531): Այստեղ խոսքը վերաբերվում է կապիտալիստական հասարակարգին, ուր բռնադատվում էին ազգերի, հատկապես ազգային փոքրամասնությունների իրա-

վումքները: Սոցիալիստական կարգերի օրոք ազգերի ինքնորոշման հարցում ուսույժել վճռական գործոն պիտի դառնար ազգային կազմը տնտեսական ու կրթագաղային շահերի հետ միասին: Այս առթիվ ունենք Լենինի ուղղակի ցուցումը՝ Բնմարդատելով լեհական սոցիալ-դեմոկրատների այն տեսակետը, որի համարայն սոցիալիզմի օրոք, իբր, ազգը «ունենալու է միայն կուլտուրական ու բնակչական միավորի բնույթ» եւ ոչ տերիտորիալ ամբողջություն, այսինքն՝ որ սոցիալիստական ազգերի տերիտորիալ բաժանումը «կարող է տեղի ունենալ միմիայն արտադրության պահանջումըներով», Վ. Ի. Լենինի լեհական սոցիալ-դեմոկրատների այս դիրքը համարում է մարքսիզմի ծաղրանկար: Նա գրում է. «Հին «էկոնոմիստներ», մարքսիզմը ծաղրանկար դարձնելով, բանվորներին տվորեցնում էին, թե մարքսիստների համար կարելուրը «միայն» «տնտեսական» է: Նոր «էկոնոմիստները», հայտնի չէ, թե ինչ են կարծում, - այն, որ հաղթանակյան սոցիալիզմի դեմոկրատական պետությունը գոյություն է ունենալու առանց սահմանների («զագացությունների կոմպլեքսի» նման մի բան առանց էրոսի) թե՛ այն, որ սահմանները որոշվելու են «միայն արտադրության պահանջումներով»: Այդ սահմաններն իրականում որոշվելու են դեմոկրատորեն, այսինքն՝ համաձայն բնակչության կամքի ու «համակրանքների» (Լենին, Երկեր, հ. 22, Ե., 1951, էջ 436):

Ուրեմն, տնտեսական գործոնին ու ազգային կազմին գումարվեց նաեւ բնակչության կամքը, նրա «համակրանքի» գործոնը: Հիմնականում այս սկզբունքներով է առաջնորդվել կոմունիստական կուսակցությունը սովետական երկրի ազգերի ու ազգությունների վարչական միավորները կազմելիս: Դարձաւ այս գործոնների թելադրանքով են կատարվել հետագա վերանայումներն ու վերակառուցումներն ազգային վարչական միավորների տերիտորիալ բանաձեւումների մեջ, քանի որ սոցիալիզմն առավել լայն հնարավորություններ է բուծեում նման հարցերը մինչեւ վերջ ու արդարացի եղանակով, առանց տիպաբարդությունների լուծելու համար: Դրա լավագույն ասպացույց կարող են հանդիսանալ այն վերածեւավորումները, որ մեր երկրի ղեկավարությունն է կատարել յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ընդառաջելով այս կամ այն ազգի տարբեր հատվածների միավորվելու, միասնականալու ձգտումին: Դրանք են. Արեւիկյան եւ Արեւմտյան Ուկրաինայի եւ Արեւելյան եւ Արեւմտյան Բելոռուսիայի վերամիացումները, Կալալեդայի մարզի վերամիացումը Լիտվական ՍՍՀ-ին, Նախկինում Ղազախստանի կազմի մեջ մտնող Բոստանդրկի շրջանի վերամիացումը Ուզբեկական ՍՍՀ-ին, Նախկինում Ուզբեկական ՍՍՀ կազմի մեջ եղած Կուլվերգիմյան տափաստանի վերամիացումը Տաջիկական ՍՍՀ-ին, Հարավ-Պակիստանյան մարզի մի մասի տալը Ուզբեկական ՍՍՀ-ին եւ այլն: Բոլոր այս միջոցառումները հիմնականում նպատակ են ունեցել ամրապնդելու սոցիալիստական ազգերի տերիտորիալ եւ էթնիկական ամբողջությունը, բնական ու ամուր հիմքերի վրա դնելու ժողովուրդների համերաշխությունն ու փոխադարձ վստահությունը:

Բ. Ս. Կեռկովը եւ նրա պես մտածողներն աղմկում են այն մասին, թե, իբր, Լեոնային Ղարաբաղի անջատումն Ադրբեջանից կնշանակի լեֆինյան ազգային քաղաքականության խախտում կատարված «ազգային եզդիզմի եւ ազգա-

յին սահմանափակվածության արատավոր դիրքերից»։ Սակայն ինքը Լենինը, լենինյան ազգային քաղաքականության հիմնադիրն ու խոշորագույն տեսաբանը, ծիծաղում էր ազգերի միջև եղած բռնի կապերի վրա, դրանք համարում էր անմիջապես խորտակելու, վերացնելու ենթակա կապեր։ 1914թ. Լենինը գրել է. «Հայտնի է, որ 1905թ. Նորվեգիան անջատվեց Շվեդիայից հակառակ շվեդական կալվածատերերի տաքարյուն բողոքների, որոնք սպառնում էին պատերազմով... Եվ ինչո՞ւ։ Արդյո՞ք այսպիսի անջատումից վնասվեց ժողովուրդը, վնասվեցի՞ն կուլտուրայի շահերը, կամ դեմոկրատիայի շահերը, բանվոր դասակարգի շահերը։

Ամենեւին... Այդ երկու ...ժողովուրդների բռնի կապի խզումը նշանակում էր տնտեսական կամավոր կապի ուժեղացում, կուլտուրական մոտիկության ուժեղացում, փոխադարձ հարգանքի ուժեղացում։ Շվեդական եւ Նորվեգական ժողովուրդների ընդհանրությունը, մոտիկությունն իրականում շահեց անջատումից, որովհետեւ անջատումը հանդիսացավ բռնի կապերի խզում»։

Հի կարելի մտածել, թե Լենինը կողմնակից էր միայն նորվեգական ու շվեդական ազգերի միջև եղած բռնի կապի խզմանը։ Ոչ, նա վճռարար դեմ էր բոլոր ազգերի միջև եղած ամեն տեսակ բռնի ու անբնական կապերին, այդ ազգերից մեկն ու մեկի շահերը ոտնահարող կապերին։ Դրա համար էլ գրել է նաև. «Ամենուրեք, որտեղ մենք ազգերի միջև բռնի կապեր ենք տեսնում... անպայման եւ վճռականապես պաշտպանում ենք ամեն մի ազգի իրավունքը քաղաքականապես ինքնորոշվելու, այսինքն անջատվելու։

Պաշտպանել, քարոզել, ընդունել այդպիսի իրավունք՝ նշանակում է պաշտպանել ազգերի իրավահավասարությունը, նշանակում է չընդունել բռնի կապերը, նշանակում է պայքարել որեւէ ազգի ունեցած ամեն տեսակ պետական արտոնությունների դեմ, նշանակում է նաև զանազան ազգերի բանվորների մեջ դաստիարակել դասակարգային լիակատար համերաշխություն» (նույն տեղում, էջ 270)։

Վերը վկայակոչված լենինյան դրույթներից ելնելով չի կարելի չնկատել, որ Լեոնային Ղարաբաղը Ադր. ՍՄԴ կազմի մեջ մտցնողները չեն առաջնորդվել մարքսիզմ-լենինիզմի սկզբունքներով տնտեսական գործնով, էթնիկական կազմով եւ բնակչության կամքի ու «համակրանքների» հաշվառումով։ Արհանարիվել է նույնիսկ առաջին հանգամանքը տնտեսական գործոնը, չնայած հարցի լուծմանը որեւէ ուժ տալու համար հորինվել է մի այնպիսի անիրական հիմք, ինչպիսին «վերին ու հարթավայրային Ղարաբաղի տնտեսական կապն է»։

Ավելորդ չէ նշել, որ տվյալ դեպքում ոտնահարվել է նաև ամբողջ հայ ժողովրդի, Հայկական սովետական հանրապետության անկախության իրավունքը։ Եթե 1921թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրով թուրքերի տիրապետությանն անցած հայկական այն նահանգները, որոնք նախընթացին միջտ էլ գտնվել էին Ռուսաստանի սահմանների մեջ, ապա տրամաբանական էր, որ հարգվեին գոնե Հայաստանի պատմական, էթնիկական ու տնտեսական իրավունքները ներքին հողերի վրա։ Չէ՞ որ առանց Ղարաբաղի ու Նախիջևանի Հայաստանը տեղ էր մնում լեռնոտ ու անբերրի մի այնպիսի տարածության, որի վրա անհնար պիտի լիներ ստեղծել առաջնակարգ գյուղատնտեսություն։

Այսպիսի պայմաններում Լեոնային Ղարաբաղը Հայկական ՍՄԴ կազմում, մտալիւր կունենար ոչ միայն քաղաքական վիթխարի նշանակություն (աշխարհի բոլոր ժողովուրդները կտեսնեին, թե ինչպես սովետական կառավարությունն իր սրբոր վճռով պաշտպանում է հյուժված ու արնաքամ Հայաստանի իրավունքը), այլև սովետական իրավահավասար ժողովուրդների ընթացքում հայ ժողովուրդը կստանար տնտեսական զարգացման առավել նպաստավոր հիմքեր։ Ղարաբաղի բարեբեր հողը, նրա բնական ու հանքային հարստությունները, ոյունք ահա ավելի քան կես դար օգտագործվում են անխնա, անտիրաբար ու անմտորեն։

Այս դեպքում չպետք է մոռանալ նաև Լեոնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ տողոված այն ծանր ու անհասկանալի ծխածածկույթը, որը չէր կարող պատվով բերել երկու հարեւան ժողովուրդների բարի դրացիական հարաբերություններին, նրանց կոմունիստական կազմակերպությունների ինտերնացիոնալ ավանդույթներին եւ մասնավորապես Անդրկովկասյան գոտու ազգային փոփոխարաբերությունների կարգավորման գործում սովետական իշխանության լիակատար վիթխարի դերին։ Անդրկովկասի աշխատավորների համար, հատկապես Ղարաբաղի հայության համար տանջող մի առեղծված էր մնում կառավարվածը։ Ի՞նչ էր պատահել։ Չէ՞ որ Ադրբեջանի ու Հայաստանի կառավարությունները հրատարակել էին ղեկավարացիաներ, որոնց համաձայն Լեոնային Ղարաբաղը, որպես գերագանցորեն հայաբնակ մարզ, մեկընդմիջտ պետք է անցներ Հայկական ՍՄԴ-ին։ Կոմունիստական կուսակցության ականավոր դեկլարաները ողջունել էին այդ միջոցառումը իբրև պատմական վիթխարի նշանակություն ունեցող մի ակտ, որն իր հավասարը չունի ժողովուրդների եղբայրական փոխհարաբերությունների պատմության մեջ։ Հայ ժողովուրդը երախտովությամբ էր ընդունել այս բոլորը։ Դժգոհ չէր նաև ադրբեջանական ժողովուրդը։ Համենայնդեպս, Բաքվի Սովետի հանդիսավոր նիստի եւ Ադրբեջանի մեղկոմի ղեկավարացիայի արձագանքները խոսում էին այն մասին, որ ադրբեջանական ժողովուրդը հարգել է Հայաստանի սովետական հանրապետություն անկապտելի իրավունքը Լեոնային Ղարաբաղի վրա։ Իսկ այսքանից հետո հարցն ինչո՞ւ ստացավ հակառակ լուծում։ Եվ այդ էլ քիչ էր, հետագայում Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու մասին ամեն խոսք կամ հիշեցում որակվում էր իբրև դաշնակցական արարք, հակասովետական, հակահետերոսոփոնալիստական եւ այլն։ Իսկ սա ոչ միայն անտրամաբանական, այլև վարկաբեկիչ էր մի կուսակցության համար, որն իր դրոշին գրել է բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությունը։

Հետեւապես, Լեոնային Ղարաբաղի հարցի ճիշտ լուծմանը նաև պետք է խողովրդի աչքում ավելի քարծրամար Կոմունիստական կուսակցության հեղինակությունը։

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՄԵԿՎՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Որքել երեւոյթի եւթյունը հասկանալու համար հայտնի իմաստասեր Կոզմա Պրոտսկովը խորհուրդ էր տալիս նայել արմատին։

Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի կազմում թողնելու գնահատականը որոշելիս թերեւս արմատն այնքան կարելորդ չէ, որքան պտուղը: Ղարաբաղին ի՞նչ է տվել նրա հարցի այդպիսի լուծումը նրան ինչի՞ց է զրկել:

Երեւի Կեւորկովն էլ հասկանում է այս ճշմարտությունը: Դրա համար շտապում է հավատացնել, թե Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը դարձել է երկիր-դախատավայր: Բ.Ս. Կեւորկովը բերում է թվերի ու տոկոսների մի ամբողջ շարք՝ ապացուցելու համար, որ «Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմը, հանրապետության կառավարությունը, անձամբ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Գ.Ա. Ալիեւը» մի այնպիսի հոգատարություն են ցուցաբերում Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման հարցերի նկատմամբ, որ Ղարաբաղն Ադրբեջանից առաջ է անցել բոլոր բնագավառներում, հատկապես մարդկանց բարեկեցության աճի տեսակետից: Այնուհետեւ նա հարցնում է. «Այդ փաստերին ինչպիսի՞ պատճառաբանություններ կարող են բերել քաղաքականապես տհաս անհատները, որոնք դիմում են զրպարտությունների»:

Կեւորկովը գիտե, որ թվերն անառարկելի են եւ հաճախ առավել պերճախոս, քան իրենք՝ փաստերը: Սակայն չի հասկանում, որ թվերով խաղալը ծեռնածություն է, իսկ նրանց հետեւում գտնվող փաստերը թաքցնելը՝ շառչատանություն: Օրինակ, նա հայտարարում է, թե 1960թ. համեմատությամբ 1973թ. կապիտալ ներդրումների աճի տեմպերը Ադրբ. ՍՄԳ-ում կազմել են 219 տոկոս, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում՝ 417: Իրականում Լեռնային Ղարաբաղին հատկացվող կապիտալ ներդրումները համարյա ոչ մի չափով չեն աճել: Կեւորկովը Ղարաբաղի տարածքում (Թարթառ գետի վրա) կառուցվող հիդրոհանգույցի ու ջրավազանի շինարարության համար բաց թողնվող ծախսերն է մտցրել մարզին հատկացվող կապիտալ ներդրումների մեջ, երբ հիդրոհանգույցը միութենական կառույց է, իսկ ջրավազանն էլ կառուցվում է հարեւույն ադրբեջանական շրջանների ոռոգման համար:

Կեւորկովի վկայակոչած թվերի գումարը մի կլոր զրպարտություն է, որովհետեւ նրանով դրությունը ներկայացվում է այնպես, իբր թե Ղարաբաղը հանրապետությունից միայն ստանում է առատորեն, առանց դիմացը ոչինչ տալու: Մինչդեռ մարզը եթե կազմում է հանրապետության տարածքի 5.1 տոկոսը եւ բնակչության 2.9 տոկոսը, ապա 1972-ին, օրինակ, տվել է հանրապետության յուրի մթերման 17.9 տոկոսը, մսի 10.1 տոկոսը, կաթի 11.1 տոկոսը, բրդի 6.2 տոկոսը, խաղողի 15.2 տոկոսը, հացահատիկի 6.5 տոկոսը, խոզի մսի 52.3 տոկոսը: Եվ այս բոլորն այն դեպքում, երբ մարզի գյուղատնտեսության համար տասնամյակներ շարունակ պետական կապիտալ ներդրումներ չեն կատարվում:

Լավ կլիներ, որ Կեւորկովն ավելի կոնկրետ խոսեր այն մասին, թե մարզի գյուղական տնտեսություններում պետական կապիտալ ինչ ներդրումներ են կատարվում, թե այդ տնտեսություններն իրենց հետագա զարգացման համար ինչ են տանում առհասարակ, եւ այն ժամանակ կերելար հանրապետության ղեկավարության հոգատարության մակարդակը: Դրանից հետո միայն պարզ կդառնար, թե հանրապետության անենահզոր գյուղական տնտեսությունը

հարտարի կուտնտեսությունը, ինչու ամեն տարի հարեւան ադրբեջանական քրտններից է սպեկուլյատիվ գներով գնում հարյուրավոր ավտոդոդեր, հազարավոր տոննաներով համբային պարարտանյութեր եւ տնտեսության նորմալ կրթման ապահովող բազմաթիվ այլ անհրաժեշտ բաներ, որոնք նա չի կարողանում ստանալ բնական ճանապարհով:

Լավ կլիներ, որ Կեւորկովը մտածեր, թե ինչու հարեւան ադրբեջանական քրտններում պետական միջոցներով կառուցված են կուլտուրայի փասանիղ տներ, իսկ Ղարաբաղի ոչ մի շրջկենտրոն չունի այդպիսին: Եվ եթե այստեղ, հատկապես գյուղերում որեւէ բան կառուցվել է, ապա միայն Երեւանից մուրացած նախագծերով ու շինանյութերով: Այն Երեւանից, որի հետ, Բ.Ս. Կեւորկովի կարծիքով, Ղարաբաղը երբեք ոչ մի տեսակ կապ չի ունեցել:

Կեւորկովն իր զեկուցման մեջ վկայակոչել է այնպիսի թվեր, որոնք ոչինչ չեն ասում, բայց դառնում են թանձր վարագույր մարզի տխուր իրականությունը թաքցնելու համար: Եվ, բնականաբար, նա հեռու է փախչում այն թվերից, որոնք, իսկապես, պերճախոս են ու ամենայն մերկությամբ ցույց են տալիս այդ կուլտանությունը մարզի ինքնավարության ավելի քան հինգ տասնամյակների ընթացքում:

Այստեղ կարելի է բերել այդպիսի թվերից միայն մի շարք, այն թվերը, որոնք ներկայացնում են մարզի բնակչության «աճը» ինքնավարության տարիներին: Գործնք համեմատության մեջ ցույց տալ Ադրբեջանական ՍՄԳ կազմում գտնվող երկու վարչական ինքնուրույն միավորների՝ Նախիջեւանի ԻՍՄԳ եւ Լեռնային Ղարաբաղի ԻՍ-ի համապատասխան ցուցանիշները: 1923թ. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն ունեցել է 158 հազար բնակիչ: Նախիջեւանի ԻՍՄԳ-ը՝ 90 հազարից էլ պակաս, 1940թ.՝ համապատասխանաբար՝ 156 եւ 131, ԻՄԳ-ին՝ 153 հազար եւ 211 հազար: Պարզ երեւում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության քանակն անընդհատ իջել է, իսկ Նախիջեւանի ԻՍՄԳ-ինը ըստընացել, չնայած հայտնի է, որ Ղարաբաղը շատ ավելի բարեբեր երկրամաս է, քան Նախիջեւանը, դարաբաղցիները հայտնի են երկարակեցությամբ ու բնական աճի առավել բարձր տոկոսով:

Պետք է ուշադրություն դարձնել նաեւ մի այլ հանգամանքի վրա. Ղարաբաղի բնակչության մեջ 1923թ. հայերը կազմել են 94.4 տոկոսը, 1939-ին՝ 88 տոկոսը, 1959-ին՝ 84.4 տոկոսը, իսկ 1970-ին՝ 80.5 տոկոսը: Դրա կողքին ադրբեջանցիներն անընդհատ աճել են. 1923թ. նրանք կազմում էին բնակչության շուրջ 4 տոկոսը, 1959-ին՝ դարձել են 13.8 տոկոսը, իսկ 1970-ին՝ 18.1 տոկոսը: Ի՞նչ են ասում այս թվերը: Եթե Նախիջեւանի բնակչության 90 հազարը դարձել է 211 հազար, Ղարաբաղի 158 հազարն էլ պիտի դառնար 400 հազար: Ինչու իջել է 153-ի: Ինչու՞ Լեռնային Ղարաբաղում հայերի տոկոսն անընդհատ նվազում է, ադրբեջանցիներինը՝ աճում: Արդյո՞ք հայերի նկատմամբ հանրապետության ղեկավարության լավ վերաբերմունքից:

Չմոռանանք հիշեցնել նաեւ ինքնավարության առաջին տարիներին վերաբերող մի պերճախոս փաստը, 1923թ., Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանական ՍՄԳ կազմում ինքնավարությամբ պատկերելու տարին, մարզն ունեցել է 158 հազար բնակիչ, իսկ երեք տարի հետո, 1926-ին՝ 125.3 հազար: Ի՞նչ էր պատահել:

ինչն՝ մարզի բնակչությունը, մի քանի տասնյակ հազարով աճելու փոխարեն, երեք տարում կոճատվեց միանգամից շուրջ 33 հազարով: Այստեղ այլ բացատրություն չկա, բան այդ բնակչության հուսահատ դժգոհությունը ստեղծված վիճակից: Մարզն Ադրբ. ՍՍՀ կազմում թողնելը նրա կամքի բռնադատում էր նշանակում: Դրան էլ զումարվեցին Ղարաբաղի հայության դեմ հանրապետական մարմինների կատարած այն նվաստացուցիչ ձեռնարկումները, որոնց մասին զայրույթով գրել էր վերը հիշատակված Սուրեն Շադունցը: Այս բուլդոզի հետևանքով էր, որ մարզի հայ բնակչության մի զգալի մասը փոխադրվեց Գյումրիսահյան Կովկաս, Անդրկասպյան հանրապետություններ, Գայկական ՍՍՀ եւ այլուր:

Ամեն մի ժողովրդի քանակական աճը նման է հոսանքին հակառակ թիավարելուն. եթե առաջ չի գնում, նշանակում է՝ ետ է մնում: Հարեւանների բազմացման կատարի թափի առկայությամբ այս ետ մնալն էլ հավասար է մի ընթացքի, որը տանում է դեպի սպառնում: Հետեւապես Ղարաբաղի հայ բնակչությունը աճի տրամաբանությամբ գնում է դեպի սպառնում կամ, համենայն դեպս, մի վիճակ. երբ ինքը փոքրամասնություն կկազմի եւ կկորցնի վերջին իրավունքը իր ավանդական հողի վրա:

Սա զարմանալի կամ տարօրինակ բան չէ: Կա Նախիջեւանի երկրամասի օրինակը: Ավանդական հայկական այդ մարզում թուրքալեզու ցեղերի մնացորդները բնակչություն են հաստատել միայն վերջին դարերում, 1920թ. Թուրքիայի հարկադրանքով Նախիջեւանը մտցվեց Ադրբ. ՍՍՀ կազմի մեջ, որին հաջորդեց ներքին մի կուռ պլանով մարզը բազմակողմանիորեն աղբբեջանակա-նացնելու բաղաբակամության անշեղ կիրառումը: Մի քանի տասնամյակները բավական եղան, որպեսզի հայկական տարրը համարյա իսպառ դուրս մղվի այնտեղից: Եվ այժմ աղբբեջանքիները Նախիջեւանում կազմում են բնակչության ավելի քան 90 տոկոսը: Այս պարագայում հոսել այն մասին, թե այդ մարզը Հայաստանին պետք է պատկանի, - թեկուզ եւ դրա համար հիմք ընդունելով մարզի երկուս ու կես հազարամյա հայկական պատկանելությունը, - նշանակում է՝ ինքն իրեն դնել ժիծադելի վիճակի մեջ:

Կեւորկովի ու նրա հովանավորների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի համար պլանավորում ու անշեղորեն նախապատրաստում է նախիջեւանյան մի ապագա, որը չի կարող չմտահոգել Ղարաբաղի հիմնավոր բնակչին, այսօրվա եւ վաղվա միակ իսկանկան ու օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին:

Բնակչության աճի ու տեղաշարժի՝ վերը տրված պատկերից պարզ երևում է. թե Ղարաբաղի համար ինչ է նշանակում նրա հարցի մուսավաթական լուծումը: Սակայն ավելորդ չէ դիտել նաեւ Ղարաբաղի չաճող, այլ նվազող հայ բնակչության տնտեսական ու մշակութային զարգացման վիճակը:

Սովետական երկրի արդյունաբերությունն ավելի քան 50 տարիների զարգացել է հեքիաբային թափով: Այդ թափը չէր կարող չդրսելուրվել նաեւ Լեռնային Ղարաբաղում, ուր, հատկապես, Անդրֆեդերացիայի տարիներին մեծ հոգատարություն էր ցուցաբերվում մարզում գտնվող բնական մետաքսի մանրիկ ֆաբրիկաները վերակառուցելու համար: Ստեղծվել է վիթխարի Ղարմետաքսկոմբինատը, որի արտադրանքը հայտնի է մեր երկրում ու նրա սահմաններից դուրս:

Վերջին տասնամյակներին մարզում էլեկտրատեխնիկական գործարան է ստեղծվել՝ դարաբաղի ակամավոր գիտնական Անդ. Իոսիֆյանի ջանքերով եւ ոչ թե հանրապետության ղեկավարների հոգատարությամբ: Դեռեւս 50-ական թ. Ստեփանակերտում կառուցվել է գորգագործական վիթխարի ֆաբրիկայի շէնք: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով այն շահագործման չի հանձնվել: Եվ միայն վերջերս շենքում տեղադրվել է կոշիկի ֆաբրիկա: Դարձյալ 50-ականներին, այն ժամանակվա մարզային ղեկավարության համար ջանքերով, կառուցվել է սննդկոմբինատի վիթխարի շենք: Չեխսլովակիայից ստացվել էին նորարարյուն սարքավորումներ, որոնք, մի քանի տարի տեղում թափված մնալուց հետո, փոխադրվեցին հարեւան աղբբեջանական շրջանները, գործի գցվեցին, իսկ Ղարաբաղում այնպես էլ նման կոմբինատ մինչեւ այսօր չկա:

Կեւորկովի զեկուցման մեջ վերջին տարիների համար արձանագրված է մարզի արդյունաբերական արտադրանքի մի շլացուցիչ վերելք, որը կեղծիք է: Միկնչեւ 60-ական թթ. կեսերը մարզի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկը՝ Արմենտաքսկոմբինատը, արտադրել է միայն կիսաֆաբրիկատ: Նրա արտադրած մետաքսը տարել են Նուխի, այնտեղ ներկել եւ հաքվել որպես Նուխվա կոմբինատի արտադրանք: Մարզային կազմակերպությունների շարունակական բողոքներից հետո թույլ է տրվել, որպեսզի Ստեփանակերտի կոմբինատն ինքը տնօրինի իր արտադրած մետաքսի բախտը եւ ներկայացնի իբրեւ ավարտուն արտադրանք: Սիւս, դրա հետեւանքով էլ շեշտալիորեն բարձրակ էլ են մարզի արդյունաբերության ցուցանիշները:

Սակայն մինչեւ այսօր էլ գյուղատնտեսական շեշտված պրոֆիլ ունեցող մարզում չի տեղծվել գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող արդյունաբերական որեւէ ձեռնարկ (սննդկոմբինատ, մսի կոմբինատ, պահածոների գործարան եւ այլն), որպեսզի մարզում արտադրվող միսը, միրգը, բանջարեղենը ու մյուս մթերքները տեղում մշակվեն: Նույնիսկ գինու-կոնյակի արտադրություն ընդլայնման համար ոչինչ չի արվում, չնայած մարզի գյուղական տնտեսություններում խաղողի արտադրությունը բազմապատկվել է, եւ նախնական նշանակաւ գործարանները վաղուց արդեն ի վիճակի չեն ընդունելու մարզում տնտեսվող հսկայական քերքը: Էլ չենք խոսում քրի մասին, որը մինչեւ Հայրենասիրտ Սեծ սակարազը միշտ էլ կազմել է Ղարաբաղի գյուղատնտեսական արտադրանքի ու եկամուտների մի հսկայական մասը, իսկ այժմ հանրապետական ղեկավարության անհոգի վերաբերմունքի հետեւանքով այլեւս չի ճանաչվում որպես այդպիսին: Թթենու այգիներն անխնա ոչնչացվում են՝ վտանգի տակ դնելով մարզի հողի ու բնության վաղվա օրը:

Մարզի գյուղատնտեսությունը հիմնականում ինքնագործունեության կերպարանը ունի: Սովետական իշխանության տասնամյակներում այստեղ չի իրականացվել ջրատնտեսական շատ թե քիչ կարեւոր որեւէ միջոցառում: Այս վիտողությունը թերեւս մասամբ է ճիշտ, քանի որ այդպիսի միջոցառումներ, լուսնախ նույնիսկ խոշոր միջոցառումներ, կատարվել են: Օրինակ, ջրամբարներ են կառուցվել Հաղրուքի շրջանի գետակների վրա, Մարտակերտի շրջանի Լուսինանում՝ Խաչենագետի վրա: Ցավալին, սակայն, այն է, որ այդ ջրամբարները կառուցվել են այնպիսի տեղերում եւ այնպես, որպեսզի նրանց ջրերով

ռոռզվեն միայն հարեւան ադրբեջանական շրջանների հողերը: Վերջին տարիներին վիթխարի մի ջրամբար էլ կառուցվում է Մարտակերտի շրջանում. Թարթառի վրա: Հարյուրավոր հեկտարներով անտառներ են ոչնչացվել, հայկական գյուղեր են տեղահան եղել ջրամբարի կառուցման համար... Մակայն արի ու տես, որ նրա ջրերով ռոռզվելու են հիմնականում հարեւան ադրբեջանական շրջանների հողերը: Ինչո՞ւ, որովհետեւ կառույցը գտնվում է այնպիսի մակարդակի վրա, որից կարող են շահել միայն ցածրադիր ադրբեջանական շրջանները: Մարզի մասնագետներն ու կազմակերպությունները բանիցս խնդրել են վերադասներին, որպեսզի ջրամբարը կառուցվի գետի վերին հոսանքներում, ուր կան ավելի հարմար եւ էժան կառուցելու տեղեր: Սակայն նրանց խնդիրքն ու աղերսանքը ոչ ոք չի լսել:

Արաքսից մի մեծ ու երկար ջրանցք է անցնում Լեռնային Ղարաբաղի ցանքատարածություններով: Այն կոչվում է Գ.Կ. Օրջոնիկիձեի անվամբ: Առավել խոշոր մի ջրանցք էլ Մինգչաուրյան ծովից ելած՝ Ղարաբաղյան ցանքատարածություններով անցնում, հասնում է Արաքսի ավազանը: Դա էլ կոչվում է Վերին Ղարաբաղյան ջրանցք: Ղարաբաղի գյուղական տնտեսություններն իրավունք չունեն օգտվելու այդ ջրանցքներից: Նրանց համար չեն փորված այդ ջրանցքները: Ամեն տարի այդ ջրանցքների աջ ու ձախ ափերին երաշտից խեղճացած՝ չնչին բերք են տալիս մարզի տնտեսությունների արտերը, իսկ հարեւան ադրբեջանական շրջաններում նույն ջրանցքների բերած ջրերը, պետական ու կոլեկտիվ տնտեսությունների ցանքատարածությունները ռոռզելուց հետո, ուղղվում են դեպի մասնավոր տնտեսությունները, որոնց կարիքները լիովին բավարարելուց հետո էլ անօգուտ հոսում, ճահճուտներ գոյացնում Սուդանի դաշտավայրում:

Ըստ մասնագետների միանգամայն հիմնավոր կարծիքի՝ Լեռնային Ղարաբաղն ունի հանքային զանազան հանածոների հսկայական պաշարներ: Խաչենազենտի ավազանի արծաթահանքերը, Թարթառի վերին ավազանի ոսկու հանքերը, Մեծմանայի պղինձն ու այլ հանքանյութերը, Զարդանաչենի արծիճը եւ այլ հանքավայրեր դեռ վաղ միջնադարում օգտագործվելիս են եղել հետամնաց եղանակներով: Բավական է ասել, որ Լեռնային Ղարաբաղը երկրաբանական-հանքաբանական տեսակետից հանդիսանում է Զանգեզուր-Կապան-Քաջարան կոնպլեքսի անմիջական շարունակությունը եւ ունի նույն հանքային հարստությունները (մոլիբդեն, գունավոր մետաղներ), որոնցով հիշյալ շրջանն է հայտնի մեր երկրում:

Հիշյալ հանքային հարստությունների շահագործման համար ոչինչ չի արվում մարզում:

Ղարաբաղը հարուստ է մարմարի ու գրանիտի հանքերով: Մարմարի հանքերից արդեն ուշադրության է արժանացել Հարավինը, որի հումքը տանում են Բաքու եւ այնտեղ մշակում, որպեսզի չլինի, թե մարզում մշակեն, տերը դառնան նրա եկամուտներին:

Մարզի կոլտուրական հետամնացությունը բացատրվում է շատ պատճառներով, որոնց հիմքը Հայկական ՍՍՀ-ից կտրված լինելն է: Հայկական ինքնավար մարզն իրավունք չունի լսելու եւ դիտելու Հայաստանից տրվող ռադիո եւ

հեռուստատեսային հաղորդումները: Հայկական ՍՍՀ թատերական ու երաժշտական կոլեկտիվների մուտքը Ղարաբաղ արգելված է: Նրանք ազատ կենսով կարող են շրջագայել ու ելույթներ ունենալ Սովետական Միության բոլոր հանրապետություններում, ամենուր ցանկալի հյուր են եւ եղբայրության մուսուլմաններ, նույնիսկ Բաքվում ու Անդր, ՍՍՀ մյուս քաղաքներում: Իսկ Ղարաբաղը փակ է նրանց առաջ, որովհետեւ հայկական այդ առաջի տների կարծիքով՝ դաշնակցական է, ով Հայաստանից է գալիս, եւ վնասակար է, ինչ հայկական է:

Մարզում գործում են հայկական դրամատիկական թատրոն եւ ժողովրդական երգի-պարի անսամբլ: Պարզ է, որ այդ կոլեկտիվների կարգերի, հատկապես մասնագետ ղեկավարների համալրումը պետք է կատարվի Երեւանից: Անուն տարի գալիս են շնորհալի երիտասարդ մասնագետներ ու փորձառու վարպետներ, գալիս են մայր ժողովրդի դարաբաղյան հատվածին ծառայելու, կրա կոլտուրական զարգացմանն իրենց եռանդն ու կարողություններն ի սպաս դնելու միլիոնավոր ծագումներով: Սակայն մարզի առաջին իսկ օրերից նրանց փրկում են այնպիսի պայմանների մեջ, նրանց շուրջն ստեղծում օտար ու անհամոզուրժողական մթնոլորտ, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն թողնել ամեն ինչ ու վերադառնալ Երեւան: Այս է պատճառը, որ պետական երկու կոլեկտիվներն էլ երբեք չեն բարձրանում սիրողական ինքնագործունեության մակարդակից:

Մարզի գրադարաններն ու գրախանութները գրականություն են ստանում ոչ թե անմիջապես Երեւանից, այլ Բաքվից, ուր նրանց գիրք են բաշխում ըստ յուրեւ հայեցողության եւ ոչ թե ըստ մարզի պահանջի ու կարիքի: Ավելի վատ վիճակում են գտնվում դպրոցները, որոնք դասագրքեր, բնականաբար, պետք է ուտանան Երեւանից, սակայն վերը նշված պատճառներով կամ չեն ստանում կամ ստանում են ուշացումներով ու անկանոն:

Այս եւ համանման շատ թերություններ, ինքնավար մարզի ազգային պատանջմունքների նկատմամբ եղած անտարբերության կամ պարզապես արհամարհական վերաբերմունքի հետեւանքով տեղ գտած բազմաթիվ բացեր չեն կարող հիմք չդառնալ բնակչության օրինական դժգոհության ու բողոքների, փոքր կենտրոնների քչում երեւում են իբրեւ նացիոնալիզմի դրսեւորում, «ազգային սահմանափակվածություն» եւ այլն:

Կենտրոնը կոչ է անում «հաշվի առնել մեր մարզի բնակչության բազմազգ կազմը, ԼՂԻՄ-ի բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներին մասնակից դարձնել կուսակցական, սովետական, արհմիութենական, կոմերիտական, տնտեսական եւ այլ մարմիններում պատասխանատու աշխատանքին»:

Ենչտ կոչ է, սակայն Ղարաբաղում այդպիսի կոչի կարիքը երբեք չի եղել ու չկա, քանի որ ինչպես միշտ, այնպես եւ այժմ մարզային կուսակցական ու սովետական ղեկավար մարմիններում, հայերի հետ միասին, աշխատում են նաեւ տուսներն ու ադրբեջանցիները: Կուսակցության մարզկոմի երկրորդ քարտուղար Ռուս է, մարզգործկոմի նախագահի առաջին տեղակալը՝ ադրբեջանցի: Այլուզգիներ են աշխատում նաեւ ուրիշ շատ պաշտոններում: Եթե կուզեք, այստեղ ունեւարկված են միայն հայերի իրավունքները, հայկական ինքնավար մարզում հայերեն չգիտեն մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ.Ս.Կենտրոնը եւ մարզգործ-

կոմի նախագահ Ա.Ա. Ասլանովը: Մարզկոմի քարտուղարներից ոչ մեկը տեղացի չէ: Տեղացիներ չեն նաեւ մարզգործկոմի նախագահն ու նրա առաջին տեղակալը, ներքգործմիջատրության մարզային վարչության պետը, Պետ. անվտանգության վարչության պետը, մարզդատախազը եւ պատասխանատու շատ աշխատողներ: Նրանք մարզվճարողում ապրում են գործուղվածի պես, առանց ընտանիքների, առանց տուն ու տեղի: Գիտեն, որ Ղարաբաղ են ուղարկվել կոնկրետ հանձնարարություններ կատարելու եւ ետ վերադառնալու համար: Այդ պատճառով էլ այստեղ աշխատանքի անցնելու առաջին օրվանից մտածում են վերջին օրվա մասին, նորից բարձր ու հարմար պաշտոնով սեփական ընտանիքի գիրկը վերադառնալու մասին: Էլ ինչո՞ւ զարմանալ, երբ նրանց չի հետաքրքրում ու չի հուզում մարզի աշխատավորության վիճակը եւ այն բարելավելու համար նրանց հանրապետության ղեկավարությանը պահանջներ չեն ներկայացնում, նրանց անօրինական քայլերին ու հակադարաբաղյան միջոցառումներին ոչ մի դեպքում չեն հակադրվում: Ընդհակառակը, մարզային ու շրջանային ղեկավարների ուղորտում միշտ էլ մի անձնակոտոր մրցակցություն կա՝ ինչ գնով էլ լինի, հանրապետական ղեկավարությանը դուր գալու, նրա աչքում իր տեղն արդարացնելու եւ վստահություն նվաճելու համար:

Կեւորկովը չնկատելում է տալիս կադրային քաղաքականության բնագավառի այն դատապարտելի վիճակը, որ գոյություն ունի Ադրբեջանում: Այլապես նա ստիպված պիտի լիներ իր կոչն ուղղել Ադրբ. ՍՍՀ ղեկավարությանը, որը վերջին տասնամյակից տարիներին հանրապետական ղեկավար մարմինները մաքրել է հայերից (եւ ոչ միայն հայերից): Նույնիսկ տխրահռչակ Բագիրովի ղեկավարության ժամանակներում Ադրբ. ԿԿ Կենտկոմի քարտուղարի, Կենտկոմի բաժինների վարիչների, Մինիստրների Սովետի նախագահի տեղակալի, մինիստրների եւ տասնյակ այլ պատասխանատու պաշտոններում հայեր են աշխատել: Հիմա Ադրբեջանում ապրող շուրջ կես միլիոն հայերի համար փակ են այդ պաշտոնների դռները: Կերջերս ադրբեջանցիով են փոխարինել վերջին հայ պաշտոնյային՝ լուսավորության մինիստրի տեղակալին:

Ահա այսպիսին է հայերի վիճակը Ադրբեջանի ինտերնացիոնալ ընտանիքում:

Բ.Ա. Կեւորկովն իր զեկուցման մեջ հիշում է. «1967թ. հուլիսին դատական պրոցեսի ժամանակ Ստեփանակերտ քաղաքում կատարված հանցագործությունը, «Ղարաբաղ» հյուրանոցի մոտ ռումբ պայթեցնելը եւ եզրակացնում, որ մարզի հայությունը տոգորված է հիվանդոտ ազգասիրությամբ: Նա դրությունն այնպես է ներկայացնում, առես Ղարաբաղի հարեւան ադրբեջանցիները եւ հատկապես Ադրբեջանի ղեկավարությունը փրկություն չունեն Ղարաբաղի հայության նացիոնալիզմից: Սակայն դա ահավոր խաբեբայություն է, որովհետեւ Ղարաբաղում եթե երբեւէ հայերի կողմից կատարվել է որեւէ անհավասարակշիռ քայլ, դա եղել է ադրբեջանական շովինիզմի ձեռքից տանջված ու հալածված մարդկանց հուսահատ պատասխանը»:

Կեւորկովը 1967-ի հուլիսի դեպքի վրայից սահում է, այն որակելով իբրեւ

«դատական պրոցեսի ժամանակ Ստեփանակերտ քաղաքում կատարված հանցագործություն»: Սակայն արժե, որ այդ դեպքը դիտվի բոլոր կողմերից:

1967-ին նախորդած տարիներին Մարտունու շրջանի Կուրոպատկինոյի սովխոզում, գիշերային աշխատանքների ժամանակ, սպանել են գլխավոր ագրուոնոմին՝ մի հայ երիտասարդի: Մի տարի անց սպանել են եւ նրա հաջորդին: Անխնդիր հետո էլ սպանել են սրա հաջորդի դեռահաս որդուն: Սպանել են, սակա հանել աչքերը, մեխեր խփել գլխին, մարմնի տարբեր մասերում: Չարավործները հայտնաբերվել են: Պարզվել է, որ հայերի այդ մեթոդիկ ոչնչացման հեղինակը Կուրոպատկինոյի դպրոցի դիրեկտոր Արշադ Մամեդովն է՝ 11-րդ կարմիր բանակի մի շարք զինվորների եւ տասնյակ հայերի դահիճ Դաշդամիր Սամեդովի խարազապ ռոդին: Նախկին կուլակ Դաշդամիրը 20-ական թթ. զինված բանդայի գլուխն անցած պայքարում էր երիտասարդ խորհրդային իշխանության դեմ եւ գնդակահարվել է որպես խորհուրդների երդվյալ թշնամի: Նրա որդին հայերի պարբերական ապամություններով հոր վրեժն էր լուծում:

Արշադ Մամեդովի մտերիմ Ստեփանակերտի հիվանդանոցի բժիշկ Ա.Աբասովը մահադեղ տալով սպանեց միլիցիայի մարզային վարչության պետի տեղակալ, նախաքննությամբ Ա.Մամեդովի չարագործությունը մերկացրած Ա. Աբրահամյանին: Հիվանդանոցում, միանգամայն թեթեւ վիրահատության ժամանակ «մահացավ» նաեւ նախաքննության մյուս մասնակիցը՝ Մարտունու դատախազ Հակոբյանը:

Բաքվում հարցաքննության ժամանակ ծեծելով սպանեցին միլիցիայի մարզային վարչության աշխատակից լեյտենանտ Լեւոն Հարությունյանին... Եվ այս ահավոր հանցագործությունները մնացին ոչ միայն անպատիժ, այլեւ նույնիսկ չգրանցված:

Այո, Ադրբեջանի շովինիստ ղեկավարներին հաջողվեց մինչեւ վերջ օգտագործել հատուկ պլանով կատարված տեսարանի ընձեռած բոլոր հնարավորությունները: Նախ՝ վրեժ լուծեցին սպանված չարագործների համար, մեկի դիմաց տաս, ապա մարզի հայության համար ստեղծեցին չդադարող ահաբեկումների ու սարսափի մի մթնոլորտ, որի մեջ ոչ ոք այլեւս չէր կարող ծայն բարձրացնել: Եվ հենց այն սթնուղորտում էր, որ հնարավոր դարձան հետագա չարագործությունները:

Աշխարհին հայտնի է Շուշվա ողբերգությունը, Շուշվա հայության ողբերգությունը: 1920թ. մարտին սովետական կարգերի հաստատումից մեկ ամիս առաջ, այնտեղ բռնկվել է ազգամիջյան ընդհարում, եւ քաղաքի ադրբեջանցիները՝ մուսավաթական խուժանի ու թուրք ասկյարների գլխավորությամբ, թափվել են քաղաքի հայկական մասը, հորհեհի ճարակ դարձրել այն, կոտորել բնակչությանը, ենթարկել անլուր կողոպուտի: Մի քանի օրվա ընթացքում հիմնահատակ կործանվել է հայկական մասը, եւ նրա տեղ մնացել են մոխրակույտեր, ճնճերահոտ, ավերակների ցից-ցից պատեր: Քաղաքի 45 հազար բնակչից ավելի քան 23 հազարը հայեր էին, որոնց մեծ մասը զոհ գնաց աղետին, իսկ մազապուրծ եղածներից շատերն էլ մահ գտան փախուստի ճանապարհներին, զոհ գնալով իրենց՝ հետապնդողների գազանություններին, քաղցին ու գրկանքներին:

նյութերի հրապարակումից հետո (դրանք ընդարձակ շարադրանքով լույս են տեսել հանրապետական բոլոր թերթերում) Բաբվի հայերն այլևս չեն կարող երեկոյան տնից դուրս գալ, իսկ ցերեկն իրենց հասցեին անընդհատ լսում են հայիոյանը ու բացահայտ թշնամւթյան խոսքեր, որոնք պետք է կուլ տան լուռ ու խոնարհամիտ:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ աշխատավորութայն ազգային ու քաղաքացիական իրավունքների կոպիտ խախտումներն ու ոտնահարումները կեւորկոյան ղեկավարութայն երկամյա շրջանում ընդունել են այնպիսի չափեր, որ, հավանաբար, չէին էլ երեւակայել նման կարգողներն ու հովանավորողները: Կեւորկոյի երկու տարվա գործունեութայնը հետեւելով չի կարելի մտածել, որ նա Ղարաբաղի կուս. մարզկոմի առաջին քարտուղարի աթոռին բազմելու առաջին իսկ օրվանից, ներքին հատուկ մի պլանով նախապատրաստվել է վերջերս «հաղթական» թափով անց կացված միջոցառումին: Այլապես ինչո՞վ պիտի բացատրել ահաբեկումների, շանտաժի ու պրովոկացիայի այն երկար շարքը, որի նպատակն է եղել մարդկանց լռեցնել, դարձնել իլու կամակատարներ:

Մի անմեղ արտահայտութայն համար մարզային ղեկավար աշխատանքից հանել եւ կուսակցութայն շարքերից վտարել են ժան Անդրյանին: Մարզային վիճակագրական վարչութայն տեղեկագրի մեջ իին ու նոր երկու կոթողների նկարները տպագրելու համար վարչութայն պետ Արամ Զաքարյանն ազատվել է աշխատանքից, ենթարկվել կուսակցական խիստ պատժի: Դրա համար խիստ պատիժ են կրել նաեւ մարզկոմի պատասխանատու աշխատողները: «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի աշխատակից Յա. Բաբայանն իր ընկերների շրջանում կարդացել է Գայաստանի Լենինյան կոմսոմոլի մրցանակաբաշխութայն ղափնեկիր Ար. Սահակյանի «Լուսին» հայրենասիրական բանաստեղծութայնը, որը քանիցս հրապարակված է սովետական մամուլում եւ բանաստեղծի ժողովածուներում: Կեւորկոյը հպարտութայնը հայտարարում է, որ «այս անվայել գործողութայն համար Բաբայանը հանվել է պաշտոնից, իսկ նրա կուսակցական դիրքը քննարկվելու է սահմանված կարգով»: Կեւորկոյի կողմից «սահմանված կարգը» նման կոմունիստներին կուսակցութայն շարքերից վտարելն է: Նրա կարգադրութայնը «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի խմբագիր Գ. Արզումանյանն ահա թե ինչ է գրել Յա. Բաբայանի աշխատանքային գրքուկում, որը սովետական աշխատանքային կարգապահութայն դատապարտելի խախտման, հիմնարկային խելացնոր կյանքի մի արտակարգ օրնակ է. “За публичное чтение и распространение стихотворения националистического содержания собкора газеты “Советакан Карабах” по Гадрутскому району Бабаляна Я. А. сняты с работы” (приказ № 37 от 3 марта 1975г.):

Գրամանի համարը պատահաբար է 37, սակայն բովանդակութայնը շատ է սազական այդ թվականով արմատավորված հասկացութայններին:

Իր օրինախախտութայններին օրինական հիմք տալու նպատակով Կեւորկոյը զրպարտութայնների մի ծխածածկույթի տակ է առել Ղարաբաղը, եւ փորձում է գրութայնը ներկայացնել այնպես, իբր մարզը լիքն է նացիոնալիստորեն

տրամադրված գործիչներով, եւ ահա ինքը ելել է այդ գործիչների դեմ: Նա վեւուական հայտարարութայններ է անում պատմաբանների ու փիլիսոփաների, գիտնականների ու գրողների, արվեստի գործիչների հասցեներին: Բայց ուր են նրանք: Թողե՛լ են, որ Լեռնային Ղարաբաղում գիտնական ու գրող անի: Այք բացողի վզակոթին տվել են, մարզից դուրս արել, որպեսզի խեղճույան վրա հեշտ լինի մտրակ շարժել: Մարզի գիտնականը ժան Անդրյանն է, որին Կեւորկոյը վտարել է կուսակցութայնից եւ թողել անգործ: Գիտնական էր պարծել երվանդ Բաղդասարյանը մարզգործկոմի նախագահի առաջին տեղակալը: Երեւանում դիսերտացիա պաշտպանեց տնտեսական գիտութայնների փնով, եւ մինչեւ ստացած աստճանը կհաստատվեր, Ա. Ալիեւի կարգադրութայնը ազատեցին աշխատանքից այն պատճառով միայն, որ նա երեւանում է դիսկրտացի պաշտպանել:

Կեւորկոյի զեկուցման մեջ հսկայական տեղ է բռնում ոմն է. Բաղդասարյան, որը զեկուցողի ասելով իրեն ներկայացրել էր «որպես գրող, թղթակից, գիտնական աշատող» այցելում էր մարզային ղեկավարներին, քարոզում դաշնակուսական, իմպերիալիստական գաղափարներ: Բայց է. Բաղդասարյանը որտե՞ղ է իրեն ներկայացրել որպես գրող ու գիտական աշխատող: Տգետների աշխարհում: Ստեփանակերտում ո՞ր խելքը գլխին հայն է, որ չգիտե, թե այդ անունով գրող, գիտնական կամ թղթակից աշխարհում չկա: Այնտեղ միայն Կեւորկոյը կարող էր ենթարկվել նման մոլորութայն հայ գրականութայնն ու մշակութայն անտեղյակ լինելու պատճառով: Սակայն նա էլ իրեն ի սկզբանե ապահովել է նման թյուրիմացութայններով: Կայ գրողի, հատկապես երեսանից ժամանած ոչ մի գրողի համառոտն չի ընդունում: Երբ նրա այդ, մեղմ ասած, անքաղաքավարութայն դեմ բողոքել է Լ. Գուրունցը, Կեւորկոյն արդարացել է նրանով, որ նուրունցը Տոլստոյ չէ: Ուրեմն, Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղարը Տոլստոյից պակասներին գրող չի համարում: Բայց ինչպե՞ս է, որ կիսագրագետ, շիփոֆրենիկ է. Բաղդասարյանը նրա աչքին երեւացել է գրող եւ դեմ մի բան էլ տվելի, որովհետեւ Կեւորկոյը ջանում է ցույց տալ, թե Գայաստանից Ղարաբաղ են թափանցում գրող, գիտնական ու թղթակից մացիոնալիստներ, որոնց «գործողութայնների ուղղութայնը ծայնակցում է արտասահմանյան դաշնակուսական կենտրոնների գաղափարա-քաղաքական դրութայններին, իմպերիալիզմի գաղափարական ծառայութայնների նպատակներին»: Նա հենց իր այդ պրովոկացիան ապացուցելու նպատակով, ասես նախօրոք մշակված «սցենարով», վարձված վկաների օգնութայնը անցկացնել է տվել նաեւ է. Բաղդասարյանի դատավարութայնը, նրա հետ կապված ներկայացնելով մի շարք քրեական տիպերի ու մարզային աշխատողների, որոնք իբր թե, այլանավորած են եղել փաշակցական-գաղափարական ահավոր դիվերսիաներ:

Եվ պատահական չէ, որ Կեւորկոյն իր հակահայկական հերյուրանքներին տեսվել ուժ ու համոզութայն տալու նպատակով անվերջ հիշում է երեւանում սպրող գրողների ու արվեստագետների Բ. Ուլուբաբյանին ու Ջորի Բալայանին, բանաստեղծ Բոգդան Ջանյանին ու Գայաստանի պատմութայն թանգարանի դիրեկտորի տեղակալ Շ. Մկրտչյանին եւ այլոց: Նա այսբանով էլ չի բաւարարվում, կատարում է պատմական էքսկուրսներ՝ աղ լցնելով հայ ժողովր-

2. Բալայանը չի կատարել այսպիսի վերլուծություն, այլ իր գրական խղճով միայն ահագանգել է: Եվ ահա մարզկոմի քարտուղարն այդ ահագանգն է դատապարտում նրա մեջ տեսնելով ոտնձգություն հանրապետության «հոգատար ու ինտերնացիոնալիստ ղեկավարության» դեմ:

2. Բալայանը հիշում է, որ պատերազմի տարիներին նեղգիծ երկաթուղով մարզկենտրոն Ստեփանակետը կապված է եղել աշխարհի հետ: Ցամուռ է, որ այդ երկաթգիծը վերացել է ու փոխարենը անց է կացվել կանոնավոր երկաթուղի, որը չի հասնում Ստեփանակետ, այլ մնում է ճանապարհի կեսին աղբբեջանական շրջկենտրոն Աղջանում:

Միայն այսքանը: 2. Բալայանը գուցե չգիտե, կամ թերևս «հանրապետության հոգատար ու ինտերնացիոնալիստ ղեկավարությունն» անհարմար վիճակի մեջ չձգելու համար չի ասում, որ նոր երկաթուղին պետական շինարարական պլան է մտել Լեռնային Ղարաբաղի մարզի ինքնավարության իրավունքի շահագործումով: Այն ժամանակ (1954թ. ապրիլին, ՍՄՄ Գերագույն Սովետի 4-րդ գումարման առաջին սեսիայում) Աղբբեջանի մինիստրների սովետի նախագահ Ս. Ռահիմովն առաջարկել է երկաթգծի շինարարությունը անպայման պլանավորել, որովհետև «այդ գիծը հնարավորություն պիտի տա կապ ստեղծել ԼՂԻՄ-ի կենտրոն Ստեփանակետի հետ»: Ինքնավար մարզի կենտրոն Ստեփանակետի անունով պլան են մտցրել, բայց կառուցել մինչև աղբբեջանական Աղղամ քաղաքը:

Ահա այսքան հոգատար եւ ուշադիր են եղել հանրապետության ղեկավարները Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա կենտրոն Ստեփանակետի նկատմամբ, մի բան, որ ոչ մի կերպ չի արտացոլվել 2. Բալայանի ակնարկում, որից եւ գայրացած է Բ. Ս. Կեւորկովը մարզի այսօրվա ճակատագրի տնօրենը:

ԲԱՅՑ ԻՆՉՈ՞Ւ ԴԵՆՑ ԱՅՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Բոլորովին էլ անտեղի չէ այն հարցը, թե ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ հենց 1975-ին Կեւորկովը մարզի կուս. կազմակերպության ընդլայնած պլենումի, մարզի բոլոր շրջկոմների պլենումների եւ սկզբնական կազմակերպությունների, կազմակերպության մարզկոմի, շրջկոմների ու սկզբնական կազմակերպությունների, նույնիսկ արհմիութենական մարզային խորհրդի շրջկոմների ու տեղկոմների միտնեղում շտապ կարգով քննության դրեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վարչական պատկանելության հարցը եւ պահանջեց հրապարակված նյութերում եւ ընդունած որոշումներում ընդգծել, որ բոլոր զեկուցողները եւ ելույթ ունեցողները պահանջում են Ղարաբաղը միշտ ու հավիտյան պահել Աղբբ. ԽՍՀ կազմում, որովհետեւ այդպես է եղել ինուց ի վեր, այդպես Ղարաբաղն աննկարագրելի կերպով երջանիկ է, իսկ Յայաստանի կամ Երեւանի հետ ոչ մի ժամանակ կապ չի ունեցել եւ չի էլ ուզում ունենալ:

Ավելորդ չէ նշել, որ բոլոր այդ ժողովներում «զեկուցողները» պարզապես ընթերցել են Կեւորկովի զեկուցման հրապարակված տեքստը («Սովետական Ղարաբաղի» 1975թ. ապրիլի 23-ի համարում): Մարզկոմի պլենումում ելույթ ունեցողները նախապես իրենց ելույթների տեքստերը ներկայացրել են Կեւոր-

կովին, ստացել նրա հավանությունն ու հրահանգը: Եվ այս օրինակով էլ տեղի էին ունեցել մնացած բոլոր ժողովները:

Իրերի վիճակից անտեղյակ մեկին կարող է թվալ, թե սա հենց Կեւորկովի լուրջագործ նախածնունդամբ կատարված միջոցառում է եւ ուրիշ ոչինչ:

Իրերի վիճակից անտեղյակ կարող է թվալ, թե կեւորկովյան այս միջոցառում-այլ կարող էր անցկացվել մի տարի առաջ կամ թեկուզ մի տարի հետո:

Լույսն թվականի մարտի 11-ին Բաքվում կայացել էր Աղբբեջանի աշխատավորների ներկայացուցիչների հանդիսավոր նիստը նպիթված հանրապետությանը ԽՄԿԿ կենտկոմի, ԽՍՄՍ մինիստրների խորհրդի, ՀԱՄԿԽ-ի եւ ՀՍՍԼԿԵՍ կենտկոմի փոխանցիկ դրոշ հանձնելուն: Ելույթ ունեցողները (Աղբբեջանի ու Խորեւան հանրապետությունների ներկայացուցիչները) խոսել են նվաճումների մասին, շնորհավորել իրար, ասել եղբայրության ու բարեկամության խոսքեր: Իսկ Բ. Կեւորկովը, այս բոլորի կողքին, ահրաժեշտ է համարել «Աղբբեջանի կուսակցության կենտկոմին եւ անձամբ ընկ. Դ. Ա. Ալիեւին, խոսք տալ ու հավաստիացնել, որ ինքը շատ շուտով Լեռնային Ղարաբաղից բնաջինջ կանի հողական մացիոնալիզմը: Կեւորկովի այս սանձարձակ արտահայտությունից ետ չի պահել նույնիսկ այն հանգամանքը, որ հանդիսավոր նիստի նախագահությունում նստած է եղել Յայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը:

Հանդիսավոր նիստն բուռն ծափահարությամբ է դիմավորել Կեւորկովի խուրդ հայկական մացիոնալիզմը բնաջինջ անելու մասին: Եւ, ինչպես պետք էր սպասել ամենից ոգեշունջ ծափահարել է Դ. Ա. Ալիեւին:

Իրերի վիճակից անտեղյակ մեկին կարող է թվալ, թե այս բոլորը հնարավոր էին նաեւ մի տարի առաջ կամ թեկուզ մեկ տարի հետո:

Պա մոլորություն է, եւ ահա թե ինչու:

Խորհրդային կարգերի առաջին երեք տասնամյակներին Լեռնային Ղարաբաղն Աղբբ. ՍՄՀ կազմում պահելը աղբբեջանական շուկինիստներին լուրջ զլխացավանք չի պատճառել, որովհետեւ Ղարաբաղում այդ անարդարության վեւ տրտնջացողներին շարքից հանել են քաղիրովյան բռնության ներկայացուցիչները: Մարզի գյուղատնտեսության հյութերը քամել են անխնա փոխարկեր ոչինչ չտալով: Իսկ ժողովուրդը համբերել է անմռունջ, որովհետեւ այլ ելք չի ունեցել ու չի տեսել: Անհատի պաշտամունքին հաջորդած տարիներին Ղարաբաղի հայությունն աչք է բացել հագիվ, նայել իր շուրջը, տեսել իր ուժերն ու հուարավորությունները, չափել իր հողի ու ընդերքի հնարավորությունները եւ հասկացել, որ երկրի համանման շրջանների հետ ինքը վազում է բխովածի պես՝ եվ սկսել է տրտնջալ իր վիճակի դեմ, բողոքել ու պահանջներ ներկայացնել: Հանրապետության ղեկավարներն այսպիսի դրսեւորումները միշտ էլ համարել են մացիոնալիզմ, Աղբբեջանի կազմից դուրս գալու տրամադրության արտահայտություն են առավել սաստկացրել են տնտեսական ու քաղաքական դիւլումները: Մակայն այս ամենը կատարվել է այնպես վարպետորեն, «օրենքի անհամաններում», որ յուրաքանչյուր նման դեպքում չափել են վերադասները, իսկ Ղարաբաղցիները զրկվել են բողոքելու իրավունքից:

1965-66թթ. դեպքերը, հատկապես Ղարաբաղի հայության դիմումներն ու

համախոսակամները, որոնք մեր երկրի ղեկավարության կողմից իսկապես ճանաչվել են որպես մարզի բնակչության միահամուռ կամքի ու կարծիքի արտահայտություն, Ադրբեջանի չովիհիստ ղեկավարները դիտում էին իրեն ղանդաղ գործողության մի ահավոր ռուժք. որը երբեք էլ անպայման պետք է պայթեր: Եվ անցած ինը-տաս տարիների ընթացքում նրանք պատեպատ էին զարկվում այդ ռուժքի դեմ հակազեմք հանելու համար: Հակազեմքի տեսակը նրանք վաղուց էին որոշել, պետք էր նույն հայության նոր հանրաքվե կամ նման մի բան, բայց այնպիսին, որ ջնջի 65-66թթ. կատարածը: Դրա համար տարիներ շարունակ նրանք հող էին պատրաստում, փորձում էին դարաբաղցիներին հավատացնել, թե նրանք իսկական հայեր չեն եւ ոչ մի առնչություն չունեն բուն Հայաստանի հետ: Այս ցնորական ծրագրին լծված էին գիտական մի շարք ինստիտուտներ, հանրապետության հրատարակչությունները, նույնիսկ կուսակցական մամուլը... Ադրբեջանի ղեկավարությունը համոզված էր, թե հաշիչն արդեն բացրել է մարդկանց, եւ մնում է հասցնել գլխավոր հատվածը:

Իր միջոցառումներն սկսելուց առաջ Կեւորկովը հրավիրվել է Բաբու: Այնտեղ կազմվել է նաեւ զեկուցումը, որը հետո նեղ ու զաղտնի «քննության» է դրվել մարզկոմի բյուրոյում: Երբ բյուրոյի անդամներից ոմանք զգուշացրել են, թե այն կարող է վատ տպավորություն ստեղծել, քանի որ իր սուր ծայրով, առաջին հերթին, ուղղված է խորհրդային Հայաստանի ու նրա ղեկավարության դեմ, Կեւորկովը հանգստացրել է, թե «ԽՄԿԿ Կենտկոմը Անտոն Քոչինյանին մեղադրել է հանրապետությունում մացիոնալիստական տրամադրություններ բորբոքելու մեջ: Հիմա ամենահարմար ժամանակն է սպացուցելու համար, որ այդ տրամադրություններն են միակ պատճառը Ղարաբաղում տեղի ունեցած բոլոր անախտորթությունների: Հիմա կամ երեք: Այդպես է ասել ընկ. Յ. Ա. Ալիեւը: Իսկ նա չի սխալվում»:

Այսպես են սկսվել կեւորկովյան միջոցառումները: Սակայն այս սկզբին ունեցել է նաեւ իր ակունքները, որոնք թաղված էին 1965-66թթ. դեպքերին անմիջապես հաջորդած իրողությունների մեջ: Դրանք ոչ այլ ինչ էին. քան մարզի նկատմամբ գործադրվող տնտեսական ճնշման հետ միասին լայնորեն կիրառվող ազգային ճնշման ու ստորացման մի քաղաքականություն, որն սերտոր սվելի ու ավելի էր սաստկանում: Ամբիոններից հիշում էին, մամուլում ու գիտական գրականության մեջ տարածվում Ղարաբաղի հայության ազգային զգացումները վիրավորող հայտարարություններ, հակապատմական պնդումներ ու վարկածներ: Նման դեպքերում հեղինակերը բացահայտ քաղաքական նպատակ էին հետապնդում՝ ապացուցել, որ հայը իրավունք չունի Ղարաբաղի վրա:

Այսպես, օրինակ, ոմն Վ. Վեքիլով, խրախուսված հանրապետության ղեկավարների չովիհիստական քաղաքականությունից, 1966թ. հանրապետական թերթերում տպագրել եւ ռադիոյով հաղորդել է, հաջողացնելով նաեւ ԱՊԻ-ի նյութ դարձնել Ղարաբաղի հասցեին թիված իր պատկյիլը, որի մեջ նա ջանում է ասպացուցել, թե Ղարաբաղի հնագույն տեղերն ադրբեջանցիներն են, իսկ հայերը եկվորներ են, խղճալի հյուրեր: Նա գրել է. «Ղարաբաղը... հյուրընկալ ադրբեջանական հող է, որը ապաստան է տվել թուրքերի արշավանքներից ու քո-

ղական հարձակումներից փախած հայերին, տվել է հաց, պաշտպանություն, ստորկային արժանապատվություն»: Այն Ղարաբաղը, որ հայերի օրրան է եղել անվիչելի ժամանակներից, եւ ուր մշտական բնակության համար ոտք դրած աստղին ոչ-հայը քոչվոր Ֆանահ-Ալին է եղել (հետագայում Ֆանահ-խահ) 18-ու ր. երկրորդ կեսին:

Ադրբեջանական պատմաբաններն իրենց հակահայկական նկրտումներն ուղտահայտելիս զարմանալի հնարամիտ էին: Նրանց համար, օրինակ, ոչինչ չարժե 18-րդ դ. երկրորդ կեսին Ղարաբաղում ոտք դրած Փանահ-Ալուն հայտարարել 14-րդ դ. գործիչ այսինքն նրան համարել իրենից մեծ, ոչ ավել ոչ որսխոս, 400 տարով, եւ այն էլ ոչ թե քոչվոր, այլ Ղարաբաղի «տեղական ավատատեր» (տեւս "Советскому Союзу" սերիայի "Азербайджан" հատորը, Մոսկվա, 1971, էջ 252):

Ադրբեջանի գիտական շրջաններում լայն տարածում գտած նաեւ հակահայկական մի այլ հերյուրանք. իբր Ղարաբաղի եւ հարակից շրջանների հայերը ոչ ծագումնաբանությամբ եւ ոչ էլ երնիական գծերով հայեր չեն, այլ բոնուրյանը կախացված աղվաններ: 1965թ. հրատարակվել էր ոչ անհայտ Ձիւս Բունի-ուլուվի տխրահեռակ գիրքը «Ադրբեջանը 7-9-րդ դդ.», որը մի սանձարծակ փորձ էր լուրացնելու եւ սեփականելու հայ ժողովրդի այժմյան Ադրբեջանի տարածքում գտնվող հատվածի պատմությունը նրա հողով ու հոգով, մշակույթով ու ճաղումնաբանությամբ: Հայ գիտնականներն արժանի հակահարված տվին Բունիաթովին: Սակայն, ըստ էության, բունիաթովչիցնան այն հեքիաթային հիդրուն է, որի կտրված մի գլխի փոխարեն միանգամից տասն են բսնում: Դարաբաղի կուսակցական ակտիվը նիստում Արք. կուսակցական կենտկոմի առաջին քարտուղար Վ. Ախունդովը ելույթ ունեցավ բունիաթովյան հակագիտական ու հակապատմական վարկածների բացահայտ բարոգով: Դրան հետեւեցին Ջ. Կուռալուսկու, Վ. Ղուկասյանի, Ռ. Գոյուշեւի ու մյուսների այն ելույթները գիտական մամուլում, որոնց նպատակն է ցույց տալ, թե Ղարաբաղի ու հարակից շրջանների հայերը ըստ էության պատմականորեն ոչ մի առնչություն չունեն իսկական հայերի հետ, հետեւապես նրանց ստեղծած իին ու նոր գրական, ճարտարապետական եւ ուրիշ ամեն տեսակ հուշարձանները պատկանում են աղվաններին ու նրանց ժառանգորդ ադրբեջանական ժողովուրդին:

Վ. Ղուկասյանը պնդում է, թե հիշյալ շրջանների հայերը «լեզվով հայեր են, սակայն մարդաբանական տեսակետից հին աղվանների, այսինքն ադրբեջանցիների ժառանգորդներն են»: Իսկ Ջ. Յամպոլսկին Ղարաբաղի հայերին լեզվով էլ հայեր չի համարում, որովհետեւ, իբր, նրանց լեզուն այնքան տարբեր է հայերենից, որ «Արցախի (Ղարաբաղի) հայերը եւ այլ վայրերի հայերը նույնպիսի 19-րդ դարում իրար հետ բացատրվում էին ադրբեջանական լեզվով»: Ջ. Կուռալուսկու այս ցնդաբանությունը տպագրվել է Ադրբեջանի կուսակցական թերթում ("Եսկը", 1969, փետրվարի 5): Եվ քանի որ իր հանրապետության կուսակցական մամուլն այսպիսի կարծիքի է, չգիտնական Ռ. Գոյուշեւն էլ իրեն ուզատ է համարում հրապարակած հողվածներում Ղարաբաղի ճարտարապետական հուշարձանները համարել մեկ աղվանական, մեկ հունական, մեկ էլ վրացական, սակայն երբեք հայկական:

յով չեն զբաղվել, այլ դարձյալ կրոնական գաղափարներ են քարոզել,- այսպես է խոսել Ժ. Անդրյանը,- Եվ, այնուհանդերձ, այդ մեջիդ ոչ միայն պահպանվում է, այլև ամեն տարի հսկայական զունարներ են տրամադրվում նրա վերանորոգումների ու ամխաթար պահպանման համար»:

Այս խոսքը բավական է եղել, որպեսզի Ժ. Անդրյանին հեռացնեն իր պաշտոնից որպես ազգայնորեն տրամադրված մարդու:

Իր զեկուցման մեջ Կեուրկովը նորից հարծակվում է Ժ. Անդրյանի ու Ղազանչեցոց եկեղեցու վրա վերջինը կոչելով «եկեղեցու ավերակներ», իսկ Ժ. Անդրյանի ասածները ներկայացնելով ծուռ ու խեղաթյուրված:

«Քիչ ծախսեր չի բերում կրոնական հուշարձանների նկատմամբ ոչ քննադատական վերաբերմունքը,- իր զեկուցման մեջ նշել է Բ. Ս. Կեուրկովը:- Նրանցից մի քանիսը, անկասկած, նաեւ ժողովրդական ճարտարապետական գլուխգործոցներ են: Ուստի, պահանջվում է դրանց մեջ կրոնական թաղանթից հանգամանորեն առանձնացնել այն, ինչը իսկական արժեք ունի»:

Բայց անհասկանալի է, թե Կեուրկովն ինչպես է պատկերացնում «կրոնական թաղանթից հանգամանորեն առանձնացնելը», երբ ինքն այդ հուշարձանների վրա միայն կատաղի հարծակումներ է գործում:

Մարտակերտի շրջանում է գտնվում Գանձասարի վանքը, ճարտարապետական մի հույակալուհ, որը Ֆրանսիացի ակադեմիկոս, համաշխարհային ճարտարապետության խոշոր գիտակ Շառլ Դիլը կոչել է մեկը այն հինգ բարձրարժեք կոթողներից, որ հայ ժողովուրդը մուծել է համաշխարհային մշակույթի գանձարանը: Իսկ ռուս ականավոր գիտնական Ա. Լ. Յակոբսոնի կարծիքով Գանձասարը հայ ճարտարապետության ամենաբուռն վերելքի շրջաններից մեկի 13-րդ դարի հանրագիտարանն է: Բայց Գանձասարն ամնաին է ոչ իբրեւ սոսկ ճարտարապետության դասական հուշարձան: Այն մեր նույնատիպ հուշարձաններից շահեկանորեն քարբերվում է նաեւ իր պատմությամբ. ժողովրդի ազատագրական շարժումների վերելքի գործում խաղացած դերով: Այստեղ է իմռոքվել, ծեւ ու կերպարանք ստացել Արեւելյան Չայաստանի ռուսական կողմնորոշումը: Առաջին անգամ այստեղից են ռուսական արքունիք հղվել այն թղթերը, որոնք հիմք դրին հայ-ռուս դիվանագիտական ու քաղաքական կանոնավոր փոխհարաբերությունների: Եվ, վերջապես, Գանձասարում են ծրագրվել, այստեղից են ղեկավարություն ստացել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները ընդդեմ թուրքական ու պարսկական բռնափորությունների 17-18-րդ դարերում:

Այսպիսի մի հուշարձան ուրիշ ժողովուրդների համար կղաճաբ ոչ միայն խնամքի եւ ուշադրության առարկա, այլև իսկական սրբավայր: Իսկ Ղարաբաղում այն դատապարտված է դանդաղ մահվան, որովհետեւ այսօրվա Ղարաբաղի տեր Բ. Ս. Կեուրկովի կարծիքով Գանձասարը մեկն է անցյալից եկած այն ժառանգություններից, որոնք «իրենց գաղափարական բովանդակությամբ համարվում են վնասակար» (տես Բ. Ս. Կեուրկով, Ավելի շատ գործիմացություն... զեկուցում մարզկոմի 1974-թ. հուլիսի 19-ի պլենումում, «Սովետական Ղարաբաղ», 1974, հունիսի 21):

Ղարաբաղի մարզային երկրագիտական թանգարանի նախկին դիրեկտոր

Ղուհեն Մկրտչյանը, կուլտուրայի մարզային վարչության պատվերով, պատրաստել է մի գիրք, որը հանգամանորեն պատմում է մարզի տարածքում գտնվող պատմական ու ճարտարապետական հուշարձանների մասին, ցույց տալիս նրանց արժանիքները, նրանցից յուրաքանչյուրի հետ կապված ամեն կարեւորն ու նկատելը, որ միաժամանակ արտացոլում է մարզի հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագները: Մկրտչյանն իր ձեռագրում ցույց է տվել ոչ միայն հայկական հուշարձանները, այլև այն բոլորը, որ կապված է Շուշվա խանության հետ եւ պատկանում է եղբայրական աղբբեջանական ժողովրդին: Կատարածը մի շատ խրախուսելի աշխատանք է, որպեսզի սովորական ու տարածված երեւոյթ է կրկին բոլոր հանրապետություններում, մարզերում, ամենուր, եւ մարդիկ մասն չլրբերի ու աշխատանքների միջոցով ծանաչում ու սիրում են իենց երկիրը, իրենց հեռու, մոտիկ հարեւանների ու բարեկամների երկրամասերը:

Սակայն Կեուրկովը գտնում է, որ այդ գիրք-ալբոմի «հրատարակումը կծներ միայն ազգային սնապարծություն եւ կխանգարեր աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը»: Ինչո՞ւ: Մի՞թե հայկական ազգային ինքնավար մարզի կուսակցական ղեկավարը կարծում է, թե մարդիկ ինտերնացիոնալիստ են դառնում միայն այն ժամանակ, երբ իսպառ կտրված են լինում իրենց ազգի պատմությունից ու անցյալի հիշատակներից, իրենց ազգային արձատից ու արյունից: Հիմա արդեն մարդիկ չեն կարող կասկածել, որ Կեուրկովին ոչինչ չի կապում իրեն ծնած ազգի անցյալի ու ներկայի հետ, այդ վիճակով նա ի մոռու ազատագրված է շատ կակիճներով ու մտահոգություններից, բայց եւ բերկունքներից, որոնք մարդ գգում է ոչ թե միայն հինգ զգայարաններով, այլեւ հոգով ու արյամբ: Ոչ որ չի կարող Կեուրկովին զրկել այդպիսի կյանք ըմբռնելու բավականությունից: Բայց ո՞վ է նրան լիազորել մի ամբողջ մարզի հայ վնակչությանը պարտադրելու իր վարքն ու ապրելակերպը եւ հատկապես դրանք ներկայացնելու իբրեւ կուսակցության քաղաքականություն:

Սակայն արժե՞ միամտորեն մտածել, թե Կեուրկովը մի սովորական պնդախնամեղ է, որը պատերազմ է հայտարարել առհասարակ պատմական հուշարձանների դեմ, քանի որ նա գտնում է, թե «իրենց գաղափարական բովանդակությամբ վնասակար են այդ հուշարձանները» ո՞ր էլ որ նրանք գտնվեն եւ որ ժողովուրդին էլ նրանք պատկանելիս լինեն:

Աղբբեջանում տպագրվում են զանազան ուղեցույցներ ու ալբոմներ, որոնց մեջ անպայման տեղ է գտնում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը, սակայն մեծ մասամբ տակ իր չունեցած մուսուլմանական հուշարձաններով: Սիւս, օրինակ, յլեռիհիշյալ «Աղբբեջան» տեղեկատու հատորի մեջ, «Լեռնային Ղարաբաղի լվբնավար մարզ» բաժնում տեղ են գտել Ղարաբաղի ժամանակակից տնտեսական կյանքն արտացոլող պատկերներ եւ մեկ էլ Գանձակի (այժմ Կիրովաբոյ) XVll դ. մեջիդի գունավոր լուսանկարը: Հատորի հեղինակները երեւի գտել են, որ չափազանց հին են Ամարասը (IV դ.), Ղաղիվանքը (V-Vll դդ.), Գոտիչն ու Գանձասարը (VII-Xlll դդ.) եւ ուրիշ բազմաթիվ հայկական ճարտարապետական հույակերտներ հարյուրամյակներ կանգնած Ղարաբաղի տարածքում եւ «եղբայրական օգնության» ձեռք են մեկնել հայկական մարզին նրա ուրիս խցկելով Գանձակի մեջիդը:

«Գյանջլի» հրատարակչությունը 1970թ. լույս է ընծայել «Շուշիի հուշարձանները» ժողովածուն, որը զարդարված է քաղաքի բոլոր մեջիցներով ու միմարեներով, խաների ու բեկերի բոլոր բնակելի տներով ու ախոռներով, իսկ այժմ էլ կանգուն հայկական հուշարձանները, որոնք իրենց ճարտարապետական մակարդակով անհամեմատ բարձր են առաջիններից, ժողովածուում տեղ են գտել գոնե թվարկման կարգով:

Ստեփանակերտից ոչ այնքան հեռու աղբբեջանական Աղղամ քաղաքի մուտքի մոտ, հենց մայրուղու եզրին կանգնած է չորանի մի քանդակ: Նրա տարագր, բնականաբար, հին է: Ամենայն հավանականությամբ ոչ միայն ավատական շրջանում, այլև նրանից էլ վաղ ժամանակներում, աղբբեջանցի չորանը եթե հագուստ է հագել, ապա դա պիտի որ լիներ այնպիսին, ինչպիսին ցույց է տրված քանդակի վրա: Սակայն դա չի խանգարել, որպեսզի սույն քանդակը դառնա մի տեսակ խորհրդանիշ ժամանակակից աղբբեջանական գյուղատնտեսական կյանքի համար. այն կանգնած է հանրապետության բոլոր շրջկենտրոններում, խոշոր գյուղերում, արվեստների թանգարանում, ՍՍՀՄ ժողտնտ. նվաճումների ցուցահանդեսի Աղրբ. ՍՄՀ տաղավարում եւ այլուր:

Շարաթական մի քանի անգամ Բ. Ս. Կետրկովն անցնում է Աղղամի մուտքի մոտ կանգնած քանդակի կողքով: Ըստ երեսույթին՝ ամեն անգամ հոգեկան բավականությամբ ու զգվանքով է դիտում այն: Տարագր, այսինքն չորանի հագուստը, բոլորովին էլ չի խանգարում, ընդհակառակը օգնում է առավել խորը ընկալել քանդակի գեղարվեստական արժեքները: Բայց ահա մտեփանկերտի մուտքի մոտ գտնվող քանդակի հագուստը իսկ որ ավատականության, այսինքն վնասակար հին կնիքն ունի իր վրա, որովհետև այն հայկական է, հայադրոջմ, որի տեսքն իսկ բորբոքում է Կետրկովի ու նրա հովանավորների կատարությունը: Այդ կատարությունը կործանարար ուժ է դարձրել հայկական հին ու նոր այն հուշարձանների համար, որոնք սփռված են Լեռնային Ղարաբաղում եւ Աղրբ. ՍՄՀ կազմի մեջ մտնող ավանդաբար հայաբնակ շրջաններում:

Այստեղ ավելորդ չէ հիշել Քարհատի (Ղաշբեսան) շրջանի Բանանց, գյուղի հուշարձանի հետ կապված ողբերգորեն հայտնի դեպքը: Բանանցում գյուղացիների միջոցներով, հուշարձան էր կանգնեցվել Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված մի քանի հարյուր համագյուղացիների հիշատակին: Հուշարձանը նախագծվել էր ՍՄՀ ժողովրդական ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանի ձեռքով: Շրջանային ղեկավարությունը, գայրացած հուշարձանի վրա, կարգադրել է անմիջապես ոչնչացնել այն: Կարգադրությունն իրականացվել է տեղն ու տեղը, գիշերով եկել են մեքենաները, կատարել մեր իրականության մեջ իր օրինակը չունեցող բարբարոսություն. կործանել են հայրենական պատերազմի նահատակների հուշարձանը:

Երբ 1951թ. Նոյեմբերից տագնապակից լուրեր էին եկել այն մասին, որ մեր զինվորների գերեզմանները լվանքի են ենթարկվում ֆաշիստացող սրիկաների կողմից, սովետական բոլոր մարդիկ բարձրացրին իրենց բողոքի ու գայրույթի սանձահարող ձայնը: Իսկ սովետական մեծ բանաստեղծ Ալ. Տվարդուկին, դիմելով նորաթուխ ֆաշիստներին, նրանց մեղադրանքի պատին գա՝ մեջ իր այրող տղերքով:

«Գործեցեք վերուներից նախատեսված Ձեր գիշերային արարքը, Ո՛չ ձեր, ոչ լուրիչ մայրերին մի խնայեք. Թող տեսնեն, թող լսեն: Մի ջանաք խաբել մանուկների Յնամաչ ստով. չիք արդարացում.- Միեւնույն է, մարդկային սերունդները Ձեզ կտա միայն մեկ անուն՝ տակամբ»:

Բանանցի «գիշերային արարքի» «հերոսներին» ու այդ արարքը վերենեղիկ նախագործողներին ոչ ոք չի դատապարտել, ոչ ոք նրանց դեմ չի տվել այն ակումբը, որ նրանք վաստակել են: Միայն նահատակների սգվոր հարագատներն են գնացել շրջկենտրոն հուսալով, թե այնտեղ կարժամանան գոնե ցալուցության: Սակայն այնտեղ նրանց մինչեւ վերջ չեն էլ լսել: Նրանց ասել են. «Ինչուում հուշարձան եք կանգնեցրել, բավական չէ, վրան էլ արծվի բարձրախոնդակ եք դրել: Արծիվը դաշնակցական է»: Նահատակների գայրացած հալուգատները փորձել են հասկանալ, որ արծիվը կապ չունի դաշնակցության հետ, որ հայոց համար արծիվը ուժի ու շինարարական ոգու խորհրդանիշ է, որ արծվի բարձրաքանդակներով ծածկված են VII դ. կառուցված Զվարթնոցի քարիվը... Բայց ո՞ւմ են ասել: Մեկը նրանցից, որ իբր, պետք է արդար վճիռ հանել, սրբապղծված հուշարձանի տերերի երեսներին լկտիաբար նետել է. «Եվ առհասարակ ինչո՞ւ զուր տեղը միջոցներ եք ծախսում հուշարձաններ կառուցելու համար, չէ՞ որ վաղ թե ուշ դուք այս տեղերից պետք է հեռանաք...»:

Այդ, նրանք հավատացած են, որ Շամբորի, Նանկարի, Քարհատի, Գանձակի, Նաբիի ու Շամախիի շրջանների հայերը այդ տարածքների հինավուրց բնիկներն էին, չեն դիմանա իրենց վրա տեղացող ամենօրյա վիրավորանքներին ու զրկանքներին, վաղ թե ուշ կթողեն-կիեռանան: Ո՛չ միայն հավատացած են, այլև իրենց ամենառաջնահերթ խնդիրն են համարում ամեն կերպ արագացնել այդ արտապառոջը: Դրա հետ մեկտեղ նրանք տապալվում են մոլուցքի մեջ, երբ տեսնում են, որ հայերի այդ արտազաղթի, ավանդական ու հարազատ հողերից հեռանալու պլանը ծայրահեղորեն դանդաղ է իրականանում Լեռնային Ղարաբաղում:

Կետրկովը են նրա տիպի հայրենադավները միայն բուժ գործիք են այն գարնառեղի գիշերային եւ ցերեկային արարքների մեջ, որոնցից եղենի հոտ է միչում: Կետրկովներն իրենց գործը հեշտացնելու համար սեփական հայադավ նյազգիրն իրականացնում են նահապետականության ու տեղայնական տրանսպորտությունների դեմ մղվող պայքարի ծխածածկույթի մերթ, ինտերնացիոնալիզմի ու այլ բարձր գաղափարների մասին թմբկահարությամբ լցված մթնոլորտում: Կետրկովը նույնիսկ չի էլ քաշվում օգտագործել կուսակցության ղեկավարի խոսքը «պապերի ու արուպապերի հողի նկատմամբ ունեցած անբավտեղի սիրո գագառմի ու կապվածության» մասին, որպեսզի Ղարաբաղի հայությանը կտրի հենց այդ հողից, իր մայր ազգից ու ամեն տեսակ ազգայինից:

Այժմ ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Բ. Ս. Կետրկովը լիազորված է եւ խնդիր ունի Ղարաբաղի հայությանը լաբելու իր իսկ մայր ժողովրդի դեմ: Եվ ահա այդպիսի մի խնդիր իրականացնելու համար այս նոր ազգադավը նախապես

փորձում է դարաբաղցիներին մոռացնել տալ նախնայաց պատմությունը, չճանաչել նրանց ստեղծած-թողած կոթողները, չունենալ ազգային հպարտություն, այսինքն լինել տձեւ մի զանգված, որի հետ արդեն հեշտ կլիներ վարվել այնպես, ինչպես Կեղերկովն ու նրա հովանավորներն են ցանկանում:

Նման խնդրի լուծումն ավելի ոլորացնելու համար Կեղերկովը մարզում, իր հայտնվելու առաջին օրերից սկսած, կիրառում է ամենափորձված եղանակը. երբ անարեկունների, դժժան հաշվեհարդարների, քաղաքական մեղադրանքների միջոցով մարդկային կուլեկտիվները դարձնում են անդեմ, ամնռունչ ու անակզբունք բազմություններ եւ հետո նրանց աչքերի առաջ անպատիժ կերպով իրականացնում իրենց դիվային նախագծումները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Վերը շարադրված փաստերը մոտավոր պատկերացում են տալիս Լեռնային Ղարաբաղի վերջին ավելի քան 50 տարիների կյանքի եւ հատկապես այսօրվա վիճակի մասին: Եշմարիտ կոմունիստը չի կարող անտարբեր անցնել այդ փաստերի կողքով: Հայկական մի մարզ իր մայր ծաղկող հանրապետության կողքին, Սովետական Մոցիալիստական Հանրապետությունների Միության սահմաններից ներս, գտնվում է տնտեսական ու մշակութային փակուղու մեջ, պարբերաբար ենթարկվում է զրկանքների ու ստորացումների: Կուսակցության մարզկոմի վերջին պլենումի նիստը եւ նրան հաջորդած միջոցառումները սոսկ մի օղակ են կազմում աղբբեջանական շովինիզմի պարբերական մեթոդիկ ձեռնարկումների շղթայի մեջ եւ արտասովոր են սոսկ նրանով, որ այս անգամ կենսագործող Բ. Ս. Կեղերկովի տեսության ու սանձարձակության պատճառով հակահայկական երեսույթը դրսևերկվել է իր ամբողջ մերկությանը, ի ցույց հանելով նաև հակահայաստանյան անսքող միտումները:

Բ. Ս. Կեղերկովը իր հովանավորների կողմից հրահանգված է եղել բոլոր ժողովներում եւ ընդունած բոլոր որոշումներում անպայման արտահայտել հատուկ վերաբերմունք Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Աղբբեջանական ՍՍՀ կազմում գտնվելու նկատմամբ եւ կտրականապես մերժել ու դատապարտել Հայկական ՍՍՀ-ից վերամիացնելու հարցի հետագա հնարավոր բարձրացումը: Եվ պատահական չէ հիշյալ բոլոր ժողովների այնպիսի քննաքննությունը, երբ բոլոր ու ամեն տեսակ հարցերի «քննությունը» բռնազբոսիկ կերպով տարվել է դեպի «Լեռնային Ղարաբաղի տեղի» հարցը եւ այստեղ էլ կատարվել են ոչնչով չհիմնավորված, անտրամաբանական ու անպատասխանատու հայտարարություններ ընդդեմ ամեն մի հայկականի, ընդդեմ հայ ժողովրդի ու Հայկական Սովետական հանրապետության շահերի:

Սակայն վերոհիշյալ պայմաններում արտահայտված կարծիքներն ու ընդունված որոշումները ոչ մի դեպքում չեն կարող արտացոլել Լեռնային Ղարաբաղի իրական վիճակն ու նրա հայ բնակչության անկեղծ տրամադրությունները, երբ հայկական պատմական հուշարձանի ճակատագրի առթիվ անհանգստանալու ամենաամենդ արտահայտության համար մարդ ազատվում է աշխատանքից:

Կեղերկովն ու նրա հովանավորները հասել են իրենց նպատակին. մարզի

խորհրդային, կուսակցական, կոմերիտական ու արհմիութենական կազմակերպություններում քննության է դրվել «Լեռնային Ղարաբաղի» տեղի հարցը», եւ արտահայտվել է կտրուկ մերժողական վերաբերմունք մարզը Հայաստանին վերամիացնելու նկատմամբ: Այլ բան է, թե քննությունն ինչպես է տրվել, ովքեր եւ ինչպես են կազմակերպել այդ վերաբերմունքի արտահայտությունը, ինչպես է օգտագործվել ժամանակի պարագան «այժմ կամ երբեք»:

Սակայն Ղարաբաղի հայության, խորհրդային Հայաստանի, նրա ղեկավարության համար եւս անկարելուր չէ, որ մեկ անգամ եւս, թեկուզ եւ Կեղերկովի ձեռքով, «բարձրացվել է «Լեռնային Ղարաբաղի տեղի» հարցը: Մի հարց, որը իննց նրանց էլ վերաբերում է ամենից առաջ: Այս ղեկավար լուծման եւ ընդունել, թե եղածը մի պրովոկատորի ձեռնարկ է՝ ոչ արժանի հակահարվածի ու հարցի հետագա բարձր մակարդակով կատարվելիք քննության, կնշանակի այդ փակել Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրին հասցված ամենակործանիչ հարվածի դեմ, հայ ժողովրդի կենսական ու արդար իրավունքի դեմ: Այստեղ հուսալու էլ անգամ ճակատագրական կլինի, որովհետեւ ովքեր ասպարեզ են լաշել հարցի լայն քննարկումը, նրանք շուտով գործի կդնեն նաև քննարկման արդյունքները:

Ուրեմն, Ղարաբաղի հայության եւ հայ ժողովրդի շահերը պահանջում են որոշել առանց հապաղելու, քանի դեռ Կեղերկովն ու նրա հովանավորները հարբած են իրենց երեսութական հաղթանակի հաջողությամբ:

Գործել առանց հապաղելու, այժմ կամ երբեք:

Ելնելով այս բոլորից, չի կարելի չհուսալ, որ մեր հանրապետության ղեկավարությունը իՍԼԿԿ կենտկոմի առաջ հարց կհարուցի.

ա) Դատապարտելու Աղբբեջանի կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումի վերոհիշյալ նիստը եւ նրան հաջորդած միջոցառումները որպես հակահայկական քաղաքական պրովոկացիաներ՝ Ղարաբաղի հայության իրավունքների դեմ, հայ ժողովրդի հեղինակության վնաս, հայ եւ աղբբեջանական ժողովուրդների բարեկամության ու համերաշխության դեմ:

բ) Սկստի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տնտեսական ու մշակութային զարգացման հեռանկարները, նրա մշտական անխզելի կապը հայկական իՍՄՀ հետ եւ վերջինիս հետագա վերելքի համար Ղարաբաղի կարևորագույն մշանակությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը վերափոխելու Հայկական խորհրդային Մոցիալիստական հանրապետությանը:

1975թ. ապրիլ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գ. Կ. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. 1, Москва, 1956, стр. 141.
2. «Կոմունիստ», 1920թ. դեկտեմբեր, 9, №4.
3. «Պրավդա», դեկտ. 4, 1920թ., նաև И. Сталин, Сочинения, т. IV, Москва, 1947, стр. 414.
4. ՄԼԻ-ի ԿԿՄ, ֆ. 85, գործ 18, ծրար 229, ք. 1-2:
5. ՄԼԻ-ի ԿԿՄ, ֆ. 85, գործ 18, ծրար 229, ք. 1-2:

6. ԱԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գործ 2, թղթ. 7, թղ. 13:
7. ԱԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գործ 2, թղթապ:
8. Նոյն տեղում, գործ 1, ք. 117-118:
9. Նոյն տեղում, ք. 121:
10. И. Сталина, Сочинения, т. V, стр. 408.
11. И. Сталина, Сочинения, т. V, стр. 94.
12. ԱԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 3, գործ 1, թղթապ. 52-14, ք. 11:
13. Sbn E. B. Tarle, Европа в эпоху империализма, Сочинения, т. V, Москва, 1958, стр. 402.
14. «Սովետական Ղարաբաղ» թերթ, 1975, մարտի 23 եւ 25:
15. ԱԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 85, գործ 24, թղթապ. 307, ք. 1:

16. Վերջերս Քոչինյանը հրապարակեց այն օրերի իրադարձությունների մասին իր հուշերը, որոնցում որոշիչ նշանակություն է վերագրում Գ. Սեյրումյանի անվճռական դիրքին. իբր, եթե նա մարզկոմի ու մարզխորհրդի որոշում ընդունած լիներ, ապա դա մեծապես կօգներ հարցի դրական լուծմանը: Չի ընդունել, դա համար էլ հարցը տապալվել է (տես «Գարուն», 1989, № 7, էջ 93): Անշուշտ, այստեղ չափազանցված է մարզային ղեկավար կազմակերպությունների եւ առաջին քարտուղարի դերը, մանավանդ այն երկրի պայմաններում, ուր գերագույն կամքն է որոշողը, եւ ստորինները, նույնիսկ հանրապետական բարձրագույն ղեկավարներ-«ստորինները», լոկ գերագույնի կամակատարներն են:

Գուրգեն Սեյրումյանի դիրքն այս պարագային եւ մեկ տարվա առաջվա իրողություններում լոկ բարոյական նշանակություն ունի եւ այն հենց այս տեսակետից էլ պետք է գնահատել:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ ԵՐԿՈՒ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԵՐԸ

Հունահռոմեական եւ հայ վաղագույն հեղինակների տեղեկությունների համաձայն՝ Տիգրան Մեծի անունով գոյություն են ունեցել չորս քաղաքներ՝ Աղծկիրում, Արցախում, Ուտիքում եւ Գողթնում: Եթե Աղծմիքի Տիգրանակերտը (հետագայում կոչված Մարտիրոսապոլիս, Մարտիրոսաց քաղաք, Ֆարկին, Մուխուրկին) Հայաստանի մայրաքաղաքն էր Տիգրանի օրոք, ապա մյուսները շարքային անրոց-ավաններ էին՝ կառուցված Մեծ Հայքի տարբեր նահանգներում եւ, հավանաբար կատարում էին հիմնականում զորակայանների դեր: Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ, օրինակ, Արցախի եւ Ուտիքի Տիգրանակիրտներին վիճակված չէր վճռական նշանակություն ունենալ այս նահանգների պատմության մեջ: Դեռ ավելին, պետք է կարծել, որ նրանք մինչև IX-X դարերը կործանվել են արեւելքից ու հյուսիսից պարբերաբար եկող ասպատակիչների կողմից եւ հետագայում չեն վերակառուցվել անհարմար տեղանքի պատճառով:

Արցախի Տիգրանակերտը գտնվում էր այժմյան Աղդամ քաղաք-շրջկենտրոնից մոտ տաս կիլոմետր հյուսիս-արեւմուտք, այժմ Շահ-Քուլաղ կոչվող առաստաղուր աղբյուրի շուրջը¹: Այստեղ բնական ամրություններ չկան. եթե նկատի բռնենք աղբյուրի թիկունքում ձգվող ցածրադիր սարը, ապա նախկին ավան-ամրոցը կանգնած է եղել հարթ ու բաց դաշտում, որը եւ ըստ երեւույթին պատճառ է դարձել նրա հեշտ կործանման:

Անրոց-ավանի մնացորդների մասին Մ. Բարխուդարյանը գրել է. «ընդարձակ գյուղաքաղաք եղած է եւ երբեմն առաջնորդամիստ եւ զավառագլուխ տակավին մնում են ընդարձակ եկեղեցու ավերակը, շուկայի տների եւ բաղանիսների շինությունները եւ այլն: Ավերակիս ստորոտում է Շահ-Քուլաղ մեծ աղբյուրը, իսկ վերին ծայրում հանգստարանը: Իսկ ավերակիցս վերեւ են վանքաբնակարանները եւ հողմարի սարը, որոնց հետ կապված է ավանդական պատմություն: Ավերակիս մոտ է մի նոր բերդակ, որ շինված է ամբողջապես սրբատաշ քարով եւ կոչվում է Թառնագյուտի կամ Շահբուլաղի բերդը»²:

Ճիշտ են, իհարկե, Բարխուդարյանցի դիտումները հին Տիգրանակերտի ավերակների մասին: Ճիշտ է նաեւ, որ Տիգրանակերտը հետագայում այլափոխվել ու կոչվել է նաեւ Թառնագյուտ. աղբյուրեզանցի պատմիչներն ու պատմաբանները հենց Թառնագյուտ (ի՞նչ Թառնաուտ) ծելով էլ հիշում են բերդը³:

Սակայն Բարխուդարյանցն իր այս դիտումների համար վկայակոչում է Աւրեուսին ու Եսայի կաթողիկոսին, չնկատելով, որ Սեբեոսի հիշած Տիգրանակերտն Արցախի Տիգրանակերտից տարբեր է, իսկ Եսայի կաթողիկոսի մոտ էլ ոչ թե Տիգրանակերտ է, այլ Ականակերտ: Նա այս տարբերությունը համարում է տպագրական սխալ, մինչդեռ Եսայու Ականակերտը Հասան-Ջալալյանների լաղաք-նստավայրն է եղել Խաչենի հովտում, Գանձասարի վանքի մոտ: Այդ պարզ հասկացվում է պատմիչի խոսքից: Նկարագրելով ավարառու ասպատակողների գործողությունները, Եսային պատմում է, որ ինքը Գանձասարի կա-

տարից մայրուհի-տեսնուն էր ամեն ինչ, «Իսկ զօրք թշնամեացն տարեալ զաւարձ
եւ զգերին խառնեցին ի բանակն իւրեանց եւ չուեալ ի Ականակերտու բանակե-
ցան ի վերայ գետուն Գրորու, զոր այժմ Թարբատ կոչեն ըստ Պարսկականին»⁴:

Գանձասարից-Շահբուլաղի Տիգրանակերտը չէր երեւա, քանի որ նրանց
իրարից բաժանում է վիթխարի մի լեռնաշղթա: Իսկ Ականան կամ Ականակեր-
տը գտնվում էր Խաչենի մյուս ափին:

Սակար Բարխուտարյանցի այս աղավաղումը թյուրիմացության մեջ է գցել
նաեւ Դակ. Մանանդյանին, որն էլ իր հերթին է նույնացրել Ուտիքի ու Արցախի
Տիգրանակերտները, բարսեզի վրա տեղադրելով միայն մեկ Տիգրանակերտ
Շահբուլաղ վայրում:

Այս թյուրիմացությունը պարզելուց առաջ ասենք, որ երկու Տիգրանակերտ-
ների մասին սխալ պատկերացումներ են հրապարակել նաեւ Սեբեոսի երկու
մեկնաբանները Բ. Պատկանյանը եւ Ստ. Մալխասյանցը: Առաջինը Սեբեոսի
վկայության առթիվ գրել է, թե «եղել է երկու Տիգրանակերտ, մեկը Փայտակա-
րան մարզում, Կոբրի ու Արաքսի միասնամկելու վայրում, մյուսը Աղձնիք գա-
վառում, հայոց հայտնի մայրաքաղաքը»⁵: Մալխասյանցն էլ Սեբեոսի «միւս»
արտահայտությունից ենթադրում է, թե «Գարդման գավառում եղել է երկու
վայր այդ անվամբ»⁶ (Տիգրանակերտ-Ու.Բ.):

Ճիշտն ասած, Սեբեոսի տեղեկությունը շատ պարզ է եւ այսքան խառնաշ-
փոթությունների հիմք է դարձել ոչ պատմիչի մեղքով: Այստեղ կոնկրետ խոսք
կա եւ Գարդմանքի (Ուտիքի) Տիգրանակերտի մասին, եւ այն Տիգրանակերտի,
որ Արցախին է ու գտնվել է այժմյան Շահբուլաղի մոտ:

Ըստ Սեբեոսի պատմության պարսից զորաբանակի մի մասը, Շահր-Վարա-
զի գլխավորությամբ, Զերակլի Վիրք գնալու ճանապարհը փակելու նպատա-
կով, բանակում է Գարդմանքում, որը ոչ թե Շամքորի ու Գյանջայի արանքում
էր, ինչպես Զ. Մանանդյանն էր կարծում. այլ Շամքորից դեպի արեւմուտք մին-
չեւ Խրամ գետը: Զենց այստեղ էլ գտնվել է «միւս Տիգրանակերտը», որն առնե-
լով պարսիկները փաստորեն փակել են Վիրք մտնող ձորաբերանը: Որ «միւս
Տիգրանակերտը» գտնվել է այս ձորում, Գարդմանքում, պարզից էլ պարզ է Սե-
բեոսի մոտ. «...անցանք ի Գարդման ընդդեմ նորա (Զերակլի) եւ բանակի ի միւս
Տիգրանակերտի յանդիման նորա»⁷:

Հասկանալի է, որ Զերակլի բանակը դրանից արեւելք էր գտնվում:

«Միւս Տիգրանակերտ» արտահայտությունն ինքնին ասում է, որ հենց այս
վայրերում կա մի Տիգրանակերտ եւս, որի մասին պատմիչը վկայում է անմի-
ջապես. «եւ Շահենն ԼՈ (30000) զոր հասեալ բանակեցաւ ի թիկանց Երակլի ի
Տիգրանակերտ աւանի»:

Գարդմանքի Տիգրանակերտից մինչեւ Տիգրանակերտ ավանը (Շահ-Բուլա-
ղի վրա) կլինե՞ր ավելի քան 100 կմ: Սակայն նկատի առնելով, որ երեք զորա-
բանակներից միայն մեկը 30 հազարանոց էր, կարելի է մտածել, որ երեք այս-
պիսի բանակներ հազիվ կարողանային այս տարածության վրա տեղավորվել,
Շահր-Վարազը Գարդմանքում ճանապարհը փակած, Զերակլը հավանաբար
Շամքոր-Գանձակ տարածքի վրա, իսկ Շահենը Զերակլի թիկունքում, սկսած

Արախի Տիգրանակերտից: Սեբեոսն ավան է կոչում Արցախի Տիգրանակեր-
տը. Կշանակում է VIII դարի սկզբին այն դեռեւս կարեւոր բնակավայր էր եւ ու-
սկր նեծաբանակ բնակչություն:

Այս ժամանակներում աշխարհագրական ու քաղաքական խոշոր կետ էր
Խոտիխանում նաեւ Ուտիքի (Գարդմանքի) Տիգրանակերտը: Բավական է
տոկ, որ Զայոց արեւելից կողմանց հոգեւոր կյանքում միշտ էլ իր գործուն մաս-
նակցությունն էր ունենում այս Տիգրանակերտի վանքը, որ, անկասկած, եպիս-
կոսոսանիստ է եղել: Օրինակ VIII դարի սկզբին ամենայն հայոց եղիա կաթո-
լիկոսին տված երդմնաթղթի տակ, Սղվանքի առաջնորդների շարքում, ստո-
լորդի է նաեւ «Պետրոս Տկրակերտոյ վանականը»⁸: Սա անպայման Ուտիքի
Տիգրանակերտ-Տիգրանակերտն է, որովհետեւ հիշվում է Կաղանկատույքի կողքին,
որ եւ իսկապես գտնվել է Ուտիքի Տիգրանակերտը:

ՃԱՆՈՒՑԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղ. Ինճիճյանը (Ստորագրութիւն, էջ 328-329), հենվելով Ասողիկի մի սխալ
տեղեկության վրա (Զերակլը «գալ հասանք ի Փայտակարան յաշխարհն Կասպոց
բառակի ի Տիգրանակերտ աւանիս. տես նրա Պատմութիւն», էջ 114). Տիգրանակերտը
տեղադրում է Փայտակարանում:

2. Խ. Բարխուտարյանց, Արցախ, էջ 28:

3. Мирза Джамал, Гарабаги Тарихи, Баку, 1959, стр. 16-17 (Тарихայն). Мирза
Алибег бек, Гарабаг نامه, Баку, 1950, стр. 55, Bakhtalov, Кудустан-Ирван
Եւզ. 1915, стр. 162, 195, "Тарихայ: բանես":

4. Եւսայի կաթողիկոս Զաքան-Ջալալեանց, Պատմութիւն հաճապօտ Աղուանից երկրի
կրօնաւիճ, 1868, էջ 38-39:

5. История императора Иракла, соч. Себеоса, СПб. 1862, прим. №184.

6. История епископа Себеоса, Ереван, 1939, стр. 167, прим. №140

7. Սեբեոս, գլ. Խ2:

8. Կաղանկատուացի, էջ 343:

ՇՈՒԻՆ ԶԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲՆՕՐՐԱԿ (18-19-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

Մինչև 18-րդ դարի կեսը Արցախական աշխարհի հիմնական մասը հարևան Ռուսիքի որոշ գավառների հետ միասին, վարչական տեսակետից մի կուտամբողջություն էր կազմում, մելիքական տների ամբողջություն. ներքին բարդույթներ չուներ, թշնամանք կամ անջատական տրամադրություն հատկապես: Այդ պատճառով էլ առավել կամ պակաս հաջողությամբ հաղթահարում էին արտաքին թշնամիների բերած աղետները, պաշտպանվում էր ազգային ու հոգեւոր միասնությունը հաճախ այնպիսի արդյունքներով, որոնք Զայաստանի մյուս նահանգների, նույնիսկ Արարատյան երկրի համար երանելի էին թվում: Գիշենք Սիմեոն Երեւանցու ժամանակը, երբ հայ-ուսական քաղաքական կապերի նախանձախնդիր գործիչները նրան էին դիմել առաջարկելով ռուսաց արքունիքի հետ գործարքների մեջ մտնելու եւ վճռական քայլեր կատարելու համար, նա կտրականապես հրաժարվեց մնա՞նք քայլերից անելով. այ, Արցախի մելիքներն անկախ են եւ կարող են ձեր առաջարկությունը կատարել, դիմեցե՞ք նրա նց:

Սակայն 18-րդ դարի կեսին տեղի ունեցած մի դեպք կործանարար ազդեցություն ունեցավ այս իսկապես երանելի վիճակի վրա, եւ կարճ ժամանակում, շուրջ 50 տարվա ընթացքում, հայ մելիքությունը, նրա հայրենիք Արցախը, այս աշխարհի եւ հարևան հայաբնակ շրջանների բնակչությունն այնպիսի հարվածների ենթարկվեց, որ 19-րդ դարի սկզբին արդեն նրանք իրենք էին երանի տալիս Արարատյան երկրի հայության բախտին, նույնիսկ Վիրքի ու մյուս հարևանների իշխանությունների հպատակությունն ընդունած ազգակիցներին:

Դեպքը տեղի ունեցավ Վարանդայի մելիքությունում, որն զբաղեցնում էր համեսայի կենտրոնական մասը եւ օտարանալով, միանգամից լսարկւեց իին ամբողջությունը այն վերածելով այնպիսի բեկորների, որոնցից յուրաքանչ-յուրն այլևս ինքը պիտի մտածեր իր փրկության մասին:

Դեպքի մանրամասները մեզ են հասել մեր երկու մեծ հեղինակների հյուսած պատումով, Ռաֆֆու եւ Լեոյի¹: Պատմում են, որ Վարանդայի մելիքանիստ Ավետարանոցը, վաղուց հոգեւոր ու աշխարհիկ նշանավոր կենտրոն էր դարձել իր տերերի բարեպաշտ ու առաքինի վարքով եւ իշխանապետական հաջողակ ծեռնարկումներով: 1736-ին վախճանվեց երախտավոր մելիք Գուսեյնը, որի տապանագիրը նրան հետեւյալ բարեմասնություններով է ներկայացնում. «Սա էր տեր երկրին Վարադայի... Սա էր հացով, սեղանով լի, ողորմէր անձն ազգի, կերպարանօքն էր գովելի, քազ-պարծանք հայոց ազգի, յոյժ կոտորեաց ազգէն տաջկի, պատերազմեաց յետ օսմանցի, սա ոչ ետ հարկ քազաւորի, ամուր պարիսպ էր աշխարհի»²:

Գուսեյնին, ըստ մելիքական գրված ու չգրված օրենքների, պիտի հաջորդեր ավագ որդի Գովսեփը. որ թեկուզ եւ ոչ հոր պես ծեռներեց ու քաջարի, սակայն հույժ գրասեր երիտասարդ էր, մանավանդ բարեպաշտ ու բարեպիրտ: Եվ այս Գովսեփն էլ բազմեց մելիքական աթոռին. շարունակեց հոր իշխանության գործը իհարկե. իր ուժերի չափով: Սակայն մելիքական գերդաստանում կար նա-

նի էր դեռես դարասկզբի ազատագրական պայքարի ժամանակներից, օգնեց Փանահին վերակառուցելու, անմատչելի դարձնելու այն: Երկուսի համատեղված ուժերով արագորեն վերակառուցվեց, ամրացավ բերդը, եւ Փանահ թուրք ցեղապետը եկավ, նստեց այնտեղ, որտեղիվ տեղը դառնալ ողջ Ղարաբաղին ու շրջականերին:

Փանահն ու Շահնագարը ե՞րբ են վերակառուցել Շոշի բերդը, թուրք բռնապետը ե՞րբ է հիմնավորվել այնտեղ: Մեր ուսումնասիրողներն այս հարցին հիմնավոր պատասխան չեն տվել մինչեւ այսօր: Ընդհանրապես չեն հարցնում Վրացի գործն ավարտելու տարի էր համարում 1752 թվականը⁵: Մոտավորապես նույն թվականն էր ընդունում նեւ Լեոն ասելով. «Բերդի հիմնարկությունը կատարվեց 1752-1754 թվականներին»⁶: Մի այլ տեղ էլ նա գտնում էր, որ բերդի հիմնարկությունը կան, գուցե, վերանորոգությունը տեղի է ունեցել 1750-1752 թվականներին»⁷: Իսկ հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության համաձայն «Փանահը 50-ական թվականների սկզբին վերակառուցում է եւ ամրացնում Ավան յուզբաշու հիմնած Շուշի բերդը»⁸:

Բոլոր այս դեպքերում էլ պատասխանը մոտավորապես նույնն է, սակայն ոչ որ աղբյուր չի նշում: Իսկ աղբյուր ինչպե՞ս կարող էր չլիներ: Մասնավոր աղբյուրներից մեկը հարկադրաբար, երբ նրանց համար Շուշի ստեղծող դարակազմի մի երեսուկթ է եղել, եւ խաներն էլ ունեցել են գրագիրներ ու պալատական այլեւայլ պաշտոնյաներ, որոնք գրի են առել խանության կենսագրության բոլոր մանրամասները Բայաթից սկսած:

Աղբյուրների, այսպես կոչված, պատմական մատենագրությունը հենց Շուշի խանությանը նվիրված երկերով էլ սկսվում է: Իսկ այդ երկերը հիմնականում երեքն են Միրզա Ջամալ Ջեւանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», Միրզա Աղիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամեն» եւ Ահմեդբեկ Ջեւանշիրի «Ղարաբաղի խանության պատմությունը»: Առաջին երկուսի աշխատություններն արժանի են հատուկ ուշադրության եւ վստահության, քանի որ հեղինակները եղել են խանի պալատի աշխատակիցները: Միրզա Ջամալը Իբրահիմ խանի վեզիրն է եղել, պալատի քարտուղար-գործակալը, որ երկար էլ ապրել է կապված լինելով մտավորական շրջանների հետ: Միրզա Աղիգյոզալ-բեկը Մեհտի-Ղուլի խանի պալատում է պաշտոնավարել հասնելով մինչեւ ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանը: Իսկ Ահմեդբեկ Ջեւանշիրը, թեպետ խաների հետ չի գործակցել, ծեռքի տակ ունեցել է նրանց ամբողջ գրագրությունը, ապա եւ գրի ու գրի շրջակաների մարդ է եղել եւ իր գիրքը գրել է որպես ժամանակի պատմագիտական կարգուկանոնին ծանոթ, շահագրգիռ մեկը: Շահագրգիռ, քանի որ ինքն էլ Փանահի տոհմի ժառանգներից էր⁹: Այս երեքի գրքերում էլ Շոշի բերդի վերակառուցումը, իրենց ասելով Շուշիվ հիմնադրությունը եւ Փանահի բնավորումն այնտեղ տեղի է ունեցել մուսուլմանական թվականության 1170 թվականին¹⁰, որը համապատասխանում քրիստոնեական թվականության 1756/1757 տարիներին:

Աղբյուրների պատմիչները չէին կարող այս թվականը ետ տալ, դրանից ոչ մի շահ չունեին: Ուսումնասիրողներին է գարմանալի թվում, որ նրանք այդպես ուշացրել են Փանահի Շուշիում հիմնավորվելը: Դրա համար էլ պատեպատ են

պարվում այդ ժամանակն ինչ-որ չափով առաջ տանելու համար¹¹: Բայց ի՞նչ կարելի է անել, երբ պատմական փաստերը, այն էլ արձանագրված, այնպես ավստիստելի են:

Այսպես, ուրեմն, իրենք Շուշի խանության պատմիչները հաստատում են, որ Շոշի բերդի վերակառուցումն ու Փանահի այնտեղ բնավորվելը տեղի են ունեցել մուսուլմանական թվականության 1170 թվականին, որ համապատասխանում է քրիստոնեական թվականության 1756/1757 տարուն:

Այստեղից սկսվեց նախկին թուրք վրանաբնակի իշխանությունը Ղարաբաղի տիրում, որ օրեցօր, պիտի գորանար, դառնար տիրական, եւ դա ոչ միայն Լուսինազարի համագործակցության արդյունքն էր, այլեւ պարսից շահի հովանավորության պտուղը: Հասկանալի է, այդ շահը տեղի հայ մելիքությունների վրա իր տիրապետությունն անխախտ պահելու, այնտեղ վստահելի գործակալ ունենալու համար, չէր կարող տեմչալ ավելին, քան իր հավատակից Փանահն էր: Եւ պատահական չէր, որ նրան խանի տիտղոսով էլ օժտել էր նախապես, մինչեւ նրա Շոշի բերդում նստելը: 1745թ., երբ նա դեռես Բայաթում էր կռիվ ասպիւս իր ցեղի գոյությունն այս կողմերում հաստատելու համար, Աղիլ շահը երան ուղարկել էր խանի տիտղոս եւ, իբր, Ղարաբաղի տիրակալի իրավունք պարզեւող ֆարմանը¹²:

Ընդուն շուտով բնակություն հաստատեցին Վարանդայի գյուղերից, նույնպե՛ս հեռավոր շրջաններից տեղափոխված հազարավոր հայեր, որոնք, նախ, ստուսկցում էին բերդի ու քաղաքի շինարարությանը, ապա եւ պիտի դառնային նրա առաջին բնակիչները: Իհարկե, քիչ չէին նաեւ Փանահի ցեղակիցները, սուրբ, թեկուզ եւ դժպարությամբ, ընտելանում էին նստակցությանը:

Բաղաբը փռվում-տարածվում էր Զարազուլուս կոչված, արեւմուտքից դեպի արևելք ցածրանալով թեքվող սարահարթի վրա: Արեւելյան ցածրադիր մասում մահմեդականներն էին հաստատվում, արեւմտյան-ավելի լայնատարած մասում հայերը: Վերջինները մեծ մասամբ Լախիջեւանի ու Մեղրու կողմերից էին, այդ կողմերի մահմեդական տիրողներից փախած ամբողջ գյուղեր ու համայնքներ: Օրինակ, հայտնի է, որ Լախիջեւանի Շահկերտ (նաեւ Ղազանչի, որովհետեւ գյուղացիները պղնձագործներ էին, կաթսա էին շինում) գյուղն սովստամբել էր պարսիկ խանի դեմ, որոշել էր ազատագրվել նրա բռնատիրությունից: Ապստամբության ղեկավարն էր գյուղի գրագետ ու խելոք առաջնորդ Խոլիաննես խանդամիրյանը: Միքայել Չամչյանը բարձր արժանիքներով է ներկայացրել Լախիջեւանցի ապստամբներին ու նրանց առաջնորդին. «Եւ էին ասիկերտցիք արք գորաւորք եւ հաստաբագուկք, խրոխտք եւ դիմակալք, ամենկրիմ հայք եւ ընդ մեծի մասին պղնձագործք: Էն մեծ իշխանն նոցա Յուվաննես խանտամիրյան հզօրագոյն էր ի մեջ նոսա եւ քաջ պատերազմօղ, միանգամայն եւ խօհեմամիտ եւ հանճարեղ ի գործ կառավարութեան...»¹³: Ի վերջո կոտորվելով, որ անհնար է հաղթել Պարսից արքունիքի ամեն տեսակ աջակցությամբ օժտված չարական խան Հեյդարին, դազանչեցի-լախիբերտցիները կալի հեռանում են Ղալիան, որովհետեւ խանը նեմգությամբ սպանել էր նրանց աստջնորդին (ղեղակուր էր արել բարեկամության պատրվակով իրավորված

կողմանի գարգացման այն հզոր թափը, մանավանդ մշակութային ու շինարարական վերելքի այն հզոր շունչը, որոնց շնորհիվ մինչ այդ ոչնչով աչքի չընկած մի քերականություն, գավառական նորաթուխ մի բնակավայր, ընդամենը մեկ հարյուրամյակում դարձավ առաջնակարգ քաղաք, ողջ Ռուսաստանի ու Եվրոպայի հետ սերտորեն կապված, նրանց հետ ուղք ձգող մի առաջադիմական կենտրոն: Էլ չենք խոսում հայ ժողովրդի, Յայաստանի կյանքում ունեցած նրա դերի նուսին, քանի որ այստեղ արդեն մա չունեք իր մրցակիցը: Հիշենք, թե նրա մեծահարուստների մասին ինչպիսի հիացմունքով էր խոսում Մեսրոպ Թաղիադյանը դեռևս 18-րդ դարի 20-ականների սկզբին, երբ այդ արդյունաբերողների ու առևտրականների ուստանը 50-60 տարեկան էր միայն: Այդ ժամանակից սկսած, մանավանդ ցարի հրապարակած «Պոլոժենիով» Շուշին հատկացված վկյը հայ ժողովրդի համար այնպես բարձրացավ, կատարեց այնքան հրաշափործ դեր, Շուշին 19-րդ դարը փակում էր որպես Յայաստանի տնտեսական ու մշակութային, մանավանդ լուսավորության առաջնակարգ կենտրոն: Հիշենք, ու դարավերջին, օրինակ, Երևանն ուներ ընդամենը 29 հազար բնակիչ, որի մի զգալի մասն էլ մահմեդականներ: Իսկ Շուշիի բնակչությունը 33252 մարդ էր²⁰, որից հայ 20584²¹: Այս ժամանակ արդեն լեռնաստանի մայրաքաղաքը յուրձած Շուշին ուներ կանոնավոր գործող թատրոնը, ուսումնական հաստատությունները, տպարանը, որն արդեն կարող էր հպարտանալ աշխարհաբար կուստարակած իր գրքերով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները (1600-1827), Լյուբեր հայոց պատմության տանար, Երկերի ժողովածու, տասներորդ հատոր, Երևան, 1959, էջ 165-395: Լեռ, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, մասն առաջին, Ազատագրական ուրձումներ, Երևան, 1973:
2. «Պիվան հայ վիմագրության», V, էջ 149, (մեք ենք բերում ուղղագրական անեական սկումներով):
3. Բաֆֆին տեղեկացնում է, որ մելիք Հովսեփն ու Շահնագարը խորք եղբայրներ են եղև: առաջինը ծնված էր մելիք Հուսեյնի Աննա խաթուն անունով կնոջից, որը Պիզակի վելի Ավանի դուստրն էր, իսկ Շահնագարի մայրը Ձոհրա խանումն էր Նախիջևանի խանի դուստրը, որին մելիք Հուսեյնը գերել էր այդ խանի հետ ունեցած պատերազմում, ուստի էլ ամուսնացևլ իետը (տես Բաֆֆի, տասներորդ հատոր, էջ 203, ծան. 2: Այստեղ սխումները շփոթված էին, շտկումներ կատարեցինք.- Բ.Ու.):
4. Բաֆֆի, էջ 200:
5. Բաֆֆի, հ. 10, էջ 206:
6. Լեռ, երրորդ հ., գիրք երկրորդ, էջ 267:
7. Լեռ, ՊՂԹՂ (Պատմություն Ղարաբաղի թեմական դպրոցի), էջ 60:
8. Հայ ժողովրդի պատմություն, V, Երևան, 1972, էջ 194:
9. Տես նրա գիրքը, Мирза-Адигезаль-Бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, էջ 58: •
10. Мирза-Адигезаль-Бек, стр. 60: Мирза Джамал Джавашир Гарабаги. Гарабаг тарихи, Баку, 1959, с.20,72: Ахмедбеи Джавашир, Гарабаг ханлыгынын

связи বিভিন্নина দায়. বাক্য. 1961, էջ 21, 72:

11. Տես Միրզա Աղիզյոզալ-բեկ, էջ 63-64:

12. Միրզա Ջանալ, էջ 18, 71:

13. Միքայել Չանչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Գ. Վեներիկ, 1786, էջ 844:

14. Անդ:

15. Անդ, էջ 848:

16. Թաղիադեանց, էջ 286:

17. Լեո. ՊՂԹԴ, էջ 64:

18. Անդ, էջ 64:

19. Անդ, էջ 65:

20. «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ի «Սովետական Հայաստան» հատ. Երեւան, 1987, էջ 618:

21. «Ազգագրական հանդես», 1896, Ա, էջ 31:

ԻՆՉՊԵՆ ԵՂԱՎ, ՈՐ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂՆ ԱՌՆՎԵՑ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՊՐԲԵՋԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

Այսօրվա Ադրբեջանի պատմաբաններն ու ոչ պատմաբանները գտնում են, որ Լեռնային Ղարաբաղը, մնացած ամբողջ Ղարաբաղի հետ միասին, միշտ էլ պատկանել է Ադրբեջանին: Եթե այնտեղ այժմ հայեր են բնակվում, ապա դա միտուղամայն նոր երեւոյթ է. իբր միայն 19-րդ դարի սկզբին, Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, Պարսկաստանի եւ Թուրքիայի տարածքներից հայեր են ներգաղթել այստեղ եւ արժանացել հյուրընկալ ադրբեջանական ժողովրդի ողորմածությանը:

Յներն այս հարցում երեւի առավել իրատես էին: Օրինակ, Սովետական Ադրբեջանի հիմնադիր Նարիման Նարիմանովն ու նրա զինակիցները խոհեմույուն էին համարում լռել անցյալ իրողությունների մասին եւ հայտարարում էին, թե Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունն իր տիրապետությունը ստրածած է եղել նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի վրա, հետեւաբար հարկ է, որ այդ կառավարության ժառանգորդ Սովետական Ադրբեջանն իր սահմանների մեջ ունենա նույն Լեռնային Ղարաբաղը: Հակառակ դեպքում «սովետական կարգն էր վարկը կկորցնի ոչ միայն Ադրբեջանում, այլեւ Պարսկաստանում ու Թուրքիայում»¹:

Բայց եթե սա տրամաբանություն է, ապա հայ բոլշեւիկներին էլ պիտի ստիպուր սովետական իշխանությունից պահանջել այն ամբողջ տարածքը, որ Հաստատանի դաշնակցական հանրապետությունն էր զբաղեցնում Կարսի մարզը, Սուրմալուն, Արդահանը... Եթե, իհարկե հայ բոլշեւիկներն այսքան սակավապիտ գտնվեին եւ չհիշեին, որ իրենք Տիգրան Մեծի ժառանգորդներն են, Արասիսյան ու Արշակունյանց թագավորական տների, գոնե Բագրատունյաց իրավունքների հավակնորդները:

Սակայն հայ բոլշեւիկները 1921 թվականի դիվանագիտական բանակցությունների ու տարածքային վերաբաժանումներ կատարող առյանների հանդիսուտեսներ էին միայն, խորթ զավակի կամ հեռավոր ազգականի իրավունքով հունդիսություններին ներկայացած եւ լռելյայն սպասում էին ոչ միայն դուրյան տերերի վճռական խոսքին, այլեւ բախտակից հարեւանների ողորմածությունը: Կարելի է հիշել Հայաստանի Կոնկուսի առաջին համագումարում (1922թ. հունվար) բացված մի մանրամասն: Երբ Ա. Մյասնիկյանին հարցրել են, թե այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ դուք Թիֆլիսում Լեռնային Ղարաբաղը գիւլուփք Ադրբեջանին, նա պատասխանել է այսպես. «Ադրբեջանն ասում էր թե ոչ Հայաստանը Ղարաբաղ պահանջի, ապա (մենք էլ նրան) նավթ չենք բաց տուլի»²:

Ուրեմն, Լեռնային Ղարաբաղը փոխանակվել է նավթով:

Սա, իհարկե, առաջին հայացքից: Իսկ իրականում հարցն ավելի խճճված լուրյթ է ունեցել: Հիշենք թեկուզ Ն. Նարիմանովի պատճառաբանությունը մուսուլմաթական կառավարությունից ժառանգած իրավունքի մասին: Բայց փոր-

ծննդ ախտեղ էլ հարցի խորքը նայել, մուսավաթական հանրապետության օրենքում Լեռնային Ղարաբաղը գտնվել է նրա տիրապետության տակ:

Երբեք:

Հայտնի է, որ 1916թ. մայիսի 27-ին կազմավորված մուսավաթական կառավարությունը (մինչև այդ Ադրբեջանում ազգային միասնական պետություն ոչ եղել է, ոչ էլ կարող էր լինել) իր առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էր դարձրել Ղարաբաղն իր պետական սահմանների մեջ առնելը եւ իր գոյության առաջին իսկ շրջանում դիմել է մարզի աշխատավորությանը առաջարկելով հպատակություն հայտնել: Այդ առթիվ 1918թ. հուլիսի 22-26-ր. Շուշիում տեղի է ունեցել Ղարաբաղի հայության ներկայացուցիչների համագումար, (յուրաքանչյուր գյուղից մեկ պատգամավոր), որը մուսավաթականների առաջարկը մերժելով, որոշել է մինչեւ վերջ պաշտպանել ազգային ու վարչական անկախությունը: Այս որոշումն իրականացնելու համար էլ ընտրել է մարզի Հայոց Ազգային խորհուրդը եւ յոթ հոգուց բաղկացած Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն³: Յենց այսպես էլ սկիզբ է դրվել մարզի անկախության, որը մուսավաթական կառավարության աչքի փուշը եղավ երկու տարի շարունակ:

Այստեղից են սկսել մուսավաթականների պարբերական պահանջներն ու սադրանքերը Լեռնային Ղարաբաղին տիրելու նպատակով եւ Ղարաբաղցիների համառ ու անզիջում պայքարն իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար:

Դրությունը չփոխվեց Օսմանյան Թուրքիայի շոշափուկներով մարզը շրջապատելուց, նույնիսկ նրա կաթվածահար անելուց հետո: 1918թ. ամառվանից ի վեր բուրջական զորամասերը, Լուրի փաշայի ու Քյազիմ-Բեյի գլխավորությամբ, հարվածներ լին հասցնում Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի լեռնաստանի տներին. որպեսզի վերցնեն հայոց այս միջնաբերդը կամ զոնեն այն դնեն մուսավաթականների հպատակության տակ, որը կնշանակի ապագա Հայաստանը զրկել միակ ու հուսայի գրահից:

Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը կամ հին անուններով Մեծ ու Փոքր Այունիքները ներկայացնող լեռնաստանը, իսկապես Հայոց աշխարհի պաշտպանական հզոր պատնեշն է եղել դարեր շարունակ: Լեռն իրավացի էր, երբ ասում էր. «...Ղարաբաղը, չնայած որ բաժանված է մի շարք մանր, տեղայնական տարբերություններով խիստ որոշվող լեռնագավառների, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում է մի խիստ բնորոշ, խիստ ընդգծված ամբողջություն տնտեսական, ազգագրական, մասնավորապես նույնիսկ եւ լեզվական տեսակետից: Եթե այժմ բնության առնենք այն հարցը, թե ի՞նչ առնչություն ունի Ղարաբաղն իրեն շրջապատող երկրների հետ, մենք կտեսնենք հետեւյալը: Հյուսիս-արեւելքից եւ արեւելքից Ղարաբաղը ներկայացնում է մի հսկայական միջոտաբերդ, որի ճակատը դարձած է Կուր-Արաքսյան եւ Աերծկասպյան անհուն տափաստաններին, բնությունից կոչում ստացած լինելով պաշտպանել Հայկական բարձրավանդակն այս տափաստանների կողմից առաջացող շարժումների դեմ: Այդ հսկայական բերդի ամբողջ նշանակությունը հասկանալու համար պետք է նկատի առնել, որ նա փակում է ազգերի տեղափոխման այն մե-

ված հայոց շահերն էին ուսմահարում: Բավական է ասել, որ նրանց սկզբից եւեթ Ղարաբաղի գեներալ-մահանգապետ էին կարգել խոսրով-բել Սուլթանովին, որը մինչ այդ հայտնի է եղել Թուրքիայում գործած հակահայկական մեքենայություններով: Եվ դիզակցիներն ու վարանդացիները նամակ հղեցին Ջանգեզուր խնդրելով զինական օժանդակություն, որը հիմնականում պետք է կատարեր հետագա տարի ու կեսի Ջանգեզուրում գտնվող գեներալ Անդրամիկի փառապանած զորամասը:

ժողովրդական հերոսն անմիջապես արձագանքեց նամակին՝ իր գործնասն առած շարժելով դեպի Ղարաբաղ: Սակայն հայտնի է, նրա առաքելության ցավալի ձախողումը: Ղարաբաղի տակ հասած զորավարին ետ դարձրին անզլիական գեներալ Թոմսոնի հեռագիրն ու մի խումբ ստրկամիտ շուշեցիների հորդորը, իբր Անդրամիկի երեւալը Ղարաբաղում պիտի կատաղեցներ մուսավաթականներին եւ դրանով իսկ առավել բարդացներ հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերությունները... Այդ ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի աշխատավորների ինն համագումարներ են գումարվել. 2-րդը 1916-ի սեպ. 7-11-ին, 3-րդը-արտակարգը սեպ. 18-22-ին, 4-րդը 1919թ. փետրվարի 12-21-ին, 5-րդը՝ մարտի 23-29-ին, 6-րդը հունիսի 28-ին, 7-րդը օգոստոսի 12-ին, 8-րդը 1920 թվի փետրվարի 28-ին, 9-րդը ապրիլի 25-ին: Այս համագումարները միշտ էլ ներկայացրել են Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության բոլոր խավերը: Համարյա ամեն անգամ էլ հրավիրված են եղել մուսավաթական կառավարության պահանջ-վերջնագրերին կտրուկ մերժողական պատասխան տալու եւ մարզի ինքնուրույնությունն անխախտ պահելու միջոցների դրոմման համար: Եվ բոլոր համագումարներն էլ մուսավաթական կառավարության վերջնագրերը մերժել են զգուշացնելով, որ Ղարաբաղի հայությունը մինչեւ վերջ, մինչեւ վերջին շունչը կկռվի իր անկախության համար: Միայն մեկ համագումարում, 6-րդում պատգամավորները երերում էին եւ խոստացան առաջիկայում համաձայնության գալ... որովհետեւ նախընթացին օսմանյան գործերն ու մուսավաթական հրոսակաները հարծակվել էին Շուշվա մերծակայքի գյուղերի վրա, ավերել, կոտորել բնակչությանը: Այս առթիվ Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեզգադյանը հուլիսի 18-ին կառավարությանը հաղորդել է, թե մուսավաթականները ձգտում են իրենց ազդեցությունը տարածել Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի վրա եւ այդ նպատակն իրականացնելու համար հայկական ջարդեր են կազմակերպում գործի դնելով ոչ միայն մեծաքանակ զենք ու զինամթերք, այլեւ վիթխարի «դրամական միջոցներ»:

Ղարաբաղի հայության 6-րդ համագումարի անորոշ պատասխան-համաձայնությունը ոչ մի կերպ չլուծեց հարցը, որովհետեւ ուղեկցված էր 23 կետից բաղկացած մի պահանջագրով, որն ըստ էության ջնջում էր համաձայնություն կոչվածը: Այդ պատճառով էլ մուսավաթական կառավարությունն այն ետ դարձրեց իր վերափոխումներով, եւ պահանջեց վերստին քննարկել այն, հայտնել վերջնական ու աներկծիտ հպատակություն: Եվ այսբանից հետո էլ 7-րդ համագումարը (1919թ. օգոստոսի 12) դարձյալ խուսանավեց պատաս-

խանելով, թե կարող է Ադրբեջանի գերակայությունը ճանաչել ժամանակավորապես, մինչեւ Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի հարցի քննարկումը (նկատի էր առնվում Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը, որը տեղի ունեցավ 1919թ. հունվարից մինչեւ 1920-ի սկիզբը): Այս պատճառով եւս հարցը չլուծեց, որովհետեւ ժողովուրդն այլեւս անըրդվելի էր եւ ինքնապաշտպանության կռիվ բացի ուրիշ ոչ մի խոսք չէր հասնում նրա ականջին:

1920 թվի հունվարի 14-ին Շուշիում հրավիրված հայ մտավորականության ժողովին գեներալ-մահանգապետ խոսրով-բել Սուլթանովը հանդես եկավ մուսավաթական կառավարության անունից եւ, հաղորդելով իր տերերի արհամարհանքը Փարիզի վեհաժողովի հանդեպ, կտրականապես առաջարկեց, որ Ղարաբաղն ընդունի Ադրբեջանի հպատակություն: Այս առաջարկը նա կրկնեց մի քանի օր հետո, հունվարի 19-ին, իր 1927 գրությամբ, որը պարունակում էր ոչ միայն առաջարկ, այլեւ անավոր սպառնալիքներ⁶, որոնք պետք է իրականացվեին երկու ամիս հետո մարտի 23-25-ին:

Մինչ այդ նա, Շուշիում խաղաղություն պահպանելու պատրվակով, արդեն զինաթափ էր արել քաղաքի հայ բնակչությանը եւ հավաքած զենքն ու զինամթերքը բաժանել առանց այն էլ սպառազեն մուսուլմաններին: Մարտի 23-ին տուտուլմանական նովրուգ-բայրամի (ամանոր) գիշերը Ադրբեջան թափանցած լուրք գորապետներ Նուրի եւ Խալիլ փաշաների գործակալները, մուսավաթական մարդակերներն ու տեղական խառնածրոխը հարծակվեցին հայկական բաղաքամասի վրա եւ երեք օրվա ընթացքում այն հրդեհի մատնեցին, նրա 35 հազար բնակիչների մեծ մասը կոտորեցին, մնացածներն էլ քշեցին տարագրության: Եվ երբ մայիսի 12-ին Սերգո Օրջոնիկիձեն ու Սահակ Տեր-Պաբրիելյանը սովետական տասնմեկերորդ բանակի զորամասը հասցրին Շուշի, այնտեղ դեռ ծխում էին հայոց թաղամասի շուրջ 7 հազար տները, բաղաքին ճարտարապետական շուք տվող հոյակերտները: Նրանց նկուղները, բակերն ու ջրհորները լիքն էին անթաղ դիակներով:

Հաղթանակել էր մահմեդական վայրագությունը:

Սակայն մարզի գյուղական բնակչությունը դեռ անխախտ էր պահում իր անկախությունը եւ սրտազին ընդառաջ գնաց տասնմեկերորդ փրկարար բախակի զորամասին նրա բերած սովետական կարգի հետ կապելով իր ազգային ու սոցիալական իրավունքների պաշտպանության հույսը:

Նույն օրերին Ղարաբաղի օկրուգային կոմիտեի նախագահ Աշանակված Մարտ Համբարձումյանի գլխավորությամբ մարզը պետք է լծվեր վերակառուցման գործին եւ սպասեր սովետական կարգերի հաստատմանը Հայաստանում: Այս թռուցիկ անկարկից անգամ հնարավոր է պատկերացնել, թե Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության երկու տարուց էլ պակաս ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղի հայությունն ինչպիսի տոկունությամբ է պահպանել իր անկախությունը, ինչպիսի փորձությունների ու զոհողությունների գնով: Սակայն պակաս փորձություններ չէին սպասում նաեւ հաջորդ շրջանում:

Մուսավաթական կառավարության տապալումից հետո Ադրբեջանի բախարտն օրից մեկ իր լիքն էին անթաղ դիակները, որոնք Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի վերաբերյալ

ստեղծվել, ու հնարավոր էր, նույնիսկ հարմար պիտի համարվեր 11-րդ հեղափոխական բանակի մուտքով սովետականացված հայաբնակ շրջանները կցել Կրասն, մինչեւ որ հարցը կլուծվեր նաեւ Հայաստանում: Ոչ, այս պայմաններում ստեղծ կենտրոնական ղեկավարության ներկայացուցիչները մերժում էին «օտար» կենտրոնական պահանջը, որովհետեւ լավ գիտեին, թե ինչ է թաքցված նրա նկրտում: Այս հանգամանքն իր արտահայտությունն է գտել 32-րդ դիվիզիայի կրումանատարի 11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդին ուղղված մի վկայությամբ, որը կրում է հետեւյալ վերնագիրը. «Դրությունը Ձանգեզուրում ու Լեռնային Ղարաբաղում Կարմիր բանակի առաջխաղացման առթիվ եւ այդ նուստների բնակչության վերաբերմունքը Սովետական Ազգրեջանի նկատմամբ»: Այստեղ սովորական, բայց, ըստ երեւոյթին, բավական նրբանկատ ու հետաքննարկող մի գորական ներկայացնում է իրավիճակը եւ նրա վերաբերյալ կատարում իր եզրակացությունը, որոնք բնորոշ պիտի լինեին հետագա բոլոր ստանձնյակների համար: Դիվիզիայի հրամանատարը գրում է, թե «Լեռնային Ղարաբաղում» շատ գյուղեր ավերված են, բնակիչների զանգվածներ են ոչնչացված: Այսպիսի ազգային թշնամանք արագ չի վերանում: Սյուս կողմից, նյութեջանի սովետական աշխատողներից, թեկուզ եւ կոմունիստներից, սպասու, իրական ինտերնացիոնալ քաղաքականություն ուրիշ մի ազգի ազգային հովանավաշարմունքների ու պահանջմունքների նկատմամբ, միշտ չէ հնարավոր, բանի որ նրանցում մացիոնալիզմն էլ ուժեղ է: Այդ պատճառով էլ առանձին աշխատակից անձերի կողմից նույնիսկ կարելի է սպասել որոշակի գրգռիչ վերաբերմունք, մի խոսքով բախումներ, որոնք զանգվածների ուժեղ դյուրազրոյության պայմաններում պրոֆոկացիոն խոշոր դեր են խաղալու: Անխտուստիելի է թեկուզ եւ արտաքին տպավորությունը, թե մի ազգ տիրապետում է պուսի վրա, որը, արտակարգ հիվանդոտ ազգայնականության պայծասներում կարող է շատ վնասներ բերել, իսկ շարունակել գոյություն ունեցող անորոշ գոյությունը, երբ իրենք կուսակցական կազմակերպություններն էլ չեն կարող վտանկան պատասխան տալ, չի կարելի: Պետք է վերին մարմինները որոշակի պահով վճռեն հարցը: Ապա թե ոչ հակահեղափոխականներին մենք հնարավորություն կտանք օգտվելու դրության անորոշությունից: Գտնում են, որ հարցի սուսնաճիշտ լուծումը դա Ձանգեզուրի ու Ղարաբաղի լայն ինքնավարությունն է մինչեւ այդ նահանգների սովետների համագումարների կողմից հարցի վերջնական լուծումը, բնակչությանը մախապատրաստելուց հետո, ելման կետ ընդունելով հեղափոխության մտտակա հաղթանակը նաեւ Արարատյան հանրապետության մեջ»⁹:

Տեսնում ենք հարցի մեջ ինչպիսի պարզություն է մտցնում այս կողմնակի պոլիականը. Ղարաբաղի հայությունը մախընթացին ահեւլիորեն ծանր է վճարել իր ինքնուրույնության համար. շատ գյուղեր են ավերվել, բնակչությունը զուրկվածային ջարդեր է կրել: Բավական է հիշել Շուշի քաղաքի հայկական տանի ավերումը երեք օրվա ընթացքում: Դրանից հետո Անդրկովկասի երկրորդ վտառաշուք ու մարդաշատ ոստանը վեր էր ածվել գաղափարական խարխուլ մի սովանի: Եվ այսքանի համար մեղավորները, նրանց մեջ նաեւ կոմունիստներ,

կարգին մարդու, ոչ էլ հարստություն, որպեսզի այդ անհոված ազգն այլևս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են վարվել, այդպես պիտի անեք նաև դուք:

Ասադ Կարաեւ»¹²:

Ահա թե Ադրբեջանի սովետական կառավարության ղեկավար Ն. Նարիմանովն ու նրա գործակիցներն ինչպես ու ինչ միջոցներով էին ազդում «հիշյալ մարզերի բնակչության վրա, որպեսզի նրանք արտահայտվեին Ադրբեջանի հետ միանալու օգտին»:

Աս միևնույն շայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը: Իսկ ի՞նչ տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ սովետական կարգերը հաղթանակեցին նաև Չայաստանում:

Շատ ցավալի է, որ մեր պատմագիտությունը տասնամյակներ շարունակ «կուսական անոթխածությամբ» է վերաբերվել Լեոնային Ղարաբաղն Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմի մեջ մտցնելով հարցին: 60-ական թվականների վերջում միայն հրապարակ հանվեցին մի շարք փաստաթղթեր եւ բոլորովին վերջերս էլ նրանց գումարվում են նորերը, ինչպես նաև դրանց անկողմնակալ մեկնաբանությունները, որոնցով հիմք է դրվում հարցի բազմակողմանի ու արդար բնությունը:

Իսկ գիտական եւ մանավանդ պաշտոնական շրջաններում մինչեւ վերջերս տիրապետող էր մի կաղապար, որի համաձայն, իբր, հարցի լուծման համար վճռական դեր է խաղացել տնտեսական գործոնը, եւ փոխայայմանավորվածության հիմքի վրա հայկական Լեոնային Ղարաբաղն Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմի մեջ է թողնվել ինքնավար մարզի իրավունքով: Մերոնց այս ամատան ու անմիտ բացատրությունն էլ ադրբեջանցի ուսումնասիրողներին հնարավորություն է տվել հորինելու զանազան հեքիաթներ՝ հարցի այսպիսի «լուծումը» լեոնայան ազգային քաղաքականության ոլորտի մեջ խցկելու համար: Որպեսզի Ադրբեջանի երբեմնի ղեկավար Չեյդար Ալիեւն էլ հայտարարի, թե «Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմում ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը հանդիսացավ լեոնային երկրամասի աշխատավորության ձգտումների մարմնավորումը...»¹³:

Դեռես 1920թ. օգոստոսի 10-ին ՌՍՖՍՀ-ի ու Չայաստանի միջեւ կնքված պայմանագրով 11-րդ բանակի զորամասերը գտնվում էին վիճելի կղզված երեք մարզերում՝ Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում ու Նախիջեւանում¹⁴: Նրանք ումի՞ց պիտի պաշտպանեին այդ մարզերը: Պարզ է Ադրբեջանի ց, բանի որ այդ մարզերին չէր սպառնում թուրքիան, եւ Չայաստանի դաշնակցական հանրապետությունն էլ ուժ չուներ պատերազմով ետ վերադարձնելու պատմականորեն ու ազգագրորեն իրեն պատկանող հողմասերը: Եվ պատահական չէ, որ Չայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու հաջորդ օրը Ադրբեջանի հեղկոմի մախագահ Ն. Նարիմանովի ու Արտաքին գործոց նախարար Յուսեյնովի ստորագրությամբ Չայաստանի հեղկոմին հղվեց հեռագիր, որը հայտնում էր, թե «Այսօրվանից Չայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ եղած սահմանային վեճերը համարվում են վերացված: Լեոնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը եւ Նախիջեւանը համարվում են Չայաստանի սոցիալիստական հանրապետության մա-

ուր»¹⁵: Իսկ դրանից մեկ օր անց, դեկտեմբերի 1-ին, Բաքվի Սովետի հանդիսավոր նիստում Ն. Նարիմանովը նույն այդ հեռագրի բովանդակությունը հրապարակեց իբրեւ իր կառավարության ղեկավարացիան, որը եւ շնորհավորեցին 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայլովը, ՌՍԴ(Բ)Կ Կենտկոմի ներկայացուցիչ Կամենսկին: Իսկ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն այս ղեկավարությանի առթիվ ունեցած իր ոգեշունչ ելույթում Ադրբեջանի ղեկավարացիան հանորեց ժողովուրդների համակեցության նոր կարգի հրաշալի փաստ: «Այստեղ լիքերցված այս ակտը,- ասաց նա,- մեծագույն կարեւորության ակտ է, պատմական ակտ, որն իր օրինակը չունի մարդկային պատմության մեջ»¹⁶:

Նարիմանովի հռչակած ղեկավարացիայի առթիվ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստի անունից հրապարակվել է հետեւյալ հայտարարությունը. «Բաքվի խորհրդի եւ Ադրբեջանի հեղկոմի հանդիսավոր նիստը, բոլոր բանվորների եւ կուրմիթովարդիականների կազմակերպությունների հետ միասին, այրելատալական ուրախության անկեղծ զգացումով նշում է խորհրդային հեղափոխության հաղթանակը Չայաստանում, շնորհավորում է ամբողջովին հավանակատություն է տալիս ընկ. Նարիմանովի հռչակած պետական ղեկավարացիային, սրով մեկընդմիջտ ի չիք է դառնում Չայաստանի ու մուսուլմանական աշխարհի միջեւ եղած ազգային վեճերը, արյունահեղ պատերազմները եւ բաց անում Մոլորկովկասի ու ամբողջ Արեւելքի ժողովուրդների համար երջանիկ կյանքի ուրջը»¹⁷:

Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն ղեկտեմբերի 2-ին Լեոնին ու Սուալինին հաղորդել է, որ Ադրբեջանը երևի արդեն Սովետական Չայաստանի օգտին հռչակեց Նախիջեւանի, Ջանգեզուրի ու Ղարաբաղի հանձնումը»¹⁸:

Սովետական Ռուսաստանի կողմից Ի. Սուալինն էլ Չայաստանի նոր կառավարությանը հեռագրեց ողջունելով Ադրբեջանի արդարացի քայլը. «Դեկտեմբերի 1-ին Սովետական Ադրբեջանն ինքնակամ հրաժարվում է վիճելի նահանգներից եւ հայտարարում Ջանգեզուրի, Նախիջեւանի ու Լեոնային Ղարաբաղի հանձնումը Սովետական Չայաստանին»¹⁹:

Այս փաստաթղթերը ժամանակին երեւի ոչ մի կասկած չպիտի թողնեին, որ սովետական Ադրբեջանի ղեկավարները հարգում են նոր Չայաստանի իրավունքները մինչեւ այդ վիճելի համարված երեք նահանգների վրա, որ վերջերս սրղարությունը հաղթանակել է, եւ այլևս ոչ մի ուժ չի կարող խանգարել, որպիսիքի հաղթանակած արդարությունն անարգել իշխի այդ նահանգներում, այսինքն Նախիջեւանը, Ջանգեզուրն ու Լեոնային Ղարաբաղը լինեն Սովետական Չայաստանի կազմում, նրա հետ կապեն իրենց բախտն ու զարգացման հուսանկարները:

Անկայն սա խարուսիկ մի տպավորություն պիտի լիներ, որովհետեւ առեւելա արդարության ղեկավարացիան հռչակող կառավարությունը հետագա մի ուսարվա ընթացքում ծավալեց անդրկուլիսյան մի այնպիսի գործունեություն, որի իր իսկ հռչակած ղեկավարացիան դարձրեց դատարկ ու երեսպաշտական հույտարարություն: Ըստ երեւույթին ոչ ոք չէր խանգարում, որպեսզի Ն. Նարիմանովն ու նրա գործակիցները ղեկավարացիան ի չիք դարձնելու համար հիմա

էլ ազդեին ուրիշ ուժերի վրա: Երանք այս ուղղությամբ բավական ազատ ու անկախաշնչեղ էին գործում ամենից առաջ երեւի այն պատճառով, որ նրանց հովանավորում էր Ստալինը՝ երկերեսամտության մեջ ամրացակից եւ հակահայկականության մեջ էլ ամենագոր պաշտոնյան այն օրերի քաղաքական կյանքում: Կարծես ղեկավարացիայի հռչակման թելադրանքով թուրքական զորքերը, մի ոմն Կեսալ-բեկի գլխավորությամբ, մտան Նախիջեւանի մարզը եւ իրենց հայտարարեցին նրա տերը²⁰: Իսկ 1921թ. մարտի կեսերին էլ սովետա-թուրքական պայմանագիրը կնքելիս թուրքական կողմն ստիպեց, որպեսզի Նախիջեւանի մարզը տրվի Ադրբեջանին՝ երրորդ պետության (այսինքն Գայաստանի) համար անձեռնմխելի մնալու պայմանով:

Մնացին Ձանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղը: Ձանգեզուրում նստած էին դաշնակցականները եւ նրանց հետ բախվելու համարձակություն չունեցան նոր Ադրբեջանի ղեկավարները: Չիչենք. որ Ասադ Կարաբեղ շատ էլ վստահ չէր իրենց զորքի ուժի վրա («մեր զորքերը ջարդվել ու նահանջել են»), իսկ դաշնակցականների հետ չէր կարող կաշառքով գործ գլուխ բերել: Ուստի, Ադրբեջանի նոր ղեկավարներն իրենց ամբողջ եռանդն ու քաղաքական խաղերը կենտրոնացրին միայն Ղարաբաղի վրա: Գնաց այստեղ էլ նրանց թիկունքում կանգնած էր Իոսիֆ Ստալինը:

Ստալինը, որ հրապարակով իրեն ցույց է տվել հայ ժողովրդի բարեկամը, իսկ քաղաքական ստորերկրյա ջրերում նրա դեմ գործել այնպիսի խարդավանքներ, որոնցով կարող էր շարժել թալեաթի եւ Էնվերի նախաձեռն: Չիչենք, 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունել էր դեկրետ, որով նախընթացին թուրքական բռնապետության տակ գտնված հայկական նահանգների բնակչությանը տրվում էր ինքնորոշման եւ անկախության իրավունք:

Դեկրետը ստորագրել էին ժողովմխորհի նախագահ Վ. Ի. Լենինն ու Ազգությունների գործերի ժողկոմ Ստալինը: Դեկրետի մշակման եւ ընդունման եռանդուն մասնակից Վահան Տերյանը Լենինի հետ պայմանավորված է եղել, որպեսզի Ռուսաստանի զորքերը մնան հայկական նահանգներում, մինչեւ նրանց ինքնորոշումն ու անկախությունը կհաստատվեն, եւ կստեղծվեր պետական կարգուկանոն: Սակայն ինչպես հայտնի է, շատ շուտով այդ զորքերը դուրս են բերվել Արեւմտահայաստանից, եւ միայն սեփական քայքայված ուժերի հույսին մնացած հայությանը համար դեկրետը մնացել է անիրականալի մի փաստաթուղթ: Դրանից հետո է, որ թուրքերը հարձակման են անցել, կարճ ժամանակում ոչ միայն նվաճել արեւմտահայկական նահանգները, այլեւ մտել Արեւելահայաստան փորձելով իրականացնել ողջ հայությունը ոչնչացնելու իրենց հրեշավոր ծրագրերը:

Ուրեմն, դեկրետի առթիվ Տերյանն ստացած է եղել Լենինի համաձայնությունը՝ ռուսական զորքերն առժամանակ Արեւմտահայությունում պահելու համար: Բայց ինչպե՞ս է պատահել, որ, արդուհանդերձ, զորքերը ետ են քաշվել ինքնորոշման ու անկախության խոստումների տիրացած հայությունը թողնելով թուրքի «ողորմությանը»: Գրապարակված նույն նյութերից չի կարելի չեն-

րադրել, որ այստեղ է եղել Ստալինի դիվային մտածը: Աստուծով ուսումնասիրողներին իրավունք տրվի ծանոթանալու Տերյանի ու առհասարակ Ազգությունների խորհրդի մեզ հետաքրքրող օրերի բոլոր նյութերին, այն ժամանակ մինչեւ վերջ պարզ կդառնա, որ Ստալինն է իրականացրել այդ հակահայկական չարագործությունը իրեն հատուկ խորամանկ երկխոսությամբ:

1920թ. ամառամուտին, երբ, ճիշտ է, թուրքերի պահանջով Նախիջեւանն արդեն տրվել էր Ադրբեջանին, եւ, իբր, թե հայտնի դեկլարացիայի հիման վրա, պետք է հարզվեր Գայաստանի իրավունքը գոնե Լեռնային Ղարաբաղի վրա, Կարիմանովի կառավարությունն այստեղ եւս հրաժարվեց իր պետական ազդիվ խոսքից եւ Ղարաբաղն էր պահանջում: Ս. Մ. Կիրովն ու Գ. Կ. Օրջոնիկիձե՛ն, Կ. Չիչերինն ու Բ. Լեգրանը դեմ էին այս կողոպուտին: Իսկ Ստալինը հենց հուլիսի վերջերին այս բարյացակամության համար Օրջոնիկիձե՛ին սաստեց մի հեռագրով, որի մեջ գրված է. «Իմ կարծիքն այն է, որ չի կարելի անվերջ լարալուսողացություն անել կողմերի միջեւ, պետք է որոշակիորեն պաշտպանել նրախից մեկին, ներկա դեպքում, իհարկե, Ադրբեջանին Թուրքիայի հետ վիստի»²¹:

Ուրեմն «Ադրբեջանին Թուրքիայի հետ միասին»: Թե Ստալինը Թուրքիային ինչպես է պաշտպանել ընդառաջելով նրա հայակործան բոլոր քայլերին, դա հրաշալի ցույց է տրված մեր հիմուտ պատմաբաններ Լեւնտուշ Խուրշուդյանի ու Յրաչիկ Սիմոնյանի «Ստալինը եւ հայկական հարցը» հոդվածում²²: Իսկ թե ինչպես է Լեռնային Ղարաբաղի վրա չունեցած իրավունք պարզել Ադրբեջանին, այդ էլ ցույց կտրվի ստորև:

1920թ. հունիսի 25-27-ին Կովկասյան բյուրոյի համձանժողովը քննարկել էր Կողովովկասյան երեք հանրապետությունների սահմանների հարցը, եւ պարզվել էր, որ դաշնակիցներն այնքան էլ նշանակություն չեն տալիս հայկական կողմի արդար հավանություններին: Այլ Բեկզադյանը խնդրում էր գերազանցապես հայ բնակչություն ունեցող մի շարք շրջաններ (Լեռնային Ղարաբաղը, Լուրն Էւն) թողնել Գայաստանին: Իսկ նրանք պնդում էին, թե այդպիսի զիջումները կարող են զրգռել Վրաստանի ու Ադրբեջանի ներքին նացիոնալիստական սուրբերին, եւ դա էլ պատճառ կդառնա նոր բարդությունների: Ուրեմն, որ Ադրբեջանում ու Վրաստանում նացիոնալիստական տարրեր կային, Գայաստանը պարտավոր էր նրանց էլ պատահներ չպրտել, որպեսզի լռեն ու գլխացավանք պատճառեն իրենց սովետական տերերին:

Բեկզադյանի պահանջով հարցը թողնվեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կով. բյուրոյի որոշմանը²³: Պարզ է, որ նոր քննարկման եւ վեճերի նյութ պիտի դառնար յոթ ամիս առաջ ղեկավարացիայով Գայաստանին տրված եւ երկու շաբաթ առաջ էլ լուրջորեն իրապարակված կառավարական հրամանագրով «Գայկական ՍՄ Կուրբաժմանելի մասը» հայտարարված Լեռնային Ղարաբաղի հարցը:

Այս հրամանագրից անմիջապես հետո Լեռնային Ղարաբաղում արտակարգ յուզող նշանակված Ասքնազ Մեռվյանը, Ադրբեջանի կենտգործկոմի նախապիսի Գաջեիկ, արտգործժողկոմ Գուսեյնովի ու ռազմածովային ժողկոմ Կարա-

եի (Ասադ Կարաեւի) հետ միասին, խորհրդակցության եր հրավիրված Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի մոտ: Հավանաբար, Օրջոնիկիձեի հանձնարարությամբ Մոսկվայան ու Կարաեւը հունիսի 25-ին Թիֆլիսից ուղևորվեցին Ղարաբաղ տեղում հարցերը լուծելու համար: Սակայն հենց որ գնացքով հասան Եվլախ, Կարաեւը Մոսկվային հայտնեց, որ, իբր, նախօրյակին, հունիսի 24-ին, ինքը հեռախոսով կապված է եղել Ն. Նարիմանովի հետ, նրանից հանձնարարություն է ստացել, որ իրենք երկուսով Բաքու գնան Ղարաբաղի հարցի հանգամանքներն այնտեղ պարզելու համար: Մոսկվանը հրաժարվեց Բաքու գնալուց եւ նույն 25-ին էլ սուրհանդակի միջոցով Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին հաղորդեց եղելության մասին ավելացնելով, որ «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուտափույթ ու աներկմիտ լուծումը վիթխարի կարեւորության քաղաքական նշանակություն ունի եւ նդառնա վճռական գործոն Ջանգեզուրի հարցի լուծման ժամանակ... Հետագա ձգձգումը սոսկ հարթաթուղթ կլինի մեր բշնամինների ձեռքին»²⁴:

Ստեղծվել էր չափազանց խճճված վիճակ, որի առթիվ խորհրդակցելով Ա. Ա. Կիրովի հետ Օրջոնիկիձեն իրենց երկուսի անունից Նարիմանովին հեռագրով հայտնեց, թե անհրաժեշտ է «հրավիրել արտակարգ Զաղբյուրո, ժողկոմխորհ եւ Ղարաբաղի հարցը վճռել այնպես, որպեսզի վաղը, 27-ին, կարելի լինի ավարտել բանակցությունները: Եթե հետաքրքրվում ես մեր կարծիքով, ապա այն հետևյալն է. ի շահ բոլոր բախումների վերջնական լուծման եւ իսկական բարևկամական հարաբերություններ հաստատելու Լեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծելիս պետք է առաջնորդվել այսպիսի սկզբունքով. ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես եւ ոչ մի մուսավաթական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»²⁵:

Նույն օրն էլ Ադր. Կ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի ու Ադր. կենտգործկոմի համատեղ նիստում ընդունվեց որոշում, որը մերժեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայկ. ՍՍՀ-ին վերադարձնելու հարցը ելնելով, իբր թե, այն հանգամանքից, որ մարզը տնտեսական ձգտում ունի դեպի Ադրբեջանը (“Исходя из экономического тяготения Нагорного Карабаха к Азербайджану”), եւ միաժամանակ տնտեսապես ու վարչականորեն անհրակամալի համարեց այն սկզբունքը, որով պետք է հայկական գյուղերը Հայաստանին տրվեին, մուսուլմանականները Ադրբեջանին²⁶:

Այս որոշումը հետագրով հասավ Թիֆլիս, եւ Նարիմանովն այնտեղ գտնվող իր գործակիցներին հեռախոսով հայտնեց, թե հարցը միայն այդ սկզբունքով պիտի լուծվի, ապա թե ոչ ժողկոմխորհը (Ադրբեջանի), Կիրաժարվի իր պատասխանատվությունից»²⁷: Հունիսի 27-ին ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կոմբյուրոյի նախագահությունը լսեց Ադր. արտգործժողկոմ Հուսեյնովի հաղորդումը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ իր ու Նարիմանովի հեռախոսագրույցի մասին եւ որոշեց հրավիրել կոմբյուրոյի արտակարգ պլենում անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանները որոշելու համար: Շտապ կերպով Թիֆլիս հրավիրվեցին Նարիմանովն ու Մյասնիկյանը:

Կոմբյուրոյի նիստը տեղի է ունեցել հուլիսի 2-7-ին: Լեռնային Ղարաբաղի հարցը քննարկվել է 4-ի եւ 5-ի նիստերում: 4-ի նիստում այդ առթիվ քվեարկու-

թյան է դրվել երկու առաջարկություն.

1. Լեռնային Ղարաբաղը տալ Ադրբեջանին, որի կողմ քվեարկել են Նարիմանովը, Մախարաձեն, Նազարեթյանը, դեմ Օրջոնիկիձեն, Մյասնիկյանը, Կիրովը, Ֆիզատները:

2. Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ, որի կողմ քվեարկել են Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Մյասնիկյանը, Ֆիզատները...

Այսպիսով, որոշվել է Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Սովետական Հայաստանի կազմի մեջ:

Այն ժամանակ Նարիմանովն արել է հետեւյալ հայտարարությունը. «Նկատի առնելով այն կարեւորությունը, որ ղարաբաղյան հարցն ունի Ադրբեջանի համար, անհրաժեշտ են համարում, որ վերջնական լուծման համար այն տեղափոխվի ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմ: Եվ Անդրերկրկոմի բյուրոն այս հայտարարության կիսման վրա ընդունել է նոր որոշում. «Ելնելով նրանից, որ Ղարաբաղի հարցը բարդ է լուրջ տարակարծություններ, ՌԿ(բ)Կ Կոմբյուրոն անհրաժեշտ է հանդիսանում այն տեղափոխել ՌԿ(բ)Կ ԿԿ վերջնական լուծման համար»²⁸:

Սակայն հաջորդ օրն իսկ, հուլիսի 5-ին, նույն կոմբյուրոյի նիստ է գումարվել այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնվող ի. Ստալինի մասնակցությամբ, եւ ոչ միայն բեկանվել է Լեռնային Ղարաբաղի հարցը վերջնական լուծման համար ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին թողնելու որոշումը, այլեւ, առաջ նոր քննարկման կամ փոխարկության, բյուրոյի անդամներին է հրամայվել այսպիսի մի վճիռ. «Ելնելով սուսուլմանների եւ հայերի միջեւ ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից եւ վերին (Լեռնային) ու ներքին (Ղաշտային) Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Ադրբեջանի հետ ունեցած նրա մշտական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը լուրջ Ադր. ՍՍՀ սահմաններում նրան տրամադրելով լայն մարզային ինքնավարություն վարչական կենտրոն Շուշիի հետ միասին, որը մտնում է ինքնավար մարզի մեջ»²⁹:

Սուս թե ինչ ազդեցություն ունեցավ Ստալինի չարաշուք ներկայությունը: Ստալինի, որը յոթ ամիս առաջ երեսպաշտորեն ոչ միայն ողջունել էր Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջեւանը Սովետական Հայաստանին վերադարձնելու ղեկարացիան, այլեւ հայտարարել էր, թե «բոլոր «բարեկամներից» խաբված Հայաստանն» այսուհետեւ փրկված է ամեն տեսակ խաղաղավանքներից եւ սի էլ «Հայաստանի, Թուրքիայի ու Ադրբեջանի աշխատավորների միջեւ եղյուրական համերաշխություն հաստատելու ճամապարհով»³⁰:

«Աշխատավորների եղբայրական համերաշխության» ժխտածակույթի տակ սուսահարվեց հայկական հարցի ամենահիմնական կետերից մեկը՝ Հայկական հանրապետության անկապտելի հիմնավորը Արցախական աշխարհի նույնիսկ մի փոքրիկ մասի Լեռնային Ղարաբաղի վրա:

Եվ դրանից հետո արդեն Ադրբեջանի ղեկավարությանն էր վստահված պուշելու ինքնավար մարզի սահմանների, նրա ներսում ամփոփվելիք վարչական միավորի ամեն տեսակ իրավունքների հարցերը: Այդ էր պատճառը, որ երկու ժամանակ չէր իրականացվում նույնիսկ Նարիմանովի ու Ստալինի հերյուրած որոշումը. մարզին չէր տրվում խոստացված ինքնավարությունը: Հայկա-

կան գավառները կտրված էին իրարից ու ամեն տեղից: Նրանց տնտեսական եւ մտնալվանդ ազգային-մշակութային հարցերը ոչ ոքի չէին հետաքրքրում:

1922թ. հուլիսի 3-ին Շուշվա կուսակցական գավառական կոմիտեի ընդլայնված Սիսուր բողոքեց այս վիճակի դեմ, որոշեց պահանջել, որպեսզի հայկական շրջանները մտցվեն մեկ վարչական միավորի մեջ: Այս բողոքն, իբր, լսվեց-քննարկվեց պետական ու կուսակցական զանազան աստիճաններում, համարվեց ճիշտ ու տեղին: Սակայն հարցն այնպես էլ տեղից չէր շարժվում, որովհետեւ շարժող պիտի լիներ Ադրբեջանի ղեկավարությունը:

Ղարաբաղյան գավառներում անհանգստություն էր տիրում: Բողոքներն ու դիմումները, անհատ կուսակցական աշխատողներն ու աշխատավորական խմբերը ծեծում էին Անդրկովկասի դռները: Եվ վերջապես, 1923թ. փետրվարի 15-ին այս կոմիտեի նախագահությունը լսեց նախընթացին Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված Արտակարգ կոմիտեի անդամ Սուրեն Շաղունցի զեկուցումը երկրամասի վիճակի մասին: Նորից երկար-բարակ խոսեցին իհն ու մաշված խնդիրներից, նորից որոշեցին հայկական Ղարաբաղը դարձնել ինքնավար մարզ: Սակայն Անդրերկրյուն ստիպված եղավ այս հարցին վերստին անդրադառնալ ամիսներ անց, հունիսի 26-28-ին, տեղի ունեցած իր պլենումում, մինչեւ որ հուլիսի 7-ին Ադր. ՍՍՀ կենտգործկոմը իրապարակեց Լեռնային Ղարաբաղում ինքնավար մարզ ստեղծելու որոշումը:

Այս որոշման շուրջ հանրապետական մասնուլն ու գաղափարական շրջաններն ինչպիսի աղմուկ բարձրացրին, «համաժողովրդական» ցնծության ինչ տեսարաններ սարքվեցին: Հանրապետության ղեկավարները ետին թվով ինչպես էին հանում ցարական ինքնակալության շովինիստական աչքը, որ հայական Ղարաբաղի ազգային հոգսերը չէր տեսել եւ անվերջ ուռնահարել էր նրա հայ աշխատավորության ազգային ու սոցիալական իրավունքները:

Ստեղծված էր ինքնավար մարզ: Սահմաններ էին գծվել նրա համար... Եվ երբ հին ու նոր իրողություններին տեղյակ մարդիկ նայեցին այդ սահմաններին, առաջին պահ գարնանքից ու գայրույթից քարացան, գծված սահմաններից դուրս էին թողնվել Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային մասերը Մռավ Լեռան ստորոտից մինչեւ Ալիարակի փեշերը, Գյուլիստանի քաջ մելիքության տիրույթը, հինավուրց հայկական-հայաբնակ մի տարածք, որը հետագայում պետք է կազմեր Շահումյանի ամբողջ շրջանը եւ Խանլարի շրջանի ամենաբերրի մասը...

Այսպիսին էր առաջին քայլը, հայկական Լեռնային Ղարաբաղի ազգային միասնության դեմ չար ուռնծգությամբ դրվեց ինքնավարության սկիզբը, իսկ հետագայում էլ հանրապետության ղեկավարության հակալեւինյան խեղդիչ քաղաքականությունն անտեսանելի ու ակնհայտ անհամար կապանքներ ստեղծեց մարզի տնտեսական, առանձնապես մշակութային զարգացման դեմ: Եվ այսքանի թելադրանքով էր, որ Անդրերկրյունի կողմից մարզում արտակարգ լիազորություններով աշխատանքի նշանակված Սուրեն Շաղունցը ամենատես ու արդարանիտ մի գործիչ, բավական ժամանակ ուսումնասիրելով Ղարաբաղի վիճակը, հանրապետության ղեկավարների վերաբերմունքը նրա

նկատմամբ, ինչպես նաեւ կանխատեսելով այդ վերաբերմունքի հնարավոր ծավալումներն ապագայում, եկավ այն հաստատ համոզման, որ Ադրբեջանն ու Լեռնային Ղարաբաղը պարզապես անհամատեղելի են: Եվ քանի որ այդ իմաստուն քաղաքագետը միաժամանակ գիտեր Ղարաբաղի հարցի ողբերգական կենսագրությունը, տեսնում էր, որ Ստալինի ու Նախիմանովի բռնած դիրքը չի համադրվի մարզի հանձնումը Հայաստանին, փարվեց ուրիշ մի ճանապարհի տառաջարկեց Ղարաբաղից ու Ջանգեզուրից ստեղծել ազգային-վարչական մի նոր միավոր եւ այն դնել Անդրերկրյունի ենթարկության ներքո:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. С. М. Киров, Статьи, речи и документы, т. I, М., 1936, стр. 231.
2. УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 1, գ. 1, գործ 232, ք. 23:
3. «Մշակ», 1919, № 42 (փետրվարի 23):
4. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք II, ե., «Հայաստան», 1973, էջ 10:
5. Մանրամասները տես Գր. Գուլիանիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, ե., 1971, էջ 92-94:
6. «Սյունիք», 1920, մարտի 21, № 10):
7. С. М. Киров, Статьи, речи и документы, т. I, М., 1936, стр. 144.
8. ЦПА ИМЛ, ф. 2, д. 14516, л. 2.
9. Սովետական բանակի ԿՊԱ, 1. 195, գ. 3, գ. 464, ք. 15:
10. УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 5, ք. 80:
11. УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 6, 64, գ. 1, գ. 10, ք. 9:
12. УЛР ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 1, գ. 10, ք. 10:
13. Գլուրը դուրս է մնացել:
14. Տես УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 11, ք. 63-64:
15. «Կոմունիստ» (հայերեն) թերթ, 1920թ. դեկտ. 7, № 2:
16. Г. К. Ораджоникидзе, Статьи и речи, т. I, М., 1956, стр. 141.
17. «Կոմունիստ», (հայերեն) 1920, դեկտ. 9, № 4:
18. Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, էջ 142:
19. И. Сталин, Сочинения, т. 4, М., 1947, стр. 414.
20. Ս. Խարմանդարյանի գիրքը, էջ 100:
21. ՍՍՀՄ Գոկտ. հեղ. ԿՊԱ (ЦПАОР СССР), ֆ. 130, գ. 4, գ. 496, ք. 142:
22. Տես «Երեկոյան Երևան» թերթի ս.թ. հունիսի 14-ի համարը:
23. Տես Խարմանդարյանի գիրքը էջ 101-102:
24. ԻՍԼ-ի ԿԿԱ, ֆ. 85, գ. 14, գ. 141, ք. 4 (տես Խարմանդարյանի գրքի էջ 102-103):
25. УЛР-ի ԿԿԱ, 1785, գ. 18, գ. 229, ք. 1-2 (տես Խարմանդարյանի գրքի էջ 103):
26. УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 7, ք. 13 (տես Խարմանդարյանի գրքի էջ 103):
27. Անդ.:
28. УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 1, ք. 117-118 (տես Խարմանդարյանի գրքի էջ 107-108):
29. УЛР-ի ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 1, ք. 121 (տես Խարմանդարյանի գրքի էջ 108):
30. Ի. Ստալին, Երկեր, հ. 4, (ռուս.), էջ 413-414:

ՄԻԹԵ ԱՅՍ ԱՆԳԱՍ ԷԼ

Եվ ահա հակահայկական վայրենի գործողությունները, գաղափարական ամբողջ բնագավառի անգուսա վայնասունի հաջորդ բայլը, ս.թ. օգոստոսի 15-ին Բաբվում գումարվել է քաղաքի մտավորականության եւ հասարակայնության ներկայացուցիչների ժողով, որը արժարծելով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի խնդիրը, հրապարակել է կոչ՝ ուղղված աղբրեջանական ժողովրդին:

Աղբրեջանի մտավորականությունն ի՞նչ կոչ է անում իր ժողովրդին:

Նախ հիշեցնում է, որ «Կատաղի» ազգայնականները, այս հարյուրամյակում մի քանի անգամ աղբրեջանցիներին բշած լինելով իր հայրենի հողերից, նպատակ են դրել իրականացնել իրենց անմարդկային ծրագրերը Լեռնային Ղարաբաղում, Շահումյանի գյուղական շրջանում, Նախիջեւանում:

Ո՞վքեր են «Կատաղի ազգայնականները», «Նրանք, որոնք, գիտենալով, որ Լեռնային Ղարաբաղի հողը պատկանել է եւ հավերժորեն պիտի պատկանաւ Աղբրեջանին, բունավորում են սեփական ժողովրդի գիտակցությունը...»: «Մենք մեկընդմիջտ հայտարարում ենք բոլորին, որ Լեռնային Ղարաբաղն աղբրեջանական հող է: Մենք նրա մի թիզն անգամ չենք զիջի ոչ ոքի...»: Եվ դրա համար էլ, իրենց այդ վճռին հաստատ մնալու համար էլ այս կոչն է արվում: «Ստեղծված արտակարգ իրադրության մեջ աղբրեջանական ժողովրդի համար միակ ճանապարհն է՝ մոբիլիզացնել իր բոլոր բարոյական, քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերը, վճռաբար խսնագարել այն սեւ ուժերին...»:

Ճիշտն ասած, մեր հարեւանին մոտիկից ծանոթ ոչ մի բանական արածի համար գաղտնիք չէ, որ նա նման կոչի կարիքը երբեք էլ չի ունեցել, քանի որ եթե կա հավերժական մի բան, դա նրա «բարոյական, քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերի» մոբիլիզացված վիճակն է: Այաջու՞յց է պետք. Ասկերանը ծեգ օրինակ: 1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար իշխանությունը հարց բարձրացրեց վերամիավորվելու իր մայր ժողովրդի հետ, եւ անմիջապէս Աղղամից դեպի Ստեփանակերտ շարժվեցին Աղբրեջանի միաձուլվ. «բարոյական, քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերը»: Այո, նրանք էլ միաձուլվ. միասնական ու մոբիլիզացված էին հանրապետության քաղաքական դեկավարությունը՝ կենտկոմի առաջին քարտուղար Բաղիրովի գլխավորությամբ, «բարոյական ուժերը»՝ Բախտիյար Վահաբգաղեի, Ֆամիլ Մեհտու, ոմն Աբբասովի ղեկավարությամբ, եւ, իհարկե, ֆիզիկական ուժերը որոնք հայկական հարցում հենց են գլխից ունեն իրենց համար անսխալ կողմնորոշում:

Ղարաբաղյան հիմնահարցի հակառակորդները, որ այս կոչով կոկորդ պատռողներն են երեւի չեն մոռացել, որ 1920թ. գարնանամուտին Աղբրեջանի մուսավաթական կառավարությունը վերջնագիր էր ներկայացրել Ղարաբաղի

կառույցանը՝ հպատակվելու եւ ենթարկվելու իրեն: Կտրական մերժում ստալով, եւ դա ահագանց էր, որպէսզի գործի անցնեն «բարոյական, քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերը»: Երեք օրվա ընթացքում, մարտի 23-26-ը, հրդեհի առնուվեց Շուշի քաղաքի հայկական մասը: Նրա բնակչությունը՝ շուրջ 35 հազար մարդ, հիմնականում գոհ գնաց հիշյալ ուժերի դիվային բնազդներին, ուղղագույն մասով դարձավ աստամուսական, որպէսզի հիշի ու իր ժառանգների հասկացնի, քե ինչի են ընդունակ բռնությանը որդեգրված խուժանի «բարոյական, քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերը»:

Մի տարի անց Լեռնային Ղարաբաղն ինչպէ՞ս մտցվեց Աղբրեջանի կազմի մեջ եւ նարիմանովն ու Ա. Կարաեւը գաղտնագրերով ոտքի էին հանել ցեղապարտութիւնը սեւ ուժերին: Իսկ հետո Անդրերկրկոմի արդարացի վճռի դեմ կանգուղի ինքը՝ Ն. Նարիմանովը: Կանգնեց ու հայտարարեց, եթե Ղարաբաղի Զատուտմին պիտի տար: Իմ կառավարությունն իրենից դեմ է նետում պատասխանատվությունը: Այսինքն՝ ազատ են արձակում «բարոյական, քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերը»: Եվ այս շանտաժով հասավ իր նպատակին՝ հայկական Լեռնային Ղարաբաղը՝ իր ավելի քան 94 տոկոս հայ բնակչությամբ, անտուվեց ազգային ամբողջությունից եւ շնորհիվեց օտար մի քաղաքական միաձուլի՝ խորհրդային Աղբրեջանին:

Խցորդ տասնամյակներին այդ ուժերն ուրի՞շ վարք ունեցան: Բնավ էլ ոչ: Երկրական էր՝ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարներն ունկնդրեին մարզի աշխատավարության ձայնին, ծեք մկննեին դեպի Զայաստան, փորձեին գոնե տոբոտական կապ հաստատել մայր ժողովրդի հետ, անմիջապէս դիվիտվում էին սեւ ուժերը... Այս պատճառով էր, որ մարզից արտաքսվեցին նրա լուսամիտ տան ղեկավարներ՝ Ս. Շաղունցն ու Կ. Գրիգորյանը, Պողոսովն ու Ս. Բաղամյակը: Իսկ 1965 թ. երբ վերջապէս մարզի ղեկավար աշխատողների մի խումբ Խաչատրձակվել էր երկրի բարձրագույն ատյանին ներկայանալ՝ պահանջելով Ղարաբաղի վերամիավորումը Զայաստանին, եւ դրան էլ հետեւել էր ավելի քան էիսուն հազար ստորագրություններով աշխատավորական դիմումների ուղարկումը երկրի ղեկավարությանը, վերստին խլրտացին «բարոյական», քաղաքական ու ֆիզիկական ուժերը»: Այն ժամանակ անհնար էր ցույցեր ու միտիոներ անել: Ասկայն ճանապարհները բաց էին ավանդական պատժարտիկի համար: Աղղամից ու Կարյազիմոյից. Լաչինից ու Քելբաջարից զինուոր: Խմբեր էին հարծակվում հարեւան անպաշտպան հայկական գյուղերի վեւ: Իրդեհի էին մատնում ունեցվածքները, կողոպտում անասնապահական լիւրումները: Ինքնապաշտպանության փորձ կատարողները տեղնուտեղն էին ու նստակվում: Իսկ Սարտունու շրջանի շատ գյուղերի դաշտերում սովորապէս ուղարձան այնպիսի սպանությունները, որոնց հետքերը գնում-հասնում էին արդիւջանական օջախները: Այս ժամանակ էր, որ ցեղակից պատժիչներին միտիոն կաւե ուսուցիչներն ու բժիշկները՝ քաղաքակիրթ աշխարհում ամենատիրակայնական ու ամենախաղաղ հորջորջված այդ մասնագիտությունների ուղղատվորները: Սարգային հիվանդանոցի գլխավոր բժշկի տեղակալ Աժդար

Աբասովը իր տանը, հյուրավիրության սեղանի շուրջ մահադեղ տալով սպանեց մարզմիլիցիայի պետի տեղակալ, մայոր Սահակ Աբրահամյանին: Իսկ Մարտունու շրջանի Ղարադաղու գյուղի ինտերնացիոնալ դպրոցի դիրեկտոր Լիշադ Աբասովը չարագործությունների պատմության մեջ չեղած-չլաված եղանակով՝ գանգի մեջ մխլետը մտցնելով սպանեց տաս տարեկան իր աշակերտին՝ Նելսոն Մովսիսյանին: Եվ երբ քստմենչի չարագործին Ստեփանակերտում սպանեցին (խեղճ, ողորմելի պատիժ՝ նրա հրեշագործության հանդեպ), վրա հասան Ադրբեջանի «քաղաքական ու բարոյական ուժերը»: Ղարաբաղ եկավ հանապետության ղեկավարներից ու հոգեւորականներից բաղկացած ազդու մի պատվիրակություն՝ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ալիխանովի գլխավորությամբ: Մարդկանցի դին հողին հանձնվեց հանրապետական շուրջ, եւ գերեզմանի վրա կանգնեցվեց գրքով գեղափակվող հուշակոթող: Գիրքը՝ այն գեղափոխելի չարագործության հեղինակի գերեզմանին: Եղե՛լ է ավելի անհեթեթ ու զավեշտական հուշակոթող: Գիրքը կրթել ենթարկվել է նման ահավոր ծաղր ու ծանակի:

Բայց ո՛վ կարող էր ծայն հանել, բաղաբակիր ու գրքատեր հանրապետության ղեկավար մարմինների կամքն էր այդ....

Հինա նույն հանրապետության մտավորականության ու հասարակության ներկայացուցիչների ժողովը կոչ է անում, որպեսզի միահամուռ, միասնական ճակատով ասպարեզ ելնեն իրենց «բարոյական, բաղաբական ու ֆիզիկական ուժերը»: Երանք, որ առանց այդ կոչի էլ շրջափակման մեջ են առել Լեռնային Ղարաբաղը, պարբերական սպանություններով, կողոպուտներով ու ավերածություններով ջանում են ծնկի բերել իր ազգային ինքնության համար անգիջում պայքարի էլած արցախահայությանը: Երանք սանձարձակությունն այն աստիճանի է հասել, որ թիրախ են դարձրել նաեւ ամբողջ Հայաստանը՝ խորհրդային սոցիալական սովերեն մի հանրապետություն, որի անկախ ինքնունությունը պիտի պաշտպանվի խորհրդային Միության Օրենքներով ու հզորությամբ: Պիտի պաշտպանվի, սակայն չի պաշտպանվում: Եվ ամեն օր ջարդվում-ափերվում են հանրապետության տրանսպորտային միջոցները, խոշտանգումների են ենթարկվում հայ մարդիկ: Ադրբեջանական ռազիոն ու հեռուստատեսությունը, մամուլի մարմիններն ու միջոցներն անվերջ ու անդադար նենգափոխում են մեր պատմության հանրահայտ փաստերը, զրպայտում ու հայհոյում մեր ազգին, նրա լավագույն ներկայացուցիչներին: Իջեւանցիք ու շանշաղինցիք, սիսիանցիք ու գորիսցիք ամեն օր ենթարկվում են բարբարոսական գործողությունների, որոնց հեղինակները հարեւան ադրբեջանական շրջանների բնակիչներն են, զինվառ, զինվորական ու միլիցիական ուժերով պաշտպանված անհատներ եւ ավագակային խմբեր: Ղախանցի բանաստեղծ Գազիկ Դավթյանը մամուլում հրապարակեց իր ժողովրդի դեմ հարեւան ադրբեջանական շրջանների գործած այնպիսի ու այնքան վայրագությունները, ասես նրա հայրենիքի համար կրկնվել է ուշմիջնադարյան դժնդակ իրակախությունը, եւ հայությունը նորից ու նորից փրկություն չունեն պարսիկ, թուրք ու քուրդ աս-

րուտակիչներից...

Եվ այսբանից հետո ծնվում է օրինական հարցը, ավելի ճիշտ՝ հարցերի մի լուռը, ո՞ր է մեր հանրապետության ղեկավարությունը, ո՞ր է մեր միլիցիան, ո՞ր են մեր իրավապահ մարմինները: Ո՞ր են մեր դատարանն ու դատախազությունը: Մի՞թե նրանք, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին ու գործակիցներին դավադորեն բռնելուց եւ հարկադրաբար բաց թողնելուց հետո էլ չհասկանան, որ իրենց առաջին ու միակ պարտականությունն է պաշտպանել հայ խորվրդի օրինական շահերը:

Ադրբեջանական վայրագությունները կատարվում են իրենց հանրապետության ղեկավարների բույրավորությամբ ու խրատությամբ: Ձիա Բունիաթովի գլխավորությամբ մոլեգնել է պատմագիտական դրոշի տակ սանձագերծված հանրապետական մի արշավանք, որի ամեն բայլը կեղծարարություն է. լավիշ տոտ, դիվային սադրանք: Իսկ հանրապետության ղեկավարը հեռուստատեսությանը ելույթ է ունեցել՝ նույն Բունիաթովին հռչակելով ճշմարիտ գիտությունն առաջնորդ, որի ելույթները, իբր, նոր լույս են սփռում հին ու նոր պատմության հիմնահարցերի վրա: «Բակինսկի շաբոչի» եւ «Վրչկա», «Մուղոյոժ եկվրայջանա» եւ «Էլ» թերթերի մի համար չի լույս տեսնում, որ տոգորված լլիկի, հակահայկական ստոր բարբաջանքներով:

1988թ. փետրվարի առաջին կեսին, Ղարաբաղի մարզխորհրդի նստաշրջափ հայտնի որոշումից մի քանի օր առաջ, Ադրբեջանի կուսակցական կենտրոնի բաժնի վարիչ Աբբասովը մարզային ակտիվին զգուշացնելու նպատակով ելույթարել էր թե մարզի ու Հայաստանի սահմանների երկարությամբ կանգուն են հարյուր հազար սպառազեն մուսուլմաններ եւ հրաման են սպասում լրքնի անցնելու համար: Վաղուց նրանք գործի են անցել, իսկ դեմադրող ուժեր կան, որովհետեւ անցյալ տարվա հայտնի դեպքերի ժամանակ հայ բնակչությունից խլվել են ոչ միայն որսորդական հրացանները, այլեւ այգեգործական արվեստներն ու խտանոցային դամակները:

Երանք գործում են իրենց ղեկավարների հրահանգներով, երկու հանրապետություններում եւ Ղարաբաղում տեղակայված զորքերի անգործության, հատվել էլ նույնիսկ աջակցության պայմաններում: Մարզի հայության ներկայառույթների համագումարում ավտոմիավորման աշխատակցուհին գեներալ-տիրոյի երեսին շարտեց իր անհույս ճիչը: «Այն ինչպե՛ս է պատահում, որ Ձեզ առաջող, ձեզ տեղից տեղ փոխադրող մեր ավտորուսն ու նրա վարորդը ջարդուտուրդ են լինում ադրբեջանական խուժանի ձեռքից, իսկ ավտորուստն երեսիլող բառասուն զինվորներից ոչ մեկը ոչ մի վնասվածք էլ չի ստանում»:

Իուուպե, այդ ինչպե՛ս է լինում՝

Եվ եթե այն է պարետային զորքերի դերը՝ եթե նրանք այսպես պիտի պաշտպանեն հայ ժողովրդի անվտանգությունն ու անդորրը, ապա չավն ա՛յն չի հրաժարվելուց կամ փրկվելուց այդպիսի պաշտպանությունից եւ ինքներս տեսնենք սկզբի ճարը:

1920թ. ծնունդը մուսավաթական եւ Օսմանյան զինվորությունը, կաշառելով

անգլիական «խաղաղարար» ներկայացուցչությանը, ազգամիջյան ընդհա-
րուումները կանխելու պատրվակով, գինաքափ պիտի անեին Շուշվա հայերին ու
ադրբեջանցիներին: Սակայն իրականում խլելցին միայն հայերի զենքերը՝
դրանք հանձնելով առանց այն էլ գինառու ադրբեջանցիներին: Սրանից հետո
է, որ քաղաքի ադրբեջանական մասը հարձակվել է հայկականի վրա:

Եվ այսպես է եղել, որ 23 հազար ադրբեջանցիները ոչնչացրել են ավելի
քան 35 հազար բնակիչ ունեցող հայկական մասը:

Այս նույն իսրայն է նախապատրաստվում հատուկ շրջանի պարետի, բանա-
կի եւ ՆԳՆ զորքերի առկայությանը:

Մեր պատմության նշանակալից իրադարձությունները կրկնվում են շատ
հաճախ, եւ մենք էլ սովորաբար կատարում ենք նույն սխալները:

Ե՞րբ է լինելու, որ մենք դասեր առնենք մեր պատմությունից: Ե՞րբ լինելու,
որ մենք ազգովին, միագունար ու միական գնանք չար ծակառուզգրի դեմ եւ
կանխենք նրա դավերը:

Ձենքի դեմ զենք հանելու մասին չէ իմ խոսքը: Արցախահայության 150 հա-
զարն առաջին իսկ օրերից սլաքաբախի իր դողշին գրած է եղել «մահ կամ ազա-
տություն» եւ անցած ամբողջ ժամանակը,- պայքարի ու խիզախումների, զո-
կանքների ու զոհաբերումների դաժան ամիսները,- ցույց է տվել, որ երբեք ու
ոչ մի պայմանով եւ չի կանգնի իր որդեգրած կոչից:

Բայց մինչեւ ե՞րբ, եւ որքա՞ն գոհեր են պետք, որպեսզի ցերեկվա լույսի
պես պարզ, այսօր մեր երկիրն ու աշխարհը բռնած արդարանության ոգուց
ելած մեր հիմնահարցը լուծվի:

Երբ ԽՍՀՄ ժողովրդական ղեկուտատների համագումարում իրենց բարձ-
րագրած հարցի հանդեպ անհասկացողության հանդիպելով՝ լիտվացի ղեկու-
տատները վեր կացան, հեռացան դահլիճից, որպեսզի հաջորդ օրերին բավա-
րարություն ստանա նրանց պահանջը, ես ցավով մտածում էի՝ ինչո՞ւ լիտվա-
ցիները եւ ոչ հայերը: Չէ՞ որ այն դահլիճում, այն համագումարում եւ նրանից
հետո ամիսներ ճգված Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում չկար, պարզապես
գոյություն չունեի ավելի անհետաձգելի լուծում պահանջող, առավել եւս՝ ավե-
լի պարզ ու դյուրըմբռնելի, համագումարի գերամասնության համակրական
վերաբերմունքին արժանացած հարց, քան մերը, համազգայինը, երկրագնդի
բոլոր բարի մարդկանց հավանությանն արժանացածը...

Ես լավ գիտեմ եւ երբեք չեմ մոռանում, Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղին
տիրացել է սպառնալիքով: Նարինանովն ու Զուսեյնովը Ադրերկրկոմի առաջ-
խնդիր են դրել՝ եթե Լեռնային Ղարաբաղը թողնեք Հայաստանին, մենք նրան
նավթամթերք չենք տա, ծայրահեղ դեպքում հրաժարական կտանք, եւ հետեւ-
անքների համար դուք պիտի լինեք պատասխանատու...

Եվ այսպես Ղարաբաղը շնորհվել է Ադրբեջանին:

Այս առեւտուրը հիշելիս ես միայն մի բան եմ մտածում, այն ժամանակ մեր
ղեկավարները հնարավորություն չունեին սպառնալիք տալու: Այն ժամանակ
կամ հետո: Շատ հետո, 1966 թվականին, երբ ԽՄԿԿ Քաղբյուրոյի օգոստոսի 6-

ի որոշմամբ Ադրբեջանի ու Հայաստանի ղեկավարներին հանձնարարվում էր
ներկայացնել իրենց առաջարկությունները՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար
տարզը հանրապետությանը վերադարձնելու հարցի առթիվ, եւ դա պարզորոշ
կատեղական էր՝ Քաղբյուրոն պատրաստ է առաջարկությունները ծանր ու բեթե-
սակ, հարցին տալ միակ ճիշտ լուծումը:

Այս ժամանակ էլ Ախունդովը, Ալիխանովն ու Իսկենդերովը կանգնեցին, բե-
կովեր ու ամբողջ ադրբեջանական կառավարությունը հրաժարական կտան, .

Եվ նրանք այսպես շահեցին:

Այն ժամանակ եւս մտածում էի, բե մենք ե՞րբ պետք է ունենանք հրաժարա-
կուն տալու, զոհաբերության, մասնավոր ինքնագոհության պատրաստ մի դե-
կլարություն: Եվ ինձ նույն այս մտածումն է տանջում այժմ, ժանրագույն
փոփոխյան այս օրերին, երբ մեր արդար ու սրբազան դատի հակառակորդնե-
րը չբավարարվելով Ասկերանի ու Մուսգայիթի, Բաքվի ու Կիրովաբադի, Խո-
ռապուրի ու Շուշվա չարագործություններով, հրեշավոր նոր աղետ են նախա-
բարտարաւատում ամբողջ հայ ժողովրդի դեմ:

Այի՛րբ այս անգամ էլ մենք չպետք է տեսնենք մեր Հայաստանի ղեկավարու-
թան, նրա առաջին դեմքերի եւ ԽՍՀՄ ժողովրդական հայ ղեկուտատների ջո-
կուտի այն երազելի խրոխտ քայլը, որը մեր համաժողովրդական տառապան-
քի անտարբեր դիտողներին կստիպի ցնցվել եւ գործի ձեռնարկել:

24 օգոստոսի 1989թ.

Եղվարդ

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԵՏԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ 75 ՏԱՐԻՆ

Նախորդ կամ, այսպես կոչված, բարի ժամանակներում սա կկոչվեր կլոր հորեյանական տարեթիվ էլ մենք պարտավորված կլինեինք ու հոգով, էութայամբ էլ մվիրված՝ նշելու տոնախմբություններով, պետական մեծադիրող միջոցառումներով, համաժողովրդական ցույցերով: Իսկ հիմա հավաքվել, նշումանցում ենք, որպեսզի ժողովուրդը չասի՝ այս ի՞նչ է, պետության վերածնունդը մի նախագահի ընտրություն է՞լ չարժեն, կամ մի վարչապետի նշանակում. մրանց հարյուր օրն էինք թմբկահարում՝ ոնց որ եկել, մեզ երջանկացրել, մեր երազների տերն էին դարձրել...

Ինչեւէ, հիշենք, որ 1918 թ. մայիսին, երբ Սարգարապատի դաշտում հայոց ինքնապաշտպանական ուժերը ջարդել էին թուրք ասպատակիչներին եւ հետապնդում էին նրանց մնացորդները՝ դեպի Ալեքսանդրոպոլ-Գյումրի, իսկ դեմը փրկության սպասող Իգդիրն ու Մուրմարին էին, Կարսն ու Սարիղամիշը, Թուրքիայի առաջարկությամբ Բաթումում խաղաղության դաշն կնքվեց եւ Անդրկովկասում ահա պիտի դառնար նախընթացին հռչակված. բայց այնպես էլ համարյա գոյություն չունեցած սեյմը կամ միացյալ հանրապետությունը, եւ պիտի ծնվեին երեք նոր հանրապետություններ՝ մայիսի 26-ին՝ Վրաստանի հանրապետությունը, մայիսի 27-ին՝ Արեւելյան Անդրկովկասինը, որն այդ ժամանակ դեռեւս անուն էլ չուներ եւ շատ օրեր հետո միայն պիտի կնքվեր մուրաթով մի անունով՝ Ադրբեջան: Եվ ահա մայիսի 28-ին, Սարգարապատից ու Բաթումից ստացած բարի ոգեշունչ, Թիֆլիսում նստող Հայոց ազգային խորհուրդը հավաքվեց կարեւորագույն իր ժողովին եւ արեց մի հայտարարություն, որի համետն ու անաղմուկ բառերն աշխարհին հաղորդում էին Հայոց պետականության վերականգնումը կամ նոր պետության ծնունդը: Ահա այդ հայտարարությունը, որ ընդունվել է մայիսի 28-ին եւ հրատարակվել 30-ին:

«Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական զավառների գերագույն ու միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մոտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարություն, Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական զավառների քաղաքական ու վարչական ղեկը վարելու համար:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ:

Հայոց նոր պետականության ծննդի վկաներն այնքան էլ խանդավառ չէին կատարվածով: Անկախ պետություն դարձած Հայաստանը «Ան ու դողով մտնում էր...ինքնիշխան ազգերի համակեցության մեջ՝ իբրեւ ազատ անձնավորություն միջազգային իրավունքի: Նրա հողի տարածությունը մոտավորապես 12000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչության թիվը, գաղթականներով միա-

վին՝ մոտ մեկ միլիոն: Եվ... մայրաքաղաքից յոթը կիլոմետր հեռու երեւում էին սփրքական բնդանոթները՝ /Ս.Վրացյան/:

Մանր էր վիճակը Հայաստանում: Այնքան ծանր ու անվստահելի, որ Թիֆլիսում կազմված կառավարության մի շարք անդամներ մտածում էին, թե իրենք պետք է հենց Թիֆլիսում էլ նստեն ու երեւան ուղարկեն մի պատվիրակություն, որն այնտեղ կկարգի իշխանության տեղական մարմիններ, եւ սրանք, ըստ նախապայմանի, գործն առաջ կտանն: Վարչապետ ընտրված Յուլիաննուս Կոնյազնունին, դաշնակցության կենտրոնի միախառնուր պաշտպանությամբ, Կոնյանցեց անմիջապես փոխադրվել երեւան՝ «Մեր սեփական տունը» կառուցելու շենագնելու եւ ծաղկեցնելու համար, սպաթնում էր հրաժարվել վարչապետի պարտականություններից:

Յուլիաննես Քաջագունին՝ ժամանակի դաշնակցության ամենաշրջափառը՝ գործիչներից մեկը, իր սեփական ու համառ կարծիքն ուներ նաեւ կառավարության կազմի մասին: Նա գտնում էր, որ միայն կուսիցիոն-դեմոկրատական կառավարությամբ, բոլոր կուսակցությունների, աշխատավորական բոլոր խմբերի միահամուռ ու միաձուլ եռանդով հնարավոր կլինի երկիրը համել լավբալված-բառսային վիճակից՝

Եվ հուլիսի 17-ին կառավարությունն ու Ազգային խորհուրդը մեկնեցին Կիւեան, տեղ հասան 19-ին՝

Հայտորդ օրերին Թիֆլիսից եկած Հայոց ազգային խորհրդից, երեւանի ազգային խորհրդից եւ հայաստանաբնակ այլազգիների՝ թաթարների, եզդիների ու ռուսների ներկայացուցիչներից կազմվեց Հայաստանի խորհուրդը, որը պիտի լիներ առաջին օրենսդիր մարմինը հայոց հողի վրա:

Մյուս խորհրդի առաջին նիստում պետք է ընդունվեր հանրապետության անունը՝ որոշ: Հայագետ Ստ.Մալխասյանի զեկուցման հիման վրա խորհուրդը կոտլատեց այն՝ հորիզոնական կարմիր, կապույտ ու նարնջի գույների հատկություններ: Դրոշն ասես խորհրդանիշն էր այն հույսի ու վստահության, թե որովոր շարունակ արյամբ իր հողն ու ինքնությունը պաշտպանած հայ ժողովուրդը, հայրենի կապույտ երկնքի տակ, աշխարհին հաւտնի իր անհուն եռանդով ու սքնությամբ, կվերսշինի երկիրը, կստեղծի իր երազած երջանկությունը:

Նոր Հայաստանի այս առաջին հանրապետությունն ունեցավ ընդամենը երկուս ու կես տարվա կյանք՝ այնպես հազեցված բազմաթեսան երկրներով, տնտեսական անպատմելի դժվարությունների հաղթահարումով, բանդված ու լուրբալված Արարատյան երկրում արեւմտահայության գաղթական խլակները ակալվորելու, սովից ու համաճարակներից փրկելու խնդիրներով, որ այսօր ասորի գարնանում է, թե, այդուհանդերձ, ինչպես է ստեղծվել այն ամենը, որ աստիճանվել է վերակենդանացրել երկիրը, լուծվել տնտեսական հաջողությունների, մշակութային վստահ ու հպարտ քայլերի:

Հանրապետությունը համարյա միշտ պատերազմի մեջ էր ներսում՝ Կեդիսուն, Ջանգիրբասարում, նստած թուրք տարրերի ու դրսինների չղադարող սադրանքների պատճառով: Գոյության առաջին իսկ տարում մեծ բախում պիտի ու-

Ենթարկված վրազինների հետ՝ Լուռու վրա: Իր տիրության իրավունքը հաստատելու նպատակով: Ճիշտ է, Խաչորդ տարին՝ բավական նպատակալիք էր երկրի սահմաններն ընդամենը համար: Միջազգային ատյաններում Թուրքիայի բթին տվել էին: Եւ Չայոց հանրապետությունն ազատ ուր որեց Արաքսի աջափնյա-կում, տիրացավ Կարսի ու Ասուրմարիի շրջաններում... Սակայն մեկ տարի անց բուրբը հենց այստեղով մտավ Չայաստան եւ նորից հասավ Ալեքսանդրապոլ, որպեսզի վերջ տա հանրապետության գոյությանը:

Չեռներեց գործարքների շնորհիվ հանրապետությունում ստեղծվում էին արդյունարեքական առաջին օջախները: Գործը գյուղացուն եւ կուուպերատիվներին էր հանձնվել եւ այն ստացին պտուղներն էր պարգետում իր վրա քոտնող հողագործին: Գամազգային սլայթար էր ծափվել անգրագիտության վերացման համար: Ճրի ու պարտադիր էր տարրական կրթությունը, բացվում էին մշակութային օջախներ, Ալեքսանդրոպոլում առաջին անգամ իր գրները բացելով՝ արդեն Երեւան էր փոխադրել համալսարանը...

Սակայն 1920 թվականի գարնանն արդեն Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը ոտը էր դրել Սյրբովկասում՝ առաջինը բնավորվելով նավթային Բաքվում: Եվ նույն տարվա նոյեմբերին էլ՝ այստեղից եկավ մտավ Չայաստան, երբ բուրբն արդեն տիրել էր երկրի զգալի մասին՝ սպառնում էր ոչնչացնել այն: Ռուսաստանի ներկայագուցիչ Բորիս Լեգրանի հետ հանրապետության ղեկավարությունը ղեկտներեի 2-ին ստորագրեց-հրապարակեց մի փաստաթուղթ, որը նշում էր. թե «Նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիվ՝ ստեղծված կացությունը, Չայաստանի հանրապետության կառավարությունը 1920 թ. ղեկտներեի 2-ի իր միատուն որոշեց հրաժարվել իշխանությունից...»: Նշվում էր նաեւ, որ «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ծնեք առնում անմիջական անհրաժեշտ զինվորական ուժեր կենտրոնացնելու Չայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունը պաշտպանելու համար»:

Գանրապետությունը: Ուրեմն, նա որ գալիս էր փոխարինելու Չայաստանի արդեն նախորդ դարձած պետական մարմնին, դարձյալ կոչվելու էր հանրապետություն:

Եկավ Չայաստանի խորհրդային կամ Չայաստանի խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության շրջանը, որը ձգվեց շուրջ 70 տարի եւ ունեցավ իր կենսագրությունը՝ պատմաբանի համար ոչ պակաս հետաքրքիր, քան հայ ժողովրդի պատմության որեւէ ուրիշ շրջան: Այս շրջանի բնական ու համարյա տարերային վախճանի մեջ իրենց անարդարորեն շատ մեծ դեր վերագրող մեր հերոսները տվորություն ունեն 70 տարիները համարելու հայոց պետականության բացակայության շրջան: Իբր «հանրապետություն» տարբերակիչը սուտ տեղն է կպած եղել նրա անվանը. եւ Չայաստանը 70 տարի քարշ է տվել գաղութի իր վիճակը, մինչեւ եկել է 90-ականների սկզբի փրկությունը, երբ, վերջապես, վերականգնել է նոր պետականությունը՝ դարասկզբի երկուս ու կես տարվա պատկերով, երբեմն նրանցից տարբեր ու գերազանց (եթե, իհարկե,

կարծիք հայտնող որոշած է լինում դաշնակցությանը պակասները անել): Այս ուղորությունը թափանցել է նաեւ մտավորականության ոլորտները, նույնիսկ դարձել պատմության որոշ սպասավորների կարծիքը եւ մամուլում ու գաղափարախոսական այլեւայլ շրջանակներում հաճախ այնպիսի արտահայտություն է գտնում, որ ընթերցողին կամ լսողին այլ բան չի մնում, քան կասկածել կարծիքի հեղինակի առողջական վիճակի վրա: Երեւի կհիշենք, մի քանի անիս առաջ էր, որ մի կին էլ թեթում հայտարարեց, թե, անցած 70 տարիների ընթացքում, ոչ ավել-ոչ պակաս, ազգովին «մենք այլասերվեցինք, հեռացանք մեր լեզվից, արմատներից, դարձանք մեռելածին, անբան, կաշառակեր, ինտերնացիոնալ վիժվածք» («Ազգ», 1993, հունվարի 21):

Լսեցի՞ք: Գե, եթե կարող եք, փորձեք նաեւ մարտել այս հրեշավոր սուտը:

Ինքն իր հայտարարությունը հաստատելու փորձ իսկ չէր անում: Ես կարծում եմ, կարիք չկա դրանք հերքելու համար փաստարկներ բերել, ապացույթ, որ անցյալ յոթանասուն տարիներին մենք երբեք չենք հեռացել մեր լեզվից, մեր ակունքներից, մեռելածին չենք եղել, անբան, անբան՝ հատկապես: Կաշառակերը... Եթե եղել էլ են այդպիսիք, դա մարդկային թուլություն է, որ բազմիցս հիշվում է Աստվածաշնչի Գին կտակարանում: Ինչ վերաբերում է «ինտերնացիոնալ վիժվածքին», ապա դա էլ այնպիսի բան է, որի մեջ համոզված եմ լինում անձնական կամ, ամեն պարագայի, մերձավոր փորձ ունեցողները:

«Ամբանը» շեշտեցի, որովհետեւ այդ յոթանասուն տարիներն ամենապերուստ ապացույցն էին մեր ազգի հույժ բանական, մանավանդ եռանդորեն լսանող ձուլության: Իսկ եթե կան եկեր, որ դա չի տեսնում, ապա նա կույր է աչոք ու սուր: Անհուսալի կույր:

Ասում է՝ «խորհրդային կարգերը, սոցիալիստական տոտալիտար ռեժիմը»:

Ի դեպ ասեմ, որ ինքս երբեք խորհրդային սոցիալիստական կարգերի սի-րահարը չեմ եղել եւ չեմ:

Բայց հիշենք, որ այդ խորհրդային սոցիալիստական կարգերը մեզ հնարափութություն տվին կառուցելու մեր Չայաստանը, ստեղծելու մեր Չայաստանը, ստեղծելու մեր ազգային մշակույթի մի այնպիսի մակարդակ, որ երազել են անցյալի մեր բոլոր լուսավոր ազգակիցները, ապահովելու ժողովրդի մի այնպիսի բարոյություն, նյութական ու բարոյական այնպիսի ապահովություն, որ մեր փափազն է եղել դարեր ի վեր: Ուրիշ բան պետք չէ, հիշենք, որ Երեւան ենք կառուցել, աշխարհի ամենաինքնատիպ ու ամենաշքեղ մայրաքաղաքներից մեկը՝ դրա համար ունենալով միայն քար ու շինարարական տաղանդ, որոնք, ինչպես վերջին տարիները հաստատեցին, շատ քիչ են, համարյա ոչինչ, եթե չկան նյութական մյուս հնարավորությունները, որոնցով այնպես առատորեն մեզ տրամադրել էին այն ատելի սոցիալիզմն ու դատապարտելի տոտալիտար ռեժիմը:

Ասում են՝ պետության կարեւորագույն ու պարտադիր հատկանիշներից մեկը բանակ ունենալն է: Բայց հետո տեսել եմ, որ խորհրդային վիթխարի երկրի լուսնակները լիովի բավական են միացյալ սահմանները պաշտպանելու հա-

մար, եւ ազգային բանակը վերացրել են: Մակայն 70 տարիների ընթացքում բանակ չունեցող Հայաստանի-վրա ոչ մի գնդակ անգամ չի արծակվել: Նույնիսկ մեր արյան թշնամի թուրքի կողմից:

Ասում են՝ եղել են բռնություններ, բանտ ու քարոք, որոնց զոհ են գնացել հազարավոր անմեղ հայ մարդիկ: Այո, դա էլ է եղել: Պետությունը մի մեքենա է, որի դեկը եթե դնեն խելառի կամ չարագործի ձեռքը, կկատարի ահավոր գլուխկոնձիներ եւ կջարդի ինչպես ուղեւորդների, այնպես էլ իր սեփական կողերը...

Սա հիշենք, բայց նաեւ չմոռանանք, որ երբ այդ, մեքենայի դեկին մեկ էլ տիրանում են անճարակ, ողորմելի մարդիկ, ժողովուրդն ընկնում է ոչ պակաս հրեշավոր գեղեճի մեջ:

Եվ հետո էլ ինչ տրամադրություն է Հայաստան կառուցած կարգը պետություն չէր, այն քանդողն է պետություն:

Այստեղ երեւի հարկ է, որ իմ խոսքն ասեմ նաեւ խորհրդային սոցիալիստականին փոխարինելու կոչված հայկական իշխանության, այսինքն՝ Հայոց նոր պետականության մերօրյա վիճակի մասին: Հարկ է, մանավանդ, երբ ունեն եւ սեփական ասելիք...

Մակայն նկատի ունենալով մեր ժողովրդական հայտնի խոսքը՝ աստղը փրկվում է լսողը ոչ, եւ ուղղակի խնայում են իմ լսողներին, մանավանդ պաշտոնյա ունկնդիրներին, որոնք պարտավոր կլինեն պատասխան տալ իմ ասածի համար...

Այսօր լավ է, որ հավաքվել ենք մեր նոր պետականության ծննդյան առիթով եւ կարող ենք առողջ-անմշուշ հայացքով նայել նրա անցած 75-ամյա ճանապարհին, բարի խոսք ասել երախտավորների մասին, երազել եւ մաղթել, որ հարթ ու անվտանգ լինի գալիք ճանապարհը:

Այսպիսի մի առիթով մեր առաջին հանրապետության խելոք ու եռանդուն կառուցողներից մեկը՝ Սիմոն Վրացյանը, շատ արժանավոր խոսք է գրել, եւ ես ուզում եմ կրկնել այն: Այդ խոսքը վերաբերում է Արամին, Արամ Մանուկյանին, որը 17թ., Ռուսական կայսրության քայքայման շրջանում Թիֆլիսից եկավ Երեւան, դարձավ Արարատյան երկրի միանձնյա ղեկավարը՝ դիկտատորի իրավունքով, Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին կազմակերպեց համազգային կռվի ու հաղթանակի գործը եւ ապա պարարտ հողի մեջ նետեց մեր պետականության սերմերը: Պետականություն, որի առաջին լրիվ տարին էլ չվայելեց, որովհետեւ գիշեր-ցերեկ գաղթականների հոգսերով էր զբաղված, համաճարակներից մեռնող մանուկներին էր կրծքին սեղմում՝ նրանց փրկելու համար... եւ ինքը մեռավ անողորմ տիֆից:

Արամ: Տեսնո՞ւմ եք՝ ինչ փառավոր գործով պսակված:

Վրացյանը տեղյակ չի եղել, որ մեր հիմնավորը պետականության՝ Վանի կամ Արարատյան թագավորության հիմնադրի անունն էլ Արամ է եղել: Սեպագրերն են խոսում նրա միավորիչ, ազգապահպան գործի մասին: Պատմահայր Սոփսես Խորենացին պատմում է, որ Հայոց երկրի սահմանները հասցրել էր հայ ազգի տարածման եզրին, կարգադրել, որ հայը խոսի հայերեն, բայց Հայաստան-Այրարատին միացված մարզերի բնակիչներին եւս կարգադրում էր «ու-

սունել գլխոսս հայկական, որովհետեւ հանդաված էր, որ լեզուն և ազգի ու պետության անսասան հիմքը:

Արամը՝ մեր հիմնավորը պետականության ակունքում, Արամ՝ մեր նոր պետականության հիմնադիրն ու նահապետը: Ջուր չէ, որ մեզ արամյան ազգ են ասում...

Արամների ոգին մեզ ուղենիշ: Լինենք արժանի նրանց խոսքին, գործին ու սուրբ անունին:

Արամը՝ առաջին հիմնադիրը Հայաստանի նոր պետականության: Պատմությունը ի՞նչ կասի նրա կարողությունների ու կատարած դերի մասին, թողնենք պատմության: Մեզ, ժամանակակիցներին համար, Արամը իր անձով խորհրդանիշ է Հայաստանի հանրապետության հիմնադրության եւ իրավամբ կարող է կոչվել Հայաստանի Հայր, ինչպես, օրինակ, Ջորջ Վաշինգտոնը Ամերիկայում, Սասարիկը՝ Չեխոսլովակիայում: Եվ լավ է, որ հայ նոր սերունդը Հայկ Նահապետների եւ Արտաշեսների շարքին, իբրեւ մեր վերջին նահապետը դնի եւ Սրամի անունը՝ Հիմնադիր Հայաստանի հանրապետության: Որքան ուզում ենք ըրող ուրանան Հայաստանի ներկա վարիչները, Արամը նաեւ իրենց նահապետն է, որովհետեւ առանց Հայաստանի հանրապետության չէր կարող գոյություն ունենալ եւ Սովետական Հայաստանն այսօր:

ԵՐԿՈՒ ԵԱՐԱՑ ԱԹԵՆՔՈՒՄ ԵՎ ԿԻՊՐՈՍՈՒՄ

Մոայլ ու ջրացեխտտ, վերակառուցման խառնիճաղանջի մեջ ասես գլուխը կորցրած Մոսկվայից հետո արեւոտ ու զարնամարույր Աթենքը թվում էր այն երանելի եզերքը, ուր ամեն ինչ հիմնավոր կառուցված ու վերակառուցված է, եւ մնում է, որ մարդը՝ այդ ամեն ինչի երջանիկ տեղը, վայելի գիշեր-ցերեկ:

Սենք Աթենք էինք հասել մարտի 9-ին, շաբաթ, միջօրեի դեմ եւ ազատ ու անզբաղ մեկ ու կես օր ունեինք ծանոթանալու քաղաքին: Սեր հյուրընկալները՝ «Հայկական ժողովրդային շարժման» ղեկավարները, մեկ ու կես օրվա ընթացքում մեր առաջ բաց արին հին ու նոր Աթենքը, եւ մենք տեսանք, վայելեցինք այն ամենը, որ գիտեինք մասնկությունից, որ մեր հոգեւոր կերտվածի հիմնաքարերն են դարձել կարդացած գրքերից ու սերտած պատմությունից:

Իսկ մարտի 11-ից սկսվելու էին հանդիպումներով, ելույթներով, ասուլիսներով ու հարցազրույցներով լեցուն մեր օրերը, քաղաքի հայկական դպրոցներում ու խմբագրություններում սրտատրոփ սպասում էին հայրենիքի պատգամաբերներին: Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների օթեւաններում, մեծ ու փոքր դահլիճներում պետք է տաք զրույցներ լինեին Հայրենիքի ու հայ ժողովրդի այսօրվա, աննախադեպ աղետի հետեւանքների վերացման ընթացքի, ողջ հայության համազգային հոգսն ու մեծագույն մտահոգությունը դարձած Արցախյան շարժման մասին:

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ, ԿԻՊՐՈՍ

Սեր հրավերի մախաճեռողները Հայկական ժողովրդային շարժման երիտասարդ տնօրեններն են եղել՝ Անդրանիկ Աղաջանյանը, Արմեն Զեշիշյանը, Մինաս Մինասյանն ու Հայկ Գասպարյանը, որոնց եռանդուն ջանքերի շնորհիվ ինն-տաս օրվա ընթացքում մենք հասցրինք հանդիպումներ ունենալ Աթենքի հայկական կազմակերպությունների, մշակութային ու կրթական օջախների հետ, ըստ հնարավորին ծանոթանալ նրաց վիճակին, իմանալ հոգսերն ու բաղձանքները: Թռուցիկ, բայց շատ կարեւոր հանդիպումներ ունեցանք մաշի-րաքաղաքի գիտական ու քաղաքական մարմինների, մանուկի տեղական ու արտասահմանյան օրգանների ներկայացուցիչների հետ: Եվ այստեղ եւս կազմակերպիչները նրանք էին, ձեռներեց, չայն շառավղով գործող:

Սեր թարգմանիչը միշտ էլ Հայկ Գասպարյանն էր, որը մասնագիտությամբ թատրոնի աշխատող է, բայց, միաժամանակ, զբաղվում է թարգմանությամբ՝ հայկական նյութեր հրամցնելով հույն ըմբոթողոյին: Առավտից մինչեւ ուշ գիշեր մեզ հետ էր լինում, ինքն էր մեր վարորդը, միջնորդ բանախոսն ու թարգմանիչը: Իր քարի ու մարդանոտ բնավորությանն ենք պարտական, որ օտար, անծանոթ մարդիկ միանգամից բացվում էին մեր դեմ, սրտացավ անմիջականությամբ հարողորակցվում, խորապես ընկալում մեր խոսքը, ցույց տալիս մեր ժողովրդի հոգսերը հասկանալու եւ բաժանելու անվերապահ պատրաստակամություն:

Սենք այսպիսի հանդիպումներ ունեցանք Դունաստանի Նոր դեմոկրատական Աջ կուսակցության քարտուղար Պալեոկրասիսի, Չախ կուսակցության ընդհանուր քարտուղար Լեոնիդաս Կիրկոսի ու արտաքին հարաբերությունների պատասխանատու Վանզելիս Ռոլոզիսի, կոմունիստական կուսակցության լավթյուրոյի անդամ Օրեստիս Կոլոզովի ու արտաքին գործերի վարիչ Սպիրոս Կոստրակիսի, ապա եւ այս կուսակցության ծախ թեի դեկավարներից Վասիս Կոսկրաստիսի, եվրոպոմունիզմի հարուղների մերկայացուցիչներ Յանիս Բանյոսի ու Լիկոլաս Վալելեսի հետ:

Այս հանդիպումների ու զրույցների առանցքը սովորաբար լինում էր Հասարակական այսօրվա վիճակը: Զրուցակիցները հիմնականում ցույց էին տալիս լուսատեղյակություն մեր ժողովրդին վիճակված աղետից, սրտացավությամբ կիւխոսում երկրաշարժի պատճառով մեր հանրապետության վրա ծանրացած հույների մասին: Ոչ առանց հպարտության պատմում էին նյութական ու բարոյական այն աջակցությունը, որ հույն ժողովուրդն է ցույց տվել երկրաշարժից տվիրված մեր շրջաններին: Առանձնահատուկ ջերմությամբ խոսում էին Եվրոպայում բնակվող իրենց պետական ու դիվանագիտական ներկայացուցիչների հույն պատեւ լույսների մասին, որոնց օգնությամբ է, որ այնտեղ ժամաչվել է հայրենական Սեծ Եղեռնի եւ արժանազոյ թուրքական չարագործությունների օտարին:

Սոխասարակ, անհնար էր չզգալ ու չգնահատել մեր զրույցակիցների անկեղծ բարեկամական վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հանդեպ: Այդ շատ լավ արտահայտեց Չախ կազմակերպությունների միավորման ղեկավար Վասիս Կոսկրաստիսը, որը հենց հանդիպման սկզբին պարզաարտոքն հայտարարեց.

«Ես մի առանձնահատուկ սեր եմ տածում հայ ժողովրդի հանդեպ եւ, անկեղծորեն ասած, եթե հույն չլինեի, անպայման կուզեիմայի հայ լինել:

Այդ նա էր, որ խոսելով մեր երկու ժողովուրդների բարեկամության, փոխաբարձ վստահության եւ շահերի ընդհանրության մասին, ավելացրեց, թե, այսուամենայնիվ, ճակատագրական սխալ է, որ մենք չունենք վարչական-պաշտոնական կապեր: Զէ՛ որ այդպիսի կապեր կարգավորող որեւէ կազմակերպություն առկայությամբ կարելի կլիներ կատարել հսկայական աշխատանք: Իսկ ինչու չստեղծել հույն-հայկական բարեկամության ընկերություն մեզանում եւ հույ-հունական՝ ձեզանում... Խանդավառ իր խոսքը Եզրափակեց Լաոկրաստիսը - Զգիտեմ՝ որն ավելի շուտ կստեղծվի: Բայց հանդգնված եմ, որ այն կունենա գործունեության լայն առաքելոց, կսկսի բարեկամական կապերի ամրապնդումը, հետո էլ, ձեր երկրի վերակառուցման ու տնտեսական ինքնուրույնության օտևոզման հովերի ներքո, կանցնի տնտեսական փոխշահավետ կապերի օտևոզմանն ու զարգացմանը... Եվ այդպիսի հիմքի վրա ինչ փոխհարաբերություններ ասես, որ հնարավոր չեն լինի երկու բարեկամ ու բախտակից ժողովուրդների միջեւ:

Խախորդ օրը Սոֆիայից ժամանել եւ հանդիպումներին մասնակցում էր մախ ուր անվանի գրող Սեւդա Սեւանը: Նրա խոսքը մի ինքնատիպ շող ու փայլ էր ավելացնում զրույցներին, որովհետեւ հայ-հունական սթնուլորտին գումախում էր իր եվրոպակենտրոն հայացքը (անկախ այս զգաստ ջերմությունից ու

համարձակ տրանսպարանական լիցքից, որոնցով միշտ էլ առանձնանում է նրա գրավոր կամ բանավոր խոսքը):

Վասիս Լաոկրասի հետ ունեցած գրույցին Սեւդան շատ հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդեց թուրքական այն միջամտություններից, որոնցով պղտորված է Բուլղարիայի, Յարավսլավիայի եւ մյուս հարեւանների կյանքը:

- Ես հենց նոր վերադարձել եմ Յայաստանից, ուր եթե երկրաշարժը երկրի մեկ-երկրորդն է ալվերվել, ապա շրջափակու՛մը. հարեւան, այսպես կոչված, ինտերնացիոնալ-եղբայրական համրապետության կողմից մեր ժողովրդի վիզը զրկված զղակը, սպառնում է սամրոջ հանրապետությանը: Եղել եմ Արցախ-Ղարաբաղում, ուր երկու տարի շարունակ դիվային զրկանքների ենթարկված հայությունը հերոսաբար կռվում էր իր ազատության, իր բախտի տնօրենը դառնալու համար: Իսկ նրա դեմ կանգնած է աղբրեցանական, որ ասել է արեւելաթրքական բիրտ ուժը: Ես գիտեմ եւ տեսնում եմ, թե ինչպես անենուրեք, որ թուրքն է ոտը դնում. ստեղծվում է անտանելի մեղուդուր տարբեր ազգերի խաղաղ գոյակցության համար: Եվրոպային նայեք. Յարավսլավիայում, Բուլղարիայում, Ալբանիայում, էլ չեմ խոսում արևածոր վերջ դարձած Կիպրոսի մասին... Թուրքը կրակե օդակ է հագցրել իրեն կեցության ոլորտ պարզելուղների վիզը, ուզում է խեղդել... Արցախ-Ղարաբաղում երեկ-մեկել օրն է ոտը դրել իրեն քուչվոր, եւ հիմա մարդկությանն ուզում է հավատացնել, թե ինքն է այդ հողի հիմավորը տերը, եւ հայը, նրա բռնության ու վայրագությունների դեմ ոտքի ելածը, այդ երկրի ավանդական տերը, կամ պետք է վերստին վիզը դնի լծի տակ, կամ պետք է թողի-հեռանա իր երկրից... Մի՞թե հենց այսպես էլ աշխարհը պիտի կույր ու խուլ ձեւանա այն չարագործությունների դեմ, որ թուրքն է կատարում օրը գերեկով...:

Այն օրերին, Յայկական ժողովրդային շարժման նախածնունդայն, հունարեն լեզվով լույս էր տեսել աթենքաբնակ Յովսեփ Քասեյանի գիրքը Ղարաբաղի հիմնահարցի մասին եւ հույն ընթերցողին պատմում է հայ ժողովրդի արդար պայքարի մանրամասները: Գրքի շապիկի վրա Բաքվում տեղի ունեցած վիթխարի ցույցի նկարն է՝ շարքերի վրա ծածանվող Ադրբեջանի եռազույն դրոշի հետ (կապույտ- կարմիր-սպիտակ) Օսմանյան Թուրքիայի կիսալուսնակիր դրոշը եւ Քեմալ Աթաթուրքի պատկերը...

-Անկարայում բանակցություններ էր վարում այն ժամանակվա վարչապետ, իսկ այսօր կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Մութալիբովը, երբ ադրբեջանական խումանը Բաքվում հաշվեհարդար տեսավ տեղի հայության վերջին մնացողների հետ: Անկարան է ուղղություն տալիս Ադրբեջանի, այսպիսի կոչված, ժողովրդական ճակատի, ինչպես նաև այդ զուռնայով պարող կառավարության գործողություններին,- այս խոսքերն էին հնչում հանդիպումների մասնակիցների շուրթերից, հենց որ խոսք էր գնում հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերությունների հարցի մասին, հենց որ քննության առարկա էր դառնում ադրբեջանական կողմի որդեգրած բռնության քաղաքականությունը:

15-րդ դարում Սիջնասիական իր հեռուներից դեպի Ատրպատական, Արեւելյան Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա շարժվող Օղուզ-թուրքերի դրոշին եզան պատկեր է եղել («Օղուզ»-«Օբյուզ»-«Եզ»): Յաջող դարերի թրջական նոր ա-

դրաստիկչների վրա ծածանվող դրոշներին ճերմակ ոչխարի ու սև ոչխարի դրաստիկներ էին: Յիմա վեր են բարձրացել, հասել լուսին, լուսնի պատկերի տիրու են առաջ շարժվում: Սակայն վարքը, նպատակը կամ գոնե իրենց ձեռքը հասած տեղերը նվաճելու եւ ստրկացնելու սեւ ծրագրերով նույնն են: Աթենքի հոտարական գիտությունների համալսարանի ընդարձակ դասիլծում հալվել էին գիտականները, դիվանագետներն ու մշակույթի գործիչները: Մարտի 17-ի երեկոյան տեղի ունեցած այդ համդիպման ժամանակ հարցերին պատասխանելու պարտականությունը մեզ վրա էր, սակայն դասիլծում նստածներն էլ հարց տվողի դերով բավարարվողներից չէին: Յանայի էր պատասխանը որ հարցի հետ շարադրում էին նաև իրենց տեսակետը, հաստատում ու օրհնի ասածները կամ վիճում, իր սեփական ճանապարհով գնում դեպի ճշարտություն...:

Ինչպես նախորդ՝ մանուկ ասուլիսին, այնպես էլ այս հանդիպմանը մեր ու սպրության կենտրոնում էր հույն հայտնի լրագրող Մտոֆորուպալուսը, աշխույժ ու մարդամոտ, հայկական շրջանների հետ սերտ մտերմություն ունեցող օրհնավորական, որը, դեռես բավական երիտասարդ, թիկունքում բավական մեծ կենսագրություն ունի.Յունաստանի դեսպան է եղել Սիրիայում, Լիբանանում, Կիպրոսում եւ հիմա էլ գրչով իր ժողովրդի իրավունքն է պաշտպանում բուրբական ծավալապաշտության դեմ: Յանալսարանի հանդիպմանը, լսելով սիր պատասխանները Յայաստանի շրջափակման եւ Արցախի օրհասական կովի մանրամասների մասին, կրակոտ ասաց.

Պատմությունը անհամար փաստերով ապացուցել է, որ թուրքն ահավոր սպեղ է, որովհետև երբեք չի գրհանում ոչ ունեցածով, ոչ էլ նույնիսկ նվաճատով Այսօր մս աչքը տնկել է Թրակիայի, Կիպրոսի՝ իր ազդեցությունից դուրս ստացած շրջանների վրա: Իր հաշիվներն ունի Բուլղարիայի հետ: Յանաստեանողված պիտի լինել, որ Ղարաբաղի հարցում էլ նրա մատն է ուղղություն տվողը: Եվ երբեք չմտածեք, թե հաջողության դեպքում Ղարաբաղով պիտի գոհանա ...

Երբ Սեւդա Սեւանը կոչ արեց պանթուրքիզմի մասին քննեցուցիչ տեսական ասուլիսներ կատարելուց անցնել վճռական գործի եւ համագործակցության, դասիլծը ոգեշունչ ծափահարեց: Իսկ մի ժեր մարդ ասաց. «ժողովուրդների միտնամուտ ու անխախտ դաշինքը պիտի կանգնեցնել թուրքական ծավալապաշտության դեմ»:

Եվշտն ասած, մենք շատ շուտ համոզվել էինք, որ հույն ժողովրդի, նրա դեկտիսր շրջանների ու հատկապես մտավորականության համար թուրքին ու բուրբական քաղաքականությունը հասկանալու հարց չկա: Նրանք իրենց աշխարհին կբացատրեն, թե ինչ է թուրքը եւ ինչպիսի աղետ հարեւանի համար, եթե բացառվի էլ տիրապետությունը: Յունական հանրապետության Թուրքիաիս սահմանակից շրջաններում այսօր էլ չդադարող բախումներն ու մշտագուպառնալիքները հույների ստիպում են երբեք չմոռանալ, թե ինչ սիջնավայրում էն ապրում իրենք: Կիպրոսը, թրքության վերջին խայտառակ ստեղծագործությունը... Յունաց բազմահազարամյա քաղաքականության այդ օրհանի սպրուսաղաք Նիկոզիան կիսել են, սահման-պարիսպ անցկացրել փողոցով.

Հավատում եմ, իհարկե, հավատում եմ ժամանակի ամենազլխավոր, ամենամեծ սկզբունքին, բայց ամենից շատ՝ իրենց նոր բախտին. այն հեռանկարին, որը տուճողարձ եւ հայրենաշեն գործունեություն է խոստանում:

ԸՍԿ. Հրայր Մարուխյանի հանձնարարությամբ մեզ համար առանձնագրին իրենց կենտրոնի կողմից վերջին շրջանում, հրապարակված գրականությունը եւ մենք միանգամից տեր դարձանք օգտակար բազմաթիվ գրքերի: Արժե հիշատակել, օրինակ, «Գեղափոխական գրադարան» մատենաշարով լույս տեսած գրքույկները, որոնց շարքում՝ 19-րդ դ. վերջի եւ 20-րդի սկզբի հայկական իրականության դարձարձունների, դաշնակցական կուսակցության պատմությունը, Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությանը եւ կարեւորագույն ուրիշ հիմնահարցերի վերաբերող գրքերը, մանավանդ, մյուսխեռաբնակ անվանի հրապարկախոս Լեւոն Մկրտչյանի «Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով եւ ներկայով» մենագրությունը հայերեն, արաբերեն ու եվրոպական լեզուներով, նույն Մկրտչյանի կազմած ու «Հայրենական վկայությունները», հմուտ ուսոջմանասիրող Խաճակ Տեր-Գրիգորյանի կազմած ու խմբագրած «Հոման Դավթյան» ժողովածուի Ա հատորը, որն ամփոփում է հեղինակի թողած գիտական ու հրապարակախոսական ժառանգության մի մասը եւ հիացումի ու զնահատանքի բազմաթիվ խոսքեր արցախցի այդ մեծ երախտավորի մասին:

Ծանոթացանք «Դրոշակ» հանդեսի վերջին տարիների համարներին, եւ դարձյալ չէինք կարող թաքցնել մեր հիացումը նրա հրապարակումներով ընդգրկած բազմապիսի նյութերի, մատուցման ձեւերի, հետեւողականության, հատկապես գիտական բարձր մակարդակի վրա: Խմբագրությունում ասացին՝ այդ համարները, որոնց հանդես մենք անթաքույց հիացում ունեինք, ժամանակին առաքված են եղել մեզ, ինչպես նաեւ հայաստանաբնակ այլ մտավորականների ու գիտական հաստատությունների: Առաքված են եղել, սակայն տեղ չեն հասել: Մենք չենք ստացել, որովհետեւ դեռ կան, գործի գլուխ են գտնվում աչքերը փառակալած խավարամուլներ: Սրանք իրենց բացակա ուղեղով ավելի հեշտ ու վճռաբար են որոշում, թե հայ մտավորականն ինչ պիտի դառնա, ինչից պիտի իրեն հեռու պահի, որպեսզի հանկարծ չխռովվի գաղափարական ճահճի եղկելի անդորրը:

Երբ հրաժեշտ էինք տալիս, նրանք «Տոնեսություն» ասացին եւ վրա բերին նաեւ շարունակությունը «Մինչեւ հանդիպենք Հայրենիքում, Երեւանում»:

Երջանիկ ու թախճոտ նրանց աչքերում չէր կարելի կարդալ այն հավատը, որ ունեին իրենց այդ բաղձանքի իրականացման հանդեպ: Մենք էլ ենք հավատում եւ ամենայն վստահությամբ պատասխանեցինք.

- Տոնեսություն:

Մեր ուղեւորության ամբողջ ընթացքում, Աթենքում հատկապես, շատ համդիպումներ ունեցանք լրագրողների հետ: Բացի մամուլի մեծ ատուխից ու Աթենքի Հասարակական գիտությունների համալսարանում տեղի ունեցած երկու ծավալուն քանակաչափից, Աթենքում ու Նիկոզիայում տեղեկացված թղթակցային ուժերի հետ ունեցած մի շարք հանդիպումներից, մեզ հետ հատուկ

հարցազրույցներ ունեցան նաեւ ուրիշ լրագրողներ հանրահռչակ «Անդի» շաբաթաթերթի աշխատակից Անդրեաս Բիստիսը, ճապոնական օրաթերթի սեփական թղթակցուհի Յասուկո Նակայաման եւ ֆրանս-պրես գործակալության աշխատակցուհի Յանեա Սուրմելին: Այս հանդիպումների ժամանակ մեզ համար գիշար չէր նկատել, որ, բացի այն դեպքերից, երբ հանդես էին գալիս հայ կամ հայեր լրագրողներ, այսինքն՝ իրադրությանն ինչ-որ չափով, թեւ բնագործեն իսկող կամ առանձակի հետաքրքրասիրություն ցուցաբերած մարդիկ, մնալով լրրոլոր պարագաներում մենք ստիպված պետք է լինեիք այսօրվա Հայաստանի, մանավանդ Արցախյան շարժման հիմնահարցերը բացատրել սկսելով պարբերից: Ամտեղակությունը, իսկ մեծ մասամբ սխալ կամ պարզապես միտումնավոր հակահայկական լրատվության արդյունքները հաճախ էին գլուխ քործարացնում մերկացնելով կամ քրի երես հանելով զարմանալիորեն հիմար տի իրականություն. որ մենք Հայաստանի պաշտոնական ու գիտական շրջակափերս, քիչ բան ենք արել, եթե չասենք ոչինչ չենք արել, որպեսզի աշխարհը միջնաբերդ էլ ամբողջ խորությամբ տեսնի, ճանաչի, հասկանա մեր հոգսը. երբ խնդիրները: Նույն դիտողությունը կարելի է ուղղել նաեւ սփյուռքահայ մեր թղթերականներին, Աթենքում ու Նիկոզիայում լույս տեսողներին նույնպես, գոտի լավագույն դեպքում արտատպում, իրենց ընթերցողներին են հասցնում «պի հողվածներն ու կարեւորագույն լրատվական նյութերը, որ հայտնվում են սեր հանրապետության մամուլի էջերում: «Դրոշակի», «Ազատ օրվա» եւ մյուս թղթերականների էջերում հանդիպելով մերոնց այլօրինակ հրապարակումներին, մարդ ինչ-որ չափով գոհանում է, որ նրանց խմբագրությունները գոնե իրենց ընթերցողներին այդքան նյութ են հրամցնում: Իսկ մե՞նք: Մե՞նք, որ մասն ենք իրողությունների, դեպքերի ու փաստերի: նրանց վրա գոյացած տույնության ու լուրերի, մի խոսքով ամեն ինչի ակունքում, մենք ի՞նչ ենք արել, կամ ի՞նչ ենք անում: Մենք ե՞րբ պետք է հոգանք գոնե Սփյուռքի մեր եղբայրակիցներին անհրաժեշտ, նրանց մտահոգող հարցերին պատասխանող, իսկ ընդհանուր առմամբ կողմնորոշող եւ ուղղություն տվող նյութեր տրամադրելու մասին: Սրա համար համապատասխան ուժեր ու հնարավորություններ սուրենք մեր հանրապետության Ակադեմիայում, Սփյուռքահայության հետ յուրյակամության կոմիտեում... էլ չենք խոսում Աթենքյանի, ժուռնալիստների, Կիտլների եւ համանման մյուս միությունների մասին: Ի՞նչ պետք այս բոլոր թղթիկների ուժերը միավորի, ուղղի մեր ազգային կյանքի առաջ կանգնած տունաանհետածգելի հարցերի լուծմանը:

Աթենքի ու Նիկոզիայի մեր բանիմաց ընկերները բանիցս նշեցին, որ Սփյուռքում անհրաժեշտ է ունենալ հայկական լրատվական ընդհանուր գործակալություն, համագգային ձկուն մի մարմին, որը կարողանար միավորել Սփյուռքի բոլոր հայ լրագրողների ուժերը, կատարել նւթատակասլաց աշխատանք Հայրենիքին ու Սփյուռքին շահագրգռող բոլոր խնդիրների ու հիմնադրվող ուղղությամբ: Չվիճարկելով նման մարմնի անհրաժեշտությունը (այն պետք է ունենանք, եթե ցականում ենք մեր խղիղներն իրականացնել ազգային եւ համազգային մակարդակով), մենք համոզված ենք, որ Հայրենիքից պետք է սկսվի առնի այդ գործը, վերջ նշված մարմինների միասնական ջանքերից

պետք է ծնվեն այն լիցքերը, որոնք շարժում են առաջացնելու Ափյուռքում, իսկ վերջինիս միջոցով էլ օտար շրջանակներում: Շատ լավ է, որ Աթենքում Հայկական ժողովրդային շարժման ընկերները սերտ կապեր ունեն օտար կազմակերպությունների, մամուլի, ռադիոյի ու հեռուստատեսության շատ օղակների հետ: Իսկ եթե նրանք ձեռքի տակ ունենային նաև Հայրենիքից ստացված քարոզային մեթոդները կամ արտադրությունը, ապա օտար կազմակերպությունները կարողանային օգտագործել այնպիսի մեթոդներ, որոնք իրենց համար անհնար էր օգտագործել:

Մի խոսքով՝ համազգային միասնական ու նպատակաուղծ գործունեություն պետք է ծավալել: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որ արթնանանք և քափ տանք մեզ: Այդ ամենն իրականացնելու համար մեր հայրենակիցներին առաջարկված համահայկական լրատվական գործակալությունը պետք է ստեղծել, թե՛ գոյություն ունեցող մարմիններից մեկը, ասենք Արմենպրեսը, պիտի ծավալվի և ծավալի համազգային գործունեություն, դա կարելու չէ: Կարելու չէ գործն է, ու պիտի կատարվի, եթե մենք ուզում ենք ապրել իբրև ազգային միաձուլված և կենսունակ մարմին:

Այս խնդրի իրականացման համար պարտադիր է մի այլ խնդիր ես: Մենք զգացումնային ժողովուրդ ենք և շատ է պատահում, որ խանդավառվում, աշխարհով մեկ ենք դառնում անցյալի մի հաջողությունից, որպեսզի արագ էլ լիցքաթափվենք մի այլ փոքրիկ ծախսում: Արցախյան շարժման առաջին ամիսներին սփյուռքահայ, ավելի որոշակի՝ ամերիկահայ մեր հայրենակիցներն իրենց միջավայրում ստեղծված և թե արդեն տիրապետող համերաշխության համահամայնքային միասնության մասին հրաշք պատմություններ էին անում, և մենք էլ չգիտեինք ի՞նչ խոսքերով փառաբանենք մեր արյունակիցներին, որ ահա վերջապես հասկացել են, թե իրենք ի՞նչ արյունակիցներ են և ինչպե՞ս պետք է միաձուլվել, հավաքական ու համերաշխ լինեն՝ մոռացած կուսակցական ամեն տարածայնություն և ազգային միասնությունը խարխուլ ամեն տեսակ անհամերաշխություն:

Հունաստանի ու Կիպրոսի մեր համայնքները տեսնելուց հետո մենք մտածում ենք, թե ամերիկահայ ավետարեթները կամ չափազանցել էին՝ դրական տեղաշարժը ներկայացնելով իբրև սրտապարար մեծ իրողություն, կամ էլ պարզապես այդ իրողության շորշուփները դեռ չեն հասել Միջերկրական ուղիները:

Անցյալ տարի Հայրենիքում բարձր մակարդակով ընդունվեցին մեր նոր պետականության ծննդի (1918 թ. մայիս), Եռագույնի և այլ կարևոր խնդիրների մեծ շարքի վերաբերող որոշումներ, որոնք, թվում էր իրենց միարար ու համաձուլող ազդեցությունը պիտի ունենային Ափյուռքի օջախների վրա: Սակայն, միանգամայն հակառակը, եթե դրանից առաջ մի կերպ իրար էին եկել սփյուռքահայ կազմակերպությունների և գոմե Եղեռնի տարեկից միասին էին նշում, հիմա նրանք ղեկավարները չեն էլ ուզում իրար երես տեսնել: Հայրենիքից ժամանածներն անգամ նրանց մի տեղ հավաքել չեն կարողանում. որպեսզի տեսնեն ինչն է իսկապարհում, որ ազգապահպանության նույն խնդիրն ունեցող կազմակերպություններն ու նրանց հարող հայ մարդիկ լինեն միասին, միավորեն իրենց ջանքերը և առավել հեշտ ու հաջող իրականացնեն իրենց խնդիրը:

Որ անելու է բան էր. որ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց Ապրիլի 28-ը, որպեսզի դաշնակցականներն էլ ծայրները բարձրացնեն. թե՛ տեղում, թե՛ արևմուտքում, ահա այսպես բողոքում են ռամկավարները:

Ինչ, ընդունեց, մենք ենք ասում: Բա չընդունե՞ր, որ հայությունը, շուրջ վեց դար պետականությունից գուրկ, օտարների լծի տակ խղճուկ գոյություն լիտի տալուց հետո, վերջապես թափ տվեց իրեն, մեջքը շտկեց, ստեղծեց իր պետությունը, սկսեց ապրել իբրև ինքնուրույն ու անկախ ժողովուրդ:

Թող այդպես ամեն եւ ոչ թե՛ Սարգսյանի պատերազմը մենք ենք արել, անկախությունը մենք ենք բերել, պետությունը մենք ենք ստեղծել...

Եւ, դուք էլ ասեք, ձեր բերանն ո՞վ է փակում: Եթե գիտեք, որ Սարգսյանի պատերազմը մեր միաձուլված ու միասնական ժողովուրդն է արել: Մանավանդ, որ մեր Սիրունիկ մեկերիցի միջավայր էլ իր հերոսական մասնակցությունն է բերել այդ հեղափոխությանը:

Իսկ այդ եռագույնը:
Եռագույնն ի՞նչ, նրան է՞լ եք դեն: Կամ ա՞յն ինչու խլելու եմ առաջացում:
Ի՞նչ որ եռագույնն ընդունող հանրապետության կառավարությունը կուսակցիոն է եղել, բաղկացած տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներից, անկուսակցականներից և նույնիսկ այլազգիներից:

Հարձակման թափը կոտրվում է, բայց, միեւնոյն է, մարդը չի ուզում խոստովանել, ու գծովածության (չասենք՝ թշնամանքի) համար ոչ մի հիմք չկա:

Իհարկե, հաճախ մեծ դժվարությամբ հաջողվում է և իրար բերել, մի կարևոր տակ հավաքել: Եկեղեցիայում, օրինակ, մարտի 20-ի նշանավոր երեկոյան, Կրուս Գալաթյանի, տիկ. Մահտեսյանի և մի քանի ուրիշ երանգուն գործիչների ջանքերով բաղաճի հայկական բոլոր շրջանների ներկայացուցիչները մի դահլիճ էին հավաքվել՝ Խորհրդային դեպարտամետան աշխատակից, միախառնված ու ժողովուրդ մեն հունով տանելու նախաձեռնողի մեր Անդրանիկ Սարգսյանի և տանը սարքել-բերել էր երկու դրոշմ՝ Խորհրդային Հայաստանի պետական ու եռագույնը: Եվ այդ երեկո երկու դրոշմերը միավորել էին բոլորին: Այդ երեկո տարբեր կազմակերպությունների ու հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ միասին էին: Ոչինչ չէր խանգարում, որպեսզի հարգալից բարոյականությամբ ունկնդրեն Հայրենիքի պատգամաբերների խոսքը, նրանց պատասխաններն իրենց բոլոր ու ամեն տեսակ հարցերին: Ինչպե՞ս սրտաբույլ էին դրանից հետո կազմակերպված ընթրիքը, կենացաժակաճառերը, կոլիոն ու արտասանությունները:

Ի՞նչ երանելի ժամեր էին այդ երեկո:
Բայց մի՞թե այդ երանելին, այդ երեկոյի տրամադրությունը չպետք է տիրական դառնան կիպրոսահայության և առհասարակ հունահայկական շրջաններում:

Յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ մարդու համար անհասկանալի ու անհեղինակ է այն լինի այն իրողությունը, որ Կիպրոսն ու Հունաստանը տարբեր պետու-

թյուններ են: Նույն ժողովուրդը, նույն պատմությունը, աշխարհագրական նույն միջավայրը... Միայն թե ինքնաթիռի մեկ ու կես ժամվա ճանապարհ իրարից հեռու եւ, հավանաբար, շատ կարեւոր հանգամանքներից մեկը. Աթենքից Կիպրոս թռչող ինքնաթիռը վայրեջք է կատարում ոչ թե մայրաքաղաք Նիկոզիայի, այլ ծովափնյա փոքրիկ Լառնակա բաղաթի օդանավակայանում: Որովհետեւ Նիկոզիայի օդանավակայանը մնացել է թուրքերի գրաված մասում: Ի դեպ, այդ մասում է մնացել նաեւ հայկական գլխավոր եկեղեցին. եւ հիմա նախկին հավատացյալ հաճախողները լոկ հեռվից հեռու իրենց հոգեւոր օջախը տեսնելու հնարավորություն ունեն: Շատ ժամանակ չի անցնի, թուրքերը երեւի այն մզկիթ կդարձնեն եւ «իրենց» երկիր այցելած անտեղյակներին կհավատացնեն, թե իրենք են կառուցել սեփական արյուն-քրտինքով եւ մանավանդ սեփական տաղանդով:

Նիկոզիա փոքրիկ մայրաքաղաքում, ասում են, հայերի թիվը երկու հազարից ավել էլ: Բայց նրանք անենուրեք երեւում են, որովհետեւ գործարար մարդիկ են, միշտ շարժման մեջ, քաղաքի կենտրոնի բոլոր բնագավառներում: Շուկա կղջված թաղամասում, ուր առետրական ու արհեստավորական տներն են, փողոցի աջից ու ձախից իրար հետ հայերեն են խոսում, փողոց ելած հային հրավիրում են, հարցուփորձ անում, որեւէ բանով հյուրասիրում, նոր ճանապարհ դնում: Պատահում է հրավիրվող լինում է ոչ համաքաղաքացի, Լառնակայից, Լիմասոլից կամ Ֆամագուստայից, նշանակություն չունի, իրար ճանաչում են, հարգում ու պատվում: Գայեթ են, չէ՞... միայն թե կուսակցական պատկանելությունը տարբեր չլինի: Բայց այս մասին քիչ հետո:

Նիկոզիայի, առհասարակ կիպրոսահայության մեծագույն հպարտությունը Մելքոնյան կրթական հաստատությունն է, որ իր ուսումնական զույգ շինություններով, արտադրական, մարզական լավագույն հարմարություններով մի ամբողջ թաղամաս է զբաղեցնում եւ սրբազան հիշողություններ է արթնացնում յուրաքանչյուր հայի մեջ, որ երբեւէ եղել է այնտեղ: Իսկ ով ուսանել է նաեւ... Մելքոնյանցի լինել, այսինքն՝ Մելքոնյան կրթական հաստատության ավարտաթուղթն ունենալ, դա ինքնին մեծ պատիվ էր ամբողջ սփյուռքահայությանը: Լայն շրջաններում: Գիծա մասանք խունացել է այդ պատիվը, քչացել են ուսանողները, որովհետեւ հայ շատ ծնողներ նախընտրում են իրենց երեխաներին կրթության տալ եվրոպական մեծ կենտրոններում: Սակայն ավանդույթները պահպանելու եւ զարգացնելու համար մեծ ջանքեր են գործադրվում: Ուսումնական գործի կազմակերպիչների մեծ մասն են կազմում Երեւանի ԲՈՒԳ-երի շրջանավարտները, եւ դա մեր սրտերը հպարտությամբ է լցնում: Մելքոնյան ուսումնարանի ներկա տնօրեն Ալվազյանը գոհությամբ է տալիս մեր Գեորգյանի այն շրջանավարտների անունները, որոնք, այսօր բարձր են պահում կրթօջախի պատիվը: Ահա, օրինակ, Մինասը՝ ավարտել է ոչ միայն համալսարանը, այլև նրա ասպիրանտուրան, հաջողությամբ պաշտպանել է թեկնածուական դիսերտացիան: Մինասի տիկին Նազիկն էլ, որ դարձյալ համալսարանի շրջանավարտն է, իրեն հատուկ բանիմացությամբ ու բարեխղճությամբ հաստատության գրադարանի գործերն է վարում:

Եղանք գրադարանում եւ տեսանք մեր հին ու նոր գրականության մի հա-

յուստ հավաքածու, որ հմտությամբ ծառայեցվում է դասախոսների ու ուսանողության սպասարկման գործին:

Գրադարանում կան հնատիպ գրքեր, բացառիկներ, նույնիսկ մեր դարի ուղեցին տասնամյակներին հրատարակվածներ, որոնք դժվար պիտի գտնվեն ուրիշ առավել մեծ ու համբավարող հավաքածուներում: Մելքոնյանում դրանք պահվում են գուրգուրալից հոգածությամբ: Դրանցից մեկի հետ ուզում էինք նստորանալ առավել հանգամանալից, եւ արդեն մեր մտերիմները դարձած էին սան ու Նազիկը խոստացան հյուրանոց հասցնել... Երբ թվում էր, թե մոռացել են խոստումը, մի երեկոյից վերադարձանք եւ հյուրանոցի մեր նախասենյակում գտանք այն գրքի քսերոպատճենի երկու օրինակը:

Կիպրոսյան պայծառ գարնանային մեր օրերն առավել գունագեղ էր դարձնում երեւանյան երիտասարդ մի զույգ, որի հարեւանը լինելու բախտն ունեինք Մելքոնյանի հյուրանոցում: Արա Պապյան՝ Երեւանի համալսարանի շրջանավարտ ու ասպիրանտ, որ դասախոսում է Մելքոնյանում, եւ իր մանկահասակ ակրին Զեփիսիմեն, որ ամուսնու հոգսն է թեթեացնում հեռավոր Միջերկրակապի ավիին: Նրանք ներկա էին Կիպրոսյան մեր բոլոր հանդիպումներին, Արան հույնիսկ հմտորեն գլխավորեց երկու ասուլիս՝ ասես դառնալով Սփյուռքն ու հայրենիքն իրար կապող մի հրաշալի օղակ: Իսկ հանդիպումներից ազատ պահերին, որ հավաքեալ էին լինում, Պապյան ընտանեկան հարկի տակ վայելում էինք Երեւանում թողած մեր հարազատների կարոտն ու գործառնքը: Կրանց մոտ ու նրանց միջոցով էինք շփվում, գործնական քայլեր կատարում կիկոզիայի մեր շատ հայրենակիցների հետ, ինչպես տեղի հայկական ռադիո-կայանի գրական բաժնի խմբագիր Վիդեւան, Կիպրոսի կառավարական գրասենյակի ռարգմանիչ, Թուրքիային վերաբերող սկզբնաղբյուր Նյութերի քաջատեղուկ Մանուկ Յուլգուզյանը եւ ուրիշներ:

Ի՞նչ ասել կուզի, մենք շատ էինք ուրախ, ու երեւանը Սփյուռքի այս փոքրիկ սրտի պես զգայուն ու մշտատրոսի համայնքին է ներկայացված Արայի ու Կի Զեփիսիմենի, Անդրանիկի ու իր Իրինայի պես բարեկիրթ մարդկանցով:

Երկու գաղութում էլ կան գործարար շատ մարդիկ, որոնք երազում են իրական ու անմիջական, երկուստեք շահութաբեր կապեր ունենալ խորհրդային կոլլաստանի հետ, այս բնագավառում նույնիսկ պատրաստ են գոհողություն ավելի: Սակայն, ինչպես առաջներում, այժմ էլ նմանապես, նրանց առաջ դեռելու վրակ են ճանապարհները: Գայաստանի տնտեսական ինքնուրույնությունն սուլահովելուն ուղղված վճռական քայլերի բացակայությունն ի չիք է դարձնում սուրբիսի մի կապի ծրագիրը:

Նիկոզիայի Ապոլլոն փողոցի վրա է գտնվում գորգերի առետրի «Գույունջրան» նշանավոր վաճառատունը: Մենք եղանք այնտեղ, զորոցեցինք Գույունջրան եղբայրների հետ, որոնք ցավով պատմեցին, թե ինչպես իրենք մի քանի տեղում փորձել են անմիջական կապ հաստատել Գայաստանի գորգագործության տնօրենների հետ, հայկական գորգեր ստանալ ակունքից եւ դրանք վաճառքի հանել այն սիրով ու նվիրվածությամբ, որ հատուկ է սփյուռքահայ գործարար մարդկանց: Սակայն միշտ էլ իրենց պատասխանել են, թե հայկական գորգեր կարող են ստանալ միայն Մոսկվայի միջոցով, խորհրդային մյուս հան-

րապետությունների հետ միասին: Մոսկվայում նրանց տվել են նաև բոլոր հանրապետություններում արտադրվող գորգերի մի ալյում-ցուցակ, որով իրենք պարտավոր են առաջնորդվել: Այսինքն՝ նայեք այդ բոլորը եւ ընտրեք, ինչ որ դրանց մեջ կհավանեք:

Մենք նայեցինք այդ ալյում-ցուցակը՝ վերնագրված «Современные ковры рязиою рачоты», տպագրված Մոսկվայում, անթվական, անհեղինակ, եւ մնացինք շվար: Այնտեղ «արդիբեջանական» պիտակի տակ են առնված մեր խաչանախշ գորգերը, որոնք ունեն «Ղազախ-Ղարաբաղ» ընդհանուր անունը: Եվ «հայկականի» տակ էլ թվարկում ու ցուցադրվում են «Շիրվան», «Ղուբա-Շիրվան», «Ղազախ», «Ղազախ-Ղարաբաղ» շիլաշփոթի տակ առնված գորգեր, որոնց մեջ դժվար է գտնել մեր ազգային արվեստի բազմադարյան փառահեղ առանձնահատկությունների դրոշմը:

Ղե, փորձեք դրանից գուլիս հանել եւ գտնել մեր ազգի ձեռքով գործված այն գորգերը, որոնց մասին հիացումով խոսում էին արեւելքն ու արեւմուտքը դեռեւս վաղ միջնադարում:

Այսպես գանգատվում է ավագ Գույունջյանը: Եվ մենք փորձում ենք հուսադրության խոսքեր ասել, իբր, ահա մեր հանրապետությունում տնտեսական ինքնուրույնություն, տեղական նախաձեռնությունները խրախուսելու հնարավորություններ են ստեղծվում. շուտով հնարավոր պիտի լինի սեփական դեմքով, սեփական ձիրքի դրսևորումներով երեւալ աշխարհին. ելնել ներքին ու արտաքին շուկաները:

Գույունջյանները բարի ժպտում են, այսինքն՝ կապրենք, կտեսնենք, բայց ավելի ստույգ՝ երանի՜ այն օրվան:

Համանման ցավ ունեն նաեւ մեծահարուստ գործատեր, Կիպրոսի կառավարության անդամ Արամ Գալաշյանը: Նա էլ պատմեց, որ կենցաղային սպիտակաղեմի իր առետրի մեծ սպասարկողներից մեկն է հորհրդային Միության արտաքին առետրի մարմինը: Ինքը հետաքրքրվել-պարզել է, որ ստացվող սպիտակեղենի մասն արտադրվում է Երեւանում: Փորձել է առանց միջնորդության կապվել Երեւանի հետ, արտադրողներին ներկայացնել իր պահանջներն ու ցանկությունները... Եվ պարզվել է, որ այս էլ չի կարելի...

Իսկ մենք ինչպե՞ս իրար հետ կհամաձայնեինք մեր պահանջներն ու ծրագրերը, փոխապատկանության ի՞նչ մթնոլորտ կստեղծեինք,- երազում է ոչ մի պարագայում խանդավառությունը չկորցնող Գալաշյանը: Ես գիտեմ, թե ինձ հետաքրքրող բնագավառի տեխնիկական ու կազմակերպչական ինչպիսի վիճակ է հայրենիքում: Միջնորդ օղակ կդառնայինք, աշխարհի ամենաառաջնակարգ արտադրողների գործն ու փորձը կհասցնեինք Հայրենիք, եւ Հայաստանի անունն աշխարհի չորս ծագերում կինջեր, կլողար: Աշխարհը մեզ կճանաչեր ու միայն մեր ողբերգությանը, այլեւ մեր համբավավոր աշխատատիրության ու տաղանդի փառավոր արդյունքներով:

Աթենքում ռաժկավար ազատական կուսակցության ներկայացուցիչ հասցատրյանը պատմել էր, որ իր բարեկամ մեծահարուստներից մեկը նպատակ ուներ որեւէ գործալուստ կառուցել Հայրենիքում: Չհաջողվեց: Հետո էլ միակ ժամանակորդ աղջկան աղաչանք-պաղատանք արեց, որ սա ամուսնանա հայ երի-

տուսարդի հետ, որպեսզի տասնամյակների տառապանքներով դիզած իր կարստությունը հայի մնա, որ գուցե թե հետո այն հայրենիք փոխադրելու մի լույս ծագի... Աղջիկն ամուսնացավ օտարի հետ, եւ խեղճ մեծահարուստն ուրիշ ճար չիմացավ, քան ինքնասպան լինելը:

Հանդիպումներին մարդկանց խանդավառում էին Հայաստանի նոր տնտեսական կարգին վերաբերող խոսքերը, բայց հատկապես տեղեկությունն այն ութիվ, որ մեր Գերագույն հորհրդի առաջիկա նստաշրջաններից մեկում հետքավտի գնա երկթաղաքացիության օրենք ընդունելու վերաբերյալ՝ Եթե այդպիսի օրենք ընդունվի (մաղթենք, որ այն անպայման ու արագ ընդունվի)՝ առաւիտիւրըքահայն իրավունք կունենա լինելու նաև հորհրդային Հայաստանի բողաքացի, լծվելու նրա տնտեսական ու մշակութային զարգացման դժվար, բայց երախտալից գործին:

Երբ Կիպրոսի կառավարության անդամ Արամ Գալաշյանը հայտնեց, որ իր հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Վաստս Լիսարիդիսի հետ պետք է խանդակենք, մենք զարնացանք, որ իրենց ընտրությունների նախօրյակի խոսինխոսում իրադրության մեջ այդ բարձր պաշտոնյան ժամանակ է գտնում ուրախ ոչ պարտադիր մի հանդիպման համար: Մարտի 22-ի ժամը 1-ին մեզ առաջնորդեցին պառլամենտի շենք, եւ այստեղ էլ հայտնվեց երկրորդ անակնկալը. պառլամենտի քարտուղարը հայ է տիկին Սելինեն: Նա մեզ ընդունեց հարազատի ջերմությամբ եւ, մեթենաներ նստեցնելով, տարավ նախագահի սեփական առանձնատունը, որ գտնվում է Եփկոզիայի արվարձանում:

Փոքրիկ բարեկարգ պարտեզի կենտրոնում փոքրիկ ու համեստ մի առանձնատուն, ու կվայելէր մեր հանրապետության նորաթուխ ամառանոցավարին, սուրբ, Ջրվեժում կամ Լուսակերտի մոտերքը:

Միջահասակ, տարիքոտ ու գիրուկ տանտերը, դոմերի մոտ ջերմորեն ընկունելով, մեզ ներս հրավիրեց:

Ուռաջին հարկի նեղլիկ, բայց ծաշակով կահավորված սրահում դեռ չէինք տնտեսել, որ տիկին Սելինենի կարգադրությամբ որտեղից որտեղ հայտնվեց տնտեսկարիչը եւ մեզ հարմար դասավորվելով փափուկ բազկաթոռների յոստակորակի վրա, լուսանկարեց մի բանի անգամ եւ ինչպես հայտնվել էր, սլուպե էլ անհետացավ:

Ուկա բարձրապաշտոն տանտիրոջ ուտելու եւ ըմպելու առաջարկությունը մերժելով կանգ առանք զովացուցիչ ըմպելիքի վրա եւ անցանք սրահից:

Ս Գալաշյանը ներկայացրեց հյուրերին, բացատրեց ուղևորության մատուցումները: Հր. Սիմոնյանը խոսեց առանձնապես կանգ առնելով հայ եւ հույն հեղափոխողների բախտակցության, պատմական փոխհարաբերությունների, անավանդ մշակութային հիմնավորք առնչությունների վրա: Շնորհակալությունը մշեց վերջին տարիների աղերսները: Հայաստանի մեծ երկրաշարժի լուրի առնելուն պես Կիպրոսի բազմաթիվ ու բազմաթիվ հույներ, հանրապետության պրեզիդենտի գլխավորությամբ, ներկայացրել են բուժական հաստա-

տություններ եւ իրենց արյունը տվել մեր ազգի արնաքան հատվածի կյանքը վերականգնելու համար...

- Արյանը հաստատված բարեկամությունը սրբազան է եւ անհունորեն պարտավորեցնող...

Յետո հանգիստ ու ցածրածայն խոսում է նախագահը՝ շեշտելով հատկապես մեր երկու ժողովուրդների հոգեհարազատությունը, որ արդյունք է ոչ միայն պատմական հին ու նոր կայերի, այլեւ նույն ճակատագրի. վերջին ավելի քան հինգ դարերի ամբողջ ընթացքում մեր երկու ազգերի բոլոր դժբախտությունների պատճառը նույն թշնամին է եղել: Եվ այսօր էլ երբ ռադիոյի կամ հեռատեսիլի հաղորդումներից որեւէ տխուր նորություն ենք իմանում ձեր Ղարաբաղի մասին, ցավագործն մտածում ենք, թե, ահա, նոր ժամանակներ են, պետությունների նոր փոխհարաբերությունների, միջազգային ու ազգամիջյան նոր մտածողության ժամանակաշրջան, սակայն ձեր ժողովրդի մի հատվածի վրա ծանրացած է հին ու դաժան իրականությունը: Եվ անշուշտ, պիտի հուսալ, որ այնտեղ արդեն արդար է:

- Համեմատական անդորր, - այս էլ Բ. Ուլուբաբյանն է: - Իսկ դուք ճանաչում եք հակառակորդին եւ հանդգնած էլ կլինեք, որ նա ամենուր նույնն է. հանգիստ չպիտի տա:

Նախագահը գլխով է անում ու դառը ժպտում:
- Այո, դժբախտաբար, նա ամեն տեղ նույնն է: Մենք այդ մեր մաշկի վրա, մեր մարմնի բոլոր բջիջներով ենք զգում...

Նախագահը հաղորդում է, որ իր կառավարությունն ու ժողովուրդն այս տարի ապրիլի 24-ին կիպրոսահայության հետ միասին դուրս կգան ցույցի եւ ամենաբարձր մակարդակով կնշեն հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության 75-ամյակը:

- Իսկ այդպիսի որոշում ընդունված է կառավարության կողմից:

Այս օրերին կընդունվի, - պատասխանում է նախագահը: - Այն պատրաստված է արդեն: Այս հարցում մենք միասնական ենք...

Ապա զրույցն ավելի մտերմիկ է դառնում: Նախագահը խոստովանում է իր առանձնահատուկ վերաբերմունքը հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի ու բարոյական արժանավորությունների վերաբերմամբ: Ասում է «Կիպրոսում քիչ հայեր կան, սակայն եղած բոլորն էլ այս երկրի արժանավոր քաղաքացիներն են, նրա գարգացմանն ու բարգավաճմանը վեհամծնորեն նվիրված մարդիկ, որոնք մենք համարում ենք մեր եղբայրները»: Թվարկում է իր ճանաչած լավագույններին եւ, երբ հասնում է «ընկեր Արամին», նրա թարգմանիչ Արամը հանեստորեն լռում է:

- Այս տարի ես Խորհրդային Միություն պիտի այցելեմ, - ուրախացած նշում է նախագահը: - Երեւի բախտ կվիճակվի լինել նաեւ Հայաստանում, որն իմ վաղուցվա երազանքն է: - Յետո հայացքը դարձնելով տիկին Մելինեին ժպտում է, - խոստացել եմ իմ քարտուղարուհուն եւս բերել, որ տեսնի, թե ինքն ինչ երկրի գավակ է... Յետո էլ հայտնի է, չէ՞, որ գործը քարտուղարներն են կատարում, իսկ հրապարակում երեսում են նախագահները:

Կիպրոսի Լառնակա քաղաքի օդանավակայանում մեզ դիմավորող առաջին հայը վերը հիշած Գալայջան Արամն էր եղել մարդամտ, կենսալից ու մշտագվարթ մի մարդ, որ այնուհետեւ հինգ օր շարունակ, մինչեւ այդ հրաշալի երկրին հրաժեշտ տալը, համարյա միշտ մեզ հետ էր լինելու, դառնալու էր մեր Խնդիպումների կազմակերպիչն ու ոգին:

Նիշտ է, առաջին օրը, հենց օդանավակայանից դուրս գալուն պես մենք պիտի բաժանվեինք պարոն Արամից: Ասաց անհետածզելի գործ ունի եւ մի քանի մտնով մեզ ազատ է ձգելու: Նիկոզիայի ճանապարհին մեզ ուղեկցողները բարոտրեցին, որ Գալայջանը Կիպրոսի կառավարության անդամ է, դեպուտատ եւ, սեփական առեւտրական ու տնտեսական զանազան գործերը գլխավորելու հետ միասին, հմտությամբ կատարում է դեպուտատական պարտականությունները կառավարությանը ներկայացնելով եւ լուծելով հիմնականում հայկական համայնքին վերաբերել ամեն տեսակ մեծ ու փոքր հարցեր:

Յետո մենք առիթներ ունեցանք համոզվելու, որ Գալայջանն իսկապես հեղինակավոր ներկայացուցիչն է կիպրոսահայության, բայց եւ օրինակելի ուվանդապահը մեր այն բարերական խավի, որի մասին այս օր մենք, դժուրությամբ, չենք ասել մեր համազգային հարգանքի ու երախտագիտության խոսքը:

Մելքոնյանի աշխատակիցները պատմում էին, որ Գալայջանը կրթարանին նեո օգնություն է ցույց տալիս ոչ միայն իբրեւ կառավարության անդամ եւ ձեռնարկը մարդ, որի հետ հաշվի են նստում քաղաքի վարչության տարբեր օղակներում, այլեւ իբրեւ բարերար, որի անհատական միջոցներն են ծախսվել նոր ինություններ կառուցելիս, դրանց կահավորության համար ամենազանազան կրթիքը հայթայթելու համար:

- Իսկ դուք գիտե՞ք, որ նա կիպրոսահայության համար ծերանոց է ստեղծել եւ այն պահում է իր իսկ միջոցներով, - նրա բարեգործությունները թվարկելիս այս էլ ավելացրեց մեր Արա Պապյանը:

Եվ հրաժեշտի օրվա ավարտին մենք ինքներս խնդրեցինք, որ Գալայջանը մեզ ծերանոց տանի: Գնացինք: Ասեց, դա այնքան էլ հեռու չէր Մելքոնյանից: Կամարյա նույն թաղում, մշտադալար ծառերի ու փլերի հարեւանությամբ, միտհարկ, բավական բծախնդիր ճաշակով կառուցված տուն, որի ճակատին գրված է «Գալայջանի հանգստյան տուն»: «Հանգստյան տուն» եւ ոչ թե «ծերանոց», որ ճնշող բառ է, պարզապես հուսահատեցնող:

Երեւակայելի բոլոր հարմարություններն ունեցող սենյակները մեկ կամ երկու տեղանոց են: Հանգստագողները, շուրջ երեք տասնյակ տղամարդ ու կին, տոսնում են ամենաուշադիր խնամք, բժշկական օգնություն, ունեն կուլտուրայան հանգիստն անցկացնելու բոլոր պայմանները: Իսկ Պարսկաստանից եկած ութսուներեքամյա մանրանկարիչ Սարտիրոս Գուրգենյանի համար ոտնոձված է ամենայն հարմարություն, որպեսզի այդ շնորհաշատ ծերունին մեր միջնադարյան տաղերգության գոհարները ծաղկագարդի, Քուչակի, Սալպ-Նովայի ու մյուս մեծերի թեմաներով մանրանկարներ հյուսի ի պահ ժամանակակիցների ու հետմորդների:

Հանգստագողների ծնողական գործվանքն ու գորգուրանքը մեր աչքերի առաջ վայելող Արամը երեւի թե երջանիկ էր բազմապատիկ, բան մարդ կարող է երջանիկ լինել միայն իր սեփական ծնողներին հանդիպելիս: Իրենց մեջ շինծու կամ պատեհապատշաճ ոչինչ չունենալով, Արամի ու այս **ծնողների** խոսքերը, գորգուրանքը, փաղաքշանքը այնքա և ջերմ էին, այնքա և սրտագին, որ մենք կանգնել, զմայլված դիտում էինք, եւ թվում էր, թե գտել ենք աշխարհի մեծագույն երջանկությունը, այն, որ մարդ, պարզեւելով ուրիշներին, ետ է ստանում բազմապատկված, եւ այն, որ անցյալ դժվար ճանփաններին կորցրած լինելով գառաձայլ տարիքում վերստին գտնում է մեկ ուրիշի մեջ, գտնում է ու վայելում ինքնամոռաց արեքցունով:

Բաժանվում էինք այդ գարնանալի, այդ սրտապարար հաստատությունից և չգիտեմք էլ ինչ կարելի է անել, մարդ էլ ինչու վարող է իմաստավորել ի գոյությունը, ապրած կյանքն ու կուտակած հարստությունը: Եվ կարծես հենց ինքնաբերաբար ծնված ու մեզ զբաղեցնող այս հարցին պատասխանելով Գալայջանը ցածրաձայն մեզ ասաց.

- Մի նախագիծ ունեն, այ այնտեղ, տան կողքի այն այգում պիտի կառուցեմ մի փոքրիկ եկեղեցի, որպեսզի մեր հոգնած մամիկներն ու պապիկները սուրբ տուն հաճախելու համար այլեւս նեղություն չքաշեն: Արդեն նախագիծը պատրաստ է, գիտե՛ք, շուտով շինարարությունը կսկսենք...

Դեմքին ինքնահատուկ երանության ժպիտ կար, իսկ աչքերը խոնավ էին ու իրենց մեջ արտացոլում էին այդ ժպիտի մեծ երջանկությունը, վաստակած երջանկությունը:

Վերջին օրն էր այդ, երկչաբայա մեր ծանրաբեռ ուղեւորության ավարտը: Ամբոս մտորում էին երկու շարաթում ապրած մեր մեծ կյանքի, տեսածների, լսածների, ամեն-ամեն ինչի մասին: Չգիտեինք թողե՞լ ենք հիշողության արժանի որել է բան: Սակայն մեզ հետ էին առել մի նոր ու մեծ աշխարհ, որի բնակիչներն Աթենքի ու Կիպրոսի մեր նոր բարեկամներն են. որոնք այդ չնաշխարհիկ (ավելի միշտ հունաշխարհիկ) հրաշք միջավայրում ամեն ինչ անում են հույ մնալու, լա վ հայ մնալու, սեփական ազգի առաջ հպարտ կանգնելու որդիական իրավունքը միշտ անաղարտ ունենալու համար:

Աթենքում առաջին օրերին Գալֆակյան վարժարան էին գնացել, տնօրեն Չավեն Գ. Գրիգորյանը հպարտությամբ ցույց էր տալիս իր սաների հայությունը: Իսկ նրա գլխավերելը պատից խոսում էր իմաստուն մի պատգամ.

«Եթե ես անեմ իմ կարելիս.

Եթե դու անես քո կարելիդ,

Պիտի հաջողիմք անկարելին»:

Ահա այս գիտակցությունն է, որ անխաթար է պահում հունահայության կյանքը: Եվ մենք Լատնակայից օդ բարձրանալիս, ինչպես եւ նրանից հետո միշտ ու անդադրում մաղթում ենք, որ այն մնա անմար ու անմեռ: Չէ՞ որ մեր համազգային պարտքն է, պարզապես մեր գոյության հիմքն ու նախապայմանն է միշտ եւ ամենուրեք հաջողեցնել անկարելին:

ԱԶԳԻ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՉԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

Ընդունված է ասել, թե մենք պատմական ժողովուրդ ենք եւ սա այնպես ենք հուսկանում, թե հին պատմություն ունենք:

Ես կարծում եմ՝ հարկ է հասկանալ նաեւ, որ մենք այն ժողովուրդն ենք, ույին պահել է իր պատմությունը: Դժվար է եղել մեր բազմադարյան կյանքը, անկուններով ու կործանումներով հարուստ: Հաճախ թվացել է, թե սպառվել են բոլոր ուժերն ու հետագա գոյության բոլոր հիմքերը: Սակայն ամեն անգամ օգուտը եւ հասել մեր պատմության վերհուշը, այսինքն՝ անցած ճանապարհի կտոր, եւ օգնել է, որպեսզի մենք հավաքենք մեր վերջին ուժերը, դիմակայենք անեն տեսակ դժվարություններին եւ ապրենք, շարունակենք պատմական մեր ուռաքելությունը: Հիշենք հինգերորդ դարը, երբ կորցրել էինք Մեծ Հայքի մի-ուսույն թագավորությունը եւ երկու ծավալապաշտ հարեւանների՝ Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի աշխարհակուլ երախների մեջ դատապարտված էինք ստեղծված: Երկուսն էլ անհանդուժող բշմամիս էին մեր հավատի, մեր լեզվի, մեր սուգային մշակույթի եւ ամեն տեսակ ինքնության ու ինքնուրույնության: Կրունք երեւի իրենց համար արդեն մեզ գերեզման էին դրել եւ պատրաստ ունեին մեր ոչ միայն քաղաքական, այլեւ ազգային ու մշակութային կյանքի դանձուկանը:

Սակայն Մետրոպ Մաշտոցի համճարով ստեղծված հայերեն գիրն արդեն կիրք էր դարձել հինգերորդ դարի մեր անօրինակ հզոր մշակույթի համար: Մեր սուգը մի բանի տասնանյակի ընթացքում իր մշակութային կյանքը հասցրել էր այլևայնի մակարդակի, որն ուրիշ ազգերի հաջողվում է դարերի կամ գոնե մեկ հազարամյակի ընթացքում: Եվ ստեղծված այդ ոսկեդարը պիտի փակեր Սովետախորենացին՝ մեծագույն միջնադարյան մեր մտածողների շարքում, ամենուրափ ու ամենահեռատես քաղաքագետը, նա, որ անխափ ուղեցույց պիտի լիար միջնադարյան խավարի թագավորության մեջ, կործանարար հեղեղների սիլով բայրող իր ազգին:

Մովսես Խորենացին ստեղծեց իր ժողովրդի առաջին ամբողջական պատմությունը՝ սկսած վաղմջական ժամանակներից, մինչեւ 5-րդ դարի կեսը ցույց տվեց, որ թեպետեւ հարեւան տիեզերակուլ տերությունների համեմատությամբ փոքր անու ենք, բայց մենք էլ կատարել ենք հիշատակության եւ հպարտության արժանի գործեր: Նա վերականգնեց ու ոգեկոչեց մեր անցյալի բոլոր արժանավորների մեծագործությունները: Հիշեցեք նախահայր Հայկի ազատասիրական ոգորումը: Նա կործանեց բռնակալ Բելին եւ իր հետնորդներին կտակեց Կրկի չինգանովել բռնությամբ, կամ բռնակալի դեմ կռվելով մեռնել, կամ էլ սուրել ազատ եւ ինքնիշխան: Հիշեցեք Խորենացու ոգեկոչած մեր առաջին յուրավոր Արամի բաջությունները: Այդ նա էր, որ իր թագավորական մականի սուր առավ բոլոր հայաբնակ մարզերը, ամրացրեց երկիրը եւ «լավ էր համառուն մեռնել հայրենիքի համար», բան տեսնել, թե ինչպես օտարները ոտնափոխ են անում մեր պատիվն ու անկախությունը:

Խորենացու պատմության մեջ մեկը մյուսի ետեւից բարձրանում, անմահա-

նում են Ածծն Տիգրանն ու Արտաշեսը, մեր թագավորական ու նախարարական տները: Մեր հիմունքին առասպելներն ու զրույցները, ժողովրդական խրախուսանքի, բնության գովքի, աշխարհի գեղեցկությունների մասին հյուսած երգերն ու բանաստեղծությունները վեր հանվելով ավանդվեցին հետագա դարերին ու սերունդներին: Այս բոլորով մեր մեծ պատմիչն ու իրական մարգարեն ազգին սովորեցնում էր հայարտություն ապրած գեղեցիկ ու ինքնավայել կենսագրության համար, ցույց էր տալիս, թե ինչպես պիտի ապրեն այդ հայարտության տեր ազգի զավակները:

Բայց որովհետև մեր Պատմահայրը վիթխարի մտածող էր, իր ժամանակից շատ բարձր եւ ապագա դարերը մտքի թռիչքով ուղքի տակ առած հեռատես մարդ, որովհետև գիտեր, որ միայն հայարտությամբ ապրել չի լինի, նա ազգին տվեց նաև իր քերականություններին ու ցավերին զգաստորեն նայող հայացք, իր ուժերն ու հնարավորությունները սթափ հայացքով գնահատելու կարողություն: Պատմության բազմաթիվ էջերում, նրա ամբողջությունն ամփոփող հռչակավոր «Ողբում» Պատմահայրը բազմախնուս բժշկի նման մատը դնում է մեր ժողովրդի ազգային կյանքի ցավոտ կետերի վրա եւ կոչում է ինքնաբուժման, ինքնամարման. ինքնագտնան:

Մեր արեւմտահայ պատմաբաններից մեկը շատ դիպուկ բնութագրել է Պատմահայրը հորեմնացու դերը մեր բազմադարյան կենսագրության մեջ: Ասում է. Մովսես հորեմնացին հայ ժողովրդից հայ ազգը ծուլեց՝ րստ իր մտքի կաղապարի:

Եվ ազգորեն կազմակերպվեց մեր հանրությունը, որ պետք է հաղթահարեր հաջորդ դարերի աղետները:

Հաջորդ դարերում մեր ազգի առաջ այլևս չբարձրացա՞վ լինել-չլինելու հարցը: Շատ անգամ բարձրացավ: Այդ շատ անգամներից յուրաքանչյուրն էլ լուծվեց լինել-ապրելու, գոյատևելու հաշվին, որովհետև մեր ժողովուրդն ուղեցույց ուներ իր պատմությունը...

Այդ շատ անգամներից հիշենք մեկը, որ մեծագույն ուսուցիչներից ու կանխատես ռահվիրաններից մեկի՝ Խաչատուր Աբովյանի ժամանակն էր: 19-րդ դարի սկիզբը, երբ հայոց համար ամենաանողոր զաժանությամբ բարձրացել էր լինել-չլինելու հարցը, ինչպես նաև՝ եթե լինելու, ապա ում հետ եւ ինչպես: Եվ այստեղ նորից ու որեորդ անգամ դրոշի վրա է բարձրանում մեր պատմությունը, ռգեկոչվում են մեր անցյալ փառքերը: Հիշենք Աբովյանի զգաստ ու հպարտ ծայրը. «Անօրեն, Լո՞ւմ ես սպանում, չե՞ս տեսնում, որ առաջիկ...»: Ապա, «Մասիսն առաջիս է կանգնում միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ինչ աշխարհի ծնունդ են... Եվրոպա թե Ասիա, ինձ անդադար ծեն են տալիս, թե Հայկու զավակն են ես...»:

Զի կարելի կարծել, թե պատմության դերը մնացել է պատմության մեջ եւ այն այլևս անելիք չունի ոչ այսօր, ոչ վաղը, ոչ էլ հեռու կամ մոտիկ ապագաներում...

Սովետական կարգերի առաջին տարիներին լայն տարածում էր գտել այն մոլոր մտայնությունը, թե անցյալը միայն ավերումի ու մոռացության պիտի տալ, ինչքան շատ եւ ինչքան լավ բաներ ավերվեցին. պատմական ու մշակու-

յալին հուշարձաններ, պատկերացումներ... Կարծում էին՝ նորն անցյալի ավերակների վրա պիտի կանգնեցնել եւ ուրիշ ոչ մի տեղ: Հիշո՞ւմ եք քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: Այդ իրողությունը պատմող Ազաթանգեղոսը ներկայացրել էր ավերածությունների, համատարած կործանումի մի գարիուրելի պատկեր...

Նոր օրերի մեր մեծ ռահվիրան՝ Եղիշե Զարենցը, իր «Երկիր Նայիրի» վեպում համարյա ազաթանգեղոսյան սողոմ-գոմորի մի պատկեր է ներկայացրել, նուածելով, որ մեր անցյալը, որպիսիք՝ մեր պատմությունը, մի մեռել է, որը, ինչպես էլ թանկ, պետք է թաղել, որպեսզի նրա գերեզմանի վրա, նրանից կտրված ու մեկուսի հառնի նոր օրերի կյանքը: Շատ չանցած ինքը՝ Զարենցը հասկացավ այս մտայնության կործանարար նշանակությունը եւ խորենացիական պայծառատեսությամբ փարեց մեր պատմության լուսավոր կետերին, մեր ազգի ազգ դարձրած ու պահող արժեքներին: Եվ այս պայծառատեսությունից ծնվեցին «Գիրք Ճանապարհին» ու մյուս հրաշալիքները:

Իսկ այսօ՞ր ինչպես, փոխվե՞լ են չափերն ու չափանիշները, ուրի՞շ տեսակ պիտի ապրել, կամ ինչպես էին, անցյալներում կասեին՝ ուրիշ աստվածների՝ պիտի երկրպագել: Բնավ: Ամեն մի ժողովուրդ գալիս է ինչ որ տեղից, անցել է պատմական իր ճանապարհը, ունի մշակութային իր ծեն ու կերպը: Նա չպետք է մոռանա այս բոլորը: Մոռացությունը մահ է:

Պատահակա՞ն է, որ նոր վերելքի ճանապարհը բռնած ազգերի գրականություններն այնպես անուր են կառչում իրենց ակունքներին ու արմատներին: Ուր ժամանակի ամենակատարյալ գրողներից մեկը՝ Զինգիզ Այսմատովը, իր լուրը վիպակներով, հատկապես վերջին վեպով, շատ բաներ է ասում եւ այդ աստ բանի մեջ՝ մի հիմնական, առանցքային բան, որ նրա ստեղծագործության ողբաշարն է: Ասում է՝ ազգային ամեն մի հանրություն այնքան կենդանի կմնա, որքան կապված կմնա իր արմատին, իր լեզվին, իր երգին, ավանդություններին, իր հոգու գույնին:

Եվ ինչո՞ւ միայն Զինգիզ Այսմատովը, իսկ սովետական մյուս ազգերի նշանավոր եւ իսկական մեծ գրողներ՝ Իսկ արտասահմանյան ազգերի մեծերը: Մյուս աշխարհը հիացած է վերածնվող լատինա-ամերիկյան ազգերի գրական արտաբայելելով: Իսկ ի՞նչ է այդ առաջաբայելելի իմաստը: Ի՞նչ են ասում այդ բայելի հեղինակները: Այն, որ վերածնված եւ առաջ գնացող ամեն մի ազգ իսկուպես առաջ կգնա, իսկապես կգարգանա ու աշխարհին իր խոսքը կասի՝ միտքի եւ միայն իր արմատների վրա բարձրացած, իր սեփական խոսքին ու գույ-նին, իր ազգային կերպարին հարազատ մնալով:

ԱՐՅԱՒՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՍԿԶԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արցախ-Ղարաբաղյան հարցը, Լեռնային Ղարաբաղը եւ նրա շուրջ ստեղծված քաղաքական վիճակը...

Այս հիմա է, որ ամբողջ երկրով մեկ, բայց նաեւ ամբողջ աշխարհում սույն բառակապակցությունները, նույնիսկ մեկ Արցախ կամ Ղարաբաղ անունը ունենողի ականջին կամ հայացքին հասնելով՝ հրահրում են բուռն ապրումներ, հիշեցնում հայության մի հատվածի ազգային ազատագրական շարժումը, որը, սկիզբ առնելով Ադրբեջանի բռնակալության տնօրինությանը հանձնված Լեռնային Ղարաբաղում, ամնիջապես ոտքի հանեց ամբողջ հայ ժողովրդին հայրենիքում ու Սփյուռքում, մտավ բախտակից ազգերի ու ազգությունների սրտերը՝ իրեն ազգային զարթոնքի ու պահանջատիրության անհաղթահարելի գրգիռ եւ ճնշող մեծերին էլ հասկացրեց, որ խեղդված, նույնիսկ մահացու վիրավորված ազգային զգացումը երբեք էլ չի մահանում. այլ ընդերքում հատուկապես ամպայման պոռթկում է, որպեսզի հաստատի իր հզոր տիրապետությունը:

Իսկ մեր հարեւան ու առաջին հակառակորդը Ադրբեջանը, թերթերի հաղորդման համաձայն, ոչ միայն կատարել է այս գաւրման զինակոչի պլանը, այլ էլ 4 հազար պատանիների էլ արտապլանային ուղարկել է ցամաքային ու ծովային ծառայության ուսումնարանները (ՓԱ, հուլիսի 13): Ոչ միայն բանակ է մայնապատրաստում, այլեւ իր սեփական ազգային իրամասնատարությունը:

Տնտեսական հզորության մասին մտածելն իսկ անհարմար է, որովհետեւ մեր հանրապետությունը նույնիսկ միջոցներ չունի հանրաքվեի ծախսերը հոգալու համար. եւ «Գթասրտություն» բարեգործական ընկերության ղեկավարն էր, որ փոստացավ այդ ծախսերը կատարել իրեն վստահված միջոցներից. Այն միջոցներից, որոնք հավաքվել են օգնության կարոտ, անճար մարդկանց համար:

Եվ ահա անճարների համար հավաքված միջոցներով հանրաքվեի են տանում, հետո էլ սպառնազին հայտարարում են. «Եթե սեպտեմբերի 21-ին հայ ժողովուրդը ոչ ասաց անկախության մեր հռչակած եղանակին, ուրեմն կնշանակի են անարժան ազգ է, ապրելու իրավունք չունի»:

Տեսնո՞ւմ եք՝ ուր են հասել անմահ թունամայրանի հերոսները, որ հիմա էլ իրենց իրավունքն են համարում վճռել հայ ժողովուրդին իրավունք ունի ապրելու թե ոչ:

Սեպտեմբերի 21-ին «ոչ» ասելու օգտին բավական գործ կատարել են իրենց այսվայրկյանական անկախության ջատագույնները, որոնք մեր կառավարության զլուխն են կանգնած եւ ահա մոտ մեկ տարի գլխավորում են, այսպես կոչված, անկախության գործընթացը: Գլխավորում են, այսինքն ժողովրդին տանում են դեպի այդ երանելի, կատարյալ անկախությունը: Բայց եկեք փորձենք պատասխանել այն հարցին, թե այդ մեկ տարվա ընթացքում մենք որքա՞ն ենք մոտեցել երազած անկախությանը, այդ երանելի վիճակն ինչո՞ւ է դարձել, եթե ոչ շոշափելի, ապա գոնե հեռվից հեռու տեսանելի: 21-ը որ մենք օրեցօր ավելի ենք վատ ապրում, ավելի ու ավելի շատանում են ամարդարությունները, հակահասարակական երեսույթները, անհատի իրավունքների ոտնահարումները: Եվ եթե անկա-

խորքում ստացել են, ապա միայն գողերն ու շառլատանները, հասարակությանը կողոպտելու բոլոր եղանակներն իրենց ձեռքը վերցրած քրեական տարրերը:

Բայց, անկախ այս ամենից, անկախ այն հանգամանքից, թե մեր այսօրվա դիվավարությունը որ չափով ընդունակ կամ անընդունակ գտնվեց իր խոստումներին ու ծրագրերը կատարելու, մի՞թե քիչ պատճառներ կան հրաժարվելու անկախության այն տարբերակից, որը մեր ազգի վզին է փաթաթվում Միուրուհից դուրս գալու պայմանով:

Մեր ազգի բոլոր խավերի համար, այստեղ թե Սփյուռքում, պատճառներից ամենազլխավորն է համարվում Արցախի խնդիրը:

Արցախն իր որոշմամբ ու քառամյա պայքարով մի սրբազան նպատակ ունի վերամիանալ Մայր Հայաստանին: Եվ Մայր Հայաստանն էլ, ընդունելով որս այդ նպատակի սրբությունն ու անտեղիտալիությունը, խանդավառվեց, լուրառաջ գնաց, մտավ իր պայքարի մեջ, որ ինքնին սուրբ է, ընդունելի ու պուշտելի մարդկության ու մարդկայնության համար...

Այսբանից հետո այդ ո՞ր մայրն իր զավակին կթողներ իրենցների դեմ-հանդիման ուղղոր ու անօգնական ընկած եւ մի կողմ քաշվելով աշխարհով մեկ կթքեկահառելի: Թե ինքը գնում է ապրելու ավելի բարձր տարբերակին՝ մենակ ապրելուն...

Կամ, իհարկե, նաեւ այսպիսի մայրեր: Շուռ ու անխրախուսելի ճամապարհի մայրեր: Բայց հայ մարդը, հայ ազգը հատկապես, միշտ էլ դատապարտել է պոպիսի ճանապարհը նախընտրած մայրերին: Հիմա մուր ճամփաների սուրբ մարդիկ ինչո՞ւ ջանում են հայ ժողովրդին շեղել իր եությունից, իր բարոյական կերպարին վայել քաշելով:

Այսօր ամենուրեք, այստեղ թե Սփյուռքում, վճռաբար դատապարտվում է այս թայլը իրեն դավաճանություն Արցախի ու արցախցիների դեմ: Սփյուռքահայ հասարակական անվանի գործիչներից մեկը գրել է, թե Արցախն Ադրբեջանի ուրեմն եւ Միության կազմում թողնելով Միությունից դուրս գալը «կլինի դավաճանություն արցախցիների նկատմամբ, որոնց կարող են ազգի պանթուրվորները մեկ գիշերվա մեջ ենթարկել ցեղասպանության, որից հետո կպահուցեն Ջանգեզուրը Նախիջեւանի հետ միանալու համար: Եվ, անշուշտ, կուսնց պահանջը թուրքիայի թելադրանքով կբավարարեն ռուսները: 21-ը որ Միությունում մնացած Ադրբեջանը շատ ավելի հարազատ կնկատվի, քան Միությունից դուրս եկած կամ դրան ձգտող Հայաստանը» («Գրոշակ», թիվ 1, էջ 5):

Միությունից դուրս եկած կամ դրան ձգտող Հայաստանը (եւ Սյունիսեհի իր հեռվից շատ լավ է տեսնում հայ մտավորականի) իսկ մեր տնարույս տեսարանները զարմանում, ճաք ու պատառ են լինում, թե այդ ինչպե՞ս է, որ կենտրոնը թիկունք է դարձել Ադրբեջանին, եւ միասին խեղդում են Արցախը: ամեն քայլափոխի ոտի տակ են տալիս Հայաստանի պատիվն ու իրավունքը:

Իարձատես ու հիմար են այն մարդիկ, որոնք մտածում են, թե Արցախի կոտորածը միայն Արցախի կորստուն է լինելու: Սփյուռքահայ մտավորականը գիտե, որ նրան էլ հետեւելու է Ջանգեզուրը: Իսկ Գարեգին Նժդեհը հրաշալի գիտեր եւ հայրենակիցներին քամիցս զգուշացնում էր, թե Հայաստանն ինչ ցուցանակի սույն է որ լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Արցախի ու Ջանգեզուրի:

ժողովրդի տրամադրությանը տեղյակ լինելով մեր այսվայրկյանական անկախականները հիմա էլ նոր մի տեսություն-խայծ են ասպարեզ նետել: Ասում են Արցախի փրկությունը Միությունից դուրս եկած Հայաստանի անկախության մեջ է: Եկատի ունեցեք, Միությունից դուրս եկած Հայաստանն այլևս ոչ մի առեջություն չի ունենալու Արցախի ու արցախցիների հետ, այն ժամանակ արցախցին ու հայաստանցին իրար պիտի այցելեն միայն վիզայով: Այն վիզայով, որի շնորհով պիտի լինի հայի արյան ծարավ Սուբալիբով:

Պա՞րզ չէ, թե ինչպես ասպարեզ բաշված նոր սուտը ստերից ամենաստորն է: Ճիշտն ասած ես կարող էի Արցախի խնդրին չամողորհա՞նալ առհասարակ: Չէ՛ որ պարզից էլ պարզ է, որ այդպիսի խնդիր ունեցողը սանձակոտոր չէր փախչի այն Միությունից, որի մեջ է գտնվում բուն խնդիրը: Եթե մի վայրկյան պատկերացնենք անգամ, թե ըստանված Հայաստանը հայտնվելու է ամհու՞ժ երջանկության մեջ, նա ինչպե՞ս պիտի վայելի այդ երջանկությունը տեսնելով, թե մի քանի տասնյակ կիլոմետր այնպե՞տր հոշոտվում է իր Արցախը: Չէ՞ որ ուրիշ բան էլ չլինի, պիտի տանքի ինքնադատաստանի ցավը, քանի որ իր դեկավարությունն էր, որ ամխտիեն քայլերով ու անհեռանկար որոշումներով նրան նետեց անդունդի խորքը:

Նորից ասեմ, որ հենց միայն Արցախի խնդիրը պիտի զսպեր այսվայրկենական անկախականներին եւ հուշեր գնալ շրջահայաց քայլերի նախ Արցախը զոնե վիճակի հասցնելու եւ ապա հանրապետությունն աստիճանաբար, անհրաժեշտ պայմանների պապհովմամբ, տանելու դեպի անկախություն:

Բայց մի՞ թե միայն Արցախի խնդիրն է, որ պիտի խանգարեր Միության կազմից դուրս գալուն:

Իսկ Ներքին սփյուռքի այն հանրությունը, որ այսօր ամբողջ երկրում ծավալված ազգային զարթոնքի շնչով ոտքի է կանգնել, ուզում է հայավարի ապրել, ոչ միայն դառնալով իր ակունքներին, այլև տարբեր հանրապետություններում ստեղծել հայկական կենսունակ օջախներ իբրև Հայաստանի մշտագոյն երկայացուցչությունները, նրա կենսունակության ու կենսական շահերի ապահովման օժանդակները:

Իսկ մեր հանրապետության աղետյալ մա՞րք: Աղետի գոտին, որ այնպես կարոտ է նյութական վիթխարի գոհողությունների: Վերջերս մեր Միմխտրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Հիֆթալարյանի պաշտոնապես հայտարարեց, թե աղետյալ գոտին լրիվ վերականգնելու համար անհրաժեշտ է 17 միլիարդ ռուբլի:

Միությունից դուրս գալով մենք զրկվելու ենք այն օգնությունից, որ հասցնում են խորհրդային հանրապետությունները Միության զխավորությամբ: Այժմ ժամանակ որտեղի՞ց է հայթիայթվելու 17 միլիարդ ռուբլին, երբ մեր հանրապետությունը մեկ միլիոն ութ հարյուր հազար ռուբլի էր չունի իր հանրաքվեն անցկացնելու համար:

Անկախություն կոչված օղակը դեռ չի փաթաթվել մեր շնքին, նրա մասին լոկ դատարկ խոսակցություն է գնում, սակայն միութենական գերատեսչություններն արդեն իրենց հաշիվներն են տեսնում, եւ երեւի թե շատ շուտով

նկար կգրվենք նրանց միջոցներով ու հուժքերով գործող արտադրական իրարարություններից, մեր Ակադեմիայի շատ ինստիտուտներից, այնպիսի օջախներին, որոնք ոչ միայն կերակրել են մեր հանրապետությանը, այլև նրա ժողովրդին բարձրացրել են քաղաքակիրթ ազգերի մակարդակը, համբավը տարածել աշխարհի չորս ծագերում: Գործազրկություն ինչ պիթ պիտի բարձրանա, հայ մուստոդ մարդիկ ինչպես պիտի իրենց օրվա հացը հայթայթելու համար պատուպատ զարկվեն: Եվ ինչպես պիտի հորդա արտագաղթը, որով մեր լավատյոյի մասնագետները պիտի գնան արտասահմանները, որպեսզի օտարներին հասայեն իրենց կարողություններով:

Ես չեմ ուզում շահարկել տաղանդ, զենոֆոնդ եւ նման ուրիշ վսեմ բառերը: Մութ չգիտեք, որ Միությունից դուրս գալու ճանապարհը բռնած մեր կառավարությունը ծրագրել է ֆինանսական միջոցառումներ, որոնք նշանակում են մեր կուլթրավոր Ակադեմիայի մահը:

Մեր ստեղծագործական կազմակերպություններ՝ իր: Նրանք իրենց գոյությունը պահելու համար հսկայական միջոցներ են ստանում միութենական բյուջեյից: Ոչ ոք չի հաշվել, թե իրենք որքան են հատուցում ստացածի դիմաց, ինչպես ոչ միայն հարստացնում են պետության գրպանը, այլև հարստացնում են ժողովրդի հոգեւոր զանձարանը: Բայց ահա անկախության գործընթաց կոչվածն արչավանք է սկսել այդ կազմակերպությունների եւ առհասարակ ստեղծագործող մտավորականության դեմ: Այսօր հրապարակը լիքն են ստեղծագործական կազմակերպությունների անօգտակարության, նույնիսկ վնասակարության ուրջը հյուսված բարբառանքներով: Եվ դրանց հեղինակներն են մեծ մասամբ նույն կազմակերպությունների անդամները, ապաշտորի անդամներ, որոնք երևի կարծում են, թե կազմակերպություններն են մեղավոր, որ իրենք ապաշտորի են:

Պարծյալ հիշենք Հովհաննես Թումանյանի ասածներն ու արածները: Երկու տունամյակ շարունակ, անվերջ ու անդադար ինչպես էր գործում հայկական ակադեմիա եւ ստեղծագործական կազմակերպություններ ունենալու համար: Խոնդոնը ուներ, թե հայ ազգն ինչ մեծ գործ կատարել է իր համար անեւտողծվար պահերին, ուրեմն ակադեմիան, գրական, երաժշտական եւ այլ ասոնչագործական ընկերություններն էլ կստեղծվեն, չնայած դժվար է կյանքը եւ յուրքը հետապնդում է մեր ազգի վերջին բեկորներին:

Եւ համոզված էր, եւ իսկապես ստեղծվեցին գիտության ու մշակույթի այդ լուսավոր օջախները:

Իսկ նոր առաջնորդներն արհամարհանքով ու թշնամությամբ են լցված այդ օջախների դեմ, փորձում են վերացնել դրանք, որպեսզի հայությանը վերագործեն քարանձավային վիճակի, ապահովեն նրա քարանձավային անկախությունը:

Նրանք իրենց գոյությունը պահելու համար հսկայական միջոցներ են ստանում միութենական բյուջեից:

Խոսքս երկարեց:

Կարծում են մեր մեջ չկա մեկը, որ համոզված չլինի, թե այսօր հայ ժողովր-

դի պատմության ամենաճակատագրական պահերից մեկն է եւ պետք է լարել բանականությունը, գտնել ու կատարել միակ ճիշտ քայլը:

Այս առթիվ ես ամեն օր խոսում եմ ընկերների ու բարեկամների հետ, լսում եմ մեր անվանի ու շարքային մարդկանց: Ամենուր նույն խոսքն է, նույն վճիռը, մեր ազգը կանգնած է նոր, թերեւս իր համար վերջին ու վերջնական աղետի առաջ եւ չպետք է թույլ տալ, որ մի քանի արկածախնդիրներ ու նրանց կուրորեն հավատացող խմբերն այդ աղետը դարձնեն իրական: Պետք է ստիպել, որ մեր պետական այրերը ետ կանգնեն Միության պայմանագրի հանդեպ ունեցած խրտնածությունից, խորհրդարանում քննության դնեն այն, ստեղծեն իրենց հիմնավոր դիտողությունները մեր ազգային-պետական ինքնուրույնության շահերի տեսակետից, ապա գնան 9-ի թե 10-ի, 10-ի, թե 15-ի, ամեն մի հավաքի, վերջում էլ ստորագրեն դաշնագիրը, մեր հանրապետությունն առայժմ պահելով նորացող Միության մեջ: Այդ ճանապարհին, միայն այդ ճանապարհին պահպանելով մեր ազգային ինքնուրույնությունը, հզորանալով իբրեւ քաղաքական միություն, ստեղծելով մեր տարտնդված ազգի իսկական համերաշխ միասնությունն ու համագործակցությունը... Իսկ այսքանից հետո արդեն հնարավոր կլինի կատարել հաջորդ հաթրական քայլերը:

1991թ., հուլիս

ՍՏԵՓԱՆ ԱԼԱՋԱԶՅԱՆԻ ՀԵՏ (Նրա ուշացած յոթնամամյակի առթիվ)

Ասում են՝ ամերիկահայությունը նշում է Ստեփան Ալաջաջյանի՝ տաղանդավոր գրողի ու հրաշալի մարդու, 70-ամյակը: Նշում է տարուկես ուշացումով: Իսկ ես միշտ իր ծննդյան օրը, անցած տարվա հունվարի 3-ին, Եղվարդի իմ խրվիթում արցախական թիօ ռիթմով լի բաժակ են բարձրացրել, հիշել նրա հեռավոր կենացը, մաղթել, ավելի ճիշտ՝ երազել, որ մենք երկուսով, ինքը՝ Ստեփան Ալաջաջյանը եւ ես՝ Բագրատ Ուլուբաբյանս, ապրենք այնքան, որ կարողանանք իրականացնել մեր մի, թերեւս, տարօրինակ, սակայն ինձ համար շատ կարեւոր որոշումը, որ կայացրել էինք 1981 թ. ամռանը, ԽՍՀՄ գրողների միության համագումարի դահլիճում: Այո, կրեմլյան այն փառավոր դահլիճում, սակայն շրջապատից, դահլիճից ու նրա մթնոլորտից վերացած, միայն երկուսիս պարուրած երազի թե խենթության ոլորտում:

Հայրենադարձ Ստեփան Ալաջաջյանը հայրենիքում միանգամից դարձավ Խալտնի անուն, նշանավոր գրող «Անապատում» վիպակը, որ լույս տեսավ 50-ականների սկզբին, ոչ միայն գրական նոր տաղանդի հայտնություն էր, գրականություն ուղք դրած մի խոստումնալից անհատի երեւույթ, այլև գրական կյանքը, հայ արձակի անդաստանը կենսավորող, այդ կյանքը թմբիրից հանող եւ նոր ու արգասավոր ուղի մտցնող ուժ: Հետագա տարիներին ու տասնամյակներին՝ ինքը Ալաջաջյանն իր նոր գործերով, մեր ազգային ճակատագրի տարուբերումները վերակենդանացնող վեպերով ու վիպակներով («Առանց հայրենիքի», «Եղեգները չխոնարհվեցին», «Անտառագաստ նավակներ», «Ապատումները արտասվել գիտեն» եւն) ցույց տվեց, թե ինչպես պիտի անցնել այդ ուղին, գրական ու ազգային-զաղափարական ինչ սկզբունքներով, առնականորեն, հպարտ կեցվածքով...

Սակայն այսօր ես գրիչ եմ վերցրել ոչ թե սիրելի Ստեփանի գրական գործի լարձր արժանիքները նշելու եւ գովելու համար: Այդ արել է մեր գրական քննադատությունը, եւ դրան տեղյակ են մեր բոլոր այն ընթերցողները, որոնց համար թանկ են հայ գրականությունը, այդ գրականության այսօրն ու ապագան:

Հիմա ինձ հետ է այն Ստեփանը, որ խորապես ապրում է Արցախի խնդրով, այն համարում էր իր ցավը, մտածումն ու երազանքը:

65-66 թվականների բուռն վերելքը կասեցրել էին մեր թշնամիներն ու սուտ բուրեկամները, Արցախի մասին խոսելը վերստին դարձել էր վտանգալից: Եվ այդ ժամանակ Հայաստանի Գրողների միության քարտուղար Ստեփան Ալաջաջյանը մի օր հեռախոսով ինձ հրավիրեց իր առանձնասենյակը, թե՛ «Ապատումն եմ նաեւ Պարույրին: Դե, բան պիտի պայմանավորվենք: - Ապա երեւի դեմքիս նտառագություն կարդալով՝ հանգստացրեց.- Խոսքն Արցախին է վերաբերում, ուրիշ բան չկարծես»:

Աինչ այդ էլ Ստեփանը հետաքրքրվում էր Արցախի ճակատագրով: Քանի - բունի անգամ երեւանում էինք գրուցել: 65-ին, երբ Ստեփանակերտից գնացել Խուսկվայում ղեկավար մարմինների դռներն էի մաշում, պաշտոնական թե

ստեղծագործական ինչ-որ հարցով ինքն էլ այնտեղ էր. եւ Գրողների միությունում, Հայաստանի ներկայացուցիչ Գրիգոր Մանասյանի մոտ ժամերով խոսում էինք, փակ դռները բացելու, գործն առաջ տանելու կածաններ փնտրում: Բայց հիմա ի՞նչ պիտի խոսենք-պայծառավորվենք: Մանավանդ Պարույր Սեւակի հետ, որ, չնայած ինքն էլ՝ Գրողների միության քարտուղարներից մեկը, մեր պես մի ցավաբաշ էր միայն եւ փրկություն չուներ սեփական ցավերից:

Պարույրը եկավ, եւ պարզվեց, որ իրենց նախապես կազմած պայմանագրությունն ունեն. համախոսական-նամակ պիտի պատրաստենք, որպեսզի համրապետության նշանավոր մարդկանց, հատկապես մշակույթի ու գիտության՝ Միության մեջ փառավորված անունների ստորագրություններով ուղարկենք Կենտրոն, վերաբերոքենք Արցախի խնդիրը:

- Ո՞նց կարելի է դադար տալ, հարցն այսպես թմրեցնել,- անհամզստանում էր Ստեփանը:

Իսկ Պարույրը մտածում էր, որ ստորագրողներն իրենց նամակն առած պիտի գնան, ղեկավարների դռներն այնպես պաշարեն եւ տուն չդառնան, մինչեւ հասնեն դրական պատասխանի:

Ասում էին՝ իրենք արդեն խոսել էին նման միջոցառումներում հմտացած երկու-երեք հոգու հետ, հաջորդ օրը պետք է հավաքվենք, նամակը գրենք-պատրաստենք, որպեսզի մա ստորագրություններ կազմակերպելը:

Որոշեցինք, որ ինքս տանը կազմեմ այդ նամակի կմախքը: Հաջորդ օրը կմախքի փոխարեն ներկայացրի նամակը, եւ այն առած գնացի՞նք Ձեյթուն թաղամասի փեշին գտնվող մի առանձնատուն, որտեղ մեզ էին սպասում նման միջոցառումների վարպետները: Սկսեցինք նամակը կարդալ ու քննարկել նախադատություն առ նախադատություն: Շուտով պարզվեց, որ քննարկումն ավելորդ է, եւ նամակի նախագիծը համապատասխանում է պահանջներին. պետք է այն շրջանառության մեջ դնել առանց հաւաղելու: Մնում էր խմել գործի հաջողության կենացը, որն էլ կատարվեց տեղում:

Մի քանի օրում զլուխ եկավ ստորագրությունների գործը: Ստորագրողներից յուրաքանչյուրը մտածում էր, թե բավական է նամակը տեղ հասնի, հարցը կլուծվի եւ հայ ժողովուրդը կապրի իր ամենամեծ երջանկությունը: Այդ նամակի ետեւից էլ գրվեցին-ուղարկվեցին ուրիշ նորերը: Կարճ ասած՝ մենք հարցը հանել էին թմրած վիճակից, ժողովուրդը նորից ապրում էր 65-66-ի խանդավառությունը: Սակայն թմրած էր Կենտրոնը, այնպես խուլ ու անտարբեր, ոնց որ քնած լիներ ուղտի ականջում:

Արցախյան հարցում հայկական կողմի նախաձեռնություններն ու անցյալ տասնամյակին բորբոքած պահանջատիրությունը խլացնելու նպատակով 76 թվականին Հեյդար Ալիևի Աղրբջանը ծավալում հարձակման անցավ, կաշառած Կենտրոնի հետ միասին Արցախում ստեղծեց այնպիսի վիճակ, որ թվում էր՝ կարճ ժամանակ հետո հայաշխարհի լոկ հուշն էր մնալու:

Այդ ժամանակ Ստեփան Ալաջաջյանն անձնական ծանրագույն վիշտ ուներ. վիրահատությամբ փրկվել էր ճակատագրական դաժան հիվանդությունից, սակայն չէր կարողանում խոսել առանց ինչ-որ ապարատի, որի հետ հաճախ կրվի էր մտնում: Եվ այս վիճակում էլ հանդիպելիս հարցուփոքծ էր անում Արցա-

խիլ, նրա անվան շուրջ պատվոջ լուրերն էր ստուգում ինչ պատասխաններով, ցավակցում էր ու ցավում:

... Եվ այնօր էլ, 1981 թ. ամառային այն տոթ օրը, Կրճնյան դաիլիճի արհեստավան հովության մեջ ծորացող ձանձրալի ծառերի մթնոլորտում նստած էինք լիար կողքի, գրուցում էինք համագումարի հետ ոչ մի անհշուխուն չուեցող, սփրան հեռու-հեռավոր Արցախի մասին: Ինքը խոսում էր անծայն, միայն շուր-վերով, իսկ ես ծայնով՝ որ երեւի թե խանգարում էր հարեւաններին՝ Լուսինյակ Լեռնափանի տիկին Սեդան, որ նրա հետ էր միշտ ու ամենուրեք. հետեւում էր վիրահատությունից հետո օգնության ու խնամքի կարոտ անուսնուն, այո, տիկին Սեդան անհամզստացած էր մեր գրուցով, հայացքով մեկ-մեկ վաւնում էր օտար Լուրեանների քրթմնջող հայացքները... Եվ երբ մենք էլ հասկացել էինք մեր լլույցի անսովոր, այդ շրջապատում անընդունելի լինելը, Ստեփանը բաց լից պատգամավորական գրքուկը եւ ճերմակ թղթին գրեց. «Իսկ դու հավատում ես, որ վերջը լավ կլինի»: «Ո՞չ միայն հավատում, այլեւ վստահ եմ,- պատասխանեցի տեղնուտեղը, կարծեմ ավելացնելով նաեւ.- Այլապես սպրեւս սովորող կհամարեի»:

Երեւի պատասխանս շատ էր երազային, Ստեփանի միշտ պայծառ, անկն-վիս դեմքին լայն ժպիտ երեսաց, եւ նա, գուցե թե մի քիչ բաժանելով իմ հավատար, գրեց. «Երանի ճիշտ լինես. հասնենք այդ օրին. քեզ հետ գոնե մեկ անգամ լուրսը. տեսնենք այն երազ աշխարհը եւ նոր միայն...»:

Չգիտեմ՝ հիմա հիշում է այս դեպքը, թե՛ անցյալ տարիների ցավերն ու տուտապանքները մի կողմ են իրել այն, մոռացնել տվել եւ եղբայր Ստեփանը սիրելիս: դարասկզբի մեր ազգային ողբերգության ծալքերն է թերթում կամ սուրբ հոգուերի հետ է, ուրիշ-ուրիշ տագնապների հետ: Սակայն ես հիշում եմ ինչպիսիք եմ ավել հեռավոր օրվա մեր երազին վայել շարունակությունը՝ թե ինչպիսիք եմ ավել հեռավոր օրվա մեր խենթ երաս-յր լուրեանյա պայքարի, անհուն գրկանքների, անհամար գոհողությունների ու քոտիկի գնով աներեւակայելի խիզախությամբ Արցախը թոթափել է թորական սիրվությունը, ձեռք բերել անկախ ազատություն, որն էլ հաստատել, կամ, ինչ-պես կիմա ջրի, իր ճակատագրի տերն է, իր զլխի տերը...

Եվ ուր է, թե իմ հին ու սիրելի բարեկամ Ստեփան Ալաջաջյանը մեկ էլ հանկարծ հայտնվեւր այս կողմերում, միասին գնայինք Արցախական աշխարհի, ստեղծից-վայելեինք նրա անկախությունը, միասին ապրեինք այն անպարասի կրքանկությունը, որ հարազատի փրկությունից է լինում: Ամենաստագին Լուրեանցատի:

ՄԵՋ ՀԵՏ ՏԱՆՈՒՄ ԵՆՔ ՉԵՐ ՑԱՎՆ ՈՒ ՎՃՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետաքրիճիր բան է, բոլորս էլ գիտենք, որ վերելից եկած թե տեղացի, ռուս թե հայ, պաշտոնյա թե անպաշտոն, բոլորն էլ մեկ են՝ անկարող, անճարակ, անհարեհաս, դրությունը փոխելու, մանավանդ չարը խափանելու համար խեղճ ու կրակ: Բայց էլի գնում ենք՝ հուսալով, մտածելով, թե գուցե այս անգամ, հենց այս անգամ որեւէ բան փոխվի, կյանքն սկսվի շարժվել բանակամի ու բարոյականի ճանապարհով:

Այս փետրվարի 11-ի կեսօրվա դեմ 344 կենսովորի շենքի երրորդ հարկի դահլիճում հանդիպում էր մոսկովյան մի խումբ գրողների՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Յուրի Չերնիշենկոյի, Թիմուր Գայդարի, Վալենտին Օսկոցկու, Անդրեյ Լուչկինի ու Գալինա Լուչկինայի հետ: Նրանք ներկայացնում են ռուս գրողների «Ապրիլ» անկախ ժողովրդավարական կազմակերպությունը, հասկանալի է, մեր Ձորի-Ձորավար Բալայանի հրահրումով եկել են, որպեսզի ծանոթանան Արցախի վիճակին... Սակայն երեք օր առաջ Ստեփանակերտի օդանավակայանից երեքը ետ են եկել՝ միայն Լրեք ժամ վայելած լինելով օժոն-ազերիական բռնության պտուղները: Իսկ առաջին երկուսը հաղթահարել են պառնեշը, գնացել Ստեփանակերտ, երկու օր ծանոթացել մարզի կացութայնը, երեկ վերադարձել եւ. ահա, Երեւանի մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, ինչպես ասում են, կիսում են իրենց տպավորություններն ու նկատառումները:

Մինչ այս հանդիպումը նրանք արդեն բողոքի հեռագրեր էին ուղարկել երկրի Պրեզիդենտի, ներքին գործոց նախարարի տեղակալ Բ. Գրոմովի, ԽՍՀՄ զինարարայն խորհրդի, Ադրբեջանի պրեզիդենտ Սուբախիբովի եւ այլոց հասցեններով: Դատապարտել են իրենց նկատմամբ տեղի ունեցած հակաօրինական ու անմարդկային վերաբերմունքը, պահանջել, որպեսզի ամենակարճ ժամանակում վճիռ ընդունվի մեղավորների դեմ եւ հաղորդվի իրենց, որ գտնվում են Երեւանում: Ահա թե ինչ են գրել, օրինակ, Բ. Գրոմովին, որի հետ նախապես համաձայնեցրած են եղել իրենց ուղեւորությունն ու ծրագիրը: «Ձեզ հետ ունեցած նախնական գրույցի համաձայն, մոսկովյան գրողներին խումբը ժամանել է Ստեփանակերտի օդանավակայան, բայց եւ բռնվել Ադրբեջանի օժոնականների կողմից: Երեքժամյա կալանքից հետո մեզ տրոհել են երկու խմբի, երկուսին թույլ է տրվել հանդիպելու քաղաքի գրողների ու աշխատավորական կոմիտեի անդամների հետ, իսկ մնացածները բռնությամբ հեռացվել են հետադարձ ուղևորության: Օժոնական Հաջիբեն իր գործողությունները բացատրել է նրանով, որ ինքը ենթարկվում է միայն սովորական Ադրբեջանի կառավարությանը, իսկ գրողները իր համար օրենք չեն: Մենք զարմացած ու ցնցված էինք, որ միտոբենական մարմինների հայտարարած արտակարգ դրության շրջանում իրենց գոհիկ կարգերն են սահմանում ադրբեջանական օժոնի գինված ջարդարաները»:

Համարյա մույս բովանդակությամբ հեռագիր ուղարկելով Սուբախիբովին՝ ռուս գրողներն իրենց գործընկեր, Ադրբեջանի գրողների միության ղեկավար Անարին էլ հեռագրել են ու խնդրել, որ նա աջակցի իրենց, օգնի պաշտպանելու իրենց ոտնահարված իրավունքն ու արժանապատվությունը: Ահա այդ

գրությունը. «Հարգելի Անար, գրողների միության ղեկավարությանը խնդրում եմ պաշտպանել մեր լուրջը՝ ուղղված ձեր հանրապետության պրեզիդենտին՝ մեզ Ստեփանակերտի օդանավակայանում կալանավորելու եւ բռնությամբ Երեւան վերադարձնելու կապակցությամբ»:

1. Յուրի Չերնիշենկո, որ երեկ «էրեբունի» օդանավակայանում հեռուստատեսության քիթակցին ասել էր, «Այնպիսի վիճակում եմ, ոնց որ դժուարից կամ Լուչկի ճիրաններից դուրս պրծած լինեմ, խոսք չեմ գտնում տեսածս ու սպասածս հաղորդելու», հիմա էլ այնպես հուզված է, ասես դեռ լրիվ դուրս չի եկել սուր վիճակից:

Երկրի ղեկավարությունը այնտեղ գործ է մտցրել կարգ պահելու համար, լրիվված խոսում է ռուս գրողը: «Սակայն վերացել է ամեն մի կարգ ու կանոն, բացվել է իշխանությունը, եւ մարզի տեղ է դարձել անձնագերծված բռնությունը: Բանակն ապստոցել է իր շուրջն ստեղծված ամենակարողության ստեղծի սնանությունը: Իսկ մեր սովորական կառավարական ապարատն անուղիք քամիտ, քան այս հարցում է, չի եղել ու չկա:

Այլընտրանի օժոնը նվաճել է հայկական մարզի կենտրոնական բոլոր օդանւները եւ փակում է:

Այս տարվա հունվարի 13-ի գիշերը Լիտվայում սպանվել էր 14 մարդ, եւ հարյուր օրն արդեն այդ մասին դրդում էր աշխարհը, դատաստան էին պահանջում չարագործների դեմ: Նույն գիշերը հրդեհի ճարակ էր դարձել Ման դարաբանություն Բերդաձորը, սպանվել էին շատ բերդաձորցիներ, քան լիտվացիները... Ի խորինում ավելացել էր մի հաստըն, դիվային չարագործության նշանն է եւ եղևած Բերդաձորի բլրակի վրա՝ այրված դպրոցը:

Ոչ որ չդատապարտեց այս ազետը: Ոչ որ պատասխան չտվեց եղևնագործական համար... Եվ աշխարհը չիմացավ, որ բոլորը հաջորդում է Սունգայի-Վեյի Չրեճգան, որ երեկ Դարաբաղն էր, այսօր՝ Լիտվայ, վաղը ելինի Բուսաստանի: Դարաբաղի ճակատագիրը վաղը կփոխադրվի Բուսաստան...

Այս աշտմ Բերդաձորի բլրի վրա, կանգնած է հրդեհի ճարակ դարձած ելկուղի խրբեր: այս բոլորի խորհրդանշան: Հայրենական պատերազմից հետո եւ օժոնի փայրագության ուրիշ սուպիսի ապացույց:

Ի որ մեզ ընդունեց ձեր բարի եւ իմաստուն կատողիկոսը, նրան ասացի, «Այս երկուսն էլ հարձակ են ճավղու ու սուսնջվում են իբրեւ ռուս մտավորական Ես ինձ օրոնով կասեմ՝ այնպես անենք, որ Դարաբաղը փրկվի, ապա թե ոչ, մեր հոգիս էլ կլինի Դարաբաղ...»:

Ի տուրբաղում եւ վկա եղա ռասսայական մղեգնած ատելության, եղևոնի օժոնի շարի ու ճողկալի մի այնպիսի թողտվության, որն առաջ թվում էր անկեղև սկայելի: Իսկ այս ամենի դեմ կանգնած են անպաշտպան հայ մարդիկ:

2. Թ. Գայդար. - Կարճ էր մեր ժամանակը, բայց ցանցից անբողջական օժոնի քաղցած կազմել: Քաղաքն են շրջել, գյուղերը, եւ ամենուր թվացել է, թե մի բռնուտանի մղծավանցն է ինձ առաջ: Աղետի ենթարկված, հրդեհի մատնված քաղաք, ավերված լուսավորական օջախներ, Այս աֆղանական, ահա՜դրը, Երեւանի օջախումն է դիմավորել ամենուր, ուղեկցել ինձ՝ հիմա էլ ինձ հետ Երեւանի օջախումն է:

Ի վայր ամենի համար դեռ ոչ ոք, ոչ որ պատասխանատվության չի կանչվել, որմանի պատիժ չի կրել:

Ղարաբաղում Ադրբեջանն ամեն օր եւ ամենուր բեմզին է լցնում, ետեւից էլ գգում կայծ ու կրակ: Եվ չի կարող չիմանալ, ավելի ճիշտ՝ ծրագրած չունենալ արդյունքը:

Ադրբեջանական գյուղ եմ գնացել, Կարկաժան է ինչ է: Խոսում եմ հասարակ մարդկանց հետ: Ասում են՝ տեսնո՞ւմ եք, գիտե՞ք, որ Հայաստանում կոտորել են ադրբեջանցիներին: Այստեղ էլ են մեզ կոտորում: Իսկ Ադրբեջանում ոչ մի հայ չի սպանվել...

Տեսնո՞ւմ եք՝ ադրբեջանական գաղափարախոսությունը եւ մանավանդ զանգվածային լրատվությունն ինչ հրաշքներ են կատարել²:

Մենք որոշել ենք ռուս անվանի մտավորականներից կազմել Ղարաբաղի մոսկովյան կոմիտե, որը կդառնա մեր տեսածների քարոզիչը, Ղարաբաղի ցավը վերացնելու համար միջոցներ փնտրող ու հայթայթող մի մարմին:

3. 4. Օսկոցկի. - Ես միշտ մտածել եմ, որ աշխարհում ամեն ինչ էլ իր սահմանն է ունենում կամ պիտի ունենա: Նույնիսկ ցինիզմը: Բայց այն, ինչ կատարվում է Ղարաբաղում՝ զենոցիդ, երկաթգծի ու հաղորդակցության ուրիշ ճանապարհների շրջափակում, վերջ ու սահման չունեն: Մի օդային կապ է մնացել, եւ նրա բկին էլ օժոնի ծունկն են դրել ու խեղդում են: Ավտոմատը մարդկանց կրծքներին ուղղած՝ իրերը քրքրում, գոռգոռում, հայիոյում, մարդկանց ենթարկում ամեն տեսակ ստորացման: Եվ այս բոլորը նրա համար, որ մարզի տեր հայն իր հողը թողնի, հեռանա, ու եկվոր ադրբեջանցին բռնությամբ տիրանա այդ գեղեցիկ երկրին: Եթե զենոցիդ չէ, ապա ինչ կոչենք այս ամենին:

Լեռնիդ Գուրուցը՝ ղարաբաղցի այդ հրաշալի գրողն ու ազնվագույն քաղաքացին, տասնամյակներ շարունակ իր գրքերում ու լրագրային ելույթներում, մինչեւ հիմա էլ անտիպ անհամար էջերում ցույց էր տալիս Ադրբեջանի ղեկավարության խտրական զարհուրելի քաղաքականությունն իր հայրենի եզերքի բնակչության դեմ: Ցույց էր տալիս, աղաղակում, թե այնտեղ զենոցիդ է կատարվում: Եվ սուտ եղբայրության ջատագովներն ու շաղակրատները մեղադրում էին նրան. տեսե՛ք-տեսե՛ք, Գուրուցը զրպարտում է, նա դեմագոգ է ու ազգայնամուլ:

Եվ հիմա մենք նոր ենք տեսնում, որ գրողի խիղճն իմաստուն է եղել ու ամենայն մանրամասնությամբ կանխատեսել է իր ժողովրդի գլխին պայթելիք արկերը: Այ, եթե քաղաքականության խուլ ու կույր կառավարներն այն ժամանակ հնարավորություն ունենալիս նրան լսելու, հավատալու եւ գործուն:

Հեյդար Ալիևը վերստին ասպարեզ է մետվել եւ իր հանրապետության գերագույն խորհրդի նստաշրջանում հպարտությամբ արձանագրում է, որ իր տրապետության տարիներն են կազմել Ղարաբաղն ադրբեջանացնելու քաղաքականության օրինակելի շրջանը. ադրբեջանցի բնակչության տոկոսը բարձրացել է, հայերինը՝ իջել:

Իսկ Պոլյանիչկոն էլ հոխորտում է, թե իր ղեկավարությամբ Ադրբեջանը նվաճել է Ստեփանակերտի օդանավակայանը, դրան էլ պիտի հետեւի մարզի նվաճումը:

Ստեփանակերտի օդանավակայանը նվաճել են, եւ ես տեսել եմ, թե դա ինչ է նշանակում. օժոնական բռնավորները կոպտորեն աջ ու ձախ քաշչում են ծերերին ու պառավներին, կանանց ու երեխաներին: Ուղեւորներին կողոպտում են, իսկ ինչ որ չափտի խլեն-վերցնեն, ջարդում են: Այս բոլորն իմ աչքով

եմ տեսել: Ունկնդրել եմ կապիտան Հաջիելի՝ այդ նախկին ու ներկա հանցագործի, անպատկառ «զոույցը» մարզի մի շատ պատկառելի կազմակերպության Պատերազմի վետերանների կոմիտեի ղեկավար Միքայել Խաչատուրովի հետ: Պատերազմի վաստակավոր զինվորի երեսին շարտեց խոսքեր, որոնք մենք չենք լսում նույնիսկ ամենակտի փողոցայինների բերանից:

Երբ օժոնականներն ավտոմատների առաջն արած մեզ քշել էին Հաջիելի խուցը, այս ցնդած կապիտանն սկսեց մեր գլխին դասախոսություն կարդալ Ղարաբաղի մասին: Իսկ երբ համոզվեց, որ մենք գուրուս չունենք իր ծորացող հիմարությունն ընդունելու, հաջորդեց արվելիք եզրակացությունը.

-Ղարաբաղն Ադրբեջանինն է եղել եւ այդպես էլ կլինի,- ասաց ու ավտոմատը բափ տվեց մեր քթների առաջ:

Այսպես: Ես միայն երեք ժամ եմ եղել Ստեփանակերտի օդանավակայանում: Նվաստացման, ամոթի ու դժբախտության երեք ժամ, որ կյանքիս ամենատրեքական պահն էր, եւ համոզված եմ, մայրաքաղաքի էլ կմնա, քանզի չեմ կարծում, թե մեկ էլ երբեւէ ընկնեն այդպիսի անմարդկային միջավայր:

Ես խոսում եմ, իսկ դուք երեւի սպասում եք եզրակացությանը: Կարծում եմ, որ պետք է ամենից առաջ ու շտապ կերպով Ղարաբաղում վերականգնել իշխանությունը եւ այնտեղից վճռել չարագործներին: Ինչ մնում է Մոսկվայում մեր ստեղծելիք Ռուս մտավորականների կոմիտեին, ապա ես չեմ կարծում, թե դուք չգիտեք, որ մտավորական էլ կա, մտավորական էլ: Մեր միջավայրում եւս կան ազգային առանձնաշնորհելի ջատագովներ (եւ թվարկում է ռուս հայտնի գրողների մի քանի անուն), որոնք ոտքի տակ են տալիս ժողովրդավարության հազիվ բարձրացած տունկերը եւ շատ կերակուցելի վերականգնել բռնատիրությունը...

Եվ, այսուամենայնիվ, մեր խնդիրն է ոտքի հանել ռուս մտավորականության լավագույն մասը, նրա սեփականությունը դարձնել ահա մեզ հետ առած այս դառը ճշմարտությունը եւ պայքարել, համառորեն ու անդադրում պայքարել:

4. 9. Նույնկինա. - Ես Ղարաբաղում, ավելի ճիշտ՝ նրա շենին, տեսել եմ մարդկանց, որոնք անհուսության մեջ են, անել մի կացության մեջ, ասես իրենց բիկունքում տարածված է տառապանքի ու ողբերգության մի երկիր... Այս ինքս եմ ասում եւ կասեմ նաեւ իմ ընկերները, մենք, որ ինքներս էլ հարբած չենք մի մեծ երջանկությանը:

Այնտեղից եկել եմ, երեք օր է, անընդհատ մտածում եմ, թե ինչով կարելի է օգնել, ինչ պիտի անենք: Գուցե գնանք, խմբեր ուղարկենք՝ բնակչության գոնե սոցիալական ու կենցաղային պայմանները բարելավելու համար: Այ, ասենք, անվանի ակնաբույժ Ֆյոդորովին դիմենք...

Եվ այստեղ, ինչպես միշտ, իր հանկարծագյուտ սրամտությամբ վրա է տալիս Գեուրգ Էմինը: Ասում է.

Ֆյոդորովին Կրեմլ ուղարկեցեք, որպեսզի այնտեղիների աչքերը բուժի, որ անսնեն ինչ է կատարվում Ղարաբաղում ու նրա շուրջը:

Այնույժ է բռնկվում եւ հանկարծ էլ մարում: Մարդիկ զգում են, որ անպարկեշտ բան է ծածաղել, երբ խոսք է գնում ցավի ու ողբերգության մասին:

Եվ Նույնկինան շարունակում է.

Մեզ թույլ չտվին մտնել Ղարաբաղ: Սակայն օդանավակայանն էլ, ուր մեզ

հետ էր երկրի գերագույն խորհրդի դեպուտատը, չարիքի հեղինակները գիտե-
ին, թե ովքեր ենք մենք. որտեղից եկած, նույնիսկ այս պայմաններում նրանք
մեզ հետ վարվեցին ամենավայրագ ձևով... Եվ բացի դրանից, մենք ականա-
տես եղանք ուղեւորների հետ կատարվող այնպիսի բռնությունների, որոնց
օրինակը երեւի թե չկա ու չի կարող լինել աշխարհի ուրիշ ոչ մի ամկյունում...
Եվ չեմ կարող իմ կարեկցանքը չարտահայտել Ղարաբաղի հայերին, երեք տա-
րի շարունակ անմարդկային լլկանքների դեմ պայքարող այդ խիզախ ու ար-
դար ժողովրդին:

5. Ա. Նույկին. - Կուչ ենք եկել տեղներս. դողում ենք... ոչ թե ցրտից, այլ տե-
ւածներից, դրանց պատճառած ցնցող ապրումներից:

Ես գիտեմ, թե ինչի համար ենք հավաքվել: Հանդգված եղեք, որ ինչ այս-
տեղ ենք ասում, նույնն էլ կադաղակենք այնտեղ. այստեղ՝ կիսածայն, ցավից
դեռես խեղդվելով. այնտեղ՝ ամբողջ ծայրով, պահանջատիրոջ ձեզմից փոխ
առած վճռակառնությամբ: Չէ՞ որ այս քանի օրը մենք լցվել ենք այդ ամենով եւ
մեզ հետ ենք տանում ձեր ցավն ու վճռակառնությունը:

Յիճա մեր մեջ, մեր էությանը տիրացած ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծ-
ման համար ուղիներ որոնելիս իմ դեմ հառնում է երկու խնդիր. նախ վերա-
կանգնել տալ իշխանությունը, որպեսզի մարզը ենթակա լինի միայն իր ընտ-
րած կառավարական մարմնին: Երկրորդ. որպեսզի մարզում բանակային, մի-
այն միութենական բանակային միավորումները մնան՝ ժողովրդի իրավունքնե-
րը պաշտպանելու համար:

Կասե մի ուրիշ բան. հայտնի է, որ Լեւինգրադի չրջափակման ահավոր շր-
ջանը հաղթահարել եւ գոյատևել են հիմնականում նրանք, ովքեր իրենց մեջ
ուժ են գտել օգնելու ուրիշներին: Երեւի թե մարզու ներքին ուժն էլ կարիք ու-
նի, որ իրեն վստահեն. գործի դնեն, ուղղեն այդպիսի մի ծանր հանձնառության:

Եվ հիմա ես ձեր ազգի մեջ տեսնում եմ այդ ուժը: Ղարաբաղյան պայքարի
առեւելի ծանրությանը, աղետի անհուն դաժանությանը եւ այդ անարյուն հեղա-
փոխություն կոչված «վերակառուցման» աղետներից դիմակայող հայ ժողո-
վուրդն իմ աչքում լեւինգրադցու այն կերպարն է, որ ուրիշներին է օգնում, այլ
խոսքով՝ փրկում է նրանց: Ես երեկ ձեր մախազահին այդպես էլ ասացի³. դուք
ամուր ու անկտրում ժողովուրդ եք, օգնեցեք, որ մենք էլ փրկվենք...

Այս քանի օրը ես հասու եղա նաեւ մի այլ հանգամանքի. ամբողջ հայ ժողո-
վուրդը, ինչպես մի մայր, մտահոգված է Ղարաբաղի ճակատագրով: Եվ դա իր
խորքում մի բոլորամկեր ինքնամոռացություն, որի առաջ պիտի գլուխ խոնար-
հել... Միաժամանակ հանդգված լինել, որ երբ մայրը պաշտպան է կանգնում
զավակին, անպայման հաղթում է եւ ինքն է մնում անխոցելի...

Գուցե բարձր խոսքեր են ասում... Բայց սրանք իմ հանդգնուքի ու սիրո
արտահայտություններն են, որոնք եւս պետք է դառնան մեր գործունեության
ուղեցույցները:

Եվ այսպես. ժողովրդավարական Մոսկվայի նպիրակներն ասել են իրենց
խոսքերը, պիտի բաժանվեն, իսկ ունկնդիրները դեռ չեն ուզում բաժանվել,
հարցեր են տալիս. իրենց տանջող խնդիրների պատասխաններին են սպա-
սում:

Օրինակ. այսպիսի հարց. դուք՝ իմնզո միասին ու առանձին-առանձին, իմ-

յի մեջ եք տեսնում Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծումը: Եվ թ. Գայդարը փոր-
ձում է հինգի միասնական կարծիքն ասել:

Եթե Ադրբեջանը կարծում է, թե բռնությամբ ու անմարդկային ճնշումներով
կկարողանա ծնկի բերել Ղարաբաղին, դառնալ նրա տերը, չարաչար սխալ-
վում է: Մենք տեսանք այնտեղի հայության վճռակառնությունը եւ հանդգված
եղք. որ այնտեղ կարող են լինել կռիվ ու արյուն, իսկ հպատակություն՝ երբեք:

Եթե Հայաստանը կարծում է, թե հենց այժմ երեք տարվա օրհասական ու
ուղվեմաշ պայքարից հետո անգամ, իրեն կհաջողվի միանգամից տիրանալ
Ղարաբաղին, սխալվում է, որովհետեւ դա դեմ կաննի նոր այնպիսի արյունա-
հեղության, որն իրար կխառնի հիմն ու նոր հաշիվները:

Ես ելքը տեսնում եմ իշխանության վերականգնման մեջ, իշխանության
խորհավար հանրապետության իրավունքով:

3. Չեռնիչենկո. - Մենք առայժմ կարող ենք խոսել մեր պարտականության
մասին: Իսկ դա ինքս տեսնում եմ հետեւյալի մեջ. Ղարաբաղի համարյա խլաց-
ված հիմնահարցը բարձրացնել Էլիտվայի մակարդակին, որպեսզի մարդիկ
հասկանան, որ Ղարաբաղը մեր սարքած երկրորդ Աֆղանստանն է եւ ինքնեւս
էլ պետք է դուռս բերենք անմիտ ու կործանարար ճանապարհից:

Ա. Նույկին. - Մեր մեղքն է, որ մինչեւ հիմա մտածել ենք, թե Ղարաբաղը մի-
պիս երկու հանրապետությունների միջեւ ծագած վեճ է, նրանց լուծելու կնճի-
րը, իսկ մենք՝ երրորդ կողմ. որ պետք է հավասարակշռություն պահպանենք՝
պիտի թե վնասենք որեւէ կողմի շահերին: Իսկ հիմա այնտեղ ոտնահարվում է
կուս մեր՝ երրորդ կողմի շահերը: Ադրբեջանը ռուս զինվորի ու Պոլյանիչկոյի
օխյոցով Ղարաբաղի հայության դեմ գործում է խժոժություններ, իսկ դա չի կա-
տալ հարցականի տակ չդնել մեր ավանդական բարեկամությունը:

...Եվ, այնուհանդերձ, մենք հայ բարեկամներից բաժանվում ենք՝ մի հանդգ-
նունքով եւ հույսով, որ Ղարաբաղը պետք է փրկվի, իսկ Հայաստանը կարող է
եւ պետք է լինի նախածեռնողը մարդկային ու պետական նոր, գեղեցիկ հարա-
բերությունների:

Գրի առավ Բ. Արշակունին

ՃԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Յեռագրերը՝ տես "Голос Армении", 1991, փետր. 14 եւ "Республика
Армения", 1991, փետր. 16:

2. Եվ խեղճ Գայդարը հավատում է այս «հասարակ մարդկանց» բարբառանքին՝
ուռածելով, թե նրանք աշխարհից ոչ մի լուր չունեն, անտեղյակ են նույնիսկ իրենց
ուսիական ամենօրյա չարագործություններից (Ստեփանակերտի ջրմուղն ավերելուց,
ուրը թունավորելուց, հարեւան հայերի տները հրդեհելուց) եւ քերամները բաց ապաստ
են, որ զանգվածային լրատվության ստերը կլլացնեն:

3. Նախորդ օրը հանդիպում էին ունեցել Հայաստանի հանրապետության գերագույն
խորհրդի նախագահ Լեոն Տեր-Պետրոսյանի հետ:

**ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՌՈՒՅՆԵԼՈՒ ԵՄԵՆԱԴԱՐՅԻՆ
1992, ՅՈՒՆԻՍ**

Այսօրվա մեր գիտաժողովը խորհմաստ եւ մանավանդ պարտավորեցնող անուճի ուճի՝ «Հայությունը 21-րդ դարի շեմին»։ Ըստ այդմ պարտականությունը պիտի լինի խորաքափանց ու սթափ հայացքով ընդգրկել խնդրի բոլոր կողմերը, պարզել, թե մենք՝ հայերս, քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ինչ պատկերով ենք փակում 20-րդ դարը եւ ինչպիսի հնարավորություններով ու հեռանկարներով ենք ուր դնելու 21-րդը։

Եիշտն ասած, այս խնդիրը նորություն չէ հայկական ազգային կյանքի համար։ 20-րդ դարը նոր ուղք դրած մեր մշակույթի մեծերը փորձում էին պարզել, թե ինչ ունենք, նյութական ինչ տեսակ հարստությամբ ենք շարժվում դեպի աշխարհի ապագան, մանավանդ ինչն է մեզ պահել, հասցրել 20-րդ հազարամյակը։ Եւ ինչն է պահելու գալիք գոյապայքարում։

Այն ժամանակ դեռես խոսք չկար պետականության, քաղաքական կյանքի մասին Պարզ ասած՝ չկար վարչական սահմաններ ունեցող Հայաստան երկիր։ Եվ իմաստուն մարդիկ մեր ազգային կենսագրության հիմքերն ու հենարանները տեսնում էին ստեղծած ազգային մշակութային իրական արժեքների մեջ։ Կոմիտաս վարդապետը Կովկասի, Ռուսաստանի ու Եվրոպայի առաջ մեր երաժշտական աշխարհն էր ցուցադրում եւ ինքը հաստատում։

Ուրիշներն էլ հավատում էին, որ «Հայն ուճի ինքնուրույն երաժշտություն»։ Նույն այդ խնդիրը ճարտարապետության ասպարեզում Թորոս Թորանյանն էր կատարում, եւ աշխարհն արդեն տեսնում ու համոզվում էր, որ հայն ուճի նաեւ իր հազարամյա ինքնուրույն ու ինքնատիպ ճարտարապետությունը։

Մեր գրականության գանձերը թարգմանվեցին ռուսերեն, Ռուսաստանի ու Եվրոպայի համար պարզից էլ պարզ դարձավ, որ հայն ուճի մի հիմնավոր արժեք ու վսեմ գրականություն, որը Վալերի Բրյուսովի կողմից պետք է կնքվեր սրբազան անունով՝ հայոց ազնվականության վկայական։

Եվ ահա այս մթնոլորտում էր, որ Հովհաննես Թումանյանն ու Վահան Տերյանը հայոց գոյության մեծագույն երաշխիքը տեսան հոգեւոր Հայաստանի մեջ, իրենք լծվեցին, ուրիշներն էլ կոչ արին լծվելու նրա ամենօրյա զարգացման ու հզորացման գործին։ Ամենօրյա, որովհետեւ նրանք արդարորեն հանդգնված էին, որ «ազգ կազմելու ցանկություն ու կամք ունեցող ամեն մի ժողովուրդ անդադար պիտի ստեղծի այն արժեքները, որոնք նրա ինքնության առաջ վառչյաններն են»։ «Չէ որ նյութական կորուստները միշտ կարելի է վերադարձնել, իսկ հոգեւոր կորուստն անդառնալի է» (Վահան Տերյան)։

Ինչի՞ համար էր այս խոսքիս ներածականը։ Նրա համար, որպեսզի այս ամբողջից ազդարարեմ, որ այսօր ծանր ողբերգության առաջ է կանգնած հոգեւոր Հայաստանը, խափանված է նրա այսօրը, որ հիմք պետք է դառնար վաղվա մեր քայլերի համար։

Հիմա այս վիճակը կոչում են տարբեր անուններով՝ ճգնաժամ, անկում, քայքայում։ Իսկ իրողությունն այն է, որ այսօրվա Հայաստանում հայերեն գիրք

չի տպագրվում։ Գեղարվեստական, գիտական։ Իսկ ժամանակակից աշխարհում, Հայաստանում հատկապես, գիրքը մի օրինաչափություն ունի. երբ չի տպագրվում, չի էլ գրվում։

Ավելի բարվոք վիճակում չեն թատրոնը, երաժշտությունը, կինոարվեստը։ Խարտարապետության մասին խոսելն ավելորդ է, քանի որ դադարել է շինարարական գործը՝ ճարտարապետության գոյության միակ վկայականը։

Իսկ մեր հեռուստատեսությունը դիտելն ու անտարբեր մնալն արդեն ամենակարեւոր երեւոյթը հասցրել են մի մակարդակի, որից ավելի ցածն արդեն անհնար է երեւակայել։ Ասես փորձում են, որ տեսնեն՝ ինչ կարելի է ստանալ, երեւ ասպարեզը տրամադրվի անճաշակ, թերես, իրենց պարտականություններով մասին կարգին պատկերացում չունեցող մարդկանց։ Խոսքս, իհարկե, չի վերաբերում հեռուստատեսությունում աշխատող այն սակավաթիվ անհատներին, որոնք հեռացվել են կամ պիտի հեռացվեն, կամ էլ մեկուսացվեն ամենօրյա գործունեությունից, որովհետեւ գործը գիտեն, ունեն բարեխղճություն եւ սեփական կարծիք եւ այն արտահայտելու համարձակություն։

Վերջերս հեռուստատեսությանն Երեւան քաղաքի դեկավարներից մեկին հարցրին, թե նա ինչպիսի՞ն է տեսնում ապագան մեր մշակույթի, որն այսօր ձանր ճգնաժամի մեջ է։ Եվ նա պատասխանեց, թե ինքը բոլորովին էլ այն կարծիքին չէ, թե մեր մշակույթը ճգնաժամ է ապրում, քանի որ, ինչքան էլ գիրք տպագրելն անհնար դարձած լինի, Ակադեմիան՝ կանգնած քայքայման վտանգի առաջ, թատրոնն ու մնացած ցուցադրական արվեստները հազար ու մի լավոլությունների դեմ առած, դրանք իրենցով չեն փակում մշակույթի սահմանները, մշակույթի մեջ են մտնում մարդկային փոխհարաբերությունների, կենսոլորտի ու հոգեւոր աշխարհի բոլոր ոլորտները։ Իսկ հայ մարդը, փառք աստուծո, այդ ոլորտներում դեռ շարունակում է իր օրինակելի կյանքը։

Այսինքն՝ եթե երկու հայ մարդ հանդիպելով իրար՝ մարդավարի բարեւ են տալիս ու բարեւ առնում եւ ոչ թե հայիոյում կամ հոշոտում իրար, կնշանակի՝ հայ մշակույթը կա, ապրում է եւ բնականոն զարգանում։

Եւ չեն կարծում, թե մեր նոր իշխանության ներկայացուցիչն այսքան ծուռ պատկերացում ունի մշակույթի ու նրա ընդգրկած ոլորտների մասին։ Բայց ուղալես խոսեց, որովհետեւ նոր իշխանությունն է ներկայացնում, այն իշխանությունը, որի անտարբեր աչքի առաջ, հենց իր իսկ ձեռքով դեպի կործանում է ուստում հայոց մշակույթը՝ իր բոլոր բնագավառներով կյանքը։

Ասում են՝ Համո Սահյանին հարց են տվել, թե գրականության մարզի համար ինչ տարբերություն ես տեսնում նախկին ու ներկա դեկավարությունների միջեւ։ Եվ նա պատասխանել է այսպես. նախկինները մեզ հանձնարարում էին, որ մեր տաղանդը ծառայեցնեք իրենց, մենք էլ մի քիչ իրենց էինք ծառայում, մնացած ամբողջ կարողությամբ էլ՝ մեր ազգին, իսկական արվեստին։ Իսկ այս տարբերը... սրանք ասում են՝ ձեր տաղանդ-մաղանդը մեզ պետք չէ, քանի որ մեզ լիովին բավական է մեր ունեցածը...

Թե Սահյանի ասածը որքան է իրավացի, կարելի է դատել պատմագիտության մարզի վրա։ Վերջին ժամանակներն այստեղ լույս է տեսել միայն մեկ գրություն, որ պատկանում է հանրապետության պրեզիդենտի խորհրդական Կորիչ

Անդրաբայանի գրչին: Եվ ի՞նչ կա այդ գրքուկի մեջ: զիտե՞ք:

Ազգի հոր եւ ընդ մարգարեի կեցվածք ընդունած մարդու խրատներ, կարգախոսներ ու մի անեղ սպառնալիք, թե ազգ հայոց, դու կամ պետք է մեր հոգևակած անկախություն համար հրաժարվես ջո ամեն տեսակ պահանջներից, մահապանդ այդ Արցախ կոչված գլխացավանքից, կամ էլ այս դարն ինչով բացվել ես (եղեռնով), նրանով էլ կփակես, եւ ոչ ոք չի մնա, որ ջո բախտը ողբա:

Սիրելի հայրենակիցներ, գործընկերներ, բախտակիցներ: Հնարավոր է, որ հուսցիս մեջ մտայլը մի քիչ շատ լինի, տագնապը չափազանցված, չնայած ինքս ավելորդ ոչինչ չեմ տեսնում եւ հանդգնված եմ, որ մեր մշակույթն իր պատմության մեջ չի եղել առավել անմխթառ վիճակում, քան այսօր է: Եվ դա չի անհանգստացնում նոր կառավարությանը, որը հաճախ է ներկայանում իբրևս մեզ առաջին հանրապետության ժառանգորդը, սակայն իզուր... Մեր առաջին հանրապետությունը տեր էր դարձել կործանված մի երկրի, որի ժողովուրդը մեռնում էր քաղցից, տարափոխիկ հիվանդություններից եւ հարեւանների չդադարող հարձակումներից ու ասպատակություններից: Եվ, այսուամենայնիվ, համայնարան տեղծեց, կենսական տանելի պայմանների մեջ առավ մշակույթի վաստակավորներին... Նույնիսկ հաջորդը՝ բոլշևիկների կառավարությունը, իր առաջին իսկ որոշումներից մեկով ստեղծեց հայագիտական ինստիտուտ, որը հիմք պիտի դառնար մեր հասարակական գիտությունների բոլոր հաստատությունների համար... Իսկ ի՞նչի՞ մասին էին սրանց առաջին որոշումները: Եվ, առհասարակ, սրանց ընդունած ո՞ր օրենքը կամ որոշումն է իրականանում: Գերագույն խորհուրդը հենց մի գլուխ օրենքներ է ընդունում, պրեզիդենտը փունջ-փունջ հրամաններ է հրապարակում: Բայց ես չեմ կարծում, թե մեր ազգը՝ երբեւէ եղել է ավելի օրինազուրկ, ավելի անիրավված վիճակում, քան այսօր է:

Վերջերս Գերագույն խորհրդի մի նիստում ձեւացրին, թե անհանգստացած են նկարիչների ճակատագրով: Որոշման նախագիծը ծամծմեցին ու մի կողմ ձգեցին: Բավական էր այս խայտառակության դեմ տրտնջար հեռուստատեսության մեկնաբանը: Սիայն տրտնջաց: Եվ հաջորդ օրն իսկ հեռուստատեսության հայտնվեց Գերագույն խորհրդի ներկայացուցիչը (կարծեմ հանդես եկավ ինչ-որ հանձնաժողովի նախագահ) եւ այնպես լեզու թափ տվեց խեղճ մեկնաբանի վրա, այնպիսի սպառնալիքներ կարդաց, որ հիմա հեռուստատեսանից միայն անտարբեր ու անատամ հաղորդումներ են հորդում նույնիսկ բացահայտորեն վարկաբեկված ժողովների մասին:

Ես երբեք չեմ մտածել, թե այսպիսի ժողովներում ճակատագրական հարցեր են լուծվում: Սակայն մեր մշակույթն այսօր կանգնած է, ավելի միշտ՝ ընկած է մի վիճակի առաջ, որի մասին լռելը կլիներ սրբապղծություն: Նորից հիշեմք Վահան Տերյանի խոսքը՝ «Նյութական կորուստները միշտ կարելի է վերադարձնել, իսկ հոգեւոր կորուստն անդառնալի է»: Հաջորդ հարցը, որ կցանկանայի ներկայացնել ձեր ուշադրությանը, վերաբերում է Արցախում եւ նրա շուրջ տիրող սքանչելի տեսանկյուն հայտնված մի ցավալի երեւույթի: Այն մեր հիմն ու ընդ լեզվում ներկայանում է սովորական, թերեւս, ոչ այնքան ցցուն բառով՝ անմիջականություն, սակայն իրականում որ հայտնվում է, ետեւից թողնում է ուժերի

հետում ու քայքայում, պարտություն եւ ավերածություններ:

Կարծման այս փուլի սկզբին, եթե խոսք էր լինում Արցախի մասին, նախ եւ ետոք պետք էր անխախտելի միաբանության ու միակամ նպատակալարության շուրջ: Եվ գնացել էի այնտեղ, խոսել ժողովրդի ու ղեկավարության մաս, ուսումնասիրել տակն ու գլուխը եւ վերադառնալուց, երբ հարց էին տալիս՝ թե ինչն է այնտեղ ամենակարեւորը, ոգեւորված պատասխանում էի՝ միասնությունը եւ հպարտությամբ էլ ավելացնում էի, եթե ուզում եք տեսնել երկիր, որ մի տեսակ են մտածում եւ մի տեսակ են գործում բոլոր մարդիկ՝ ղեկավարելով մինչեւ վերջին շարքայինը, մեծից փոքրը, գնացեք Արցախ: Ուրիշներն եւ եւ միայնակ չէի իմ այս համոզմունքի մեջ: Ուրիշներն էլ, բոլորը, տեսան, հավատացին, նաեւ հաստատեցին, որ շարժումը միասնականացրել, միահամուռ եւ միակամ է դարձրել ոչ միայն տեղացիներին, այլեւ Հայաստանը, Սփյուռքը, բոլոր հայերին, ուր էլ որ նրանք լինեն, մեր ազգի բոլոր խավերին, անգամ կուսակցություններին:

Իսկ այսօր, Արցախից գալիս են տխուր, տագնապալից լուրեր անմիաբանության, պառակտիչ գործողությունների եւ արդեն սկսված ու ծավալվող ներքին պայքարի մասին: Եվ դա, կարծում եք, հենց Արցախում էլ ծնւնդ է առել, բախտաբախյալ բո՛լյա է: Ու, սերմերն այստեղից են տարել, որոնք ցանելու վարպետներն այստեղից են գնացել, եւ այստեղից է ոռոգվում տնավեր չարիքի բուսը:

Ինչեք՝ բանն ուր է հասել: Զորի Բալայանը պատմում է, թե պատերազմի օրերուներից մեկում, մենք գոհեր ենք ունեցել, եւ նրանց մասին երեւանյան փոքր տեղեկություն է հրապարակել: Գրել է, թե նահատակվել են երեք պատակի բաղբեր, ապա շարել է անուն-ազգանունները: Եվ, պատկերացնո՞ւմ եք, այս փոստիլությունը նահատակների բնակավայրում առաջացրել է թանձր մի խռովություն: Ասում է՝ լախահառաչ իրեն բզկտում է սզավոր մի մայր: Եւ եւ հիշված օր փոռաբանված նահատակների մայրերն էին բողբոսում, թե նրանք չորս են եղել, վաղ օրերից անբաժանելի չորս ընկերներ, որ այժմ էլ հանգչում են կողբալով: Զորորդին ինչո՞ւ են մոռացել, այն մեկի անունն ինչո՞ւ է դուրս մնացել փոռամանելի չորբորությունից:

Պարզվում է, որ թերթը կուսակցական է եւ տպագրված լուրի մեջ հիշատակություն արժանի է համարել միայն իր կուսակցության անդամներին:

Եվ, նստու գնդակը տարբերություն չի դրել, պատերազմի մոդընջ չորսին միասին է խժռել: Բայց, ահա, մեր ներսի կուսակցական ոգին այնպես հիմք է դրելու՝ ամեն տեսակ երկպառակության ու խտրականության համար, որ անկուսակցականի անունն իսկ չի հանդուրժում իր կուսակցական նահատակների հարթում:

Միշտն ասած, ես լուսնից չեմ իջել, առաջուց էլ ծանոթ էի մեր կուսակցությունների իրար չհանդուրժող վարքին: Ու միայն տեսել եմ բոլշևիկյան անհավանականությունները, որ մարդկային պատմության մեջ մի չեղած-չտեսնվող ստարգանդ ուժ էր առհասարակ, իսկ հայերի համար կրկնակի ու բազմակի տարվալիսի, որովհետեւ, ինչպես Դ. Դեմիրճյանն էր ասում, մեր իսկական լուրջ չստիպագանցն է: Հիշո՞ւմ եք, խորհրդային ժամանակների մեծ համաժո-

ղովներում ամեն ազգի ներկայացուցիչ վեր էր կենում, խոսում իր հանրապետության հոգանքի, ներկայացնում իր ազգի պահանջները, իսկ հայ ղեկավարն առաջին պարտքն ու պարտականությունն էր համարում՝ նախ եւ առաջ մի լավ մշակել դաշնակցությանը, ապացուցել, թե ինչպես արտասահմաններում այն գործիք է դարձել իմպերիալիզմի ձեռքին: Եվ սա ապացուցում էր այնպիսի ջանադրությամբ, ցույց է տալիս այնպիսի չափերով, որ կարելի էր մտածել, թե հենց իմպերիալիզմն է գործիք դարձել հայ դաշնակցության ձեռքին: Բուլշևիզմի վախճանը մի՞թե մեզ ոչինչ չպետք է սովորեցներ: Երեւի ոչ, որովհետեւ, ինչպես երեւում է, մեզ համար հակացուցված է կուսակցականությունը: Հինգերորդ դարում մենք միայն երկու կուսակցություն ենք ունեցել, եւ նրանք բզկտել են իրար: Եթե հունասեր էինք, ապա ասորասեր հայը մեր հավատի, նպատակի եւ արյան թշնամին էր մեզ համար եւ հակառակը:

Նախանցյալ տարի Աթենքում ռամկավար մի գործչի ասացի՝ հիմա ուրիշ ժամանակներ են. պետք է մեր կուսակցությունների բոլոր ուժերը համատեղենք, գործենք միասնական ու միաձույլ: Շշմեց. «Ո՞նց թե,- ասաց,- յոթանասուն տարի մենք կռվել ենք իրար դեմ: Եվ այդ էլ ձեր հրահրումով...» «Այո, ասացի,- նույնիսկ մենք՝ յոթանասուն տարվա մոլեռանդ պառակտիչներս, գլխի ենք ընկել, որ մի ազգ եթե ուզում է ապրել իբրեւ քաղաքակիրթ հանրություն, պետք է նախ եւ առաջ հասնի ազգային համերաշխության: Իսկ եղիշե Չարենցը... Ո՞նց է, սիրո՞ւմ եք նրան, հավատո՞ւմ եք նրա խոսքին... Այ, շատ ապրեք, որ նրա խոսքն էլ եք հիշում: Ուրեմն, իմացեք դա է մեր միակ փրկությունը»:

Ի՞նչ եք կարծում, ես համոզեցի՞ նրան: Ոչ, մենք իմաստուն կարգախոսներն էլ ենք ընդունում, միայն թե տեսականորեն, որպեսզի իրականում շարժման մեջ պահենք մեր անհանդուրժող պառակտիչ, տարբեր կողմերի վրա քաշող կուսակցական ոգին:

Եվ սա միայն ռամկավարական ցավ է: Իսկ հնչա՞կը:

Դաշնակցական գործիչը, որի նկատմամբ ես անծամբ ունեմ առանձնակի հարգանք ու դրանից բխող վերաբերմունք, համերաշխության իմ հորդորի դեմ հանեց իր ծանր ու մեծ փաստարկը. «Մեր միջեւ արյո՞ւն կա: Ինչպե՞ս կմոռացվի»:

Արյուն արյունակիցների միջեւ:

Բայց չէ որ սա, ամենից առաջ, ամոթն է մեր: Իսկ ամոթը ոչ թե դրոշի վրա են բարձրացնում կամ փայտախոս իբրեւ նվիրական մի բան, այլ ջանում են մոռացության տալ, կամ էլ գոնե լվանալ-մաքրել:

Եվ հիմա Արցախում անմիաբանությունն այնպես է արմատավորվել, որ հնարավոր չէ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրել, որովհետեւ գործի մեջ գտնվող կուսակցություններից յուրաքանչյուրը մտածում է, թե միայն իր թափան ներկայացնող թեկնածուն, կարող կլինի հանրապետությունը ղեկավարել: Ես չեմ կարծում, թե այս մարդիկ այնքան միամիտ են, որ մտածում են, թե կուսակցական տոմսը մոգական ուժ ունի, դնես տգետ ու անճաշակ մեկի գրպանը, նրան անմիջապես կդարձնի ամենախելոք ու ամենամեղեքեք գործիչը եւ հակառակ կուսակցության տոմսն էլ կրողին կդարձնի անճարակ հիմարի մեկը:

Բայց ի՞նչն է պատճառը:

Այնոր հեռուստատեսությամբ խոսում էր դարձյալ Գերագույն խորհրդի մի հանձնաժողովական եւ արտահայտեց իր տագնապը: Ասում էր՝ Հայաստանի հանրապետության ղեկավարները մտածում են, որ եթե դաշնակցությունն Արցախում դրության տերը դառնա, այլեւս չի ենթարկվի Հայաստանի այսօրվա ղեկավարությանը եւ, որ ավելի վտանգավորն է, իր ձեռքը կծօղի նաեւ այստեղի սանձերը: Իսկ դա կլինի կործանարար:

Տեսնո՞ւմ եք՝ ուր ենք հասել: Գզվուտուրից այնտեղ վտանգված է չորս տարվա տառապանքով ու արյամբ ձեռք բերված հաղթանակը, դա ոչինչ, կարելուրն ու ամենաառաջնայինը կուսակցական կասկածելի հեղինակությունը փրկելն է: Եվ դրա համար էլ պիտի սերմանել խտրականություն, իրար դեմ հանել ժողովրդի տարբեր խավերը եւ, որ ամենասարսափելին է, ռազմաշուկատները:

Ռազմաշուկատներ՝ իր:

Հայրենակիցներ, այն ո՞ր հիմար պետությունն է, որ իրեն թույլ է տալիս այդպիսի հավկուրություն՝ կուսակցական թելերի բաժանել իր գործը:

Աշխարհում կուսակցականությունից միշտ էլ հեռու են պահվել ժողովրդի հոգեւոր կյանքն ու ֆիզիկական գոյությունը պահպանող ու պաշտպանող երկու մարմիններ՝ եկեղեցին եւ բանակը: Հայաստանում տեսն տեղի էցել առաջին հրաշքը. կուսակցության (ՀԳԿ) ղեկավար էր օծվել հոգեւորականը: Հիմա էլ նոր կազմավորվող բանակն ենք կուսակցական առանձնաշնորհույնների ենթարկում, կարող եք պատկերացնել հետեւանքները:

Իսկ այսօրվա Արցախում այդ հետեւանքներն արդեն ելել են ջրի երես եւ թունավորում են մթնոլորտը: Կուսակցական խտրականությունն իր ավերածություններն է կատարում:

Եվ ես հիմա այդ օրհասական անմիաբանության ու խտրականության ակունքում կանգնած մեր կուսակցությունների եւ մանավանդ նրանց ղեկավարների խղճին եմ դիմում. հայրենակիցներ, եղբայրներ ու ազգակիցներ, մի՞թե Արցախին բավական չէր յոթանասուն տարի շարունակ «վայելած» խտրականությունը, որի դեմ նա ընդվզել էր՝ իր արդար ու անխտրական, ոչ ոքի կողմից չպղտորվող ու ջրունավորվող կյանքի տերը դառնալու համար: Թե՞ դուք մտածում եք, որ յոթանասուն տարիների հետ հաշիվը փակվել է, հետո էլ այն տարիների վայելածը եղել է օտարի խտրականություն: Հիմա կտարածենք մեր սեփականը, մեր հարազատ խտրականությունը, մեր կուսակցական ու թայֆալական գզվուտորը, եւ նրանից հետո վայ կտանք մեր գլխին եւ մեր ետին խելով կսկսենք պարզել, եւ կատարվածի մեջ ով ինչքան է մեղավոր, եւ որ կետից կարող ենք դրությունը փրկել, եթե ուշքի եկած լինեինք, միավորած մեր բոլոր ուժերը, ունկնդրած միայն բանականության ծայրին:

Ուշքի եկեք եղբայրներ, Արցախին այսօր առավել, քան երբեւէ պետք է համերաշխ միաբանություն, մեր բոլոր կուսակցական ու անկուսակցական ուժերի համատեղումը: Հակառակ դեպքում կլինի ողբերգություն, եւ ոչ ոք չի փրկվի զալիք սերունդների անծօքից ու դատաստանից:

ՌՈՒՄ ԼՐԱԳՐՈՂ ՇԱՀԵՆ ՄԵՂՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Պատերազմն իր հատուկ օրենքներն ունի, իր կարգ ու կանոնը: Նա եւ իր հերոսները, որոնց ինչքան էլ բամբասեն, փորձեն հասարակության աչքից զցել (ոչ միայն հակառակորդ կողմում, այլեւ հայրենի տանը), միեւնույն է, կբարձրանան, կկանգնեն իրենց ամբողջ հասակով՝ ի տես ոչ միայն ժամանակակիցների, այլեւ գալիք սերունդների պատմության:

Շահեն Մեղրյանը՝ Շահումյանի պաշտպանության ղեկավարը, մեր այս մեծ պայքարի հերոսներից է, իսկական ժողովրդական այն հերոսներից, առաջնորդներից (չվախենանք այս բառն օգտագործելուց), որոնք ելել են պայքարի ալիքներից, նրանց վրա բարձրացել, նրանց հետ էլ առաջ գնացել...

Շահումյանի անփառունակ անկումից հետո 33 ԳԽ-ի նստաշրջանում բամբասում էին նրան. հարազատներին նախապես Երեւան է ուղարկել շրջանը հանձնելիս սիրտն այլեւս ինչո՞ւ պիտի ցավեր, կամ. մեծամիտ է, ոչ ոքի չի լսում, ոչ ոքի հրամանն օրենք չէ նրա համար: Երբ թշնամին գալիս էր, նա գործառնում չէր, ո՞ր էր թաքնվել... կարծես ամեն ինչ նա պիտի ցուցադրվեր բոլորին, որպեսզի բոլորը տեսնեն՝ այստեղ է, չի ծլկել, թաք չի կացել...

Այս բամբասանքի օրերին նա Շահումյանում էր, թշնամու նվաճած շրջանում պարտիզանական պատերազմն էր զլխավորում՝ վրիժառուների զուլխն անցած, աներեւակայելի զրկանքներ որդեգրած: Եվ հետո էլ հայտնի դարձավ, թե նրա վրիժառուներն ինչպիսի խիզախ գործեր կատարեցին Գյուլիստանի բերդում ու շրջակայքերում:

Երեկ վատահելի աղբյուրները հաղորդեցին, որ Մեղրյանի ջոկը սերտ կապ է պաշտպանում Մարտակերտի ինքնապաշտպանների հետ, երբ սրանք նվաճել են Գետավանի կողմերից մինչեւ Մեհմանա-Չարուքյունագոմեր եւ հսկողություն սահմանել Քելբաջար տանող ավտոմայրուղու վրա, ինքն է տիրել Շահումյանը Մարտակերտի շրջանի հետ կապող ճանապարհին, կատարում է գործողություններ, որոնք մեծապես պիտի դյուրացնեն Թարթառի ողջ հովտի ազատագրությունը:

Պարտիզանական պատերազմի մանրամասները կամ պիտի միշտ էլ մնան վարագույրի ետեւ, կամ էլ հայտնի դառնան նրանց միջոցով, ովքեր մասնակից են եղել կամ ակնատեսը: Մեղրյանի վրիժառուների գործն էլ այդպիսին է, եւ տա աստված, որ քաջատեղյակ մարդիկ քաջ անեն նրա մութ ծախքերը:

Իսկ եւս այստեղ չեն կարող քաղվածքներ չանել պատահաբար ձեռքս ընկած մի հիշատակարանից, որ ռուս լրագրողն է կազմել՝ 10 օր գտնվելով Մեղրյանի ինքնապաշտպանական ջոկատի հետ դեռեւս 1992 թ. գարնանամուտին:

Ասում է. երբ ՆԳՆ թողել-հեռացել էր շրջանից, եւ դիմացից եկել են թուրքն ու Գանձակում տեղակայված 23-րդ դիվիզիայի ծախու ջոկատները ձեռք-ձեռքի տված Մեղրյանի ինքնապաշտպանները միայն մեկ հոգս են ունեցել՝ դիմանալ եւ հանձնվել, որ անվաճառ պան լինելն էլ հաղթահարելի է: 2է՞ որ իրենք մի քանի հարյուր են՝ հավաքված ոչ միայն շրջանի գյուղերից, այլեւ օգնության

եկած տարբեր վայրերի հայկական օջախներից: Մի զինվոր ասել է. «Նույնիսկ Ռաֆֆի Դովհաննիսյանը, Արտաքին գործոց մինիստր դառնալուց առաջ, մի ամիս այստեղ, Շահումյանի ցեխերում, մեզ հետ էր՝ գեներ ձեռքին»:

Դետո հիշում է Շահեն Մեղրյանի խոսքերը.

«Ամենածանրը կիրակի օրերն են, երբ Գանձակի սպաները մեր դեմ գալիս են փող վաստակելու: Այդ օրերին եւ տանկեր են հայտնվում, եւ ուղղաթիռներ, եւ սրանց հրանոթներն են անվրեպ խփում»:

«Թուրքը որոշել է Ղարաբաղը հայաթափել, եւ հիմա իմ տունն են պաշտպանում: Պատերազմն այստեղ բոլորի գործն է: Երեխաները պետք է տեսնեն հայրերի սխրանքը, որպեսզի իրենք էլ հետո չգիջեն իրենց հողը»: «Կանանց ու երեխաներին չեն տեղափոխում Շահումյանի շրջանից (եւ ամբողջ Ղարաբաղից): ղեկավարվելով պատերազմի տրամաբանությամբ, դաժան տրամաբանությամբ, վկայում է լրագրողը: Եթե տեղափոխեն, տեղական մարտիկները, որոնք բանակի հիմքն են կազմում, ո՞ւմ համար պիտի կռվեն: Այն ժամանակ հողի, տան, ունեցվածքի համար ոչ ոք չի ուզի զոհվել: Ճակատ ունենալու համար պետք է թիկունք ունենալ»:

Շահեն Մեղրյան. «Իրատես լինենք, հաստատուն, մշտագո միջանցք է պետք Դայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ՝ օդային կամ ցամաքային: Լրիվ շոջափակելով՝ Ադրբեջանն ինքն է մեզ ստիպում, որպեսզի այդ միջանցքը բացենք»:

Այսբանից հետո լրագրողն այլեւս հաստատ ու անկասեցնելի է համարում Շուշիի՝ «Ղարաբաղի այդ վերջին ադրբեջանական բնակավայրի, ու Լաչինի առումը: «Ղարաբաղյան բանակն է անցնելու այդ ճանապարհը» (Մոսկովակիե նովոստի, 1992, ապրիլի 26):

Այն ժամանակ այս տողերի հեղինակն այդ ճանապարհն անցնողների մեջ էր տեսնում եւ Շահեն Մեղրյանին՝ իր զինվորության հետ միասին... Եվ չէր սխալվում: Ի՞նչ փույթ, որ նրանք այժմ ուրիշ տեղ են, ուրիշ խնդիր են իրականացնում: 2է՞ որ պատերազմն ունի իր օրենքները, իր կարգ ու կանոնը:

ՎԻՐԱՎՈՐ, ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՍՈՂ ԱՄԱՐԱՆԸ

Հայոց աշխարհում, նույնիսկ նրա հիմնավորց սահմանների առումով, քիչ հուշարձաններ կան, որ փառավոր ակունքներով եւ դրանց արձանի հետագա բազմադարյան կենսագրությամբ կարող են մրցել Ամարասի հետ: Բավական է հիշել, որ նրա առաջին եկեղեցին կառուցել է ինքը՝ մեր հոգեւոր կյանքի նախակարապետ Գրիգոր Լուսավորիչը: Հասկանալի է՝ 4-րդ դարի սկզբին, էջմիածնի Մայր տաճարի հետ միաժամանակ: Հետաքրքիր է, որ, ըստ ավանդության, Լուսավորիչը հետեւել է Ամարասի եկեղեցու շինարարությանը՝ բնակվելով Ամարաս գյուղաքաղաքում եւ Աստու աճեն այգաբացը դիմավորելով բնակավայրից հարավ-արեւելք բարձրացած բլրի վրա՝ այնտեղ կարդալով առավոտյան աղոթքը: Այդ պատճառով էլ բլուրը մինչեւ այսօր եւ հավիտյան կոչվում է Լուսավորչի սար:

Փավստոս Բյուզանդը, Մովսես Խորենացին, նրանցից առնելով էլ՝ հետագա մեր հեղինակները, պատմում են, որ եկեղեցու շինարարությունից հետո այս աշխարհի տերերը Տրդատ Մեծ արքային են ներկայացել եւ խնդրել, որ նա իրենց համար եպիսկոպոս ուղարկի Գրիգոր Լուսավորիչի ժառանգներից մեկին, որպեսզի ժողովուրդը, մեծ հոր անվան պատճառով ակնազններից չմտնուի «գաւակ»: Եվ Տրդատը, անսալով Արեւելից կողմանց տերերի խնդրանքին, նրանց աշխարհի եպիսկոպոս է կարգել Լուսավորչի դեռատի, սակայն իմաստուն թոռ Գրիգորիսին, որն էլ Ամարասն աթոռանիստ դարձնելով՝ կարգավորել է երկրամասի հոգեւոր գործերը, ապա քարոզության գնացել հարեւան, անդրկուրյան երկիրը՝ Աղվանք, քրիստոնեության դարձրել բնիկներին: Եվ այնտեղ, երբ հասկացել են, որ Գրիգորիսի քարոզներում կարեւոր տեղ է թուցնում քարոզը գողության եւ ասպատակությունների դեմ, բարբարոսների թագավոր Մամեսանի կարգադրությամբ սպանել են մեր քարոզչին, ապա հավատարիմ սարկավազները նրա մարմինը փոխադրել են Ամարաս, հողին պահ տվել պապի կառուցած եկեղեցու մոտ (Փ. Բյուզանդ. «Եւ եղին գնա առ եկեղեցեան, գոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետին մեծի Աշխարհին Հայաստան երկրին»):

Հին Հայաստանի պետական ու մշակութային գործիչները քաջ գիտեին երկիրն ամուր եւ ամառիկ պահելու կարեւորագույն պայմանները: Դրա համար էլ համազգային ու համապետական միջոցառումներ ձեռնարկելիս առաջին հերթին աչքի առաջ ունեին սահմանային հարվածներին, ամեն տեսակ վտանգներին: Քրիստոնեության դարձի կազմակերպիչներն Արցախի վրա սեւեռել էին իրենց ուշադրությունը, այնտեղ գործը գլուխ բերել անենայն հաջողությամբ: Երբ ստեղծվեց մետրոպատառ գիրը, եւ հարկ էր տարածել այն, սկզբնավորել դպրության գործը, Արցախը դարձյալ կազմակերպիչների ուշադրության կենտրոնում էր: Մեսրոպ Մաշտոցն անձամբ այցելեց, դպրոցներ բացեց հոգեւոր կենտրոններում, նրանց համար հմուտ ու ժրպան դպիրներ պատրաստեց, լուսավորությունը

դրևզ այնպիսի հունի մեջ, որը պետք է գործեր անխափան. երկրամասը ողողեր ուղեաղաշտական լույսով: Այստեղ եւս Ամարասն իր բարձրության վրա էր. Մաշտոցն այնտեղ բացեց առաջին դպրոցներից մեկը, որը պետք էր գործեր անդադրում եւ ուսուցիչներ ու գրիչներ պատրաստեր ինչպես Արցախական աշխարհի, այնպես էլ հարեւան հայկական ու աղվանական գավառների համար: Այստեղ ստեղծված գրչագիր մատյաններն իրենց բարձր համբավն ունեին հետագա դարերում եւ հաճախ էին մայր դատուն ընդօրինակությունների համար:

Պատմական հաջորդ մշակակալից իրադրությունը. 5-րդ դարի վերջում Մեծ Հայքի միասնական թագավորության բարձունից ավելի բան կես դար հետո, Արեւելից աշխարհի տեր Վաչագան Բարեպաշտ թագավորն Ամարասում գտել է Կրիգորիսի մասունքները, նրանց շուրջ տոմսխմբություններ կատարելուց հոր եկեղեցի կառուցել գերեզմանի վրա:

Ի դեպ Վաչագանի պարագան: Ուղիղ հազար հինգ հարյուր տարի առաջ, Մեծ Հայքի միասնական թագավորության անկումից շուրջ կես դար հետո, Արախի տեր Վաչագանը, օգտվելով Պարսից արքունիքի ժամանակավոր հաւաքումուղական քաղաքականությունից՝ Արցախում ինքնուրույն հայկական թագավորություն ստեղծեց, կարգավորեց նրա մշակութային ու վարչա-քաղաքական կյանքը: Ժամանակագիրն ասում է՝ միայն իր տիրության ներքո գտնվող նշանակալի աշխարհում կառուցեց տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ, հայրենի վայրոցներ բացեց բոլոր հոգեւոր օջախների կողքին: Իսկ երկրում տնտեսական ու քաղաքական կայուն կարգ ապահովելու համար ընդունեց «Սահմանադրութիւն կանոնական», որը գրավոր պահպանված օրենքների հնագույն հիշվածուն է հայոց հողի վրա:

Հայկական վարչա-քաղաքական այս կազմավորումը պատմական հետադարձ ժամանակներում, մասնավոր համահայկական պետականության անկումային հատվածներում, հաճախ էր ծեղծեցում. ցուցադրում պետական կենսունակության ապացույցներ, կառույն ազգային հնամանդ կյանքի ընթացքին: Վշինը Համամ Բարեպաշտ թագավորին՝ Բագրատունյաց թագավորության ուղալույսին, Հասան-Ջալալ Բարեպաշտին՝ քարա-մոնղոլական դժնդակ տիրապետության տասնամյակներին, եւ, վերջապես, մեկըությունը՝ ուշմիջնադարյան հայկական կյանքի այդ անենամխիթարական երեւոյթներից մեկը...

Ասեմ, որ Վաչագանը եւս աղբյուրներում պատմացված է Բարեպաշտ անունով: Այդ նա է, որ Արցախում ու հարեւան հայկական մարզերում քրիստոնեություն տարածան եւ ամրապնդման եռանդուն գործ կատարեց՝ համոզված, որ դու է ազգը պահելու հղորագույն միջոցը: Եվ այստեղից էլ Ամարասի ճառագայիլը դերը: Ժամանակագիրը մեծ խանդաղատանքով է նկարագրում հոգեւոր այն արարողություններն ու տոմսխմբությունները, որոնց կազմակերպիչը Վաչագան թագավորն էր, ժամանակի մեծ հայն ու քաղաքական գործիչը... Հետագու դարերում շատ բնական էր Ամարասի հոգեւոր ու աշխարհիկ աներեր հեղի-հուկությունը հայոց մեջ եւ, միաժամանակ, ավերիչ թշնամանքը եկվոր թշնամի-ուրի կողմից: Հայտնի է, որ սկսած արաբական տիրապետության շրջանից, եկվոր՝ բեւավորները, Արցախական ինքնապաշտպանության դեմ նվազագույն հողությունային իսկ հասնելով, Ամարասի պարսպապատ եկեղեցին էին քսե-

դում՝ նրա մեջ տեսնելով տեղացիների ուժն ու վճռականությունը: Բայց նրանք դեռ հեռացած չէին լինում. որ եկեղեցին նորից կանգնում էր իր նախկին վեհությանը, եւ պաշտպաններն ամրանում էին առապել... Այսպես է եղել, որ ասում են, մի անգամ էլ սելջուկ-թուրքերն իրենց քանդած վանքի քարերը տարել-թափել են Արաքս գետը՝ մտածելով, թե գորությունը քարերի՝ մեջ է, հայոց առաջին հայրապետի օճած քարերի:

Սելջուկ թուրքը որտեղի՞ց գուշակեր, թե Մայր Արաքսում կրկնակի օծված քարերն ավելի արագ պիտի շարվեն Ամարասում, առավել մեծ ամրություն պիտի ստանան ու պաշտպանեն Արցախը արեւելյան տափաստանից եկած վայրի խորշակների դեմ:

Եվ զարմանալիք, որ, երբ Վաչագան Բարեպաշտից 1500 տարի հետո նրա ժառանգները ոտքի կանգնեցին՝ ստեղծելու իրենց անկախ ու ինքնիշխան հանրապետությունը, իսկ ավելի ճիշտ՝ վերականգնելու Արցախամուր աշխարհի պետականությունը, Ամարասը վերստին դարձավ բերդամրոց, եւ Աղրբեշահի օճանական հրոսակները ու սաֆոնովյան ծախու տակաճները դարձյալ կրակի թիրախ դարձրին Ամարասյան սրբարանը:

ԽՆՅՄ-ում տպագրված ռազմական քարտեզներում Ամարասը նշված է իբրեւ բերդ («Крепость»), եւ թուրքը դրանից էր վախենում, դրա դեմ էր ուղղել իր ամենատարբեր իրետանիների փողերն ու «Գրադի» արկերը:

Հիմա ես չեմ հիշում՝ Ամարասում քանի՞ անգամ են եղել Ամեն այցելությանս այն տեսել են, ճիշտ է, հոգեւորականության կողմից հարկադրաբար լքված, սակայն աշխարհիկ կյանքով առլեցուն, շենչող, որովհետեւ հաստահեղույս պարիսպներից մերս բազմաթիվ օժանդակ կառույցներն օգտագործվում էին գյուղատնտեսության կարիքների համար, եւ երախտագետ գյուղացիները խնամք էին տանում նաեւ վանքի ու նրա կից շինությունների վրա: 1957 թ., այն ժամանակ մեր նորընտիր հայրապետ Վազգեն առաջինն Արցախի հոգեւոր կենտրոններն էր այցի եկել, եւ ինքս էլ ուղեկիցների մեջ էի: Վերջին օրն Ամարաս գնացինք, Վեհափառ ճանապարհին խաղողօրհների խոսքեր ասաց հարեւան Սոս ու Մաճկալաշեն գյուղերի այգիներում, ասպա Ամարասին հրաժեշտ տալիս գոհունակությամբ նշեց, որ ամբողջ վանքի վրա այդ գյուղերի հոգածությունն է մկատելի: Եվ դա այն ժամանակ հնչեց իբրեւ մեր հոգեւոր առաջնորդի խրախույսը: Սոսում մեզ ընկերացած Արսեն Մուրամյանը (կոլխոզի նախագահ) հպարտությամբ ասաց. «Վեհափառ. մեկ էլ որ գաք. 10քան բարեկարգ պիտի տեսնեք, որ դարձնեք մեր աշխարհի գործող եկեղեցին»:

Պատերազմի հերոսն ու գյուղատնտեսական շինարարության երախտավորը չտեսավ իր այդ երազի իրականացումը:

Մի քսան տարի առաջ էլ մեր ճարտարապետության պատմության հմուտ հետազոտող Մուրադ Հատրաթյանին էլ տարել. եւ նա առաջին անգամ ուսումնասիրեց ամբողջ համալիրը, հատկապես տաճարի ավագ խորանի մեղրք, գետնի տակ պահպանված (Վաչագան Բարեպաշտի կողմից 5-րդ դարում կառուցված) մատուռի մնացորդները:

Հիմա դեռ չեն լռել պատերազմի ծայները, եւ ես ուղեկիցներիս տարա Ամարաս. Արցախ այցելողն ինչպե՞ս կարող է հրաժեշտ տալ նրան՝ առանց շնչելու

այն սրբազան մթնոլորտը, որով պարուրված է հիմնավորց աղոթարանը:

Այս անգամ ողբալի վիճակում գտանք արցախյան պատմա-մշակութային ավագույն հուշարձանը: Մեծ եվրոպացու պես մենք էլ կարող էինք ասել՝ «Այաստեղով անցել է թորքը»: Թորքը, որ, ըստ իս, թրջության ամենաալյանդակ տեսակն է՝

Վանական համալիրի լայնածիր պարիսպը, որ վանքի համար պաշտպանական հզոր վահան է եղել մեկ ու կես հազարամյակ, վիրավոր է հազար տեղից, եւ «Պրադի» անհամար պարկուճներն ու սրանց բեկորները՝ թափված պատերի ուսկ, բաց ճեղքերում, վանքի շուրջը, ապացույց են, թե թորքն ինչպես նորից այս սրբարանի մեջ է տեսել իր իսկական հակառակորդին եւ որոշել է այն ջնջել երկրի երեսից: Քանդված կամ կիսակործան են օժանդակ շինությունների համարյա բոլոր երկհարկանիները: Համարյա խուց չկա, որ արկ կամ ռումբ ընդունած չլի: Իսկ մեծ տաճարը՝ Շուշի ձորից բերած կաթնագույն սրբատաշ քարե կառույց, որքան էլ հրետակոծված, դեռ կանգուն է, ասես թշնամու ղխակալությանն ի պատասխան: Ելուղակտոր, հոշոտված բներով կանգուն են նաեւ պարսպից կիս ու դուրսը, անհուն տարածության վրա իշխող դարավոր թեմհները:

Եվ այս խղճալի վիճակի դեմ խոսող, բողոքող ոչ ոք չկա: Պաշտպանները սահունի վրա են, թշնամու պարբերական գրոհներն ու ավազակալի ասպատակություններն են դիմակայում: Իսկ գյուղացիները՝ դաշտային աշխատանքներով յուրազված, դեռ ժամանակ ու հնար չունեն Ամարասի համար: Առհասարակ անվտանգ էլ չէ այստեղ հայտնվելը: Նույնիսկ մեզ խորհուրդ չէին տալիս մոտենալ վանքի, որովհետեւ Ֆիզուլու կողմերից համախ էին կրակում հեռահար իրանոթներով:

Ուղեկիցներս տեսածից մոլոր՝ խուց չէին գտնում սրտների անհուն ցավն սպտահայտելու, իրար սփոփելու համար: Միայն հեռանալիս, երբ ասես ինչ-որ ակով ընտելացել էինք ցավին, ընկերս՝ Ռազմիկ Պետրոսյանը, պոռթկաց.

- Մխաբի, բա է՞ն բոզի տղերքն աշխարհով մեկ էին արել, թե սա իրենց պատճախով, ճարտարապետական, հոգեւոր հուշարձանն է, նույնիսկ գիրք էլ լին տպել... Բա մարդ իր սեփական հուշարձանը կավերի»:

Դա իսկապես եղել է. Ջիա Բունիաթովի ձեռնասունները «գիտական» հրապարակումներով հեղեղել էին իրենց մամուլը, նույնիսկ մոսկովյան պարբերականներն էին աղտոտել եւ փորձում էին ապացուցել, թե Ամարասն Ամարաս չէ, այլ ինչ-որ Ադ-օղլան, եւ հենց այս ամունն էլ ապացույց է, որ իրենց թորք նախկին է կառուցել, իրենց քոչվոր աթա-բաթաններն են այս սրբարանում եւ աղոթք տուել, եւ ամազ աքել, քանի որ նրանց համար ոչ թե ծեփ եղանակն է եղել կարևորը, այլ հավաքել՝ երկրի ու երկնքի արարչի միակ Աստծու նկատմամբ: Հի-ուս նրանք սվերում էին այդ միակ Աստծու տունը, եւ ոչնչից վախ չկար ոչ իրեկից՝ Աստծուց, ոչ էլ աշխարհական կուռքերից, որոնք բոլոր դեպքերում թորքի իվկունքում են կանգնում եւ նրան են պաշտպանում:

Հիմա Ֆիզուլու կողմերի թորքի հոգսն Ամարասի վրա կրակելը չէ: Երեկ հայտնեցին, որ քաղաքացիական բնակչություն այնտեղ վաղուց չկա, ասկարներն էլ դատարկ գլուխները պրծացնելու համար հա՛՛ փախչում են ճակատից:

Բայց ի՞նչ պիտի անել, ինչ՞ով օգնել Ամարասին: Պարսպի մեծ ճեղքերից սկի վրա մտամոլոր կանգնած այս մասին էինք մտածում, հանկուտ աչքիս կուռաց կողքի կիսավեր պատի ճակատին, սրբատաշ քարի վրա փորագրած

մի խոսք: Մտտեցա եւ արտագրեցի. «Շուշեցի Միխայելս խուբլարեանց, ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոց իւրոց, ետ նորոգել սենեակս: 1890 ամի 10-ն յուլիսի»:

Մենք էլ Ամարասուն էինք՝ դարձյալ հուլիսի 10-ին: Ինչպիսի՝ զուգադիպութիւն:

Ուրեմն, շուշեցի Միքայել խուբլարյանը շուրջ հարյուր տարի առաջ վերանորոգման կարիք ունեցող Ամարասին օգնության է շտապել եւ իր հնարավորութիւնների չափ՝ մեկ սենյակ-խուց նորոգելու միջոցներ է տվել:

Եվ ի՛նչ խորհրդանշական պատկեր. խուցը լրիվ քանդվել է բորքի արկից, իսկ այն նորոգող բարերարի գիրը մնացել է: Մնացել է՝ գալուց սերունդներիս պատմելու, որ բարութիւնն անմահ է, բարեգործի անունը՝ անջնջելի...

Իսկ այսօրվա նորելուկ բարերարները չեն ուզում անմահանալ Ամարասի պատերին, որ վերականգնվելու են եւ չեն կարող չվերակազմվել:

Ճանապարհին, ճարտարում ու Կարմիր շուկայում, Սխտորաշենի հազարամյա չինարու մոտ եւ Ստեփանակերտ վերադառնալու ամբողջ ընթացքում ինձ պաշարել էր Ամարասի բախտը, եւ հնարավոր եղանակներն էի որոճում. վարչական մարմինների վճռական դերն ու գործը, որ կարող են ձգվել տարիներ ու տասնամյակներ: Իսկ այդքան ժամանակ սպասել չի կարող խարխլված համալիրը: Միջամտությունը հասարակական կազմակերպությունների, չնայած դրանք էլ ունեն իրենց հազար ու մի հոգսերը, հերթի չսպասող անելիքները... Իսկ եթե ստեղծվի հատուկ մի հանձնախումբ, աեսնք, «Արցախ» հայրենակցականի կամ «Արցախ-Հայաստան» կազմակերպության հովանու ներքո, գուցե եւ Ստեփանակերտում՝ ԼՂՀ մշակութային մարմիններից մեկին կից: Ստեղծվի՝ հենց միայն Ամարասի փրկության հանձնախումբ անուով եւ սկսի գործել: Գործելու բազմապիսի հեռանկարներ ու շրջանակներ կարող են բացվել. նախ կոչ ամբողջ հայ ազգին, բարեգործական ամեն տեսակ կազմակերպություններին. քոչոր բարերարներին՝ մշելով վանական համալիրի վերականգնումի ու վերակառուցման սպասող ամեն ինչը՝ տաճարից մինչեւ վեռջին խուցը. խոստանալով վիճադրելու հաստատել ու հավերժությանը պահ տալ օգնության հասնող յուրաքանչյուր մարմնի, անհատ բարերարի մեծ կամ փոքր օժանդակությունը: Կարծանագրվեն հասցված նյութական օգնությունն ու օգտագործման ոլորտները, արձանագրություններում հանգամանորեն կիիշվեն բարերարի կամքն ու հանձնարարությունը: Մի՛թե 1890 թ. Միքայել խուբլարյանը կարող էր մի խուց-սենյակ նորոգելու միջոցներ մվիրել իր հանգուցյալ ու ասարող հարազատների հիշատակին, իսկ այսօրվա բարերարը նման հնարավորություն չի ունենա կամ չի ցանկանա ունենալ: Ասենք, նա եւս արձանագրել տա իր համար շատ թանկագին մեկի հիշատակը, որ կկամենար անմոռանալի դարձնել գալիք ժամանակներում: Իսկ դրա համար կա՞ առավել հարմար մի տեղ, քան Ամարասի պատը, այն, որ ապրելու է հավերժաբար եւ գալուց սերունդների հետ գրուցելու, պատմելու է իր գլխով անցածն ու անմոռանալին:

Մի խոսքով՝ Ամարասն սպասում է մեր բարեգործական օգնությանը, որպեսզի... Որպեսզի ինքն էլ մեզ օգնի հասնելու գալիք բարի ժամանակները:

1993. հուլիս

ՁՈՐԱԿԱՐ ԻՎԱՆՅԱՆԻ ԻՆՔՆԱՐԱՏՈՒԿ ՍԽՐԱՆՔԸ

ԼՂՀ բանակի գլխավոր հրամանատար Սամվել Բաբայանի տեղակալն է (1992-ի անառվանից) Քրիստափոր Իվանի Իվանյանը, գեներալ-մայոր, պաշտոնի անցնելու պահին արդեն ոտք դրած էր 72-րդ տարում:

Հայոց պատմության մեջ այսպիսի մի դեպք էլ է եղել. 1918 թ. գարնանը, երբ յուրքերը մտել էին Արեւելյան Հայաստան եւ շարժվում էին դեպի Էջմիածին ու Լրեւան: Այն ժամանակ Արեւմտահայաստանում կռված եւ հայրենիք վերապարծող ռուսական զորամիավորումներից հավաքվել էին հայ մարտիկները, կորպուս էին կազմել, որպեսզի թուրքին դիմադրեն, եւ այս կորպուսի հրամանատար կարգվեց 72-ամյա գեներալ Եւզարբեկովը:

Թուրքի դեմ մղելիք պատերազմով ռուսաց այս գեներալը ոչնչով չփայլեց. Ասորդարապատ-Բաշ-Ապարան-Ղարաքիլիսա ճակատում իրեն բաժին էր ընկել Ղարաքիլիսան, ուր ինքը միայն նահանջում էր եւ Թիֆլիսում նստած Հայոց Ազգային խորհրդին հեռագրեր ուղարկում՝ հորդորելով լեզու գտնել թուրքի հետ, եթե սկսեց է՝ հանձնվել նրա ողորմածությանը, որովհետեւ ինքը՝ հայոց ռազմական ուժերի ղեկավարը, ոչ գործ ունի, ոչ զենք, եւ կռվելու համարում է խելագարություն:

Լավ է որ այն օտրին ռազմավարական կային կռվի պատրաստ, հայրենիքը փրկելու համար վերջին հնար ստնտող զորակազմներ, Ասորդարապատում՝ Ղանիել-բեկ Գիլունյանը, Բաշ-Ապարանում՝ Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), կազմակերպեցին հայոց վերջին բախումն Օսմանա-թրքական ասպատակիչների հետ, հաղթանակով պոսկեցին այդ ճակատամարտը եւ Թուրքիայի կառավարներին ստիպեցին զինուժար անելու եւ համաձայնելու, որ Հայաստանը դառնա անկախ պետություն:

Իվանյանի պաշտոնավարության սկիզբը հանդնկել էր Արցախյան ճակատի տրեքզական վիճակի հետ: Շահունյանի շրջանը հանձնված էր թշնամուն, Մեքրտանտոնից, թիչ բան էր մնացել, եւ Թարթառի հովտի բնակիչները դարձել էին աստանդական, փախչում էին՝ իրենք էլ չիմանալով, թե ուր... Իսկ թուրքի ռազմական ինքնաթիռներն ու զանգվածային ոչնչացման մյուս հրեշավոր մեքանիզմները կրակ էին թափում Ստեփանակերտի, Մարտունու, Հաղորտի եւ մնացած մեծ ու փոքր բնակավայրերի վրա: Եվ աշխարհի մեծերն անտարբեր էին հայոց այս նոր ողբերգության նկատմամբ:

Եւզարբեկովը հին Թիֆլիսից էր: Թիֆլիսում նստող Հայոց Ազգային խորհուրդը աղետյալ ազգի համար նրա ոտքն էր զննցել, աղաչանք-պաղատանքով նրան նշանակել փրկության գործի հրամանատար:

Քրիստափոր Իվանյանի ծննդյան վայրը ու սննդյան վայրը Ղարաքաղից, նույնիսկ Հայաստանի հանրապետությունից շատ էր հեռու. գտնվում էր Հյուսիսային Կովկասում (Վլադիկավկազ): Ծառայել էր խորհրդային բանակում: Հայրենական պատերազմը դիմավորել լեյտենանտի աստիճանով, կռվի դաժան ճամփաներն անելով անվերջ բարձրանալով եւ իր անունը փառավորելով: Պատերազմական սկրալից ճանապարհը պատկերացնելու համար բավական է թվել նրա ստացած սովորական պարգեւները՝ Լենինի երկու, մարտական Կարմիր դրոշի երեք, Հայրենական պատերազմի Առաջին աստիճանի, Սուվորովի եւ այլ շքանշաններ.

Ղրղզզգստանի հետ միասին, նույնիսկ նրա նախածեռնության պատրվակով: Ռոտշվեց, որ այս նախածեռնությունը ծեւ ու կերպարանք պիտի ստանա Ղրղզզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում, այդ հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Շեքիմկուլովի գլխավորությամբ:

Հետաքրքիր էր այս շրջանի Ադրբեջանի քաղաքական փիճակը: Պրեզիդենտ Զեյդար Ալիեւի առաջարկած ծրագրերն ու ժողովրդին տված խոստումները խաթարվել էին, եւ մնացել էր, այսպես կոչված, միջգազային ուժերի աջակցության հույսը, որի հեռանկարն էլ շատ էր մշուշոտ: Անցյալ աշնանամուտին, Ալիեւը զոհեց մտածում էր, թե մուրացած եռամսյա հրադադարով այնքան հզորացրել էր իր բանակը, որ ծավալուն մի հարձակումով Ղարաբաղին ծնկյ կբերի: Այդ հարձակումն ու ձեռք բերելիք հաղթանակը նա այնքան իրական էր պատկերացնում, որ նույնիսկ Ֆիզուլիում գումարելիք հաղթածողովի օր էլ մշանակեց՝ երկու շաբաթ հետո: Սակայն հարձակումը ձախողվեց, իր զորամասերը նոր ծանր կորուստներ ունեցան, հակառակորդին զիջեցին նորանոր տարածքներ՝ ուճացնելով փախստական-աստանդական բնակչության թիվը: Սրանից հետո էլ հույս մտեր դիվանագիտությամբ գործն աջողացնել. գնաց խոշոր զինուոր՝ մտավ Անկախ պետությունների համակեցության մեջ եւ Ռուսաստանի հետ ամեն տեսակ համագործակցության պայմանագրեր կնքեց, Թուրքիայի ու Իրանի համար կասկածելի բարեկամի համբավ ձեռք բերեց՝ հուսալով թե Ռուսաստանի միջոցով հնարավոր պիտի լինի հայկական զործոնի հարցը լուծել, վերականգնել իր հանրապետության ամբողջականությունը: Այստեղ եւս ծախողվեց. Ռուսաստանի նոր տերերը նրա ճանաչածների նման չէին, չկաշառվեցին: Հակառակը, հայ-ադրբեջանական բարդույթի եւ, մանավանդ, դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ասպարեզում ցուցադրեցին մի այնպիսի դիրք, որից ինքը սարսափեց: Նրանք պահանջում էին ամենից առաջ հրադադար, կայուն խաղաղության հաստատում, որից հետո միայն բանակցություններ, որոնց այդ Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը պետք է մասնակցի որպես հավանարտող կողմ, այսինքն՝ իր ծայնն ու կարծիքն ունեցող, իրավագոր անձ: Եվ այսբանի կողքին՝ Ռուսաստանի ակնհայտ ցանկությունը՝ իր քաղաքական ու Ռազմական ներկայությունը հաստատ դարձնելու Այսրկովկասում:

Ալիեւի նման մարդիկ ոչ միայն հասկանում են ասված խոսքերը, այլեւ չափածոներն են գուշակում: Իսկ այդ Ռուսները հիմա իրենց հարաբերություններում այնքան թափանցիկ են, որ նույնիսկ չասելիքներն են մատնում: Օրինակ, ասում են՝ Ղարաբաղի ու Ադրբեջանի ռազմաճակատի խաղաղեցված գոտուն պիտի տեղադրվեն ԱՊՀ խաղաղար ուժերը, երբ այդպիսի ուժեր գոյություն չունեն եւ եթե ստեղծվեն էլ, ապա լինելու են ռուսական զորքերից: Իսկ Ադրբեջանի համար եթե կա մի ուժ, որից, ինչպես ժանտախտից, նա ուզում է հեռու մնալ, դա ռուսական զորքն է: Նախ՝ ինքը սարսափում է նրա ուժից, խորշում նրա ծրագրերից, ապա եւ մերժավոր դաշնակից ու հավերժական բարեկամ Թուրքիային ու Իրանին է խոստացել, որպեսզի իր սահմաններին մոտ չթողնի Ռուսաստանին եւ ամեն ինչ անի՝ Կովկասում նրա ներկայությունը բացառելու համար...

Օրեր առաջ հայտնի էր արդեն, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը վրդովված է Ռուսաստանի միջնորդություն կոչված փաստաթղթից, որի մասին շատ եւս խոսում լրատվական մարմինները: Ռուսական մամուլն, օրինակ, ապրիլի վերջին հաղորդել էր, թե Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման ռուսական մի ծրագիր են ներկայացրել Ադրբեջանի խորհրդարանի քննարկմանը, և ինչպես այդ առթիվ գեկուցող արտգործնախարար Հասան Հասանովը, այնպես էլ պատրաստվողները վրդովվել են նրա էության դեմ: Իբր, այդ փաստաթղթի առնվազն 18 դրույթներ անընդունելի են իրենց համար: Այնտեղ պաշտոնական Բաքվին կոչ է արվում ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի սեփական ռազմական ուժը, նախատեսվում է դարաբաղյան ուժերի հսկողության տակ թողնել Լաչինի շրջանը, Շուշի քաղաքը: Հասանովը մեջլիսի նիստին գեկուցեց, որ ռուսական ծրագիրը ոչ թե լուծում է խնդիրը, այլ առավել բորբոքում է հակամարտությունը... Եվ դրանից հետո մեջլիսը եկավ այն եզրակացության, որ նման ծրագիրն արժանի էլ չէ քննարկման:

Այս առթիվ հաղորդում հրապարակած «Կոնստոնդսկայա պրավդան» հայտնում էր նաեւ, թե «Ադրբեջանի քաղաքական տարբեր կուսակցություններ հայտարարել են իրենց պատրաստակամությունը՝ գեներով կռվելու դարաբաղյան պոտի մտցվելիք ռուսական խաղաղար ուժերի դեմ» («Ազգ», 1994, մայիսի 3):

Ադրբեջանի խորհրդարանի նախագահ Ռասուլ Գուլիեւը «Ռոսիյսկայա գազետային» տված հարցազրույցում ասել է՝ ռուսական հաշտարար ծրագիրը ուպատակ ունի նվաստացնել Ադրբեջանին, այսուհետ նրա հետ խոսել ուժի պլյուրից (տես հիշյալ բերթի ապրիլի 27-ի համարը):

Այսբանից հետո պարզ է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը Բիշքեկում մալիսի սկզբներին տեղի ունենալիք միջխորհրդարանային բանակցություններից եւս իր համար դրական լուծման որեւէ տարբերակ չէր սպասում՝ չնայած խորհրդաժողովի տեղին, որ մահմեդական կենտրոն էր, եւ նախածեռնության հեղինակին, որ Ղրղզստանի Գես-ի նախագահ Շեքիմկուլովն էր, համարյա ցեղակից ու հավատակից մի մարդ, որպիսինի հետ առաջները, ուրիշ պայմաններում Ադրբեջանը հեշտ ու հանգիստ իր օգտին էր լուծում սեփական ամեն մի կարգ:

Շեքիմկուլովը նախապես եղել էր հակամարտության գոտու կենտրոններում (Բաքու, Ատեփանակերտ, Երեւան), հանգամանալից գրույցներ էր ունեցել կողմերի հետ, պարզել դիրքորոշումները, հավանաբար, ինչ-որ չափով բացառալու էր նաեւ ԱՊՀ միջխորհրդարանային խմբի տրամադրությունը, որը, բնականաբար, շատ էլ չէր կարող տարբեր լինել Ռուսաստանի դաշնության դիրքից: Դրանից հետո, այդ միջխորհրդարանային համաժողովի նախապատրաստությանը ձեւականորեն մասնակցելու հետ միասին, եւ, առաջին հերթին Ադրբեջանի ղեկավարությունն ամեն ինչ անում էր իր հարցը լուծել ուրիշ տեղերում, զոհն ռուսական տարբերակի կամ այդ միջխորհրդարանային կոչված հանրաժողովի վրա իր ցանկացած ազդեցությանը հասնել ուրիշ հեղինակավոր ու ազդեցիկ մարմինների միջոցով:

Այդպիսի հեղինակավոր ու ազդեցիկ մեկն ո՞վ պիտի լիներ, եթե ոչ ԱՄՆ-ի

պրեզիդենտ Բիլ Բլինթոնը: Եվ ահա Յեղոյար Ալիեւը Բլինթոնին դիմում հղեց՝ բացատրելով իր երկրին այնպես տանջող խնդիրը, որ դարաբաղյան համեմատությունն է, խնդրեց գործադրել իր հեղինակությունն ու ԱՄՆ-ի քաղաքական հզոր դիրքը, որպեսզի այդ խնդիրը լուծվի միջազգային գործող օրենքների համաձայն, Կովկասում ու հարակից երկրներում պետական արտադրություն հաստատելու նպատակով:

Չի կարելի չնշանակել, որ Ալիեւը հուսով է սպասել իր խնդիրքի դրական արդյունքին: Չէ՞ որ ինքը ներկայացնում է աշխարհն այսօր առաջ տանող ուժի՝ նավթի հզոր աղբյուրներից մեկի երկիրը, եւ, ապա, իր քիկունքում կանգնած է Թուրքիան՝ այս աշխարհագրական ու քաղաքական գոտում Ամերիկայի վստահելի դաշնակիցը: Յնարավոր է, որ նամակին նախորդած կամ ուղեկցած լինի Թուրքիայի առաջնորդների միջնորդ բարեխոսությունը: Չէ՞ որ հենց այն օրերին ԱՄՆ-ում էր վարչապետ Թանտու Չիլլեբը, որ Բլինթոնի առաջ լեզու էր քափում Կիպրոսի՝ միջերկրականի գոտում այդ Ղարաբաղի հարցի շուրջ:

Սակայն պրեզիդենտ Բլինթոնը, - մի՞թե հնարավոր էր սպասել, - կարծես այդ դիմումին էլ սպասում էր, որպեսզի հեղինակին ցույց տա, թե ինչպես չի կարելի ծուռ նստել եւ ուղիղ խոսել: Ապրիլի 29-ին գրած իր պատասխան նամակում ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը Յեղոյար Ալիեւին հաղորդեց հետեւյալը. «Ես հետեւում եմ ղարաբաղյան պատերազմի ընթացքին եւ խորապես զգում եմ անմեղ զոհերի, իրենց տները լքած մարդկանց տառապանքը: Ինձ համար հասկանալի է ձեր դժգոհությունը «Ազատության օժանդակություն» փաստաթղթում առկա այն կետից, որն ԱՄՆ-ին արգելում է օգնություն տրամադրել Յայաստանին: Սկզբունքորեն ես դեմ եմ նման սահմանախախտումներին, քանի դրանք թույլ չեն տալիս՝ լայնորեն օժանդակել բարեփոխումներին, իսկ ձեր երկրի դեպքում՝ նաեւ ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորմանը: - Եվ հարցին միջամտելուց այսպես բարեկիրթ ձեւով հրաժարվելուն հետեւում է իր թղթակցի հանցանքը մատնացույց անելը. - Միաժամանակ ես գտնում եմ, որ կողմերը չպետք է դիմեն շրջափակումների կամ էմբարգոների՝ խաղաղ բնակչությանը զրկելով առաջին անհրաժեշտության ապրանքներից: Դիտորդների մասնակցությամբ պետք է ստեղծել մարդասիրական միջանցքներ, որոնք հնարավորություն կտան բեռներ փոխադրել Յայաստան ու Նախիջեւան, մեծ օգուտ կբերեն պատերազմական զրկանքների մատնված մարդկանց: Մեծապես հուսով եմ, որ Դուք կհամաձայնեք այս առաջարկին՝ թեթեւացնելու մարդկանց վիճակն այդ տարածքում...»: Ապա նամակի վերջում ցույց է տալիս Ալիեւին հուզող հարցի լուծման ելքը՝ «խաղաղ փոխհամաձայնության գալը ԵԱՀԽ-ի Մինսկի շրջանակներում ընթացող բանակցություններում» («Ազգ», 30 ապրիլի 1994 թ.):

Ալիեւը Բլինթոնից խնդրել էր օգնություն եւ աջակցություն ղարաբաղյան բարդույթն իր օգտին լուծելու, «այն բռնագրավիչ հայերին» մի լավ դաս տալու համար, իսկ նա խորհուրդ էր տալիս դադարեցնել Յայաստանի ու Ղարաբաղի շրջափակումները եւ խաղաղ փոխհամաձայնության գնալ Մինսկի խմբի միջոցառումների ժամանակ:

Ալիեւը չհուսահատվեց նույնիսկ այսպիսի պատասխանից: Յետո էլ ԱՍՏՕ-ի դռները ծեծեց: Սա արդեն Բիշքեկի միջխորհրդարանային ժողովի օրերին էր. Միլլի մեջլիսի նախագահի տեղակալ Ջալիլովին ուղարկելով Բիշքեկ, ինքն ուղևորվեց Բրյուսել, որտեղ ԱՍՏՕ-ի կենտրոնակայանն է: Նա Ջալիլովին հրահանանգել էր չստորագրել ոչ մի դաշնագիր, քանի ինքը չի փորձարկել բոլոր այն օղակները, որոնցից օգնություն աղերսելով հնարավոր է հասնել որեւէ հաջողության: Իսկ ինքը գնաց, մայիսի 4-ին ստորագրեց «Գործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագիրը, որով հույս ուներ գտնել փնտրածը՝ Ադրբեջանի օգտին լուծել հակամարտությունը հայերի հետ, ռազմական հզոր դաշինքի միջոցով վերականգնել եւ հաստատուն դարձնել իր հանրապետության անբողջականությունը... սակայն այստեղ էլ ԱՍՏՕ-ի գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Սերջո Բալանցինոն նրան բացատրեց, թե «Յուլիս-աուլանդյան դաշինքը նմանօրինակ հարցերում չի կարող հանդես բերել ինքնազուխ նախաձեռնություն, եւ Ադրբեջանը հակամարտության վերաբերյալ միայն խորհրդակցելու համար կարող է դիմել ԱՍՏՕ-ին («Երկիր», 1994, մայիսի 5):

«Միայն խորհրդակցելու համար»: Ալիեւը նախապես կարող էր պատկերացնել, թե ԱՍՏՕ-ն՝ ռազմական այդ հզորագույն մարմինը, իրեն միայն խորհուրդներ տալու բարյացակամություն պիտի ցուցաբերի: Ինչպես պրեզիդենտ Բլինթոնը: Եվ այսպես, համարյա թեւաթափ, նա վերադարձի ճամփան բռնեց՝ որոշած լինելով այցելել Թուրքիա, ստուգել իր առաջին ու վերջին հույսի հնարավորությունները:

Ձանգվածային լրատվության տվյալներից դատելով՝ Ալիեւն Անկարայում եւս լսել է միայն ցավակցական խոսքեր եւ ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խմբի շրջանակներում հարցը լուծելուն օգնելու խոստումներ: Եվ որքան էլ լրագրողների հետ ունեցած զրույցում նա երդվում էր. «Այժմ, ինչպես երբեք, հայերի կողմից շարունակվող ագրեսիան խափանելու համար մենք զգում ենք Թուրքիայի պաշտպանության կարիքը», հայտնի է, որ այդ առաջին ու վերջին հույսը եւս ի դերել է ելել, եւ Ալիեւը տուն է հասել լրիվ թեւաթափ ու հուսահատ...:

Յեղոյար Ալիեւի այս, ըստ էության, ապարդյուն ճամփորդության օրերին էր, որ Բիշքեկում տեղի ունեցավ ԱՊՀ Միջխորհրդարանային վեհաժողովը, որի քննարկմանն էր դրված ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդիրը:

Բիշքեկ, Դրզգստանի մայրաքաղաք: Այնտեղ էր տեղի ունենում ԱՊՀ Միջխորհրդարանական վեհաժողովը: Սակայն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ այնտեղ տիրական է լինելու Մոսկվայի ձայնը: Դրզգստանի խորհրդարանի նախագահ Շերիմկուլովն էր հրավիրել այդ վեհաժողովը, որի ամեն տեսակ հոգսերն էլ ինքը պիտի քաշեր ամենայն հոգատարությամբ. բայց մի՞թե հնարավոր էր կասկածել, որ հարցի լուծումը թելադրելու էր մեկ ուրիշը՝ Ռուսաստանի խորհրդարանի ղեկավար Շումեյկոն:

Նախապես այս համոզումն ուներ Ադրբեջանը, որի պատճառով էլ նրա համար ռուսական մոտեցումները ոչ թե անընդունելի էին, այլ պարզապես կործանարար:

Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում մայիսի 4-ին սկսված ԱՊՀ միջ-խորհրդարանային համաժողովին մասնակցելու էին հավաքվել մասնակից պատվիրակությունները՝ Ռուսաստանի դաշնության խորհրդարանի նախագահի եւ ԱՊՀ Միջխորհրդարանային համաժողովին մասնակցելու էին հավաքվել մասնակից պատվիրակությունները՝ Ռուսաստանի դաշնության խորհրդարանի նախագահի եւ ԱՊՀ Միջխորհրդարանային վեհաժողովի նախագահ Վլադիմիր Շումեյկոյի, ԱՊՀ-ում Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի կարգավորման հանձնախմբի ղեկավար, Ղրղզստանի խորհրդարանի նախագահ Շիրինյուլուվի, Ադրբեջանի մեջլիսի նախագահի տեղակալ Աֆիադդին Ջալիլովի, ՀՀ խորհրդարանի նախագահ Բաբկեն Արարքցյանի եւ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանի զխավորությամբ: Մասնակցություն ունեին նաեւ դիվանագետներ այլեւայլ երկրներից, ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչներ, նույնիսկ ֆիններ:

Հեռուստատեսությամբ հաղորդված տեսագրության մեջ գործնական նիստում առաջինը ելույթ ունեցավ Ջալիլովը, եւ նրա խոսքը, սկզբից մինչեւ վերջ, այնպիսին էր, ասես նա խորհրդաժողովին է ներկայացել հայ հակառակորդներին հողմացրիվ անելու, ռազմադաշտում կրած կորուստները վերականգնելու, մի խոսքով՝ բոլոր հարցերը թուրքավարի լուծելու համար: Հայերը բռնազրավիչներ են, զավթել են անկախ ու ինքնուրույն Ադրբեջանական հանրապետության տարածքների 20 տոկոսը, բնակչությանը բնավեր դարձրել, պետք է աշխարհի առաջ պատասխան տան գործած բռնությունների համար, հատուցեն հասցրած անսահման վնասների դիմաց... նրա մեղադրական մեծ մասն ուղղված էր Լեռնային Ղարաբաղի հայության, նրա պատվիրակության դեմ Այդ պատվիրակությունն ինչպե՞ս կարող է այստեղ ներկայանալ իբրեւ ամբողջ Ղարաբաղի տերը: Եթե այնտեղի հայերն ունեն ներկայանալու իրավունք, ապա նման իրավունք պետք է տալ նաեւ Շուշիի գործադիր իշխանության ղեկավար Նիզամի Բահրամովին,- այս էր Ջալիլովի պահանջներից մեկը:

Այսպես ձգվում էր նրա մեղադրանքը, եւ գործընկերներն ստիպված եղան հասկանալ, որ իրենք հավաքվել են ոչ թե պատերազմը շարունակելու, այլ հրադադար անելու, արյունահեղությունը դադարեցնելու նպատակով... Եվ, այսուհանդերձ, Ջալիլովը հասավ նրան, որ հաջող-փակ նիստին Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը չպետք է ներկա լիներ իբրեւ բանակցության լի-իրավ կողմ: Այն ժամանակ ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավար Բաբուրյանը հեզմանքով ասել էր. «Դե, լավ, որ այդպես է, դուք, առանց ղարաբաղյան պատվիրակության, այստեղ որոշումներ կընդունեք, որոշումներ ընդունել եւ վճիռներ հանել, տեսնենք այնտեղ Ղարաբաղում ո՞վ պիտի հրադադար անի, գրավված տարածքներ վերադարձնի: Գուցե թե ֆիններ՝ըր» («Երկիր», 1994, մայիսի 6):

Ասում են՝ ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Բ. Արարքցյանը համարձակ քննադատել է Ջալիլովի գռեհիկ դիրքը, պահանջել փոխզիջումների պատրաստակամություն, որովհետեւ միայն այդ ճանապարհով պիտի հնարավոր լինի հասնել խաղաղության, որի համար ինքը պատրաստ է վերադարձնել գրաված տարածքները: «Գրավված տարածքները՝ խաղաղության ու շրջափակումների

վերացման դիմաց»,- այս էր ուրեմն, Հայաստանի պատվիրակության սկզբունքային առաջարկությունը ողջ խորհրդաժողովի ընթացքում: Ոչ Արցախ-Ղարաբաղի կարգավիճակի որոշման պահանջ, ոչ Շահունյանի շրջանի ու Մարտակերտի հյուսիս-արեւմտյան մասի ազատագրման խնդիր: Միայն թե զինադադար լինի, եւ Ադրբեջանն էլ խոստանա, թե վերացնելու է Հայաստանի շրջափակումը:

Միանգամայն հասկանալի պատճառով խորհրդաժողովում որոշիչ ծայրը Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավար Շումեյկոյինն է եղել, եւ նա էլ, առանց դիվանագիտական մարզանքներ անելու, պարզ ու աներկմիտ արտահայտել է հրադադար անելու եւ այնուհետեւ բանակցությունների սեղանի շուրջ մյուս բոլոր հարցերը քննելու օգտին: Իսկ այս հարցերի քննությունն ու կարգավորումը հանգիստ անցկացնելու համար էլ պահանջել է խաղաղարար ուժերի տեղադրում հակամարտության գոտու ամբողջ երկարությամբ, խնդիր, որից, ինչպես տեսանք, սարսափում են Ադրբեջանի ղեկավարները, ուրեմն նաեւ նրանց պատվիրակությունը: Շումեյկոյի առաջարկությունների շարքում կարևոր տեղ էր բռնում ԱՊՀ խաղաղարար ուժեր ստեղծելուն վերաբերողը: Սա, անկասկած, ռազմաքաղաքական նոր քայլ կլինի Համագործակցության մեջ մտած երկրների կյանքում, քանի որ, նախ եւ առաջ, վերջ կդնի միջազգային մարմինների (ԵՍՀԽ, ՄԱԿ եւն) ուժային ազդեցությանը, որն առանց այդ էլ ցարդ ոչ մի դեր չխաղաց բարդույթից պատահուտվող այս երկրների համար:

Ռուսաստանի պատվիրակության դիրքորոշման պատկերն առավել ամբողջացավ եզրափակիչ հանդիպման ժամանակ Շումեյկոյի ունեցած եկույթում: Շատ կարեւոր են այդ ելույթի հիմնական սկզբունքները, այ, թեկուզ սրանք.

ա) «...Ամենասկզբունքային խնդիրն է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը վերջապես պետք է ճանաչի բարդույթի երրորդ կողմին՝ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությանը: Բանն այն է, որ առանց Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությանը բարդույթի կողմ ճանաչելու, այլեւս անհնար է վերացնել հակամարտությունը»:

Այստեղ Շումեյկոն հիշեցնում էր Մերձդնեստրի, Աբխազիայի ու մյուս տաք կետերի փորձը, երբ, երկար ու ապարդյուն ջուր ծեծելուց, նոր ու ավելորդ կորուստներ տալուց հետո, վերջապես իրար ճանաչել են բարդույթների իրական կողմերը, նրանք են նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ նոր միայն հասել մեծ ու փոքր հաջողությունների:

Ուրեմն՝ ճանաչեք Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը (պարտադիր՞ է, որ ասեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը), ապա թե ոչ, ոչնչի չեք կարող հասնել, որովհետեւ, այս էլ նրա ելույթից է՝ «առողջ մտածող բոլոր մարդիկ կհասկանան, որ առանց երրորդ կողմը ճանաչելու, անհնար է որեւէ բանի մասին խոսել»:

բ) «Ես չափ եմ հարգում միջազգային կազմակերպությունները՝ ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԽ-ը եւ ամենը, ինչ կցանկանաք, սակայն համարել եմ ու համարում եմ, որ անհնար է ինձ դժվար է համոզել, որ Համագործակցության (ԱՊՀ.-Բ.Ու) ներսի հակամարտությունները պետք է կարգավորվեն Համագործակցության ուժե-

րով: Եվ բարդության կարգավորման համար օտար ուժերի օգտագործման տրամաբանությունն առայժմ չեն տեսնում»:

Կարող էր նաև ասել՝ «երբեք էլ չեն տեսնելու», որովհետև Ռուսաստանն արդեն վերջնականապես հասկացել է ոչ միայն Համագործակցության ներսի բարդությունների լուծման, հակամարտությունների կարգավորման անհրաժեշտությունն առհասարակ, այլև իր շահերն այդ ամենի մեջ: Սեփական շահերը:

Դժվար է ավելի պարզ ու որոշակի ներկայացնել Ռուսաստանի դիրքորոշումը, որին դեռևս ապրիլին քաջածանոթ էին եւ այնպես հերոսավել էին Ադրբեջանի ղեկավարները եւ իրենց մեջլիսի նստաշրջանում ոտքի հանեցին դեպուտատներին, պարզ է՝ նաև հանրապետությանը:

Շումեյկոյին այս էլ էր հայտնի: Եվ ասաց. «Ես հասկանում եմ, որ Ադրբեջանի հասարակայնությունն այսօր գուցե պատրաստ չէ ընդունելու այս տեսակետը...»:

Բայց մի՞թե դրանից փոխվում է իրականությունը: Պատրաստ չէ, կպատրաստվի, չի ընդունում, կընդունի, որովհետև անպայման կհամոզվի, որ ուրիշ ելք չկա, «առանց երրորդ կողմին ճանաչելու, անհնար է որեւէ բանի մասին խոսել»:

«Բիշքեկի արձանագրություն» կոչված փաստաթուղթը մայիսի 5-ին ստորագրել են.

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը,

ՀՀ ԳԽ-ի նախագահ Բ. Արարքցյանը,

ԱՊՀ Միջխորհրդարանական անսամբլեայի նախագահ, Ռուսաստանի դաշնության Պետական դումայի նախագահ Վ. Շումեյկոն,

ԱՊՀ Միջխորհրդարանական անսամբլեայի Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գծով խաղաղարար խմբի ղեկավար, Ղրղզստանի ԳԽ-ի նախագահ Մ. Շերիմկուլովը,

Ռուսաստանի Դաշնության պրեզիդենտի լիազոր ներկայացուցիչ, Ռուսաստանի միջնորդական միսիայի ղեկավար Վ. Կազիմիրովը,

ԱՊՀ Միջխորհրդարանային անսամբլեայի խորհրդի քարտուղարության ղեկավար Մ. Կրոսովը:

«Արձանագրության» տակ ստորագրողների ցանկում առաջին տեղը թողնված է եղել Ադր. ԳԽ-ի նախագահի տեղակալ Ա. Ջալիլովին, սակայն նրա ստորագրությունը չկա:

Երկու օր հետո հայտարարեցին, թե Ադրբեջանը եւս ստորագրել է Բիշքեկի արձանագրությունը: Դժվար չէր հասկանալ, որ Դեյդար Ալիեւը, նախընթացին այնպես ապարդյուն պատեպատ զարկվելուց հետո, ուրիշ ելք չէր գտել, քան ռուսների առաջարկն ընդունելը: Ստորագրել էր, սակայն շարունակում էր իր-տակոծել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական դիրքերը:

Իսկ Բիշքեկից տաս օր հետո, մայիսի 16-ին, Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարար Գրաչովը Մոսկվա հրավիրեց Ադրբեջանի, Հայաստանի պաշտպանության նախարարներին ու ԼՂ-ի գլխավոր հրամանատարին, եւ այնտեղ էլ առաջարկեց մի պայմանագիր, որով հրադադար պիտի լի-

ներ հաջորդ օրվա (17-ի) 00 ժամից, երկու կողմերի զորքերը ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով ետ պիտի քաշվեին 5-10 կմ, որպեսզի հակամարտողների միջի երկարությամբ էլ տեղադրվեն, այսպես կոչված, խաղաղար ուժերը, որոնք ոչ այլ ինչ էին լինելու, քան ռուսական զորքերը: Եվ այսքանից հետո էլ, ստեղծվեն բոլոր պայմանները խաղաղ բանակցություններով, քաղաքական ճանապարհով հակամարտության հարցերը լուծելու համար:

Երբ Ադրբեջանի նախարարը հարցրել է.

- Իսկ բռնագրավված տարածքները...

Գրաչովը կտրուկ պատասխանել է.

- Մեր գործն է խաղաղություն հաստատել եւ դադարեցնել արյունահեղությունը: Գրավված տարածքներով կզբաղվեն քաղաքագետները:

Այս անգամ էլ երեւի Ադրբեջանի նախարարը կապվել էր իր ղեկավարության հետ, զեկուցել իրադրության մանրամասները եւ առավոտյան հայտարարեց, թե ինքը լիազորված չէ ստորագրել պայմանագիրը, հրահանգ է ստացել վերադառնալ Բաքու:

Հաջորդ օրերին հայտնի դարձավ, որ Ադրբեջանի մայրաքաղաքում ընդդիմությունը՝ ժողովրդական ճակատն ու 13 ուրիշ կուսակցություններ ժողովրդին ոտքի են հանել կառավարության անձնասիրական քաղաքականության դեմ, դարաբաղյալ բարդության լուծման ռուսական առաջարկությունները համարում են անկախ ու ինքնիշխան Ադրբեջանը ծնկի բերելու վճիռ եւ պահանջում են «ռուսամետ» Ալիեւի հրաժարականը:

Այնուամենայնիվ, ռազմաճակատում հրադադար էր մայիսի 17-ից, միակ քայլը, որ տիրական պիտի մնար այս զանազան միջոցառումներից հետո: Թե որքան ժամանակ, այդ էլ ինքը՝ ժամանակը ցույց կտա:

Մայիսի 21-ին, «Ազատություն» ռադիոյի ադրբեջանական խմբագրության հաղորդումների համաձայն՝ Բաքվում հակակառավարական բազմահազարանոց հանրահավաք էին կազմակերպել վերոհիշյալ 14 կազմակերպությունները: Ասում են՝ ցուցարարների առաջին պահանջն է՝ արգելել ռուսական զորամասերի մուտքն Ադրբեջան, ինչ անվան տակ էլ նրանք գալու լինեն, խաղաղարների թե դիտորդների, քանի որ դա լինելու է անկախ Ադրբեջանի ստրկացման սկիզբը:

Հանրահավաքի վրա հարձակվել են քաղաքի ոստիկանական զորամասեր եւ ինչ-որ «սեւազլխարկների» սպառազեն ջոկատներ, որոնք, իբր, խոսում են մի հատուկ բարբառով: Նրանք բազմատեսակ բռնություններ գործադրելով եւ կալանքի տակ առնելով մեջլիսի մի շարք դեպուտատների, կուսակցական ղեկավարների ու քարոզիչների, արգելել են հանրահավաքը, ապա հետապնդել նրա հավանական կազմակերպիչներին:

«Մուսավաթ» կուսակցության ղեկավար Իսա Գամբարի ասելով՝ կալանավորված են ընդդիմության ավելի քան 90 ղեկավարներ: Նա տեղի ունեցածից արել է երկու ցավալի եզրակացություն, մեկ՝ որ կառավարական բռնություններից կրորոքվի, վճռական քայլերի կզմա նաև ընդդիմությունը, հանրապետությունը կդառնա եռացող մի կաթսա, եւ «դրանից կարող են օգտվել արտաքին

թշնամիները»: Երկրորդ՝ «Կառավարող շրջաններն իրենց բռնություններով ապացուցում են, որ պատրաստ են ստորագրելու Ռուսաստանի ներկայացրած պայմանագիրը... Կառավարության գործադրած այդ բռնությունները ցույց են տալիս, որ հանրապետության ղեկավարությունն անձնատրական դիրք է զբաղեցնում»:

Բիշքեկի բանակցություններում եւ Մոսկովյան (Գրաչովի հրավիրած) խորհրդաժողովում որոշակի խոսք է եղել հրադադարից հետո հակառակորդ զորքերի եւ խաղաղարար ուժերի գրավելիք դիրքերի վերաբերյալ, քարտեզի վրա գծվել են այն երեք երկարությունները, որոնց վրա դասավորվելու են հայ եւ ադրբեջանցի զորքերը եւ նրանց տարանջատող ռուսները: ԼՂՀ Պաշտպանության շտաբում են տեսել նաև այդ քարտեզը եւ այստեղ ընդհանուր գծերով ներկայացնում են երեք գծերը:

1. Ադրբեջանի զորքերը պիտի զբաղեցնեն մի գիծ, որն Արաքսի ափից (Յուրդիգից արեւելք) ծովելով դեպի հյուսիս, ապա հյուսիս-արեւմուտք, անցնում է հետեւյալ աշխարհագրական կետերով. Արայաթի-Ալխանլի-Ադրուռունից արեւելք-Մինախորլիի արեւմտյան փեշը-Ջյուրդլար-Յասանխանլի-Բայաթ-Կարախանլի-Բոյուքբեյլի բնակավայրերով - էմիրլի-Ջուչարլի-Միր-Բաշիրի արեւմտյան եզրով - Սեիդիմլի, Դեմիրչիլար գյուղերով, Նավթալանից հարավ-արեւմուտք-Ձեյվա-Կարաչինար-Շահունյան-Վերին Աղջաբենդ-Փերվիրդիլյար բնակավայրերով:

2. Խաղաղարար զորքերի դասավորության գիծն է Չոբուկ Ամենդիլ-Յուրդիգ գյուղից արեւելք-Աշաղի Ամենդիլ-Աշաղի Սեյդահմենդիլ-Կարախանբեյլի-Աշաղի Վեյսալիից արեւելք-Կուրապատկինոյից արեւելք-Մարզիլիից արեւելք-Յուսիֆջանլի-Շըխլար, Նամիրլի գյուղերով, Սեյսուլանից արեւելք, Կարմիրավանի կողքով, Ջրաբերդի տակով, Չայլու-Թափակյուլու-Գյուլիստան բնակավայրերով-Մազից բավական հյուսիս-Օմարի լեռնացից հյուսիս:

3. ԼՂՀ զորքերը պիտի դասավորվեն մի գծով, որն անցնելու է ներքին Մարայանի միջով-Կուլջուկ-Բայանդ-Կարաթյուլու գյուղերով Ֆիզուլիից արեւելք-Յուխարի Յաղեւանդ-Ուրյան բլրից արեւելք, Յուխարի Վեյսալիից արեւելք-Սմիրամլարով-Կարաբենդից արեւելք-Մուղանլի-Կասիմլի-Ղարադաղլի-Մուրադբեյլի գյուղերով-Աղդանով, Շահբուլաղով-Մաքսուդլու-Մալախիլ-Քեմ գերլի գյուղերով-Մարտակերտից արեւելք-Միմգրեյսկ-Յակոբ Կամարիից արեւելք-Մատաղիսից հյուսիս-Աղդաբանից-Բադրլիլից-Գանլըբենդից-Սեյդալարից Յյուսիս:

Հասկանալի է, որ այս գծերով արցախյան զորքերի հսկողության տակ են մնում ոչ միայն նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքը՝ տարբեր տեղերում նրա մեջ միտքոված «ադրբեջանական» բնակավայրերով, այլեւ սահմանային բավական լայն շերտեր Ֆիզուլիի կողմերից սկսած մինչեւ Մարտակերտի շրջանի հյուսիսային մասը: Սակայն դուրս է մնում Շահունյանի շրջանի մեծ մասը, եթե չասենք այն ամբողջովին:

Արդյոք հայկական ու արցախյան պատվիրակությունները հաշտվել են Շա

հունյանի շրջանի կորստի հետ՝ այդ զոհողությունը հավասարակշռելով ինչպես արեւելքում ու հյուսիսում, այնպես էլ Լաչինում ու Քելբաջարում ստացած տարածքների հետ: Թե՛ այս ամենի մասին լռելն առայժմ համարում են գոնե չափաբարբ: Դժվար է բացատրել:

Եթե հենց միայն այս պատճառով հայկական կողմը կարող է եւ պետք է դժուր լինի ընդունված արդյունքից, ապա Ադրբեջանը սեփական բավական տարածքներ էր թողնում իր հսկողությունից դուրս, եւ հասկանալի են նրա ղեկավարության դժգոհությունն ու անհավասարակշիռ քայլերը վերջին շրջանում: Խոսկանալի, սակայն, ոչ արդարացնելի, որովհետեւ, երբ նստում են բանակցությունների սեղանի շուրջ, վճիռներ թելադրող պարտվող կողմը չպետք է լինի: Մանավանդ, երբ եւ պատերազմ սանձազերծողը, եւ վեցամյա հակամարտության ընթացքի, նրա բոլոր չարիքների համար մեղավորը նույն այդ կողմն է եղել:

Ադրբեջանի ղեկավարները գիտեին, որ նշված քարտեզն իր երեք գծերով հավերժական չեն: Այն իր ուժը կկորցնի նոր բանակցությունների ընթացքում, կլի լուծված կլինեն բոլոր հարցերը եւ զորքերը դուրս կբերվեն գրավյալ տարածքներից: Հասկանալի է ԼՂՀ զորքերը: Սակայն բանակցությունների եւ ընդունված թղթերի մանրամասների առթիվ խոսողները հաստատում են, թե բոլոր այդ խոսակցությունների ընթացքում «գրավյալ տարածքների» մեջ չեն «ոռվ Լաչինի շրջանն ու Շուշին»: Եվ հիմա Ադրբեջանն այս երկու հավանական կորուստների դեմ է ապստամբել: Դա բանիցս արտահայտություն է գտել Ադրբեջանի արտգործնախարար Յասան Յասանովի բողոքներում: Պրեզիդենտ Վլեյն է Մոսկվայում տրտմացրել՝ պահանջելով, որ հայկական զորքերը դուրս կվերվեն գրավյալ բոլոր տարածքներից (բացառվում է, իհարկե, Լեռնային Ղարաբաղը), եւ թույլ տրվի, որպեսզի ադրբեջանցի 50 հազար փախստականները վերադառնան դարաբաղյան իրենց բնակավայրերը:

Երեւում է՝ Ադրբեջանի ղեկավարները դեռեւս որոշակի ու կոնկրետ ձեւակրույուն չեն տվել իրենց պահանջներին, որպեսզի դրանք ներկայացնելիս իրենք իրենց չդնեն անհարմար վիճակում: Մանավանդ, որ առանց այդ էլ կրունց վիճակն իսկապես անլուրջ է: Ոչ հեռավոր հնում, ասենք՝ մի երկու-երեք տվյալ առաջ աշխարհով մեկ լին արել, թե Ղարաբաղն իրենց անկախ ու ինքուկախ պետության ներքին հարցն է, որի լուծմանն իրավունք չունի խառնվելու արտաքին են ոչ մի ուժ, նույնիսկ միջազգային որեւէ մարմին: Իսկ այժմ պահանջում են այդ նույն Ղարաբաղի գորկերը դուրս բերել «գրավյալ տարածքներից», թող որ նաեւ Շուշիից: Չէ՛ որ այս արդեն նշանակում է՝ Ադրբեջանի տեղիք ձեռ են քաշել Լեռնային Ղարաբաղից, բացառյալ Շուշին:

Ինչ մնում է 50 հազար փախստականների վերադարձին, ապա, նախ, այդպես չեն եղել ԼՂԻՄ-ում բնակվող ադրբեջանցիները: Իսկ եթե լինեին էլ: Չե՛ որ սրտ տաս չափ էլ հայեր են բնակվել Բաքվում եւ Ադրբեջանի մյուս քաղաքներում ու շրջաններում: Հիմա նրանցից մեկն իսկ չկա այն վայրերում: Մեկն իսկ փակված է իր հայտնում վերադառնալ... որովհետեւ տեսել է իր դեմ կազմակերպած կողոպուտ ու չարություն, ջարդ ու զեհեմային մահեր: Մի՞թե 50 հազար մամեղներն ու ալիները մտածում են, թե նրանց արյունակիցները բնակ

ընդունակ չեն վրիժառույթյան: Թե այսպես հեշտությամբ մոռացել են իրենց երեկ-մեկել օրը գործած վայրագությունները, Շուշիից ու Խոջալվից, Մալիբեյլի-ից, Ղարադաղվից այդ երկրի տերերի վրա ուղարկած «գրադների», ուրիշ-ուրիշ մահաբեր նվերների հուշն են անհետ կորցրել:

Ես չեմ պահանջում, որ բանակցությունների սեղանի շուրջ նստողները հենց այս հանգամանքներով առաջնորդվեն: Քավ լիցի: Բայց եւ պարտադիր է, որ սրանք չմոռացվեն, երբ վճիռներ պիտի հանեն, որովհետեւ մարդկանց համար են այդ վճիռները, այն մարդկանց, որոնց ճակատագրի վրա են ծանրացած վեց տարիների տառապանքները:

Երբ Ռուսաստանի նոր միջնորդությունը որոշակի ձեւ ու կերպարանք էր ստացել, եւ սպասվում էր, որ այն գործ էլ կդառնա, միանգամից սրափվեց, եռանդով աշխատանքի լծվեց նաեւ ԵԱՀԽ-ը: Նրա՝ Մինսկի խմբի ղեկավարն ու տեղակալը (Յան Էլիտն, Մոսբերգ) իրար հերթ չտալով այցելեցին Բաքու եւ Երեւան, բարեհաճեցին գնալ նույնիսկ Ստեփանակերտ, նոր բանակցություններ վարեցին, արտահայտեցին իրենց գոհունակությունը Ռուսաստանի ձեռնարկումների նկատմամբ: Լորից խորհրդածողովներ ու եռանդուն քննարկումների հավաքվեցին Վիեննայում ու Ստրասբուրգում... Արդյո՞ւնքն ինչ: Երեկ այն, որ նաեւ ջանքեր են գործադրում ԵԱՀԽ-ի ու Ռուսաստանի դիրքերը իրար մերձեցնելու: համաձայնեցնելու համար: Սակայն իրականում գործ են ձգձգում՝ Ադրբեջանին ու նրա քիկունքում գործող թուրքալիքն հնարավորություն տալով խափանելու խաղաղություն հաստատելու նաեւ այս փուլը:

Ադրբեջանի պրեզիդենտ Ալիեւը նորից կառավարական բարձր մակարդակի հանդիպումների արշավի ելավ՝ շրջվելով Իրանից մինչեւ Մատույան Արաբիա, եւ ամենուրեք քննարկումների կենտրոնում էր դարաբաղյան բարդույթը: Թուրքիայի ղեկավարները, չգոհացած ԵԱՀԽ-ի ու ՄԱԿ-ի ժողովներում ձեռնարկած խարդավանքներով, հիմա էլ գորաջոկատներ առանձնացրին՝ Ղարաբաղ ուղարկելու համար: Հայտնի է հայկական կողմի, մանավանդ ԼՂՀ ղեկավարության կտրուկ մերժողական վերաբերմունքը թուրքիայի ամեն տեսակ միջնորդության հանդեպ: Դա էլ արդեն վերջնականապես բացառում է թուրքիայի մասնակցությունը հակամարտության կարգավորման գործին: Սակայն վարչապետ Թանտու Չիլլերի պահանջով՝ արձակուրդում գտնվող իրենց խորհրդարանը պիտի հավաքվեր եւ որոշում ընդուներ՝ Ղարաբաղ գոյք ուղարկելու մասին (իբր, թուրք գործի այսօրինակ տեղաշարժերի համար պարտադիր է խորհրդարանի որոշումը: Ուրեմն, թուրքիան էլ ձեւացնում է, թե օրի մապահ գորք ունի): Այս լուրն առնելով՝ Ռուսաստանի պրեզիդենտի հատուկ հանձնարարությունների (սովյալ դեպքում՝ դարաբաղյան հակամարտության) գծով դեսպան Վլադիմիր Կազիմիրովը հունիսի վերջին թռավ Անկարա, իհարկե, խանգարելու թուրքիայի այս նոր գրեհիկ միջամտությունը:

Թե հետո ինչ բանակցություններ են վարել ռուս ու թուրք դիվանագետները, դա իրենց գաղտնիքն է: Բայց, ահա, սրանից հետո էր, որ թուրքիայի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ, բրիգադի գեներալ Գահան Գյունեշը ժա-

ռանեց Բաքու, փակ դռների ետեւ գրույց ունեցավ Հեյդար Ալիեւի հետ (հուլիսի 7-ին), ապա, Բաքվի ու Մոսկովյան հեռուստալրագորդների վկայությամբ, հայտարարեց, թե թուրքիան իր բարեկամ նրկիր Ադրբեջանին այնքան գինուժ կուղարկի, որքան պետք լինի նրան:

Յետաքրքիր է, որ սրանից անմիջապես հետո, հուլիսի 8-ին էլ, Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար գեներալ Գրաչովը «բացվեց»՝ վճռարար հայտնելով, թե Ադրբեջանում իր կարեւորագույն շահերն ունի նաեւ Ռուսաստանը, որն այնտեղ կմտցնի եւ իր սեփական գորքերը, եւ միասնական պաշտպանական համագործակցությամբ իրար հետ դաշն կնքած ԱՊՀ երկրների նաղաղապահ ուժերը:

Ադրբեջանի լրատվության մարմինները հուլիսի 12-13-ին, ոտ ու ձեռ ընկած, հայտարարում էին, թե թուրքիայի գեներալը չի արել այն հայտարարությունը, որի մասին իրենք մի քանի օր առաջ սանձարձակ հպարտությամբ քննախարում էին:

Այս խաղին սովոր ենք, ահա, ավելի քան վեց տարի. օսմանյան թուրքն ու սուրբեջանցի թուրքը միշտ երազում են եւ երագելով փորձում են ստեղծել այն ղեղքը, ուրկից կարող են ինչ-որ բան փրցնել Ռուսաստանի աչքից հեռու, կամ նրա կաշառված ներկայացուցիչների թմբիրի մթնոլորտում: Ի՞նչ կլինի այս անուն:

Չնայած քիչ չէ նաեւ եղածը, շուրջ երկու ամիս կատարյալ հրեղադար էր, սարդիկ (արցախահայ կանայք, որովհետեւ բոլոր տղամարդիկ ճակատում են) յուրդատնտեսական աշխատանքներով զբաղվեցին, հիմա էլ բերք են հավաքում: Իսկ բերքը մի մեծ գորություն ունի. նրա հետ առնչվողին քվում է, թե հետո էլ պիտի լինի հանգիստ-խոտուն աշուն, որին էլ հետեւելու է ճերմակ բաղալությունը...

Բայց մի՞թե քաղաքական ու դիվանագիտական մեքենայի անիվը նորից կատուկի ետ՝ իր հետ տանելով նաեւ ժողովրդի հերոսական ջանքերի արդյունքը, տերությունների քաղաքական մթնոլորտում բացված այն երանելի բացվածքը, որից արդարության լույս է ցուլանում:

Ապրենք, տեսնենք՝ հուսալով, թե արդարությունը կհաղթի գոնե այս անգամ:

15 հուլիսի 1994 թ., Եղվարդ

ՄԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ, ՈՐ ԿՈՉԿՈՒՄ Է ԱՐՅԱԽԱՅԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Նորից Ադրբեջանը եռօրյա հայկական նախճիր կազմակերպեց: Այս անգամ կարգապահ զորքերը կեն ժամվա ծանապարհով հեռու չէին, որ ուշանան երեք օրով կամ երեք ժամով: Այս անգամ ամեն ինչ կատարվեց. նրանց քոռանալիք աչքերի առաջ, հանրապետության մայրաքաղաքում. մի հանրապետություն, որի մի ճիվաղների՝ առաջին մեծավորից մինչև շարքային շարագործի հանդեպ խեղճանում, աստօժ գառներ են դառնում զորքերն ու նրա հրամանատարները, երկրի պետական այրերը, ազգերն ու ազգությունները: Թե չէ. ինչով բացատրենք աշխարհի ամենահզոր տերության սահմանների անպատիժ ոչնչացումը նրանց կողմից եւ այդ սահմանների բացումն ու տոնական գորգի պես նրանց առաջ փռելը պետության բարյացակամությամբ:

Նոր եղեռնի համար պատճառ հայթայթողներին ուղղություն էր տալիս **ԵԱԿ** կի գործունը: Նախ առաջին՝ ժողովրդական ճակատից երկու հոգի մտել են բաքվաբնակ Ավանեսովների բնակարանը, առաջարկություն արել... Այս Ավանեսովներն էլ անկոչ հյուրերին կացնով են դիմավորել: Եվ ահա այդ անհյուրընկալ վերաբերմունքն է, որ հայերի դեմ ոտքի է հանել ինտերնացիոնալ մայրաքաղաքի մուսուլման բնակչությանը:

Չետո տեսան՝ չի կպչում, քանի որ անկոչ հյուրերը ոչ Ավանեսովների ծննդյան տունը շնորհավորելու համար են նրանց բնակարան խուժել կեսգիշերին, ոչ էլ հանգստյան տան ուղեգիր առաջարկելու...

Եվ վերստին ասպարեզ բաշվեց Արցախը:

Շուտով կլրանա երկու տարին, որ իր ուսերից դեն է մետել հանրապետության լուծը, ոչ մի կերպ, նույնիսկ երկրի կառավարության նոյեմբերի 28-ի որոշումից հետո, մոտ չի գալիս, որ վիզը դնի հարազատի յժի տակ: Աս ի՞նչ քան է, ինչպե՞ս կարելի է հանդուրժել, որ Սումգայիթից ու նրան հետևած մեծ ու փոքր ջարդերից հետո, կենտրոնի այնքան նպաստախոստում որոշումներից ու փափուկ միջնորդություններից հետո անգամ համարձակվում է մոտ չգալ...

Ուրեմն, Արցախն է պատճառը:

Արան հավատալն այնքան դժվար չէ, քանի որ հայտնի են անցյալ ջարդերն իրենց ելման կետերով. 1978 թ. աշնանը մուսավաթական կառավարությունն արցախահայությանը հպատակության առաջարկություն արեց եւ մերժում ստանալով՝ կազմակերպեց Բաքվի եռօրյա եղեռնը, որին զոհ գնացին բաքվաբնակ 30000 հայեր: Դրանից երկու տարի էլ չէր անցել, որ առաջարկությունը կրկնվեց, եւ նույն պատասխանը պատճառ դարձավ, որպեսզի մարտի 21-23-ին, այսինքն՝ դարձյալ երեք օրվա ընթացքում ադրբեջանցիներն ու օսման քուրդերը եղբայրական համագործակցությամբ թափվեն Շուշվա 35 հազար հայերի վրա կոտորեն եւ մնացորդացն էլ քշեն աշխարհի չորս կողմերի վրա:

Իսկ Սումգայիթը: 88-ի փետրվարի 20-ին Արցախի Մարզխորհուրդն ընդունել էր իր բաժանման որոշումը: 26-ի առավոտյան հրատարակվեց կառավարության ղեկավարի ուղերձը, որ խոստանում էր ուշադրություն դարձնել որոշմանը: Գե՞նց այս ուշադրության խոստումն էլ բավական եղալ, որ դիվոտվեր

ադրբեջանական կողմը եւ աշխարհին պարզեեր մի Սումգայիթ՝ իր վարքի խորհրդանիշը:

Բայց արդյո՞ք Արցախն է եղել հիշված վայրագությունների բուն պատճառն ու շարժառիթը: Եթե այո, ապա ինչո՞վ բացատրենք բոլոր այն վայրահաչություններն ու եղերական կոչերը, որոնք ադրբեջանական բերաններից ելնում էին այն ժամանակներում, երբ հարաբերական Արցախը թմբիկի մեջ էր լինում. իսկ նրա հիմնահարցը՝ այնպես քնած, ասես արթնացում չի լինելու:

Արցախն իր լծից դեռ չէր բաժանվել, եւ նրա ցավի ամենահեռատես տեղերն անգամ մշուշների մեջ էին տեսնում գալիք ճանապարհը, երբ հարեւան «Լոբրայրական» երկրի ու գրական շրջաններում հայոց ջարդի կոչեր էին հնչում՝ արձագանք տալով կուսակցական մամուլի էջերում: Գեյդար Ալիևը հանրապետության ժողովրդական բանաստեղծ Ռասուլ Բզախին սոցիալիստական ուղիատանքի հերոսի կոչման էր արժանացրել հենց այդ կոչերի համար եւ Լսրգադրեց, որ հերոսի կոչման հրամանագիրն ու հայկական ջարդի կոչ պարունակող, այսպես կոչված, պոեմը հրատարակվեն հանրապետական թերթերի միեւնույն օրվա համարներում: Եվ այդ «պոեմում» խոսք էր գնում Արցախի «Իրո դարի առաջին կեսի իշխան Սահլ Ամբատյանի ու Պարսկաստանի խորքելից եկած այն Բաբեկի մասին, որին հայ ու արաբ հեղինակները ներկայացնում են որպես «մարդախոխող գազանի», արյունուշտ ու խարդախ բռնավորի: Ընթերցելով Արցախն ասպատակել է, Այուհիթի Մաքեմյաց վանքում սրախոխող արվել 15 հազար անպաշտպան մարդկանց: Ալ-Մուքադդասին տեղեկացնում է, թե Բաբեկը երբ մոր երկիր էր նվաճում, իշխանավորին կապտում էր եւ նրա աչքերի առաջ կեղտոտ գործ կատարում նրա մոր, քրոջ ու կնոջ հետ:

Եվ ահա Արցախի իշխան Սահլ Ամբատյանը (որդի մմբատայ) բռնում է այս բարբարոսին, կապտած ուղարկում Բաղդադի խալիֆին՝ պատժի արժանացնելու:

Ռասուլ Բզան պարսիկ Բաբեկին դարձրել էր ադրբեջանցի, հայտարարել իր ազգի ժողովրդական հերոսը (ասա, տեսնե՞մ ով է թո ժողովրդական հերոսը, կասեն, թե ով ես դու իմրդ): Եվ այսքանն էլ բավական չհամարելով, Բաբեկին դարձրել էր նաեւ Արցախի տերը. իսկ Սահլ Ամբատյանին՝ նրա հյուրընկալությունն ու հովանավորությունը վայելած մի ապերախտ, որը հետո, իբր դավաճությամբ պիտի Բաբեկին կալանավորած հանձներ խալիֆին:

Ռասուլ Բզախին չէր բավարարել նաեւ Սահլի ոչ այնքան ցայտուն հայկական անունը: Նրան կոչելով Ամբատ՝ «պոեմի» կրկնբզբերում մոլեգնած գրում էր.

Գի՞նա էլ կան նրանք,
Ապրում են այդ սմբատները,
Այդ անկոչ շները,

Հայրենիքի համար կռվի գնացող քաջեր,
Ջարդեցեք նրանց, անխնա ոչնչացրեք:

Սուսմազյիթի ու Բաքվի, Կիրովաբադի ու Խոջալուի մարդասպաններն այս կոչն իրենց ակամքներում ունեցել են 1981-ից: Բայց մի՞թե այդքան ուշ, 81-ից: Եվ՞ որ 60-ականների սկզբին, երբ Արցախի հիմնահարթը դեռևս խոր թմբիկի մեջ էր, ինչպես շերմագորգը բոժոժի մեջ, հանրապետության մի ուրիշ ժողովրդական բանաստեղծ, այն ժամանակ Ադրբեջանի գրողների միության քարտուղար Նաբի Խազրին, փառաբանում էր Շուշվա հայկական կոտորածը՝ հայտարարելով, թե այնտեղ է իր ազգը ճանաչել իսկական թշնամուն («Շուշվա ճամփաներին»):

Ադրբեջանական հայատյացությունը ոչ երեկ-մեկել օրն է ծնունդ առել, ոչ էլ, այսպես կոչված, խուլիզանական տարրերի մեծաշնորհն է: Այն միշտ էլ հարելու ան հանրապետության զաղափարական կյանքի էությունն է եղել, իսկ ավելի ճիշտ՝ գոյություն է ունեցել որպես պետական քաղաքականություն:

Լոկ վերջին երկու տարում էլ, որ բացվել, տարածվել է իր ամբողջ վայրագությամբ ու անպարագիծ ընդգրկումներով:

Միայն հավկուրներն ու կարծամիտները կարող են չտեսնել ու չհասկանալ Արցախի ու Գլայատանի շրջափակման ճողկալի էությունը եւ հուսալ, թե փոխգիջումների ճանապարհով հնարավոր կլինի հասնել փոխըմբռնումի եւ խաղաղ դրացիության:

Բռնությունը, գլուխ հանելուն պես, պիտի պատժվեր: Այս պարզ ու հանրահայտ ճշմարտությունը չէ՞ին հասկանում երկրի ղեկավարները: Պետական գործադիրները ի վաճ զոհերը, ռուս զինվոր նահատակների արյունը կբացեն նրանց աչքերը եւ ուղղափստության զարթոնքը ցույց կտա, թե ով է ու ինչացու:

Լավ է, ակադեմիկոս Պրիմակովը Բաքու է գնացել: Կտեննի պատմական ճակատագրերի նկատմամբ իր քամահրական վերաբերմունքի արյունոտ արդյունքը: Բաց աչքերով կնայի ինտերնացիոնալ Բաքվի իրական պատկերին, կլինի Սուսմազյիթում, Երեւի Մաշտաղա էլ կտանեն...

Երանի թե կարճատեսի մոլորությունից տուժողը միայն ինքը լիներ: Բարձր ատյաններում անմիտ վճիռներ են հանում, եւ տուժողը միայն ժողովուրդն է լինում: Անպաշտպան քաղաքացիներին Բաքվում են ջարդել, եւ ռազմական դրություն է մտցվում սոսկ Արցախում ու հարակից շրջաններում:

Եվ դեռ այսքանից հետո էլ ես հույս չեմ կորցնում:

Չգիտեմ՝ իմ անուղղելի լավատեսությամբ եմ պարտական, թե՞ իրողության ու նրա շարժիչ ուժերի իմացությամբ, որ միշտ հավատացել եմ եւ այսօր էլ հավատում եմ Արցախի աստղին: Նույնիսկ 1965-ին, երբ մարզի տասներեք անհնազանդների դեմ կանգնած էր ամբողջ երկրի «խավարի թագավորությունը», երբ կենտրոնի «ֆինքսները» նրանց ընդվզումի խոսքերն ու պաղատանքի մրմունջները բանի տեղ չդնելով՝ հանձնել էին Ադրբեջանի ղեկավարության դատին, սա էլ դատաստանի իրավունքը հանձնեց մարզային հաճկատարներին:

Եվ սկսվեց մի դատաստան, որ շատ էր նման ճիզվիտական հավատաքննության:

Այո, նույնիսկ այն ժամանակ, այն հավատաքննության ժամին եւ նրանից հետո էլ ես հավատում էի, որ ծագելու է Արցախի աստղը, գալու է փրկության

լուսաճառագ օրը: Իսկ նրանց մասին, որ ստոր եռանդով դատապարտում էին տասներեքին, մտածում էի, թե շատ էլ մեղք չունեն, քանի որ իրենք չեն դատողները, նույնիսկ իրենք չեն, նրանք բերաններով ու դժխեմ կերպարանքներով խոսում են ռազմական կոմունիզմից մինչեւ բրեժնեւյան բթմտության բեմելը՝ քառասունհինգ տարվա կրթարան անցած ենիչերիները: Այն ժամանակ «մանկուրթ» խորիմաստ բառը չկար, եւ մենք ենիչերու մեջ էինք տեսնում ազգային ակունքների դեմ սուր ու ժանիք բանեցնող անսիրտ-անուղեղ արարածներին:

Այդպես էր այն ժամանակ, իսկ հիմա ի՞նչ է պատահել: Արցախը փշրել է յուրանասուն տարվա իր կապանքները, եւ նրա թիկունքում կանգնած է մի ամբողջ հայություն՝ Երեւանից մինչեւ արտասահմանները:

Գունվարի 9-ին Կենտրոնի ու Բաքվի ներկայացուցիչները Ստեփանակերտի ողանավակայանից ետ դարձան, գնացին իրենց տեղերը, որովիտել մարզը չլնդունեց նրանց առաքելությունը: Չընդունեց եւ չի ընդունի նաեւ վաղը, մյուս օրը, հավիտյան:

Երբ ժողովուրդը հասկանում է իր ազատության գինը եւ պատրաստ է նահատակության, նրան ծնկի բերելը դառնում է անհնար: Առավել եւս, եթե այդ ժողովրդի անունն է արցախահայություն:

ԵՐԲ ԱՐՅԱՄԱՐՉՎՈՒՄ Է ՔՍՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անցյալ տարվա վերջում մեր ընթերցողներին հասավ «Հայ ժողովրդի պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» գրքի երկրորդ հրատարակությունը: Նրա հեղինակներն են անվանի պատմաբաններ Գ.Խ. Սարգսյանը, Թ.Խ. Հակոբյանը, Ա.Գ. Աբրահամյանը, Մ.Գ. Ներսիսյանը, Կ.Ս. Խուդավերդյանը, Ս.Տ. Երեմյանը, Խմբագիրն է Մ.Գ. Ներսիսյանը, որին զգնել են Թ. Ն. Առաքելյանն ու Գ.Ա. Գալոյանը:

Վերջին տասնամյակներում ԳԱ Պատմության ինստիտուտի լույս ընծայած 8-հատորյակի եւ Երեւանի պետական համալսարանի 4-հատորյակի կողքին այս հրատարակությունը խրախուսելի պարտականություն ունի ընթերցող լայն շրջաններին ներկայացնելու հայ ժողովրդի պատմությունը մեկ եւ այն էլ ոչ մեծածավալ գրքով: Հեղինակները երեւի իրենց խնդիրն իրականացնելու երկու ծանապախ են ունեցել: Կամ հանրամատչելի շարադրել հայոց պատմության կարեւորագույն դրվագները, կամ էլ՝ նրա շրջայի բոլոր օղակները, որ նշանակուծ է՝ ամեն ինչից մի քիչ: Եվ նրանք ընտրել են երկրորդը, սակայն տեղ-տեղ խուսափել են սկզբունքից: Դրա շնորհիվ էլ գրքում ընդարձակ ու պատշաճ մեկնաբանություն են ստացել հելլենիստական ու Արշակունյաց շրջանների Հայաստանը: Ավարայրի ճակատամարտը, Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին... Այս շարքին թերեւս հնարավոր լինի ավելացնել երկու-երեք թեմաներ եւս: Մյուս բոլոր դեպքերում հեղինակները խստիվ առաջնորդվել են «ամեն ինչից մի քիչ» սկզբունքով, որի պատճառով էլ գիրքն ընդհանուր առմամբ տեղեկատվական տվյալների ժողովածուի տպավորություն է թողնում:

Ցավալիորեն այս սկզբունքից ամենաշատը տուժել են մեր նյութական ու հոգեւոր մշակույթների բնագավառները, գրականությունն ու արվեստը: Մի խոսքով՝ մեր ազգային մեծագույն հպարտությունը, որի մասին խոսելիս հարդորդել տոսկ տեղատվական տվյալներ՝ չավագույն դեպքում նշանակում է ոչինչ չասել, իսկ իրականում՝ ստեղծել վանող տաղտուկ: Օրինակ՝ հայ կամ օտար ընթերցողին (մի երկու տարի առաջ գիրքը լույս է տեսել նաեւ ռուսերեն) ի՞նչ պիտի հաղորդեն այսպիսի կաղապարներ. «Ձվարթնոցը 7-րդ դ. հայ ճարտարապետության գլուխգործոցն է», Գրիգոր Նարեկացու «գլուխգործոցը» «Մատախն ողբերգության» ծավալուն պոեմն է», Բաֆֆու «գլուխգործոցը» «Սամվել» պատմավեպը, հայ գրականության լավագույն երկերից մեկն է...» կամ երբ քեզ ուզում են հանդգել, որ Սայաթ Նովան ծնվել է Հաղթատուն (՝) ու ստեղծել է իհասքանչ եւ ինքնատիպ բանաստեղծություններ», Ալ. Թամանյանը «Վալուրն կերպով մշակեց մայրաքաղաքի զարգացման գլխավոր պլանը: Նրա նախագծերով կառուցվեցին չատ հողակալ շենքեր, որոնց թվում՝ կառավարական տունը եւ պետական օպերայի բալետի շենքը» (ընդգծումներն իմն են՝ Բ. Ու.):

Այսպես է ամենուրեք, եթե չհաշվենք Գառնիի հեթանոսական տաճարը, որը փրկվել է Գ.Խ. Սարգսյանի կարծ, բայց շատ բան ասող խոսքի շնորհիվ:

Եւ, իհարկե, այս կարգի իմ դիտողությունները կարող էի եւ հրապարակ չի-

նել, քանի հանդգնած եմ, որ մարդիկ այսպես գրել են եւ այսպես էլ գրելու են... Բայց երբ կա ամենակարեւոր անելիքը, պարզապես անհնար է շրջանցել մի րեւույթուն, որն այժմ մեր պատմագիտական գրականության համար դարձել է անհաղթահարելի համաճարակ: Մարդիկ մոռանում են, որ «պատմությունը» «պատմել» բառից է կազմված եւ նախապես էլ ունեցել է իր հովանավոր մուսան:

Այս գրքի առաջին հրատարակության (1972 թ.) առթիվ ժամանակին դժգոհություն ակից էր բարձրացել մեր մտավորականության շրջանում: Մեծ դժվարությամբ այն արձագանքի արժանացավ նաեւ պարբերական մամուլում: Մարդիկ իրավացիորեն դժգոհում էին, որ ընթերցող լայն զանգվածներին հասցեարկված մի գիրք հայ ժողովրդի ու հայերենի ծագման եւ նախնական պատմության հարցերը ներկայացնում է այն սխալ հայեցակետով, որը միայն արեւելագետ Ի.Ս. Դյակոնովինն է եւ պաշտպանվում է լուրի հայ մի քանի ուսումնասիրողների կողմից:

Երկու տասնամյակ առաջ Ի.Ս. Դյակոնովը հրապարակել էր հայոց լեզվի եւ հայ ժողովրդի ծագման իր տեսությունը, որի էությունը հետեւյալն է: Իբր, մ.թ.ա. 12-րդ դ. սկզբին Փոքր Ասիայի արեւելյան շրջաններում հայտնվել է հայալեզու մուշկ ցեղը, որը մինչեւ Ուրարտուի պետության կործանումը (մ.թ.ա. 7-րդ դ. վերջ) իր գոյությունն է բարձր տվել այս շրջաններում, որպեսզի ժամանակ առ ժամանակ, թափանցելով ուրարտական պետության տարածքը՝ իր քաղաքական ու էթնիկական ազդեցությունը սփռի նրա բնիկների՝ ուրարտների, խուռիների, ուրուսների եւ ուրիշների վրա, կազմավորի հայոց լեզուն ու հայ ժողովուրդը (տես Ի.Ս. Դյակոնով, «Предистория армянского народа», Ереван, 1968, հատկապես էջ 230-237 եւ հոդ.): Տեսության հեղինակը չէր ասում, թե իրեն որտեղից է հայտնի, որ մուշկերը խոսել են հայերեն, երբ աշխարհին հայտնի չէ ոչ մի բառ նրանց խոսած լեզվից, որել հատուկ անուն նրանց գործածներից, որել փշրանք նրանց հոգեւոր ու նյութական մշակույթից: Դյակոնովի համար կարեւորն այն էր, որ նշված ժամանակներում մուշկերն ապրել էին պատմական Հայաստանից դուրս, ուրեմն հնարավոր էր ճակատագրական պահին նրանց թերել ներս եւ դարձնել հայաստեղծման հեղինակներ: Բերելն էլ կատարված էր համարում Ուրարտուի թագավոր Արգիշտի Ա-ի եւ նրա հաջորդների ձեռքով, չէ՛ որ ըստ սեպագրի՝ էրեբունին կառուցվելուց հետո նա հարավային գավառներից 6600 գերիներ էր այստեղ փոխադրել (հիշյալ գիրքը, էջ 233): Ուրեմն՝ այս գերիներն են եղել հայերենի կրողները, որոնք ընկնելով Ուրարտուի կենտրոնը՝ մերանի դեր են կատարել Ուրարտուից Հայաստան ուղանալու համար:

Տեսնում եք՝ ի՞նչ հրաշքներ կարող են կատարվել հինավուրց պատմության խորքերում, եթե, իհարկե, հետազոտողը ցանկանա:

Դյակոնովի եւ կուրորեն նրան կրկնողների «տեսությունը» խիստ քննադատության ենթարկվեց հայագիտության կողմից: Նույնիսկ հայոց պատմության նոր շրջանի ճանաչված մասնագետ Գ. Գալոյանը փորձեց նրանց ցույց տալ, որ անբնական ու անտրամաբանական են այս «տեսության» բոլոր հիմքերը, եւ չի կարելի հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ակունքները հաստատող աղբյուրագի-

տական որոշակի-իրական փաստերը թողած՝ կատարել գուշակություններ, որոնք հակասում են ոչ միայն այդ փաստերին, այլև սովորական տրամաբանությանը:

Այսքանից հետո Ռյակոնովը վերստին հանդես եկավ իր «տեսության» պաշտպանությամբ և վերջին անգամ էլ կշտամբանքով սկսեց դաս տալ անհասկացող հայ բնօրինմաններին: Մի՞թե դուք չեք հասկանում շատ հասարակ մի բան,- գրել է Ի.Մ. Ռյակոնովը: - Եթե ես նախահայկական ցեղը բերում եմ դրսից, դա ոչ մի չափով էլ չի ոտնահարում հայ ժողովրդի շահերը, քանի որ հետագայում նրա հետ ծուլված եմ համարում ուրարտներին, խուռիններին, խեթերին, լուվիացիներին: Հետեւապես ես այս բոլորին դարձնում եմ հայերի բնօրգիական նախնիները: Իսկ այս էլ նշանակում է՝ հայն է տեղը այդ հին ու քաղաքակիրթ ժողովուրդների ստեղծած մշակութային հարստությունների (տես «Պատմաբանասիրական հանդես», 1983, № 4, 149-178, եզրակացությունը՝ 177-178-րդ էջերում):

Ռյակոնովը չի կարող չիմանալ, որ ճիշտ այս եղանակով թուրքերն են իրենց տեղը համարում այն ամբողջ քաղաքակրթության, որ հազարամյակների ընթացքում ստեղծվել է այժմյան Թուրքիայի լայնածիր տարածքում: Նրանք ստեն են՝ ճիշտ է, մենք դրսից ենք եկել, բայց այստեղ մեզ ենք ծուլել բոլոր տեղաբնիկներին, դարձել նրանց բնօրգիական ժառանգորդները, ուրեմն՝ տեղը նրանց մշակութային և ուրիշ ամեն տեսակ հարստության:

Այո, սա է թուրքի «տրամաբանությունը», որով նա ոտը է դրել Փոքր Ասիայում, զանգվածային ջարդերով ու բռնությամբ տիրացել այդ երկրին ու նրա վրա եղած ամեն ինչին:

Բայց հայ ժողովրդի՞ն ինչպես է վերագրվում այսպիսի բարոյականություն: Ո՞նց թե հայը եւս դրսից գալով՝ Ուրարտուի բնիկներին ծուլել է իր հետ և դարձել տեղը նրանց ստեղծած բազմապիսի քաղաքակրթությունների:

Եվ այս աղաղակող անհեթեթությամբ ոգեւորված՝ թուրք Ահմեդ Վեֆան էլ հայերի մասին Անկարայում մի ստամատյան թխեց՝ այն սկսելով այսպես. հայերն են երկրագնդի առաջին ցեղասպան ազգը. «... Նրանք Փոքր Ասիա են եկել Քրիստոսի ծննդից առաջ 7-րդ դարի վերջին, զրավել են ուրարտացիների հայրենիքը և բնակչությանը ոչնչացրել»:

Սիա թե ինչ արծազանք կարող է ունենալ մի «տեսություն», որը հայագիտության անդաստանում տիրություն անող մի շարք ընկերների եռանդուն ջանքերով տարածվում ու ծաղկում է՝ չնայած նրա հակապատմական և հակագիտական էությանը, վեր է ամեն մի կասկածից:

Գրախոսվող գրքի վրա սկզբից իսկ տիրական է եղել հիշյալ «տեսության» շունչը: Այստեղ եւս հայոց լեզվի ու հայ ժողովրդի կազմավորումը տեղի ունեցած էր համարվում Ուրարտուի կործանումից հետո, դրսել մուշկերի և ուրումների թերած նախահայերենի հիմքի վրա (տես 1972 թ. հրատ. էջ 42):

1972-ից հետո պատմագիտության բնագավառում, ինչպես ասում են, շատ ջուր է հոսել: Հրատարակվել են բազմաթիվ այնպիսի նյութեր, որոնք ճակատագրական, պարզապես հեղափոխիչ, նշանակություն պիտի ունենային հայ ժողովրդի ծագման և վաղնջական պատմության հարցերը լուծելու համար:

Իկա շուրջ մեկ տասնամյակ է, ինչ գիտական մամուլի էջերում լույս են տեսնում հարցազրույցներ ու ընդարձակ հաղորդումներ անվանի արեւելագետներ Խ.Վ. Գամկրելիձեի ու Վ.Վ. Իվանովի այն ուսումնասիրության մասին, որով հնդկավրոպական մայր լեզվի հայրենիք է համարվում Հյուսիսային Սիբազետքը, Արևելյան Անատոլիան և Հայկական բարձրավանդակն ընդգրկող տարածքը: Իսկ 1984 թ. էլ տպագրվեց այդ ուսումնասիրությունը երկու հատորով: Հեղինակներն այստեղ բազմակողմանիորեն քննում են հնագիտության, լեզվաբանության, մարդաբանության ու զանազան ուրիշ գիտությունների կուտակած նյութերը և ապացուցում, որ հիշյալ տարածքն է եղել հնդկավրոպական մայր լեզվի ու նրա ժառանգների նախահայրենիքը, այստեղ են ծնուկվորվել, ապա տարբեր ուղղությունների վրա շարժվել բոլոր այն լեզուները, որոնք պատկանում են հնդկավրոպական ընտանիքին: Ճյուղավորման ժամանակ էլ համարվում են մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակները:

Գրքի բազմաթիվ էջեր նվիրված են հնդկավրոպական մայր լեզվից անջատված այն ճյուղին, որը կազմել են հնդկաիրաներենը, հունարենը և հայերենը (տես Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, էջ 898 և հտգ): Ուրեմն, այստեղ, Հայկական լեռնաշխարհում է ծնվել ու զարգացել հայերենը: Եվ դա ապացուցվում է նաև տեղանուններով, հայերենի բառապաշարի մեջ եղած փոխառություններով, որոնք հինարևելյան հարեւաններից են կատարվել վաղնջական ժամանակներում: Գիտականները հատուկ ուշադրություն են դարձնում խեթական աղբյուրներում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից հայտնի Հայասա տեղանվան վրա՝ համոզված, որ նրա «ասա»-ն տեղանվանական վերջածանց է, իսկ հայո՝ ցեղանուն: Եվ այս համոզումն են էլ ամրապնդում է Եփրատի վերին ավազանում եղած Հայի (մ.թ.ա. 16-րդ դ.), ինչպես նաև Սալմանասար Գ-ի (858-824) արձանագրության մեջ Կարքեմիշի, Նաիրիի ու Խատտիի հարեւանությանի հիշված Հայանի քաղաքների հիշատակություններով (նույն տեղում):

Գիրքը հրատարակության համոզված է եղել 1979 թ.: Դրանից հետո Վ.Վ. Իվանովը հենց մեր հանրապետության մամուլում («Պատմաբանասիրական հանդես», 1983, №4) հրատարակեց էջլայի (հինարեւելյան քաղաք-պետություն այժմյան Սիրիայի հյուսիսում) սեպագրերը, որոնք մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերին բազմաթիվ անգամներ հիշում են հայո իբրև ցեղանուն ու տեղանուն՝ նրա առն և Առնանի համանիշների հետ միասին և Ազգի կամ Ազի կոչված հետ սերտորեն կապված: Եթե նկատի առնենք, որ Ազգի-Ալզին էլ ևս ցորդ հազարամյակի Հայասա-Հայթն է՝ վաղուց բացատրված պատմագիտության կողմից, ապա ինչպե՞ս չընդունենք գիտական համոզիչ պնդումն այն մասին, որ հայ ժողովրդի ակունքը գտնվել է իր բնաշխարհում հայ ու Հայթն (Հայասա) անուններից անբաժան, և հակապատմական-հակագիտական են բոլոր այն հորինվածքները, որոնց նպատակն է հայ ժողովրդին հեռացնել իր սյուս ակունքից:

Ուրեմն, հայ ժողովուրդն իր հայերեն լեզվով, որպես ինքնուրույն միավոր, գոյություն է ունեցել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում և այն էլ հայկական բարձրավանդակի այն մասում, որը հաջորդ հազարամյակի խեթական աղբյուրներ-

րում հիշվում է որպես Հայասա-Հայք պետություն՝ տարածված վանա լճի ափերից մինչև Երզրուսի ավազանը: Երկրորդ հազարամյակի վերջերին նույն երկրի մասին տեղեկություններ են հաղորդում արդեն ասորեստանցիները՝ այն կոչելով Նաիրի, որ նշանակում է «զետերի երկիր»: Եվ այս Նաիրի - «զետերի երկիրն» է, որ հաջորդ պատմաչրջանում (9-7-րդ դդ.) ասուրական աղբյուրներում կոչվելու էր Ուրաշտու (Արարատի ասուրական հորջորջումը): քնիկների սեպագրերում՝ Նաիրի, Բիսինա, «Աստվածաշնչում» եւ հայկական ավանդու-թյան մեջ՝ Արարատյան թագավորություն:

Պատմական զարգացման այս շրթայից կարելի՞ է եզրակացնել, թե բոլոր ժամանակներում Հայաստանի կորիզը հանդիսացած պետական կազմավորու-մը՝ զոնե Հայասայից մինչև Արարատյան թագավորությունը, հայկական չի եղել եւ այն պետք է հողս ցնդեր, որպեսզի դրանից հետո միայն հայերը դրսից գային, ստեղծեն իրենց պետությունը, սեփական քաղաքակրթությունը եւն:

Դա կլիներ մուլտիթյուն, ոչ մի կերպ չբացատրվող արհամարհանք արդեն հրապարակի վրա գտնվող արքյուրագիտական նյութերի եւ նրանց հիման վրա կատարված արդար եզրակացությունների նկատմամբ:

Բայց, ահա, գրախոսվող գիրքը երկրորդ անգամն է լույս տեսել՝ անբաժան իր հին սխալների բեռից: Դարձյալ հայ ժողովրդի ու հայերենի ծագումը կապ-վում է մ.թ.ա. 12-րդ դարում ինչ-որ անհայտությունից Փոքր Ասիայի արեւելյան մասերում հայտնված մուշկերի եւ ուրում-ուրումնացիների հետ (էջ 18): Դարձ-յալ մի բուռ գաղթեցվածներն են, որ Հայաստանը հայացնելու առասպելական դեր են կատարում (էջ 31): Դարձյալ Հայասա-Հայքի բնիկները եւ, առհասա-րակ, «հայ» անվամբ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից հայտնի ցեղն ու նրա հետ առնչվող ամեն տեսակ տվյալները հեռու են մղվում մեր ժողովրդի հին պատ-մության ոլորտից: Հայասա-Հայքի բնիկների մասին ասում է. «Ըստ հատուկ անունների տվյալների, նրանք հավանաբար խոսել են խեթերեն-լուվիերենի» հարազատ հնդեվրոպական լեզվով»: Բայց ինչո՞ւ այդպես, եթե հիմքը «հավա-ցաբարն» է: Իսկ թե որեւէ նշանակություն է տրվում «վկայված հատուկ անուն-ների տվյալներին», ապա չէ՞ որ նրանցից ամենակարեւորը՝ երկրի անունը, Հայասա է, որ նշանակում է հայի երկիր: Դարձյալ բար լոություն մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վավերագրերում հիշատակվող հայ եւ արմ-կրծանի անուննե-րի վերաբերյալ: Կարծես այդպիսի բան ոչ տեսել են, ոչ լսել:

Հիշվում են «իրանալեզու տարրը», «նախաբարթվելական ցեղերը», ապա եւ արվում է այսպիսի եզրակացություն. «թվարկված էթնալեզվական տարրերը այս կամ այն չափով ու ձեւով մասնակից են դարձել հայ ժողովրդի առաջաց-մանը» (էջ 20): Եվ այնպես է թվում, թե խոսքը խոհանոցային որեւէ միջոցառ-ման մասին է, երբ մի կաթսայի մեջ են լցվում տարբեր մթերքներ, որոնցից յու-րաբանչյուրն իր համն ու այլեայլ առանձնահատկությունները պիտի պահպա-նի ստանալից ամբողջի համակարգում:

Իմիջիայլոց, չի կարելի ասել, թե քննադատությունը չի զգաստացրել գրքի հեղինակներին, նույնիսկ ԳԱ հայագիտության բնագավառի տարբեր օղակնե-րին: Եթե առաջին հրատարակության մեջ «Հայ ժողովրդի կազմավորումը» են-թագուխը դրված է եղել Ուրարտուից հետո, ապա այստեղ տարվել է նրանից

առաջ, սակայն ըստ եւթյան, անիմաստ ու աննպատակ, որովհետեւ, եթե հիմա էլ հայ ժողովուրդը կազմավորված է համարվում Ուրարտուից առաջ, ապա ուր էր եւ ինչով էր գրադված Ուրարտուի միջանկյալ ու պատահական գոյու-յան երեք դարերի ընթացքում:

Ակադեմիայի հայագիտական երկու տարբերակներում եւս «ստեղաշարժ» էր կատարվել. «Լրաբերը» քննություններ էր սկսել հայ ժողովրդի ու հայերենի մուգման հարցերի շուրջ: Ելույթ ունեցան ճանաչված արեւելագետներ Օ. Շի-լովովը, Գ. Կլրչկովը եւ ուրիշներ: Բայց որովհետեւ նրանք խոսքերը մեկ արած մեթոմ էին «մուշկերի տեսությունը» եւ պաշտպանում հակառակը..., բնարկումը դադարեցվեց:

«Պատմաբանասիրական հանդեսը» 1983-ի իր 4-րդ համարում Ի.Մ. Դյակո-լովին լայն տեղ էր հատկացրել՝ ամենայն ժանրամասնությամբ ներկայացնե-լու քանիցս համեմված իր տեսությունը, ամբողջ ամբարտավանությամբ ոտքի տակ տալու ընդդիմախոսների ամեն տեսակ դիտողությունները: Եվ թեպետ կրա ելույթը տեղավորված էր «Բանավեճի» բաժնում, այդպես էլ հետագայում ոչ ոք հնարավորություն չստացավ վիճարկելու հեղինակի աղաղակող սխալ-ուրը, նրա անարդար հարծակուններն իր ընդդիմախոսների, նույնիսկ Երեւա-կի համալսարանի վրա, քանի որ հակառակ տեսակետի տեր լինելը հանդեսի լսմբագրության կողմից դիտվում է որպես աղանդավորություն:

Եթե փորձես այս բոլորի պատճառը որոնել, ամմիջապես քո դեմ կկանգնի անհամըուծողական վերաբերմունքը քննադատության հանդեպ նաեւ այդ վե-րաբերմունքի արդյունքը՝ գիտական վեճի բացակայությունը հայագիտության մտքում: Իսկ սովետական ականավոր գիտնականներից մեկը՝ ակադեմիկոս Դնիտրի Լիխաշովը, վերջերս կենտրոնական մասնաբաժնում իրավացիորեն հայտա-արեց, թե գիտության բնագավառում անաչառ վեճի բացակայությունից կա-յուղ են առաջանալ անեն տեսակ ախտեր: Դրա համար էլ նա խորիւրդ էր տա-լիս կյանքի կոչել, ամենուրեք խրախուսել ու պաշտպանել գիտական առողջ վեճը՝ առանց նկատի առնելու կոչումներն ու պաշտոնները:

Դեռեսս հինգերորդ դարում հայ պատմագիտության սպասավորին առաջ-ուրդել է մի իմաստուն կարգախոս՝ ժողովրդի պատմությունը հյուսելիս «չյաւ-կուլ՝ գանդեղալսն..., չնուազեցնել գեղեղալսն, այլ գրնաւն ողջախոսի գգուշութե-ւսը բերել ի յայտութիւն» (Ղազար Փարպեցի, «չեղած բաներ չավելացնել, խլածները չնվազեցնել, այլ ամեն ինչ ասպարեզ հանել ողջախոսի գգուշութե-ւսը»):

Ուղիղ տասնիկնգ դարերի քննություն բռնած սույն կոչը թարմ է այսօր, այդ-պիսին կլինի վաղը եւ հավիտյան:

ՓՈՐՉՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Դեպքերը զարգանում են կայծակնային քափով. երեկ առավոտյան այս նոթերն սկսել էի ինչ-որ չափով հուսաբեր մի նորությամբ. «Վերջապես Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարվեց»: Մտածում էի, թե ահա, վերջ կտրվի զազազած ամբոխի վայրագություններին: Այսօր արդեն «արտակարգը» սովորական է հնչում եւ օդում թեւածում է նրա շունչը. Վեզիրովը գահընկեց է արվել:

Հայաստանի գերագույն խորհրդի նախավերջին նստաշրջանի ամբիոնից նրան կոչեցին զավառական բալագանի դերասան: Դահլիճից էլ այդ որակումն ավելի ճշգրտեցին՝ խեղկատակ է:

Իսկապես խեղկատակ, որը եթե բեմում կամ փողոցում ժողոված փամաշ-աշինների առջ միայն իր դերն է կատարում ավել կամ պակաս հաջողությամբ, ապա ամբոխի գլուխն անցնելով, այն էլ աղբբեջանական ամբոխի, որն իր գլխավորին է հետեւում, ինչպես տոտեմ-ցեղապետին,- կարող է դառնալ չարիք, սեփական ցեղը տանել ստույգ աղետների: Եվ այդ նորաթուփ խեղկատակ-ցեղապետը, որ իր առաջին իսկ բեմելին համընկնում էր իր շրջապատում կուտակված նստուկից ու ողբախոհությունից մեզ բաժին հանել, քաղաքական խեղկատակությունն ավարտեց ամենամանավոր ու ամենամաքախոհունակ մի գրոհով. իր ազգը ջիհադի էր տարել Բաքվում մնացած հայ անօգնական ծերունիների ու պառավների դեմ:

Արեւելքի մեծ ու ամենախնտերնացիոնալ քաղաքի ավելի քան երկու հարյուր հազար հայերից միայն սրանք էին մնացել, շուրջ երեսուն հազար, հիմնականում տարեց ու անօգնական մարդիկ, որոնք երեւի հույսները դրել էին մարդկայության ամենատարրական օրենքների վրա եւ, Հայաստանի աղետներով ծանրաբեռ վիճակն ավելի չզարգացնելու համար, որոշել էին իրենց կյանքն ավարտել այնտեղ, ուր այք են բացել, ուր իրենց եռանդուն ջանքն են դրել մեծ ու փոքր կենսագործումների մեջ:

Խեղկատակը բռունցքվելու կոչերով, ձեռքը յաթաղանի պես առաջ մեկնած՝ խուժանին տարավ անպաշտպան հայերի նրա: Եամուսով հերոսանալու, ցեղակիցներին հերոսացնելու եզակի առիթ էր հայտնաբերել:

Մինչ այդ էլ նույն կոչերով հարավային պետական սահմանն էին պատռել ու ոչնչացրել՝ Արարատի փեշերից, մինչեւ կասախականի ափը: Պատռել էին, Ատրպատականում հարազատության ցույցեր էին խաղում պարսիկ անծանոթ ու զարմացած բազմությունների առաջ՝ իսկ Անկարայում համագործակցության դաշինքներ էին կնքում թուրքերի հետ՝ ի տես եւ ի գգու շացում խորհրդային երկրի մեծավորների (ահա այս ու այսքանն ենք մենք, եւ նուրբությունն է մեզ ու աստուծոց մերժված հայերին մի հարթության վրա դնելը):

Թուրքական դիվանագիտությունը՝ հեծած բռնության ու ռազմական բիրտ ուժի վրա՝ հաճախ է ապացուցել իր շահավետությունը թրքության համար եւ, բնականաբար, միջազգային լայն ճանաչում ունի: Նրա դափնիներից բաժին կարող է հասնել նաեւ աղբբեջանական տարբերակին, որը, օրինակ, 1918-21

յվականերին խոշոր նվաճումներ ունեցավ հայկական նորելուկ, դեռ քայլեր չիմացող եւ, մանավանդ, անպաշտպան դիվանագիտության դեմ. Սակայն վերջին երկու տարում այինեւ-բաղիրով-վեզիրովյան քաղաքականությունը երկու պինպիսի սայթաքում կատարեց, ասես իր առաջ նպատակ է դրել սեփական տունը բանդել:

Նախ՝ Սումգայիթն ու մնացորդաց դուրս քշելն Աղբբեջանից: Բնականաբար, սրան էլ հետեւեց հայաստանաբնակ աղբբեջանցիների զանգվածային տեղափոխությունն Աղբբեջանին: Հիշենք, որ Հայաստանի ռազմավարական կտրեւորագույն հանգույցների վրա՝ Մասիսում, Շարուրում, Սիսիանում, Վարդևանիսի ու Նոյեմբերյանի կողմերում նստած, նրանք միշտ էլ հեմակետեր են եղել մուսավաթական ու օսմանաթուրքական հայախեղդ ծրագրերի իրականացման համար: Հիմա նրանք չկան, եւ սա կատարվածի անտեսանելի կամ երկրորդ հատակն է, որ պիտի խեղդի թուրքական հին ու նոր ծրագրեր փայլաողներին: Սակայն հենց միայն տեսանելին ինչպես էլ մեկնաբանվեր լրատվության եւ պաշտոնական վարի ու վերի օղակների կողմից,- աշխարհը ճանաչեց քաղաքակրթական քղամիդ հազած մարդակերներին, իսկ հայ ժողովուրդը, ղժբախտությունների ու զրկանքների մի նոր ալիքի զարկվելով հանդերձ, լիիրավ տեղը դարձավ իր փոքրիկ, սակայն միատարր հայրենիքի:

Երկրորդ. Վեզիրովի բանակը հարձակվեց Աղբբեջանի մայրաքաղաքում ունացած վերջին երեսուն հազար հայերի վրա, եւ, դարձյալ ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ, կատարեց վայրագություններ, որոնք միահամուռ դատապարտվում են ոչ միայն քաղաքակիրք ամբողջ մարդկության, այլեւ երեկ-մեկել օրն իրենց վայրենությանը հրաժեշտ տված ազգություններն ու ցեղերը:

Ո՞րն է Բաքվի հայկական նախճիրի հեղինակների նպատակը: Վախեցնել արցախահայությանը եւ երկրի ղեկավարությանն էլ համոզել, թե Արցախը կարող է գոյություն ունենալ միայն ու միայն Աղբբեջանի՞ կազմում: Բայց չէ՞ որ կատարվեց միշտ հակառակը: Արցախահայությունը տեսավ, որ իր հետ ունեւորած անփառունակ բախումներից հետո աղբբեջանական հրոսակները սեփական ժողովրդի աչքին «հերոսանում են» Բաքվում մնացած հայ անպաշտպան պատվանների ու անմեղ մանուկների արյունը թափելով: Իսկ երկրի ղեկավարությունը: Կողմերից որեւէ մեկի հաղթանակի երդվյալ այդ հակառակորդը տեսավ ու չի կարող հասկացած չլինել, որ Աղբբեջանում եթե որեւէ անհնար բան կա, դա հայ մարդու ապրելն է, ուրեմն անհնար է նաեւ հայկական ու հայաբնակ Արախի գոյությունը նույն Աղբբեջանի բռնագժված սահմանների մեջ:

Այն ո՞ր խելագարն է, որ այս ամենից հետո արցախահային ասելու է՝ արի, մարքի ու նրա շրջանների քո արյան թշամիների հետ առ եւ տուր արա, ստենք՝ քո շարքերից դեպուստ ընտիր նրա Գերագույն խորհրդի համար, լու մարզային ղեկավար աշխատողին Բարու ճանապարհիր եւ հետո սպասիր, ու նա տուն կվերադառնա գլուխն ուսերին:

Երկու տարի է, որ Աղբբեջանի բոլոր պաշտոնյաները, ամբողջ Աղբբեջանը՝ իր առաջին ղեկավարներից մինչեւ Աղդամի բազարի մուտքի մոտ շարված դիվանխները,- շրջափակման մեջ են առել Արցախը՝ որոշած լինելով սովի, գր-

կանքների, համաճարակների միջոցով բնաջնջել իր ազգային ինքնորոշումը հռչակած հայությանը: Առայժմ նրանց ձեռքից այդ է գալիս, դեռևս այդքանի հնարավորություն ունեն: Փորձիր Արցախը նորից քաշել նրանց լծի տակ... Անհնար է պատկերացնել այն դիվային օյիները, որ նրանք պիտի խաղան: Պարզեն մեր խելքի ու երեակայության բանը չէ: Իրենք, մեկ էլ լոկ իրեշավոր չարագործությունների մեջ անմոլակից, անգերազանց իրենց տաղանդը կարող են ցույց տալ, թե էլ ինչի ականատես կլինեն խաղաղության քարոզներով ազգամիջյան բորբոքված հրդեհները մարելու ջատագովները:

Են լավ հիշում եմ վեգիրովյան խեղկատակության առաջին ցուցադրություններից մեկը, որից հենց այն ժամանակ էլ եզրակացրել էի, թե մեր կյանքն իր շատ կողմերով բալագանի ներկայացում է, որովհետև, շրջելով Սայաթ-Նովայի ինաստությունը (սերը սեր կու բերե), պիտի ասենք՝ խեղկատակությունը խեղկատակություն է բերում:

Ավարտվել էր կուսակցության 19-րդ կոնֆերանսը, եւ նրա պատգամավոր Արդուախման Վեգիրովի հետ հարցազրույց էր ներկայացնում համաձուլութենական հեռուստատեսության երիտասարդական խմբագրությունը: Վերջին հարցը մոտավորապես այս էր. «Ի՞նչ եք մտածում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հիմնահարցի մասին: Արդեն ամբողջ երկրով մեկ հայտնի է մարզխորհրդի փետրվարյան որոշումը, որով պահանջվում է արդարամտորեն լուծել շուրջ յոթ տասնամյակ շարունակ մարզի հայ բնակչությանն անհանգստություն պատճառած հարցը»:

Եվ նեղ ճակատին բավականաչափ կնճիռներ ցուցադրելով՝ ձեռքերն աջ ու ձախ թափահարեց Վեգիրովը:

- Դուք չեք կարող պատկերացնել, թե մեզ՝ հանրապետության ղեկավարներին, որքան խոր անհանգստություն է պատճառում այդ հիմնահարցը, - ասաց նա: - Իսկապես մարզի կյանքում անցյալ տասնամյակներին կուտակվել են բազմաթիվ կնճռոտ հարցեր, որոնք չեն գտել իրենց լուծումը, իսկ այժմ, վերակառուցման հզոր լույսով, մենք պարտավոր ենք լուծել եւ անպայման կուլտուրային: Օրինակ, այսպիսի բան. մարզի աղբբեջանցի բնակչությունը մինչեւ հիմա մայրենի լեզվով մարզային իր թերթը չի ունեցել: Ղե, պատկերացրեք, թե դա ինչպիսի դժգոհություն կարող էր առաջացնել...

- Պատկերացնում եմ, - խեղկատակի ջրերն ընկած՝ համաձայնեց հարցազրույց վարողը:

Եվ հեռուստադիտողն էլ պիտի եզրակացներ, թե արցախահայությունն ինքնորոշման իր վճիռը հանել է մարզի տաս-քսան հազար աղբբեջանցիների համար մարզային թերթ ձեռք բերելու նպատակով:

Վեգիրովը չհասցրեց մարզային աղբբեջաներին թերթ ստեղծել, սակայն Շուշիում հեռուստակենտրոն բացեց: Կարծես Բաքվից հորդացող հակահայ կական վայրահաչությունները քիչ էին, մի ճոթած բերան էլ այստեղ տնկեց, որպեսզի ծունկը հայկական հաղորդումներին սեղմի ու աղտեղություններ թափի հայության հասցեին:

Վերին կառավարությունը հավելյալ չորսհարյուր թե հինգհարյուր միլիոն

ուրբի էր քաց թողել բողոքի ծայն բարձրացրած հայությանը լուցնելու համար: Կայությունը դեռևս այդ միլիոնների երեսն էլ չի տեսել, իսկ աղբբեջանական պուրեթը եւ հայերից խապառ պարսկված Շուշին այդ միլիոնների հետ ջուխտուկինտ են խաղում:

Բայց եթե մտածենք, որ Վեգիրովը միայն մի դեր էր խաղում. իր դերը եւ վերջ, չարաչար սխալված կլինենք: Նա խաղացնում էր նաեւ, այն էլ ինչ մարդկանց, ինչ օղակներ ու հաստատություններ: Իսկ նրանց, որ չէր կարող խաղացնել, ինչպես կարողանում էր շարքից հանել կամ վերացնել:

Հիշենք, թե ինչպես վերացնել տվեց կուսակցության Ղարաբաղի մարզկոմը, հենց միայն նրա համար, որ շարքից հանի մարզկոմի առաջին քարտուղար Յենրիկ Պողոսյանին:

Շարժումն ստեղծել էր իր առաջնորդին, որի բարձր արժանիքների մասին պատմությունն անպայման կտա իր վճիռը, եւ այն կլինի հիացումի ու երախտագիտության խոսք:

Երբ տեսան, որ շարժումն անսխալ առաջ է գնում նաեւ առաջնորդի շնորհիվ, որոշեցին սրան շարքից հանել: Բայց ինչպե՞ս: Այն ո՞վ է, որ օրինական ղանապարհով, այսինքն՝ մարզկոմի պլենումում պիտի աջողացնի Յենրիկ Պողոսյանին ազատել տալ քարտուղարի պարտականություններից:

Նման դեպքերում ասում են՝ իր ականցի հետեւը կտեսնի: Այդ գիտեր Վեգիրովը եւ որոշեց քարտուղարին վերացնել մարզկոմի հետ միասին: Իսկ թե ինչ սեղի ունեցավ դրանից հետո, այդ էլ տեսան ոչ թե մեր, այսպես կոչված, ռեզիմում, այլեւ վերակառուցվող, իրր թե արդարության ու ժողովրդավարության ղանապարհի բռնած երկրի բոլոր ծայքերում: Գերագույն խորհրդի ու նրա նախագահության նիստերում, գունազան պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական ասուլիսներում Արցախի ղեկուսատների հոսքերը, եթե ղեկուսատներին եւ, ստիասարակ, բովանդակ երկրին ցույց տվին, թե ինչ է նշանակում եւ ինչի պիտի հանգի արցախահայության պայքարը, ապա վեգիրովներին էլ պիտի հանձնարեւ լինեին, որ իրենց դեմը ելած ուժը ոչ թե մարզկոմի քարտուղարի կամ նույնիսկ մարզկոմի ու մարզխորհրդի մեջ է, այլ այն մեծ ու արդար, հզոր ու անխեղդելի ժշմարտության, որին լծված է ողջ արցախահայությունը:

Բայց համոզումներից գործողության արդար ծրագիր կազմելու համար պետք է ունենալ բավարար խելք եւ մանավանդ առողջ բարոյական սկզբունքներ, որոնք, ինչպես հետագա դեպքերն ապացուցեցին, ցերեկվա ժամերին անզան ճրագով պիտի փնտրեին վեգիրովյան բալագանում: Ապա թե ոչ, մի՞թե Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում Արցախի մարզը վերացնելու ցնդած պլաններ կգծեին կամ հանրապետության գիտական ու ոչ գիտական հասարակայությունը կլծեին մի այնպիսի հիմար ծրագրի, որի նպատակն է ապացուցել արցախահայության եկվորությունը, ուրեմն եւ իրենց իրավունքը՝ նրան դուրս լինելու իր մարզի տարածքից:

Որոշել էին, դուրս պիտի քշեին եւ դա սկսեցին Բաքվից: Պարծյալ խելքի բան է, Վեգիրովն ու յուրայինները չհասկացան եւ չհասկալուով էլ գնացին իրենց համար ամենակործանարար բային. Բաքվում նոր գե-

հեն սարքեցին անմեղ, անպաշտպան հայության համար: Հրապարակներում Նորից մորթուեցին ու հրդեհի ճարակ դարձրին իրենց զոհերին: Եվ եթե մինչ այդ Արցախը բանի անգամ որոշել էր բաժանվել օտար միջավայրից, որ Ադրբեջանն է եւ վերամիավորվել հարազատին՝ Հայաստանի հանրապետությանը, ապա իրենք բաքվեցի անմեղ ու անպաշտպան հայերի արյունը հեղելով՝ մեկընդմիջտ հաստատեցին այդ որոշումները: Իրենց զոհերի արյամբ հաստատեցին:

Ալիեւի ու Վեզիրովի պնակալեզներից մեկը, ներողություն արտահայտության համար՝ գողո Մաքսուդ Իբրահիմբեկովը, «Պրուժա նարոդով» հանդեսի «կլեր սեղանի» շուրջ ելույթ է ունեցել եւ իր այդ խոսքը հրապարակեց Նույն հանդեսում ու իրենց հանրապետության թերթերում: Ձիա Բուհիաթովից փոխ առնելով այն գառանցանքը, թե Սումգայիի հեղինակներն իրենք հայերն են եղել, սա էլ իր ընթերցողներին ուզում էր հավատացնել, թե զարհուրելի խաղը միայն նպատակ է ունեցել՝ աշխարհի առաջ բարձրացնել հետեւյալ արյունոտ հարցը. «այդ ծաղկուն մարզը կարելի՞ է թողնել այն հանրապետության կազմի մեջ, որը բնակեցված է արյունարբու մարդասպաններով ու բռնացողներով»:

Բնական ու արդար հարց է անշուշտ: Սակայն երկրի տերերն այնպես էլ չստեղծում տվին: Իսկ «արյունարբու մարդասպաններն ու բռնացողները», հավանաբար դրա մեջ արհամարհանք տեսնելով իրենց արածի համդեպ, հիմա էլ կազմակերպեցին Բաքվի նախճիրը՝ սկսելով քաղաքի կենտրոնում, երկաթուղային կայարանում չորս հայ մարդու կենդանի-կենդանի վառելով:

Մաքսուդ Իբրահիմբեկովը դեռ չի որոշել, թե այս անգամ ինչպես կամ ինչով պիտի բացատրի հայերի «ինքնանահատակության» զարհուրելի պատկերները: Սակայն ցեղակիցներն արդեն հարայ-հրոց են գցել, թե խորհրդային զորամիավորումները Բաքու են մտել հայերին պաշտպանելու համար: Հերթական մի տուտ, մանավանդ՝ չկատարված մի բարեգործություն. որ անտեղի վերագրվում է այդ զորամիավորումներին:

Երբ գորքերը Բաքու են մտել մի ամբողջ շարքս անարգել զորոված նախճիրից հետո այնտեղ այլեւս հայեր մնացած չեն եղել, որ կարիք ունենային զինական պաշտպանության: Չորքերը Բաքու ոտք են դրել լոկ այն ժամանակ, երբ սանձազերծված խուժանը, ռադիո եւ հեռուստակենտրոնը ձեռք ձգելով պաշարած է եղել կուսակցության կենտկոմի ու մնացած վարչական շենքերը, եւ պետական հեղաշրջումը դարձել է ժամերի հարց: Ուրիշ խոսքով՝ գորքերը քաղաք են մտել ոչ թե հայերին, այլ խորհրդային իշխանությունը փրկելու եւ պաշտպանելու համար:

Ինչ-որ է: Կատարվել է այն, ինչ պետք էր սպասել ծավալված իրադարձություններից: Հանրապետության ամբողջ տարածքում, Լաչին-Քելբաջարի քրդարանից մինչեւ Լեւոնորանի թալիշաբնակ դաշտը, լեզգիների Կուսարից մինչեւ հայկական Արցախ, սանձազերծված շովինիստական մթնոլորտը, վերջինը՝ շրջանում դրոշի վրա բարձրացված սուվերենության ու անջատումի գառանցանքները, ինչ խոսք, խեղկատակի առաջնորդությամբ պիտի հասցնեին պետական սահմանի ավերումին եւ Բաքվի սողոմ-գոմորին:

Հիմա այս բոլորը ետեւ են մնացել, եւ խեղկատակը բեմից վրնդված է արդեն: Այսպիսի պահերի համար պատմությունը երկու ժամրակչիտ հարց է պատրաստել՝ ո՞վ է մեղավոր եւ ի՞նչ անել:

Առաջինի պատասխանը որքան էլ պարզ ու հասկանալի, դժվար է որոշել՝ միայն խեղկատակն է վրնդված բեմահարթակից, թե՞ պիտի փակվի նաեւ բալազանը: Հիշենք, որ երբ Լախիջեւանից արեւմուտք, Արարատի փեշին ադրբեջանական բաշիրզուկները ոտքի տակ էին տալիս խորհրդա-թուրքական սահմանը, Անկարայում թուրք մեծավորների հետ համագործակցության (ու չգիտենք՝ էլ ինչ տեսակ) պայմանագրեր էր ստորագրում Ադրբեջանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Մութալիբովը: Իսկ այսօր նա ինքն է Կենտրոնի աչքին վատահեղի այն ուժը, որ դրվել է լծի մի կողմին, որպեսզի սայլը ցեխից հանի:

Ո՞վ է մեղավոր: Երկու տարվա դառը փորձը ցույց է տվել, որ այս հարցի ճշմարիտ, արդար ու վճռական պատասխանը չի ասվելու: Լրատվական մարմինների հաղորդումներն ու պաշտոնական նախնական հայտարարությունները դարձյալ մեզ նախապատրաստում են դրան:

Ծուռ բերան է լինում, չէ՞, որ աղավաղում է ամենապարզ, ամենահասարակ փուլիսկ միավանկ բառը: Երկու տարի շարունակ մենք այդ բերանից էինք լսում հիշյալ հարցի եւ նման ուրիշ հարցերի պատասխանները:

Ուրեմն, ծուռ բերանին թողնենք իր իսկ խեղաթյուր պատասխանը եւ խորինք այս պահին մեզ համար ամենակարեւորի մասին. ի՞նչ անել:

Չունենալով վերջնական ճշմարտություն ասելու կամ որեւէ հանձնարարական տալու ոչ մի հավակնություն, ես իմ քաղաքական պարտքն եմ համարում շարքային ձայնս միացնելու բոլոր նրանց, ովքեր գտնում են, որ մենք այսօր պետք է միական ու միահանձու պայքարենք վերջին ամիսներին ընդունած որոշումների կենսագործման համար: Ուրեմն, ոչ մի քայլ հետ, որովհետեւ նախուսքը կամ զիջումը հավասար պիտի լինի դավաճանության, որն ստեղծված իրավիճակում ազգային ինքնասպանության է հավասար:

Ես հավատում եմ մեր ժողովրդի հավերժությանը: Այդ պատճառով էլ հանդիման եմ, որ պատմությունը չի ների մեր այսօրվա որեւէ թերացում կամ ճակատագրական սխալ: Սերունդները հպարտությամբ պիտի հիշեն Արցախի, նրա հյուսիսային մասի՝ Գյուլիստանի ու Գետաշենի պաշտպանների խիզախ համառությունը: Ինչպես եւ չպիտի հանդուրժեն Չարդախլուի պարպումը նախ նրա իսկ բնակիչների, առաջին հերթին նրա մեծ զավակի ու զորապետի կողմից: Այս պահին ինքնադատափետումը որքան էլ ժամանակավորեպ, չի կարելի չհիշել ու չհիշեցնել, որ հենց նա անսալով Հեյդար Ալիեւի նենգապատիր հորդուներին, դեռ մեծ փորձությունից առաջ, բայց միեւնույն է, հավերժական բնության պես աստծուց ստված մեր կյանքում, առաջինը լքեց հայրենի արծվաբույրը, որպեսզի իր կիսանդրին կանգնեցվի ոչ թե այնտեղ, այլ ինչ-որ «իրատրուսյիդնալ» Կիրովաբադում: Արձանն այդ, հայրենի ավանում կանգնելով, կուրծք պիտի դեմ տար ադրբեջանական մոլեռանդությանը եւ ինչպես վայել է վառապանձ գորահրամանատարին, պիտի գլխավորեր հայրենակիցների ինքնուպաշտպանական ոգորումը... սակայն չկար, կոչ ու հրաման արձակող չդար-

ծավ... Եվ հիմա պարզված մեծ ավաններից ու աննշան շենքերից հետո Գետաշենն է դարձել վերջին պատնեշը ջարդարար հորդանների առաջ, Գետաշենը եւ գետաշենցիները, որոնք հին մելիքական անգիջում բախումներից ի վեր մեր ազգային ինքնությունը պաշտպանող ու հաստատող կրակներուն թրծված՝ նորից ապացուցեցին, որ իրենց համար աշխարհի ուրիշ կենտրոն չկա, բան այն, որի վրա իրենք են աներեր կանգնած:

Այրտ է փառավորվում, երբ հաղորդագրությունների կցկտուր ու խեղված տողերի շարքում հանկարծ փայլատակում է ժլատ մի տեղեկություն այն մասին, թե պաշարված Գետաշենին կան Մանաշիտին օգնության է հասել աշխարհագորը, եւ ասպատակիչ խմբերը գլխապատառ փախել են մեր միասնական ուժերի առաջ: Այդպես Դավիթ բեկի ու Սխիթար սպարապետի ինքնապաշտպանական կռիվներին հարեհաս էին լինում մելիք Ավանի քաջերն ու Եսայի Գասան Ջալալյան կաթողիկոսի նվիրակները: Այդպես է գրվել Հալիժորի ու Եռաբլուրի, Մեծ ու Փոքր սղմախների հայրենապաշտպան կռիվների հերոսավեպը:

Այո, այդպես, մեր հավաքական ուժի եւ համերաշխ հոգեբանության միասնությամբ:

Զլիճի այնպես, որ մենք, դաս չառած մեր սեփական պատմության տխուր էջերից, կրկնենք հին սխալները եւ փառավոր Հալիժորի կողքին ստեղծենք նաեւ նրա անփառունակ ու վատշվեր տեսակը: Դրա տազմապահարույց ուրվականը չի կարելի չտեսնել մեր շուրջը, երբ կատարվում է ժողովրդի տարբերային ուժերն աջ կամ ձախ տանելու, երկրորդական ու երրորդական նշանակություն ունեցող խնդիրների վրա մղելու փորձեր, երբ անհանդուժողականության, դաժանության եւ ռազմական կոմունիզմի այլազան վերապրուկներով են ուղեկցվում, իբր թե, մեր հասարակության ինքնամաքրմանն ուղղված միջոցառումները:

Հիմա դեպքերը զարգանում են վայրկյաններով, եւ հետ չմնալու կամ չվրիպելու համար պետք է առաջնորդվել գերճշգրիտ զգացողությամբ: Իսկ ամենից կարելու՞րդ՝ միածուլյ ու համերաշխ ազգային հավաքականությամբ, որ միշտ էլ մեր լուսավոր նախնիների առաջին բաղձանքն է եղել:

1990թ., հունվար

ՀԱՋՈՐԴՆ ԻՆՉ Է ԼԻՆԵԼՈՒ

Անցյալ ծնունդը, երբ մեր նոր սեփականության ներկայացուցիչներն իրենց բանն ու գործը թողած, ամեն տեսակ գրկանքներից տանջվող ժողովրդին ուղում էին հասկացնել, թե ինչ իրեշավոր աղետ է եղել այն նախկին իշխանությունը, մտերիմներիցս մեկը, այսպես կոչված, երկխոսության ժամանակ վախվորած շուրջը նայելով, ասաց. «Գիտե՞ս, նախկին իշխանության ու սրանց տարբերությունը որն է: Այն, որ նախկինը ժողովրդի մի մասին գնացքներն էր լզնում, տանում հեռու, դժոխային տեղեր, որպեսզի մնացածներն զգուշանան... Իսկ սրանք միջոցներ չունեն, գուրկ են փոխադրական ծախսերից, որպեսզի տանեն-հեռացնեն եւ այստեղ են կյանքը դժոխք դարձնում: Չե՞ս տեսնում, եղածը քիչ են համարում եւ ամեն նոր օրը խոստանում են նոր գրկանքներ, առավել ծանր վիճակ, անվերականգնելի զոհաբերություններ», հարցրի, թե ինչո՞ւ է չորս կողմը նայում, հիմա գոնե չեն հետապնդում այդպիսի խոսքերի համար: «Այդ էլ կլինի,- հանգստացրեց: - Սրանց կեցվածքից, հարայ-հրոցից դատելով՝ այդ էլ պիտի տեսնենք»:

Այնօր ԳՅ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթը լսելիս այս խոսքը ինչեցի: Իսկապես որ, դժոխքը կատարյալ դառնալու ճանապարհին է:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ներկայացրեց իր՝ «Եւ գիտնականի, եւ քաղաքական գործչի, եւ ժողովրդի մանդատ ունեցող հանրապետության նախագահի» խոսքը, որի վրա շատ էլ դժվար չէ ցույց տալ, թե որքան հեղինակույթ, չկապակցված ու հակասական են գիտնականի մտքերը, սայթաքում ու, մեղմ ասած, անհեռանկար են քաղաքական գործչի կատարած ու ծրագրած քայլերը եւ, մանավանդ, ինչպես սխալ է ըմբռնվում, ուղղակի չարաշահվում է ժողովրդի մանդատը:

Բայց ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ այսքանը ժայթքեց միանգամից: Պատահել է նախագահի ու դասակիցների համար ամենասուպասելին ու ամենավտանգավորը: Գերագույն խորհրդում մեծամասնությունը Հայաստան երկրի ճգնաժամային վիճակը, Արցախի ողբերգությունը եւ այս պատճառներով հանուր սզգի առաջ կանգնած անհետաձգելի խնդիրները, համերաշխության են եկել, ստեղծել Ազգային դաշինք, որի մեջ ընդգրկված են, ԳԳԸ-ից բացի, մեր բոլոր կուսակցությունները ներկայացնող պատգամավորական խմբերը:

Սրանից էլ զեղեցիկ բան, որ խորհրդարանի առաջին լուրջ հաղթանակը պիտի համարել:

Բայց ոչ, դա զեղեցիկ է սովորական տրամաբանությամբ: Իսկ ԳԳԸ խմբակության եւ բացարձակապես նրա սկզբունքների վրա գործունեությունը կարգավորող նախագահի համար դա անօրինական գործարք է, մի այնպիսի չարիք, որի համար պետք է ցրել Գերագույն խորհուրդը: Հակառակ դեպքում խորհրդարանական փոքրամասնություն կազմող ԳԳԸ-ական թեւը հրաժեշտ պիտի տա միմեջեւ այժմ ունեցած այն դերին, որի մենաշնորհն էր տիրապետության դաշխիճում է. դրսում, պաշտոններ բաշխելիս ու կամայական որոշումներ լուղունելիս:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթն էր հիմնական մասով Արցախի հարցին է վերաբերում: Գտնում է, որ այն լուծել կարելի է միայն խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների սեղանի շուրջ, որովհետեւ մենք թույլ ենք, և ուժեր կողմ են դիմադրությունը շարունակելուն, մեր ազգի թշնամիներն են, ուզում են մեզ տանել կործանման: Բայց մենք չենք մոռացել ու շատ ժամանակ առաջ քառերակյան հրապարակում ցուցադրված այն ներկայացումը, որին ինքը՝ մեր նախագահը, խելակորույս ամբոխին վանկարկել էր տալիս «Մի-ա-ցում, մի-ա-ցում» և «Պալ-քար, պալ-քար մինչեւ վերջ»: Ի՞նչ է, այն ժամանակ մենք ուժեղ ու անպարտելի ենք եղել և նո՛ր ենք թուլացել: Թե՛ այն ժամանակ ինքը որոշած է եղել մեր ազգը կործանման տանել և հիմա ետ է կանգնել այդ չար մտքից:

Ելույթը, կարծես, հատուկ նպատակ ունի իրար դեմ լարելու, կովի ու արյունահեղության վերածելու ոչ միայն կուսակցությունների, այլև մեր ազգի տարբեր հատվածների միջև, հատկապես Արցախի ու Հայաստանի միջև, թե չէ, մարդ, այն էլ հանրապետության գերագույն ղեկավարի պարտականությունն ունեցող, ինչպե՛ս իրեն թույլ կտար ազգի մի հատվածին, ծանրագույն ողբերգության մեջ գտնվող հատվածին, հրապարակավ հայտարարել ամբողջ ազգի «չափազանց ծանր իրավիճակի», «գրկանքների, կորուստների, մեր սոցիալական ծանր կացության հիմնական պատճառը» եւ սպառնալիքներ կարդալ նրա այդ վիճակից հանելու համար պատեպատ գարկվող մարդկանց խմբերին հենց իրեն՝ այդ հատվածին: Գոնե հիշի, որ իր եւ դասակիցների վերելքն ու ամեն տեսակ հաջողություններն այդ հատվածի շնորհներն են:

Ես չգիտեմ՝ մեր նախագահը դիվանագիտական կամ ռազմավարական ինչ նկատառումով հրապարակեց արցախյան ինքնապաշտպանական ուժերի բանակը: Նրա համար, որ սարսափեցնի աղբերջանալի ավազակախմբերին, թե էլ չիբեյին ասի՝ մեր յոթ հազարն ինչ մի ուժ է քո յոթ միլիոնանոց կովազան խախի դեմ. նոր գորահավաք ես արել, միանգամից վրա տուր և հողմացրիվ ասու:

Ամեն պարագայի. առնվազն զարմանալի է նախագահի դիվանագիտական այս քայլը: Չնայած առաջին անգամը չէինք տեսնում, ու այլեւս զարմանալի ոչինչ չկա: Չե՞ք հիշում Գյոռբաչովի ու նրա բանդայի հետ ունեցած գլխակորույս առճակատումը, Արցախի հարցի լուծման բանալիների փնտրտուքը Փարիզում, Վաշինգտոնում, Մոսկվայի Հարավային Ամերիկայի երկրներում: Աղբերջանին օգնության վազող Թուրքիայի ռեխիս տալով ռուսների հետ իսկական «բաղաբալկան երկխոսության» նստելու, նրանց հետ գաղտնի ու բացահայտ հարցերը լուծելու փոխարեն, գնաց, Փարիզում դատապարտեց Ռուսաստանի ղեկավարությանը (երեւի որովհետեւ Ամերիկայից էր գալիս, եւ իրեն շատ էր ուժեղ գզում):

Մրանք եւ սրանց նման շատ փաստեր նորից հաստատում են, որ մենք դեռ գտնվում ենք Դեր. Դեմիրճյանի պատկերած դիվանագիտական մակարդակին, այնպիսի բացերբանություն ենք անում, որ լսողն էլ կկարծի, թե աշխարհի առաջին խորամանկն ենք:

Վերջին ժամանակներում Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի վարած արտաքին քա-

ղաքականության մեջ մի առանձնահատուկ տեղ է գրավում Թուրքիայի հետ վարելիք հարաբերությունը: Ընդ որում ինքը մոռացել է եւ ջանում է հայույանն էլ մոռացնել տալ այն ամենը, որ նա ունեցել է թուրք երեսույթի հետ: Նոր հարաբերությունները, դրանցից ջրի երես ելած փաստերը տալիս են հաստատելու, որ թուրքը մնում է թուրք: Բայց, միեւնոյն է, նախագահն իր ընտրած ուղղությունն ունի եւ այս ելույթում էլ փորձում է այն արդարացնել անցած պատմությամբ:

Չգիտեմ՝ ինքը հավատում է, թե թուրքը երբեւ մեր բարեկամն է եղել այն օրից ի վեր, որ հայտնվել է այս կողմերում: Բայց շատ է ուզում, որ ժողովուրդը հավատա: Դրա համար էլ ահա այսպիսի մի հարաբերություն է երեակայում. «... 1920 թվականին, երբ Հայաստանը 60 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն ունեցող պետություն էր», նրա ղեկավարները «փորձեցին իրենց հարցերը անմիջականորեն լուծել Թուրքիայի հետ: Իսկ Թուրքիան այդ ժամանակ շահագրգռված կողմ էր, նա պատրաստ էր Հայաստանի հետ պայմանագիր ստորագրել, ճանաչել Հայաստանի անկախությունը այն սահմաններով, որ գոյություն ունեին...»: Երեւի այսքանն էլ լավ է, որովհետեւ երբ սա հաղորդվում էր հեռուստատեսությամբ, քիչ էր մնում վերկենամ, ջարդեմ իմ հեռուստափայլը, որ իր միջով նման անհեթեթություն է բաց թողնում:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյան հովվերգությունը հաստատելու համար ոչ որեւէ հավաստի աղբյուր կարող է առաջարկել, ոչ էլ մեր պատմության այդ շրջանի իրություններին քիսած տրամաբանություն: Նա միայն ուռձեցրած ներկայացնում է իր խորհրդական կտրիճ Սարգսյանի հրապարակած հայտարարությունը, որն ահա այսպիսի պատկեր ունի. «Հարկ է նկատել, որ Արեւելյան Հայաստանում 30 հազար քառ. կմ տարածքի վրա հայկական պետության գոյության հետ հաշտվելու Թալեթի ծրագիրն ընդունեց նաև Քեմալը»:

Թալեթը, կարծում եմ՝ ընթերցողը հասկանում է 30 կամ 60 հազար քառ. կմ տարածքին, ապա դա ինչ կարեւոր է, եթե հիմքը սուտ է, այն կարող էս ծգել՝ որքան սիրող ուզի: Ուրեմն, Թալեթը 1915-ին հայ ժողովրդին կոտորում էր, որպեսզի 1918-ին 30 հազար քառակուսի կիլոմետրի վրա անկախ պետականություն շնորհի, եւ մեր նկատմամբ այս բարեսրտությունն էլ ժառանգեց Աթաթուրք Քեմալը՝ մեր նախագահի հավաստիացումով, կրկնապատկելով մեզ պարզեւած երկրի տարածքը: Հայտնի չէ, Սարգսյանը որտեղից է պեղել իր 30 հազարը:

Սարգսյանի մեր հաղթանակից հետո Թուրքիան, այսինքն հայակերեւելեթի կառավարությունը, ստիպված է եղել խաղաղության պայմանագիր ստաջարկել Անդրկովկասին եւ, որպեսզի այն անջատի Ռուսաստանից, նպատակահարմար է գտել երեք անկախ հանրապետությունների ստեղծման պայմանին, դրա համար էլ Բաթումում պայմանագրեր ստորագրեց: Հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը գրել է. «Սեզի տված այս անկյունը հագիվ 1000 քառ. կիլոմետր կը պարունակեր, որ բացարձակապես անբավարար էր մեր ժողովուրդը իր մեջ առնելու համար»:

Լեւոն բողոքում էր, թե սա հայոց գերեզմանատեղի համար անգամ մեղ է:

Իսկ Քեմալի ծրագիրը: Այն ոչ միայն ավելի էր մեղացրել հայոց գերեզմա-

նատեղին, այլև հարկադրում էր չունենալ անկախ պետություն, սեփական կանոնավոր զորք, վիզը ծուռ դիտել, թե թուրքիան ինչպես է «վերահսկում Հայաստանի երկաթուղիներն ու հաղորդակցության մյուս ճանապարհները» եւ, մանավանդ, «ռազմական միջոցներ ձեռք առնում Հայաստանի տարածքում»:

Չակերտների մեջ առնված արտահայտությունները 1980թ. թուրքիայի պարտադրած դաշնագրի խոսքերն են: Հիմա մենք նրա՞նց հավատանք, թե՞ այսօրվա թուրքիայի բարեկամությունը մուրալու համար հյուսված հեքիաթնեքին:

Զմուռանա՞մ ավելացնել նաեւ, որ, մեր ընկերների հայտարարությունների համաձայն, այդքան հայանպաստ շահագրգռությունների տեր Քենալը չէր թաքցնում խոստովանել, որ հենց 20 թվականին իր գործը Հայաստանի վրա քշելով նպատակ ուներ ոչնչացնել Հայաստանի պետությունն ու հայ բանակը:

Իսկ այսբանից հետո 30 թե 60 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք զբաղեցնող Հայաստանն իրենից ի՞նչ պիտի ներկայացներ: Ընդարձակ արտավայր՝ օսմանյան թուրքերի եւ թուրք-աղբբեջանցիների ոչխարի հոտերի համար:

Հիմա զանք Հայ Հեղափոխական դաշնակցության, եւ նրա ղեկավարության. մասնավորապես Հրայր Մարությանի ամբաստանությանը, որ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը կատարում է այնպիսի մանրամասներով ու բժախնդրությամբ, ասես ինքն ու իր պրեզիդենտական հետախուզությունը դրանից գատ ուրիշ բան ու գործ չեն ունեցել վաղուց ի վեր:

Ես հիմա մի անկուսակցական մարդ եմ: Եիշտն ասած ուրիշ տեսակ չեմ եղել նաեւ այն ժամանակ, երբ գտնվել եմ կոմունիստական կուսակցության շարքերում: Ով ծանոթ է այն շրջանի իմ կյանքին, կվկայի, որ եւ հասարակական կյանքում, եւ այնտեղից դուրս արվելու. հետո, պատմագիտության բնագավառում. արել եմ այն, ինչ համարել եմ ճշմարիտ ու ազգօգուտ: Եվ նույնիսկ այսօր, երբ մի ներքին զգացողությամբ գտնում եմ, որ կուսակցական, մանավանդ բազմակուսակցական հասարակական հարաբերությունները մեր ժողովրդի համար չեն, եւ զարմանում եմ մեր նորելուկ կուսակցությունների շուրջ սարքված եռուզեռի, արեւի ներքո տեղ գրավելու համար ծախսվող ավելորդ եռանդի վրա, այսօր ես մի առանձին հարգանք ունեմ մեր ավանդական կուսակցությունների նկատմամբ: Օրինակ, դաշնակցության հարյուրամյա փորձը, դժվար պայքարը, վաստակը, աստանդական կյանքի տառապանքները արդար ու անառարկելի հիմք էին, որպեսզի մենք ակնածանքով ընդունեինք այս Ռուրոզվոլ հայրենիքում եւ նույնիսկ օգնեինք, որպեսզի մարդիկ հարմար գասավորեին իրենց նոր կյանքը, ունեցած ուժերով ու հնարավորություններով լծվեին հայրենիքի վերակառուցման երազելի գործին: Ինչ վերաբերում է այն ամենին, որ այսօր այստեղ չի խրախուսվում... Դրա համար էլ կարծում եմ, կարելի էր ժամանակ գտնել պայմանավորվել, փոխըմբռնության գալ: Եվ դա պարտավոր էին. առաջին հերթին իշխանության ղեկավարները: Մինչդեռ սրանք ցուցաբերում են միայն արհամարհանք ու ընդդիմություն, իհարկե, փոխարենը վայելելով ճիշտ նույն վերաբերմունքը, ապա նաեւ քննադատություն, որը հաճախ անցնում է ընդունելի սահմանները:

Բայց դա էլ պատճառ է կամ կարող է հիմք դառնալ, որ մենք անիծյալ ժամանակների դիտվ ու եղանակներով ելնենք դաշնակցության եւ մյուս կուսակցությունների դեմ, թե ինչ է, կրծքներիս սեղմած ունենք մի ՀՀԸ, որը մինչեւ այսօր միայն ցույց է տալիս, որ ինքը բուլշեիզմի ժառանգորդն է, նրա օրապալատ ու անգործունյա տեսակը:

Դաշնակցությունը, ինչպես ասեմ մի կենդանի ու գործող մարմին, կատարել է լուսե սխալներ (օրինակ, մեկ-մեկ հավատ է ընծայել թուրքական շրջաններին, մի սխալ, որից ինքը մի լավ դաս է առել, իսկ ՀՀԸ-ականները՝ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ, այսօր էլ կրկնում): Սակայն եւ հարյուր տարի շարունակ գլխավորել են հայ ժողովրդի հասարակական կյանքը, ամուր պահել սովետագրության ու անկախության տենչը, տվել քաղաքագետների ու գաղափարախոսների կերպարներ, որոնք պիտի պահեն ու ապրել սովորեցնեն, քաւի կլինի մեր ազգային հավաքականության գոյությունը: Եվ այսբանից հետո վեր կենալ ու միայն փնտվել նրան, հայտարարել, թե «իշխանությունը դաշնակցության համար հարյուր տարի եղել է դավաճանք ու միակ նպատակ», սա, մնում ասած թյուրիմացություն է: Այ, ուրիշ բան է. եթե այս հայտարարության մեջ դաշնակցության տեղը դրվեր ՀՀԸ-ը եւ հարյուր տարվա տեղ էլ՝ չորս: ՀՀԸ-ականներն են, որ միակ նպատակ դարձրին ոչ միայն իշխանության նվաճումը, ուլլե միահեծան տիրությունը քաղաքական, տնտեսական, մշակութային բոլոր բնագավառների վրա:

ՀՀ դաշնակցությունը 1918-ի ամռանը, սկզբից ի վեր անմիջապես կուլիցի-ու կառավարություն ստեղծեց: Կառավարություն կազմելու պարտականություն ստանձնած վարչապետ Հովհաննես Քաջագունին էր ասել՝ եթե միացյալ կուսակցություններ չեմ համաձայնի իրենց լավագույն ներկայացուցիչներին կրաշխավորել նոր կառավարության համար, ապա ինքը հրաժարական կտա, իսկ ՀՀԸ-ականները, մինիստրական աթոռները նվաճելով, մինիստրություններն ու ենթակա բոլոր հիմնարկները մինչեւ հավաքարարների մակարդակ, կորոզեցին, կարծես իրենք լուսնից էին կաթել եւ իրենց լուսնեղեն մթնոլորտը չպետք է աղավաղվեր որևէ հողեղենի ներկայությամբ:

Եթե 1920-ի նոյեմբերին կառավարությունը դարձավ բացառապես դաշնակցական (բյուրոյական), եւ այդպես կառավարեց ընդամենը մեկ շաբաթ, այդ էլ կուսակցության անձնագրության ապացույցն էր: Ալեքսանդրապոլ հասած յուրքն ու հյուսիսից եկող բուլշեիզմը խեղդում էին հանրապետությանը, եւ փրկարարներ էին պետք...

Ինչ վերաբերում է ՀՀԳ բյուրոյի ղեկավար Հրայր Մարությանին, ճիշտն ասած, մեր նախագահը երեւի թե չէր կարող կատարել առավել տգետ մի բան, քան Մարությանի դեմ սարքված ամբաստանությունն է. մեկել նրան իր հայրենիքից քշելու դաժան վճիռը: Իր ղեկավարած կառավարությունը, իր իսկ մեղքով հայտնվել է կոտրած տաշտակի առաջ եւ միամտաբար դրանից փրկվելու առաջնավարական հետեւյալ ծրագիրն է կազմվել՝ շարքից հանել ղեկավար Մարությանին, դրանով խարխել դաշնակցության շարքերը, որից էլ դաս կառնեն մյուս կուսակցությունները կամ խմբերը, եւ ՀՀԸ-ին կվերադառնա իր մախկին լուսապսակը:

Պարզունակ ծրագիր, որ, եթե դատապարտված է չիրակաճանալու, ապա դրանից վարկաբեկվում է, իբր թե ժողովրդավարությանը լծված հանրապետությունը: ՊԱԿ-ի փաստաթղթեր է հիշում եւ որոշել է նրանցով մերկացնել Մարուխյանին: Բայց այդ երբվանից է ՊԱԿ-ը վատահեղի աղբյուր դարձել մեր նախագահի համար: Այն օրվանից, երբ իր ու «Պարաբաղ» կոմիտեի մյուս անդամներին զնդաններն էր նետել եւ ապացուցում էր», որ նրանք կաշառակեր-կաշառատուներ են, կապված մաֆիոզ խմբերի հետ, նետելու մտադրւած հազար ու մի հակաժողովրդական գործարքներ...

Ուզում է ապացուցել, որ Մարուխյանը ՊԱԿ-ի հետ համաձայնություն է կա-
յացրել աջակցելու Հայաստանի կոմունիստական կառավարությանը եւ վարե-
լու ռուսացմուն քաղաքականություն: Բայց չէ՞ որ Հայաստանի կոմունիստական
կուսակցությունն էլ, Հայաստանի կառավարությունն էլ, նրա դեմ արշավանքի
պիտի գար արտասահմանից: Եվ այդ ռուսամետ քաղաքականությունն ինչ մի
վատ բան է, երբ դուք ամեն անգամ նրա դեմ որեւէ քայլ կատարելուց եւ ձեզ
եք դրել խղճալի վիճակում, եւ երկիրն եք նետել որեւէ աղետի մեջ, որից այն
ինչպես էլ դուրս գա, մնալու է վիզը ծուռ:

Հայաստանը նեղ վիճակի առաջ կանգնելուց, Արցախում դրությունը բար-
դանալուց Հրայր Մարուխյանը միշտ էլ հայտնվում է այստեղ, ինչ դատապար-
տելի վարք, կեցվածք, գործունեություն:

Բայց չէ՞ որ Մարուխյանը հայկական կուսակցության ղեկավար է, եւ եթե
հայ ժողովրդին վիճակված ղեկավար պահերին նրա կողքին չեղավ, հենց դրա
հումար պիտի մեղադրվեր: Թե՞ Շահումյանն ու Մարտակերտը վերահաս ող-
բերության դեմ-դիմաց թողնելով՝ Հարավային Ամերիկայում ինչ-ինչ հանդի-
պումների պիտի գնար, թե ինչ է այնտեղ շրջակա միջավայրի հարց է քննվում,
եւ պիտի 15 րոպե (ամբողջ 15 րոպե) տեւողությամբ գրույց ունենա Բուտրոս
Ղալիի հետ: Որպեսզի հետո էլ գա, Փարիզում Ռուսաստանին մեղադրի միա-
կողմանիորեն Ադրբեջանին ռազմական օգնություն հասցնելու մեջ, իսկապես,
տեսեք այս Ռուսաստանի ադրբեջանամոլությունն ինչ կատաղի չափերի է հա-
սել, որ հայկական կողմին եւս պահանջվող գեները հասցնելու համար վեր չի:
կացել, Հարավային Ամերիկա գնացել, որպեսզի այնտեղ գտնի հայ ղեկավա-
րին, արժանանա նրա ընդունելությանը եւ գոնե տեղեկանա ունեցած պա-
հանջներին:

Ասում է՝ դաշնակցությունն ու Մարուխյանը ՊԱԿ-ի հետ պայման դրին պայ-
քարել «Հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի, անկախության
շարժման դեմ»: Ասում է՝ դաշնակցությունն ու Մարուխյանը ծրագրել են «Հա-
յաստանի ներքաշումը կործանարար պատերազմի մեջ մեր բոլոր հարեւաննե-
րի հետ եւ այդ ձեւով Հայաստանի իշխանությանը տիրելու մղազար ցնորք»:

Ինչ հիմար ծրագրեր: Բայց հետաքրքիր է, ինքը՝ Տեր-Պետրոսյանը հավա-
տւում է այս հիմարությանը, կամ վատա՞հ է, թե որեւէ խելքը գլխին հայ պիտի
հավատա:

Դաշնակցությունը, Հրայր Մարուխյանը, մնացած կուսակցությունները ներ-
կայացնող պատգամավորական խմբերը, նրանց թիկունքում էլ ամբողջ հայ ժո-
ղովուրդը գտնում են, որ Արցախը հայտնվել է ճակատագրական ողբերգության

դեմ-հանդիման եւ այն պետք է փրկել: Փրկությունը դուք պիտի կազմակերպեք՝
լիրեւ այս երկրի, հայ ամբողջ ժողովրդի ղեկավարությունը ստանձնածներ...
Այն ո՞ր խելագարն է, որ այստեղ պիտի տեսնի պատերազմի կոչ «մեր բոլոր
կարեւանների հետ»:

Իսկ դուք ողբերգության դեմ-հանդիման կանգնած Արցախի հարցը խորի-
րարանում մի ամիս տրորելուց հետո մեկ էլ որոշում եք, որ խորիրդարանն այն
բնեւելու իրավունք չի ունեցել, նրանով կարող է զբաղվել միայն հանրապետու-
թյան նախագահը, որ դեռեւս պատասխան չի տվել ամբողջ չորս տարի այդ
հարցի հետ իր անլուրջ խաղերի համար եւ այսօր էլ ստանձնում է իր մեծ ող-
բերգությանը միանձնյա կարգավորելու գործը:

Դաշնակցության ու Մարուխյանի վերաբերյալ Լ. Տեր-Պետրոսյանի մյուս
հայտարարությունները եւս զուրկ են համապատասխան հիմնավորումներից
եւ, մանավանդ՝ գիտական տրամաբանությունից: Նրանք չեն կարող հիմք լինել
որեւէ վճիռ հանելու համար: Եվ, այսուամենայնիվ, հնարավոր է, որ դրությունն
առավել բարդանա, ավելի շատ ջուր պղտորվի, որովհետեւ նա իր նախագա-
հական թարծությունից իրավապահ մարմիններին կոչ է արել գործի անցնել:
Իսկ այդ մարմինները, փառք աստուծո, վերադասի հանձնարարությունը կա-
տարելու մեծ փորձ ունեն, ուզեան, կապացուցեն, որ դաշնակցությունն ամե-
ւորյա կապի մեջ է Գարիելի հրեշտակապետի հետ: Հանձնարարություն ստա-
նան, առանց աչք թարթելու, ապացուցեն, որ դոլլար են ստանում ոչ միայն
Լրեւանում տպագրվող դաշնակցական խմբագիրներն ու լուսանկարիչները,
այլեւ նրանց թերթերի ընթերցողները:

Երկու օր է ինչ լսել են ելույթը եւ, ափսոսանքի ու ցավի, վրդովմունքի ու
ծանր մտատանջությունների կողքին, անվերջ մի հարց է ինձ անհիանգստաց-
նում, սպասելի՞ էր այս ելույթը՝ տրամաբանական առումով այսքան խախուտ
եւ էությանը այսքան անբարտավան ու դաժան: Չէ որ գրագետ ու խելքը մարդ
է, գոնե կարծիքները ծանր ու թեթեւ աներ: Գրածն էր կարդում եւ այն կարող էր
փորձարկել թեկուզ անենամերձավորների շրջանում, թե՞ մարդ երբ ծուռ ճա-
լուսպարի է ընտրում, նախապես հրաժեշտ տված է լինում նաեւ սովորական
տրամաբանությանը:

Իսկ ամբարտավանն ու դաժանը... Ես հիշում եմ 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին
յնդունված անլուրջ ու կործանարար որոշման մանրամասները: Երբ ԳԽ-ն ըն-
դունել-պրծել էր, առաջարկություն եղավ նստել, որոշման կուռ հյուսվածք
տեղծել: Այն ժամանակ Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրպանից մի ճմրթված թղթի
կտոր հանեց, շարտեց նախագահողի առաջ եւ խոսափողում, ի լուր ամենե-
յուն, հայտարարեց. «Գրել են, առեք, դուք դրանից լավը չեք կարող»:

Շատ էր ամբարտավան: Բայց այն ժամանակ ես մտածեցի, թե այդքան
լարծր ոլորտում առաջին անգամն է հայտնվել, ոչինչ, հետո փուլքը կնստի,
կհամեստանա:

Դրանից հետո էր, կարծեմ, ՀՀԾ համաժողովում հանրապետության վարչա-
պետին քերել էր տվել, մեխել, ամբողջն էր հավատարմության էր ենթար-
կում... կարելի էր մտածել, թե այդպիսի մարդիկ են եղել, որ անհատի պաշտա-
նունքը շրջանում հանգիստ խղճով, իսկ ավելի ճիշտ՝ անխղճորեն քրքրել են

իրենց պեսներին, ենթարկել սաղիստական տանջանքների... Մեկ էլ մտքովս անցավ, թե ինքը ՊԱԿ-ի բանտախցում տառապել էր, ժամանակ է պետք, որ չարությունն անցնի: Որտեղի՞ց իմանայի, թե մարդ չար է լինում ներքուստ, իսկ բարին փորձություններից հետո էլ ավելի բարի է դառնում, ավելի կարեկից ու ներողամիտ:

Մեր հանրապետության նախագահն այնպես հեշտ ու հանգիստ իր հայրենաքից արտաքսում է մի մարդու, անվանի ու վաստակավոր մարդու, որը տասնամյակներ շարունակ օտար ափերում ծառայել է հայ ժողովրդին, երազել է լավ օրեր, որպեսզի այդ ծառայությունը մատուցի այստեղ, հայրենի հողի վրա:

Մեր հանրապետության նախագահը Գերագույն խորհրդից պահանջում է իրավունք, որ ինքը հնարավորություն ունենա ցրելու նույն այդ Գերագույն խորհուրդը: Այն էլ այն պահին, երբ այդ խորհուրդը հազիվ ուշքի է եկել ու կատարում է ժողովրդավարական իր դերը:

Հաջորդ պահանջն ինչ է լինելու: Որպեսզի իրավունք տան կախաղան բարձրացնելու ընդդիմության ներկայացուցիչներին:

1 հունիսի 1992 թ., Եղվարդ

ԱՍՏՎԱԾ ՄԻ ԿԱՆՉԵՔ, ԵՐԲ ԱՆԱՐԴԱՐ ԵՔ

Ես ապրում եմ Եղվարդում, եւ մայրաքաղաքից մի քանի կիլոմետր հեռու լինելու պատճառ է, որ լրագրներ չստանամ, կարելու էր պարակուսներին ծանուրանամ պատահաբար: Այսպես է, որ Կտրիժ Սարդարյանի՝ «Ազգ»-ում տպագրած հոդվածը («Ախտորոշել չգիտեք, ոնց եք բժշկելու») բավական ուշացումով է ինձ հասել: Ուշացումով էլ արձագանքում եմ: Չեմ կարող չարձագանքել, քանի որ իրեն համարում եմ մտածող մարդ, որ մեծակ չէ, ունի համախոսներ: Միայնք էլ հրապարակում եմ կամանման տեսակետներ, վասակում համակրանք, ստեղծում տպավորություն, թե ժողովրդի մեջ զգալի տեղ ունեն: Մանավանդ, երբ ամեն անգամ էլ շահարկվում է մեր պետական անկախության խնդիրը, եւ ստացվում է այն տպավորությունը, թե իրենք Հայաստանի անկախության ստեղծողներն ու պաշտպաններն են, իսկ Արցախն ու Արա դատին խառնվողները՝ անուղղելի մոլորվածներ, որոնք եւ Արցախը պիտի հայաթափելու են, եւ Հայաստանը զրկեն անկախությունից, որն արդեն ճանաչել են հարյուրից ավել տերություններ:

Հողվածի թողած ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ հեղինակը պաշտպանում է Աշոտ Բլեյանին, արդարացնում հուկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին իրագործած նրա ձեռնարկումները: Չնայած ունի մի նախադասություն, որով կարող էր ջնջվել այդ պաշտպանությունը, եթե այն դառնար ելման կետ եւ ոչ թե Սարդարյանի վիրավորված ինքնասիրությունը: Ասում է. «Ընդունենք, որ Բլեյանին պակասում է քաղաքական գործչի «շրջահայացությունը», բայց չէ՞ որ դրա փոխարեն կա քաղաքացիական շիտակություն» («Ազգ», 1990, նոյեմբերի 27):

Զգիտես՝ ինչի՞ համար է «շրջահայացությունն» առել չակերտների մեջ, եթե իսկապես ընդունում է, որ Բլեյանը չունի քաղաքական շրջահայացություն («պակասում է»-ն կնշանակի չունի եւ ոչ թե պակաս ունի): Իսկ եթե քաղաքական շրջահայացություն չունի, ինչպե՞ս եւ ինչո՞ւ է նետվել քաղաքական ասպարեզ, պղտորում է մի հարց, որն այս պահին ամենակենսականն ու ամենակարեւորն է հայ ժողովրդի համար: Մի՞թե Հայաստանում չկար մեկը, որ քաղաքական շրջահայացություն ունենար, զբաղվեր իր գործով եւ խաղը ու խայտառակ չաներ մեր հանրապետությունը, նորից ու այս էլ որեորդ անգամ անլուրջ խաղ չաներ «դատարկվող հողի ու կործանման եզրին հասած հայրենիքի հետ» (Սարդարյանի խոսքն է):

Կարող եմ չամդրադատնալ «շիտակություն» քառին, որովհետեւ, եթե նկատի է առնվում այն, որ մարդը, առանց որեւէ բան թաքցնելու կամ այլակերպելու, պատմում է իր արկածներն ու գեշ արարքները, ապա դրանով էլ հասել է մի դիմիկության, որ նշան է, թե ոչինչ այլանդակ բան խորթ չէ նրան:

Ինչեւէ: Բլեյանին պաշտպանելու համար Սարդարյանը հարձակվել է Սուրին Ջոլյանի վրա, վերջին մեկ տարում կուտակած թույնը թափել նրա գլխին: «Վերջին մեկ տարում, - ասում է,- ինձ շատ են հայիտում, բայց ես ոչ մեկին չեմ

պատասխանել, որովհետեւ այդ մարդկանց կարծիքն ինձ համար նշանակալուծություն չունի»:

Ու, իրոք, այդպես է. մարդկանց կարծիքն իր համար նշանակալուծություն չունի, բայց մտածում է, թե իր սեփական կարծիքներն ազգին պիտի առաջնորդեն, եւ զրիչ ձեռքը վերցնելով իմպերատիվներ՝ ու, որ հրապարակում է. ես առաջարկեցի՞, ես ցույց տվի, ես պահանջում եմ...

Եւս, այդ Չուլյանը մի արտակարգ բան չի արել: Տեսել է, որ Աշոտ Բլեյանը կատարում է հոգեկան խանգարում ունեցողի վայել բաներ, մարդկանց զգուշացրել է, թե հիվանդ է, արածը լուրջ բանի տեղ մի դնեք: Եվ իսկապես, մեկը խոսքի տակին-գլխին հայտարարի, թե ինքը Հայոց խորհրդարանի անդամն է, «համայնքի ներկայացուցիչ», դպրոցի տնօրեն եմ, եւ, մամաձավանդ՝ դրոշմարձրած էլ առջեւից տանի խորհրդարանի 56 անդամների ստորագրած համախոսականը, եւ հետո էլ հայտարարի, թե ինքը Բաբու է սլացել իբրեւ մասնավոր անձ: Հենց միայն մի խոսք՝ «Ինչու՞» չի կարող մասնավոր այցով ՀՀ երեսփոխանը այցելել Ադրբեջան», բավական է, որ լսողն ասի՝ խանգարված է:

Սարգսյանը սովորություն ունի սեփական յուրաքանչյուր մախաղասությունն ընթերցողին մատուցել որպես ավետարանական ճշմարտություն: Տեսեք, օրինակ. «մարդկության բոլոր մեղքերից Աստված ամենախիստ պատժում է հիմարությունը»:

Այս արտառոց անհիմն հայտարարության դեմ կարող եմ աղաղակել բոլոր սուրբ գրքերը: Բայց, ինչ անես, երբ մարդը, որի համար ոչ մի նշանակություն չունի ընդդիմախոսների կարծիքը, որոշել է, որ աստված պարտավոր պիտի լինի ոչ միայն ընդունել իր անարդար կոչերը, այլեւ զորակցել նրանց...

Հիշում եմ. Սարգսյանը մի անգամ գրել էր. «Ես Հայաստանի անկախման» լուց հետո, երբ Ղարաբաղի հայությունն ապրում էր իր հողի վրա, առաջարկեցի...»:

Անկախամալուց հետո: Ուրեմն, հիմա էլ հետոյից հետոն ենք վայելում, հիմնավոր, կարելի է ասել՝ կրկնակի անկախությունը:

«Ղարաբաղի հայությունն ապրում էր իր հողի վրա»: Ոչ, չէր ապրում, տանցվում-տառապում էր Գյուրբաչովի ուղարկած ասֆոնդյան ներքին զորքերի ու թորք ՕՄՕՆ-ի վայրագություններից: Սարգսյանը սրանց դեմ կռվելը համարում է «անիմաստ պատերազմ»: Այս դեպքում, իհարկե, մոռացված է լինում, որ ոչ հեռու անցյալում ամենաստրբազան, ամենափրկիչ պատերազմ է համարել ու թմբկահարել Արամի գլխավորած պայքարը թուրք ասպատակիչների դեմ, Նժդեհի մղած կենսա ու մահու բախումները ռուսական 11-րդ բանակի ու մուսավաթարուշելիկյան թորք հրոսակների հետ: Ինչպե՞ս, ի՞նչ հիմունքով, սա ի՞նչ տեսակ ատեղծված է, որ գիտի ինքը՝ ՀՀ մախազահի մախկին խորհրդակցանքը, իսկ խեղճ ժողովուրդը ոչ հասկանում է, ոչ էլ երբևէ ըմբռնելու է մարդկայնորեն Արարատյան երկրի ու Ջանգեզուրի բնակիչներն ուրիշ կերտվածքի մարդիկ են, միայն իրենք անկախության ու ազգային բարեկեցության համար կոչված, թե՛ այդ Ղարաբաղի հայությունն իսկապես այն է, ինչպիսին համարում են քեզ: Եւս միայն իրենք անկախության բարեկամները՝ ոչ իսկական հայ, միայն քրիստոնե-

ություն ընդունելով հայացած, իսկ հիմա էլ բոլշեվիկորեն հեթանոսացած ու լուրջացիական սովորական իրավունքների անարժան...

Կ. Սարգսյանը սիրում է հիշեցնել, որ ինքը փաստերից է գնում դեպի եզրակացությունը, տեսակետը: Սա, անկասկած, գիտական սկզբունք է, խրախուսելի, եթե փաստեր-եզրակացություն-տեսակետ երթին չեն խառնվում պարավայական խնդիրներ: Այ, օրինակ, այսպիսի բաներ.

1989 թ. ամռանը, երբ Լեռնային Ղարաբաղի համար մղվող համահայկական պայքարն ապրում էր իր անենաբուռն վերելքի շրջանը, և ժողովուրդն ամենուր հետետում էր շարժման առաջնորդներին, ՀՀԿ-ական գաղափարախոսներից մեկը՝ ընկեր Կորիճ Սարգսյանը ժամանակին ու տեղին համարեց կիշեցնել- հաստատել, թե «Ղարաբաղը անվիճելի հայկական տարածք է, որի լուծագրավման հետ հայերը երբեք չեն հաշտվել»: Եվ քանի որ այսպիսի հայտարարությունը զուր տեղը կամ աննպատակ չի արվում, նույն Սարգսյանը պատմական ստույգ փաստերով, աղբյուրագիտական անհերքելի տվյալներով և լավարար ու համոզիչ տրամաբանությամբ ցույց էր տալիս նաև, որ 1918 թ. Կլարատյան երկրում, իսկ 1920-ին էլ Ջանգեզուրում հայ ժողովուրդը հաղթեց իր մեծաքանակ ու անհամեմատ հզոր թշնամիներին, որովհետև հույսը դրել էր սևփական ուժերի, ինքնապաշտպանական կամքի ու հաղթելու վճռականության վրա: Եվ այսպես էր, որ առաջին դեպքում Արամ Սամուկյանի, երկրորդ դեպքում Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ հայ ժողովուրդը իրաջքներ գործնելով՝ ապացուցելով, որ «կարելի է անհնարինը հնարավոր դարձնել, եթե ժողովուրդը տրամադրված է հաղթանակի»: Իսկ անհնարինն այն էր, որ Արամը հաղթեց Օսմանյան թուրքիայի բանակներին, իսկ Նժդեհի կռիվը խորհրդային Ռուսաստանի ու Ադրբեջանի միացյալ ռազմական ուժերի դեմ էր, այս հարյուրավատիկ գերազանց զորության, երբ Ջանգեզուրն էլ մեծ-մեծակ էր ու անօգնական («Հայաստանի կառավարությունը չի օգնել Ջանգեզուրի ապստամբներին»,- տեղեկացնում է Սարգսյանը):

Ջանգեզուրն այսպես փրկվեց բռնակցումից: Արամը արեւելյան հարևան Կարգը՝ Ղարաբաղն էլ կփրկվեր եւ կմար իր մայր Հայաստանի գրկում, «եթե վանգեզուրցիների օրինակով իր հողը բռնակցումից պաշտպանելու համար լուրի կանգներ Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը»,- պնդում է նա:

Այն օրերի ընթերցողն ի՞նչ պիտի եզրակացներ այս ամենից: Մի՞թե ոչ այն, որ հանիրավի կշտամբանքի ենթարկված «Լեռնային Ղարաբաղի հայությունը» պարտավոր է զոհե այս անգամ «զանգեզուրցիների օրինակով» պայքարել, ուզատագրվել, վերամիավորվել Հայաստանին: Մանավանդ, որ գաղափարախոսը նպատակին հասնելու համար ուղեցույց էր համարում Նժդեհի մարտավարական սկզբունքները՝ «կռվել մինչև մահ կամ հաղթանակ», «Ոչ մի զինյուն: Ձիջումը գերություն է, կտտորած ու մահ մեզ համար»:

Այսքանը 1989 թ. ամռանը:

Բայց, ահա, մի տարի էլ չէր անցել, երբ նույն Սարգսյանն իր եւ դասակիցների կոչերով ոտքի ելած ժողովրդին առաջարկեց «ձեռք քաշել երազատեսությունից և լուծել այսօրվա հրատապ եւ ժողովրդին հուզող հարցերը... Պահան-

չատիրությունը, որի վրա հրավիրում է ժողովրդի ուշադրությունը, անգործության է մատնում և այսօր ոչինչ չի տալիս»:

Առաջարկությունն անորոշ է: Ասում է՝ լուծել ժողովրդին հուզող հարցերը եւ մոռանում, որ անցած երկու-երեք տարիներին ժողովրդին ամենից շատ հուզող հարցն արցախյան պահանջատիրությունն է եղել: Այդ ոչինչ, շատ շուտով պիտի հնչեր և այդ որոշակի, աներկդիմի կոչը՝ ձեռք քաշեցեք Ղարաբաղից, որովհետև այն մերն է: «Ասում են՝ Ղարաբաղը կորցնելը Հայաստանի մահն է: Այսպես մտածողները ոչ մի կերպ չեն ուզում հանկանալ, որ մի բան կորցնելուց առաջ այն պետք է ունենաս»: Չեռք քաշեք Ղարաբաղից, որը կործանարար է այսօրվա Հայաստանի համար: Չե՞ք հավատում, խնդրեմ: «Արդեն տարի ու կես է, ինչ մենք համառորեն փորձում ենք համատեղել անհամատեղելին: Մի կողմից Ղարաբաղի, մյուս կողմից անկախ պետության ստեղծման խնդիրն էր»:

Այս երկու շարք՝ իրար մոտ չենոդ, ոչ միայն անհամատեղելի, այլև իրավամերժ կոչերի հեղինակը Կտրիճ Սարգսյանն է, որը վերը նշված հոդվածում մի վճռական տեսակետ էլ հրապարակեց: Ասում է. «Երկու իրարամերժ, բայց նույնամանակ դատողություններից մեկը ճշմարիտ պետք է լինի. իսկ մյուսը՝ կեղծ»:

Հասկանալի է, որ, ինչպես ասում են, այսօրվա դրությամբ նա ճշմարիտ է համարում երկրորդ շարքի կոչերը: Բայց չէ՞ որ ինքը տերն էր նաև առաջին շարքի: Ինչպե՞ս մոռանում: Թե՞ իր ընթերցողներին է համարում փնթի մոռացկոտ և այսօր էլ առաջարկում է մի տեսակետ, որով առաջնորդվողը վիզը պիտի դնի թշնամու թրի տակ: Եվ սա՞ տառացիորեն: Խնդրեմ, այդ էլ տեսե՛ք: Ասում է. «Վերջնականապես ընդունե՛ք, որ Ղարաբաղի հարցում մոտակա ստանդոլ բոլոր ծանապարհներն անցնում են Ադրբեջանով... Այս է եղել իմ առաջարկը միշտ և այսօր էլ խնդրելով. պնդում եմ գնալ Բաքու»:

Չմոռանանք, որ այս խոսքերը հրապարակում էր ՀՀ կառավարության բարձրագույն ներկայացուցիչը, որը էր կամ պիտի դառնար նաև հանրապետության նախագահի խորհրդականը: Խնդրելով պնդած նրա խորհուրդը չընդունվեց ըստ արժանվույն: Ամեն պարագայի՝ խորհուրդընկալ նախագահը Բաքու չգնաց, բայց երբ գնալու համար պատեպատ գարկվող Բլեյանն էր հայտնի վել, նա, նույն Բլեյանի հավաստմամբ, «հարգալից ընդունեց-ողջունեց»:

Ուրեմն, Կտրիճ Սարգսյանը Ղարաբաղի համար, այսօրվա առումով, միայն մեկ վճիռ ունի. այդ մարզն իր հայ բնակչությանը անառարկելիորեն պիտի հանձնվի Ադրբեջանին: Նա գիտի նաև, որ այդ հայ բնակչությանն իր հողի վրա ապրելու երաշխիքներ չի տալիս ոչ ոք ու չի տալու: Իսկ առավել պարզ և հասկանալի՝ Ադրբեջանի ողորմածությանը հանձնված հայ մարդիկ այնտեղ ոչնչացվելու են մինչև վերջինը: Ոչ թե՛ ինչպես եղել է տասնամյակներ շարունակ՝ դամոկրատ, թաքուն ծրագրով, սուտ եղբայրության վարագույրի ետև, այլ բացահայտ և կայծակնային արագությամբ, ասենք երեք օրվա ընթացքում: Քանի որ թորքը իր հակահայկական դիվային ծրագրերն իրականացնելիս մի առանձնակի խստությամբ է կիրառում եռօրյա ժամկետը. 1920-ի զարմանը Շուշիա հայությանը բնաջնջեց երեք օրում, 1988 թ. Սունգայիթյան եղեռնը երեք օրում, 90-ին Բաքվի ջարդը՝ երեք օրում (չնայած, փախուստն էլ հետը մեկ շաբաթ են հաշվում):

Այսուամենայնիվ, երեւի թե Սարգսյանն իրավացի է. «Աստված ամենախիստ պատժում է հիմարությունը» պայմանով, որ այն դրսեւորվի հարազատին մարդակեր թշնամու երախը նետելու ձեռով:

Ես այս ուշացած խոսքը Կտրիճ Սարգսյանի համար գրեցի՝ զիտակեցելով, որ երբեք էլ ուշ չպետք է լինի խոտոր ճանապարհից ետ կանգնելը: Մանավանդ, երբ գիտես, որ հիմա մենակ չէ, ունի հետետորդներ: Իսկ սրանք, բնավորությամբ ես հարազատ՝ հավակնոտ, ազգի համար դեռես որդի չեղած՝ խրատատու հոր դերի մեջ նստած, անողոք արշավի են ելել: Այ, տեսե՛ք. եթե Սարգսյանն արցախյան գոյապայքարը համարում է «անիմաստ պատերազմ», կետեւորդը՝ ինչ-որ չափարտակի բուսած համալսարանի ուսանող, փորձում է ինքնատիպ լինել, ասում է. «անմիտ ու անհավանալի պատերազմ», ապա զույգ տալու համար, որ ընդունանք մարտել է, դարձել է իր սեփական դեմքն ունկող... Ի՞նչ ասեմ, ազգատյա՛ց, հարձակվում է մեր անցյալ մեծերի ու արգալին կենսագրության մխիթարական երեւոյթների վրա, թթակոծում Ավարայրը, Սարգսյանապատը («Ավարայրը... մեր տկարության վերջին աստիճանն է»), անցնում այսօրինակ տկարություններով իր գործությունը մի կերպ պահող ժողովրդին ու բացականջում՝ «Կույր ժողովուրդ» («Ազգ», 1992, դեկտ. 3):

Կասեն՝ Սարգսյանը ժողովրդին խնայել է, եւ չարաչար կսխալվեն, որովհետև հենց այստեղ է, որ հետետորդ, ինչպես ասում են. ջուր է խմել Սարգսյանի ավանդներից: Սարգսյանը չէր, որ անհողողող արդարության էր որպիսրվել եւ բողոքում էր մեր ազգի կողմից անվաստակ յուրացված գնահատականի դեմ. «Չգիտես որտեղից ենք վերցրել, որ խելքը ժողովուրդ ենք եւ կրակն ենք ընկել մեր թվացող խելոքության ձեռքը»:

Սարգսյանը նույն անողոր դատավորի դերում կարող է հայտարարել, թե «Անցան ուրիշի լծի տակ հայրենիքն ախոռ դարձնելու ժամանակները, երբ ամեն մեկն իր բաժինն էր փախցնում»: Նա կհայտարարի, դու էլ կարող ես դա կամարել անամոթ գրպարտություն, բանի որ ակնարկված անցյալ ժամանակներում հայրենիք են կառուցել, եւ հիմա է, որ այն ախոռ են դարձնում: Առավել կու. այն ժամանակներում ոչ որ «իր բաժինը» չուներ, որ փախցներ, այդ հիմա է, որ սրանց հոգածության շնորհիվ ասպարեզ լքված շառլատանները փախցնում են մեր բաժինը, անպաշտպան ու անօգնական ժողովրդի բաժինը...

Եվ, ահա, այս անխիղճ ստով սնված ու ասպարեզում իր աղմուկը գցելու պիտրատ համալսարանականն էլ ստիպում է հիշել «մեր ապրած 70 տարիներ, երբ ստամոքսը դարձավ ժողովրդական մտածողություն»:

Ստամոքսը մկտածողությո՛ւն է:

Պարզ երեսուն է, որ մարդու տղան ստամոքսով է մտածում:

Իսկ սրա ընկերն էլ թերթի նույն համարում առաջարկում է խաչ քաշել հայ նուսավորականության վրա, որովհետև նրա ներկայացուցիչները մեկ-մեկ անպիտրությունից հայիտում են, են, չեն մերժում ավանդական բարոյական նորները, կամաշխարհային չափանիշները:

ժողովուրդը կասե՛ր՝ նոր հավեր են հայտնվել... Բայց սրանք որտե՞ղ են աճելու երկաթե ձվերը: Իրենց բաժին հայրենիքի ավերակների՝ վրա:

Ես չզհետեմ՝ աշխարհում կլինի՞ ուրիշ մի երկիր, ուր ազգային փրկության, հայրենիքի ազատագրության համար մղվող պատերազմը համարեն անհիմաստ: Լավ, հասկանանք, որ լինում են դասալիքներ, բանակ զորակոչվելուց սարքովի ԲՈՒՅ-երում թաք կացած ապիկարներ... Պարզ է, որ սրանց համար ոչ միայն այդպիսի պատերազմն է անմիտ ու անհիմաստ, այլև բանակը, առհասարակ՝ հայրենիքի պաշտպանությունը: Բայց երբ ժողովրդի ընտրյալներն են այդպիսի դիրք բռնում, պաշտոնյաները, ժողովրդական շարժման գլուխ անցածները: Սրանք մի պահ չեն մտածում, որ օրհասի առաջ կանգնածը հանկարծ կշրջվի ու կասի՝ դուք ինձ հասցրիք այս վիճակին, դուք ինձ հրեցիք մի փակուղի, որից փրկվելու միակ միջոցը պատերազմն է մնացել: Թե մոռացել եք, լավ հիշեցեք: 1989 թ. հունվարի 12-ին ստեղծված ԼՂԳ-ի կառավարման Զատուկ կոմիտեն կարճ ժամանակում հայկական մարզը հանել էր Ադրբեջանի տիրապետությունից, այն դարձրել ինքնուրույն, իր տնտեսական ու ազգային կյանքը սեփական կամքով կազմակերպող վարչական մարմին: Եվ այսպիսի ընթացքը, բնականաբար, պետք է հասցներ այն բաղձալիին, որի համար մարզը ուղի էր ելել մեկ տարի առաջ: Դու՞ք չէիք, որ պատերազմ սանձագերծեցիք Զատուկ կոմիտեի դեմ՝ դրանով իսկ գործակցելով ադրբեջանական անհանդուրժող կողմի հետ, խարխուլելով կոմիտեի հիմքերը, պարզապես այն դարձնելով անհիմաստ: Դո՞ւք չէիք, որ Զայաստանի կաթվածահար Գերագույն խորհրդին ստիպեցիք ընդունել 1989-ի դեկտեմբերի 1-ին ծիծաղելի եւ դրանով իսկ ողբերկական որոշումը: Դրանից հետո՞ չէր, որ Զատուկ կոմիտեն վերացավ, մարզը նորից հանձնվեց Ադրբեջանին, այս անգամ արդեն օժոնացած, Արցախում եւ, առհասարակ, իր ողորմածությանը հանձնված տարածքներում հայոց հարցը մեկընդմիջտ լուծելու վճիռն ունեցող Ադրբեջանին:

Այսբանից հետո էր, որ արցախցին լծվեց իր ազատագրական, կենաց ու մահու պատերազմին:

Կտրիճ Սարդարյանն իր հողվածն ավարտել էր Աստծու սպանալիքով: Իբր «Աստված ամենախիստ պատժում է հիմարությունը»: Ասացի, որ դա անհիմն հատարարություն է. ամենախիմաստուն Աստվածը չէր կարող չիմանալ, որ հիմարն անմեղ է թեկուզ հենց նրանով, որ ստեղծվել է այդպիսին: Բայց, այ, Սարդարյանն ու համախոհները, հետեւորդներն ու համակիրները պահանջում են արցախահայությանը մետել Ադրբեջանին ի կտր, այսինքն՝ հարազատի դեմ գործում են մի դավ, որի համար իսկապես Աստված սահմանել է մարդկային ցեղին վերաբերող առաջին պատիժը: Սահմանել է՝ մեղավորի վրա մոռնալով, «Ահա քո եղբոր արյան աղաղակը, որ երկրից ինձ է գալիս իբրեւ բողոք»:

13 դեկտեմբերի 1992թ.

ՄԵՐ ԶԻՆԱՆՇԱԼԸ ՄԵՐԸ ՊԵՏՔ Է ԼԻՆԻ

ՀՀ ԳԻԿ-ի նստաշրջանի մարտի 25-ի նիստն ամբողջովին (եւ դեռ մի քիչ էլ ավելի) նվիրված էր հանրապետության գինանշանի քնարկմանն ու ընդունմանը:

Իբր թե ներկայացված էին չորս տարբերակներ, սակայն իրականում երկուսն էին՝ Զայաստանի առաջին հանրապետության (1918-1930թթ.) ընդունած գինանշանը եւ խորհրդային Զայաստանինը: Սրանց շուրջն էլ բուռն, կրքոտ, սնզուսպ վեճը գնաց մինչեւ վերջ:

Վիճող կողմերից մեկը, որ ընդունում էր առաջինը տարաշերտ էր: Ռմանք կրա մեջ տեսնում էին անառարկելի արժանիքներ՝ չէ՞ որ այն ստեղծագործությունն է մեր ազգային մշակույթի երկու մեծերի՝ Ալեքսանդր Թամանյանի ու Կոլոդ Կոչոյանի: Նրանց հանձարի ու անհատականության դրոշմն իր վրա ունեցող գործն ինչպե՞ս կարող է առարկություն ընդունել: Երկրորդը, իբր, գիտակցված վերաբերմունցի արդյունք էր, այդ գինանշանների տարրերը, բացի Արարատյան թագավորությունից, որինն էլ ավելացնելով՝ այն կդարձնենք կատարելապես անթերի: Երրորդ խումբը, որի առաջնորդը հանրապետության նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն էր, սկզբից գործն այնպես ներկայացրեց, թե պարզապես ուզում է արագ ընդունել-հաստատել-ունենալ գինանշան, եւ այդ պատճառով հանրապետության գինանշանը, որ ներկայացվում է անփոփոխ, առանց լրացուցիչ գլխացավանքի, պետք է անմիջապես ընդունել: Սակայն երբ վեճը տաքացավ, նախագահն ինքն էլ բորբոքվեց, ծեւացրեց, թե թալուն ծալքեր է բացում, նախ՝ մենք Զայաստանի առաջին հանրապետության մուսաւնգողներն ենք, ընդունել ենք դրոշը, օրհներգը, պիտի ընդունենք նաեւ գինանշանը: Իսկ երկրորդը եւ ամենակարեւորը՝ խորհրդային Զայաստանի գինանշանը վարկաբեկված, կարելի է ասել՝ չարագործությունների մասնակցածն էլ խորհրդանշանն է: Չէ՞ որ նրանով կնքված թղթերն ու հրամանագրերն են, որ մասնաճանք ու տառապանք են պատճառել հազարավոր մարդկանց, բշել բանտ ու աքսոր... Մի խոսքով՝ դա տոտալիտար ռեժիմի գործիքն է եղել եւ վերջ, անընդունելի է:

Նախագահն ստիպված եղավ դիմել նաեւ ուրիշ միջոցի մենք այժմ գինանշանն չունենք, որպեսզի միջազգային փաստաթղթեր ստեղծենք, խառնվենք օտարիստական եւ այլազան գործարքների: Այդ պատճառով միլիոնավոր ռուբլիների ու վալյուտայի կորուստներ ենք ունենում: Նրանք, ովքեր դեմ են մեր կողմից ընդունելի գինանշանին, հանդված պիտի լինեն, որ ուրիշ մեկն էլ չպետք է ընդունվի, ուրեմն եւ մեր հանրապետությունը պիտի շարունակի վալյուտայի հսկայական կորուստներ կրել: Կարելի է պատկերացնել, թե մարդիկ լլուսց համառությամբ ինչպիսի վնաս են հասցնում հանրապետությանը...

Կարելի է մտածել, թե իր համառությունը եւս խրախուսելի չէ եւ հնարավոր է իրեն եւս նման մեղադրանք ներկայացնել: Սակայն մեր նախագահը մտածում է, որ միշտ ու բոլոր պարագաներում ինքն է արդարը, եւ խորհրդարանում,

ազատ քվեարկությամբ անգամ չի կարող անցնել որեւէ տարբերակ, որ հակառակ է իր նախագահական կամքին:

Այսքանից հետո անգամ Մարյանի գծած զինանշանն ավելի շատ ծայր ստացավ, եւ խորհրդարանի ղեկավարները հայտարարեցին, թե հարցի քննությունը հետաձգում են առնվազն մեկ շաբաթով: Մակայն հաջորդ առավոտյան իսկ հայտնի դարձավ, որ միտադ շարունակվել է փակ դռների ետեւ, առանց հեռուստահաղորդման, եւ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը հասել է իր նպատակին՝ ընդունել է տվել իր զինանշանը, այն, որ մեր առաջին հանրապետությունից է ժառանգություն մնացել:

Բայց փորձենք պարզել, թե իրենից ինչ է ներկայացնում ընդունված զինանշանը: Այն իսկպպե՞ս առաջին հանրապետության այնպիսի հիշատակներից է, որոնց նկատմամբ պետք է ունենանք միայն երկյուղած պատկառանք եւ պահենք-պաշտենք իբրեւ անառարկելի սրբազան մատուց:

Շտապեմ հայտնել, որ այդ զինանշանն իր ընդունողներին անգամ, այս օրվա բառով ասած, միանշանակ հիացմունք չի պատճառել: Ավելին, Հայաստանի առաջին հանրապետության ամենամավանի կառուցողներից մեկը՝ Սինոն Վրացյանը, վկայում է, որ «Այս զինանշանը լուրջ առարկություններ առաջ բերեց թե կառավարության մեջ, թե դուրսը: Ոմանք դժգոհ էին ընդհանրապես զինանշանի գաղափարից ու ոգուց, վերարտադրում էր հին, անցած դարերի ավատապետական գաղափարները, չէր համապատասխանում Հայաստանի պարզ, ռանկավար, հառաջադեմ ոգուն: Ուրիշները գտնում էին շատ ծանր, ահեղ, աշխարհակալական, միապետական ձգտումների արտահայտիչ: Կային մարդիկ էլ, որոնք նույնիսկ պատմական ճշտության հակասող փաստեր էին գտնում զինանշանի մեջ. Օրինակ, որ հայոց մեջ ընդունված էին եղել երկգլխյան արծիվը, որ Տիգրան Մեծի թագի վրայի թռչունները եղել են աղավաղներ եւ ոչ արծիվներ եւ այլն: Եվ, վերջապես, զինանշանը չէր գոհացնում մարդկանց գեղագիտական ճաշակին. իր մեջ պարունակում էր շատ կենդանիներ. «կատարյալ գազանանոց»,- սրախտում էին ոմանք:

Բայց եւ այնպես, կառավարությունը հաստատեց ներկայացված նախագիծը, որովհետեւ պատմական կամ գեղագիտական ուսումնասիրություններ անելու ժամանակ չկար: Հաստատեց ժամանակավոր կերպով, մինչեւ Սահմանադիր ժողով...» (Վ.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1982, էջ 437):

Իրավացի են եղել բոլոր այս դիտողությունների հեղինակները, որոնք գուցե թե խնայելով թամանյանին ու Կոջոյանին, չեն արել ամենակարեւոր դիտողությունը, չեն ասել, որ մեր զինանշանը այնքան էլ մերը չէ, ինքնուրույն չէ, իր ամենաեական մանրամասներով մնան է պարսկականին (բացի նրանից, որ պարսկականի վահան-բեռ կրող երկու առյուծներից ծախսակողմյանի տեղ որով էլ է արծիվ):

Անկեղծորեն ասած, ես ինքս թամանյանի ու Կոջոյանի երկրպագուներից եմ եւ ցավով եմ գրում այս տողերը: Բայց ի՞նչ կարող ես անել, երբ այդ է իրողությունը, եւ կա ամենամխիթարական բանը. նրանք մեծ ու անմրցակից են ոչ

թե այս զինանշանով: Եվ հիմա սա բերել - ընդունել՝ մի զինանշան, որը Մարտիրոս Մարյանինն է, հայ ժողովրդինը՝ կապված մեր ամբողջ պատմությանը, մեր հոգուն, մեր երազներին՝ իբրեւ մեծագույն մի սրբություն... Սրա՞ն ինչ անուն տաս:

Ի միջի այլոց, ժամանակի իրողությանը ծանոթ մարդիկ վկայում էին, որ Մարտիրոս Մարյանի զինանշանին հեղինակակից է եղել նաեւ Հակոբ Կոջոյանը: Միասին են ստեղծել, սակայն Կոջոյանի անվան «ազգայնական մեղքեր» են կպած եղել, եւ հարմար է համարվել, որ ներկայացվի միայն Մարյանի անունով: Այս ես լսել եմ երկու շատ պատկառելի մարդկանցից՝ Կարո Մելիք-Օհանջանյանից ու Մորուս Հասրաթյանից, որոնք պնդում էին, որ ժամանակին այս հանգամանքը գաղտնիք չի եղել հայ մտավորական, նույնիսկ պաշտոնական շրջաններում:

Ինչեւէ, դատմանք ստեղծագործության որակին ու արժանիքներին, որոնցից առաջինն ու ամենակարեւորը՝ այն մերն է, արտացոլում է մեր ազգային մեծագույն ու հավերժական սրբությունը, անուն է մեր առաջին իսկական պետության եւ ամբողջ մեր երկրի (Արարտ-Ուրարտու): Մեր երկիրն ու պետությունն այդպես էր ճանաչում «Աստվածաշունչը» (Թագ., Դ, ժթ. 37. «Երկիրն Արարատայ»), ազդարարում է նաեւ, որ մարդկության երկրորդ ծննդյան տուրք վայրն է Արարատը. «Նստավ տապանն (Նոյի) ի Լերինս Արարատայ» (Ծնունդի, Ը, 4):

Եվ, վերջապես գեղանկարչական կատարումը՝ մաքուր, պայծառ, վեհ ու վսեմ: Վայել այն իրական սքանչելի պատկերին, որ միշտ մեր աչքի առաջ է, մեր հոգիներում, մեր երազներում: 1831թ. ամերիկացի համբավավոր միսիոներ են հատուկ այցելել Արարատյան աշխարհ, նկարագրել իրենց տեսածները: Նրանցից մեկը՝ Սմիթը, Արարատի մասին գրել է. «Աշխարհում չի մնացել մի վայր, մի լեռ, որ այնցեւած չլինեն: Չեմ տեսել ուրիշ մի լեռ, որին այսքան վայելք էր հին ու նոր մարդկության միջեւ այսպես վեհորեն կանգնած լինելու պատիվը»:

Նորից կրկնեմ զինանշանի վրա Արարատը հարազատ է, ըստ ամենայնի իր ընդողին: Իսկ պատկերը եզերող մանրամասները՝ խաղող, խաղողի տերեւներ, գորենի հասկեր... եւ արեւը, որ պիտի փոխարինի «աստղ-մուրճ ու մանգաղ» ճակատին: Մի՞թե հայաստանի մարդու սրտի հետ խոսող ուրիշ ավելի հարազատ պատկերներ կարող էին լինել:

Ընկեր Տեր-Պետրոսյանը բոբոքված մեղադրանքներ էր իրար ետեւից շարում եւ, իր կարծիքով, ամենասարսափելին այն էլ այն է, որ այդ զինանշանով կնքված փաստաթղթերն են անթիվ-անհամար մարդկանց քշել տաժանակրության... Ուրեմն, հարկ է, որ մենք ոչ միայն մերժենք այն, այլեւ դատաւիտենք, լսող թաղենք: Սակայն հայտնի է, որ տվյալ դեպքում զինանշանը տառացիորեն ոչ մի դեր չի ունեցել, իսկ նրա հեղինակը ոչ միայն իր թողած ժառանգությամբ, այլեւ ապրած անբասիր կյանքով տասնամյակներ շարունակ փրկության խառնիսներից մեկն է եղել մեր ազգային մշակույթի համար:

Բայց, անկախ այս ամենից էլ, մի՞թե հենց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը պիտի յարբառեր այս մեղադրանքը, մի մարդ, որին այսօր հարմարավետ ծառայում է

Հայաստանի կոնկուսի կենտրոնի շենքը, թերևս նրա այն սենյակը, որի մեջ հյուսվել ու ստորագրվել են չարաթույն փաստաթղթեր, ծրագրվել ու իրականացվել հակահայկական գործեր: Եվ ինքն էլ այդ սենյակին ի՞նչ գնով է տիրացել: Գետաշենի ու Մարտունաշենի եղեռների, Հաղորդի շրջանի տասնյակ գյուղերի պարսպումի գնով:

Ես, առհասարակ, նախապաշարուն ունեմ երդման ու երդվելը սիրողների նկատմամբ: Մտածում եմ, թե շատ են երդվում սուտ խոստողները: Բայց այս անգամ կերդվի ամեն մի սրբությամբ. ես այս տեղում բանը Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին չեի հիշեցնի, եթե չիմանայի Սարյանի գինանշանը մերժելու իսկական, բուն պատճառը: Այդ գինանշանի հիմքն ու առանցքն է կազմում Արարատ լեռը, որի դեմ տասնյակներ շարունակ բողոքում ու սպառնալիքներ եր տալիս պաշտոնական թուրքիան: Եվ այսօր ընդունել նույն գինանշանը պիտի նշանակեր վերստին բողոքել թուրքերի, առանց այն էլ մտաբորբոք. թշնամանքը: Իսկ Տեր-Պետրոսյանը որոշել է թուրքին անուշի բերել, բարեկամացնել, տնտեսական եւ ուրիշ տեսակ հարաբերությունների մեջ մտնել հետը: Բայց մի՞թե կասկածելի, իսկ շատերի համոզմամբ՝ պարզապես անհնար այդ հարաբերություններին մեք պարտավոր պիտի լինենք միայն զիջումներ անել, ոտնատակ տալ նույնիսկ մեր մեծագույն սրբությունը:

ԲՈՐԲՈՔՎԱԾ ՎԵՃԻ ՈՒ ԿՈՎԻ ՄԵՋ Ո՛Վ ԷՐ ՄԵՂՎՎՈՐ

Արդեն դարձել էր սովորական. երբ ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն էր հրապարակային ելույթներում կրքոտ հարձակում էր գործում որեւէ կազմակերպության կամ անձի դեմ, հարկ էր լինում ջնճել-պարզել՝ ո՞վ էր իրական մեղավորը, նախագահին իրավացի՞ էր իր անգուսպ դատապարտումի մեջ:

Այդպես էր նաեւ այս անգամ. 1993թ. հունիսի 14-ի առավոտյան հրապարակվեց ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի մի հայտարարությունը «Լեւոնային Ղարաբաղի իշխանությունների» դեմ: Այն ընդամենը երկու պարբերությունից էր բաղկացած, սակայն ուներ մեղադրական, գայրալից, պարզապես վիրավորական այնքան լիցքեր, որոնք ասես կուտակվել էին հակառակորդների դիվանագիտական երկարատեւ փոխհարաբերությունների ընթացքում: Միայն այն. «Հայաստանի Հանրապետությունն իր խորին մտահոգությունն է հայտնում վճռական պահերին որոշում կայացնելու, պատասխանատվություն տալու մեջ: Ինչպես նաեւ զինադադար հաստատելու բացառիկ պատեհությունը չօգտագործելու համար:

Հայաստանի Հանրապետությունը վստահ է, սակայն, որ Լեւոնային Ղարաբաղի իշխանությունները կկարողանան բարձր կանգնել երկրորդական եւ նախաձեռնության հետ չառնչվող նկատառումներից՝ դրսևտրելով իրենց իբրեւ ժողովրդի իսկական ղեկավարներ, եւ, քանի դեռ ուշ չէ, անհրաժեշտ որոշում կայացնել ի շահ Լեւոնային Ղարաբաղի ժողովրդի անվտանգության ու խաղաղության՝ գիտակցելով սեփական ժողովրդի նկատմամբ ու պատմության առջեւ իրենց պատասխանատվությունը»:

Ընդամենը երկու պարբերություն,- որի լեզվական մակարդակն անգամ չի կարելի համարել անխոցելի («Պատեհությունը չօգտագործելու», երեւի ուզում է ասել՝ «պատեհությունից չօգտվելու», մանավանդ երկրորդ պարբերության՝ լրար չեկող կապակցությունները): Ապա. ստորագրությունը Լեւոն Տեր-Պետրոսյանինն է, սակայն խոսքի տակին-գլխին՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը»:

Ինչեւէ, կարելորդ ոգին է՝ միանգամայն անհարիր մեկ ազգի երկու վարչական միավորների, թեկուզ եւ «վարչա-իրամայական» փոխհարաբերություններին:

Բայց ի՞նչ էր պատահել իրականում: Հայաստանի ղեկավարն ինչի՞ց էր սլնպես վրդովված. «զինադադար հաստատելու բացառիկ» ի՞նչ պատեհություն էր եղել, որ «չգործածեցին» ԼԴ-ի իշխանությունները եւ հիմա պատասխան պիտի տան «պատմության առջեւ»:

Բանն այն է, որ Լեւոնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման նպատակով դեռեւս ապրիլի 30-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն ընդունել էր մի բանաձեւ, որը հետագայում հայտնի պիտի լիներ իր համարով՝ 822:

Դժբախտաբար, այս եւ նման փաստաթղթերը չեն տպագրվում, եւ մենք

մանրամասներն ըստ հնարավորին իմանում ենք նրանց հետ առնչություն ունեցած մեր պաշտոնյաների խոսքերից:

Ուրեմն, ՄԱԿ-ի այս բանաձևում՝ հենց Ղարաբաղյան հակամարտությունը կարգավորելուն ուղղված միջոցառումների մասին պատկերացում պիտի կազմեինք մեր դիվանագետների զուլյցներում եղած ակնարկներից:

Բանաձևն ուղարկել էին շահագրգռված կողմերին, որոնք եւ պիտի ծանոթանային. ստորագրեին՝ հաստատելով իրենց պատրաստակամությունը նրա հանձնարարությունները իրականացնելու:

Արտահայտված առաջին կարծիքները հիացական չէին. Հայաստանի արտգործնախարարությունում գտնում էին, որ Բանաձևն ընդհանուր առմամբ ողջունելի է, սակայն նրա առանձին կետեր ու ձեւակերպումներ վիճելի են, եւ իրենք պատրաստ են սեփական դիտողություններն ուղղարկել, որպեսզի օգնեն այդ կարեւորագույն փաստաթուղթը մշակելուն եւ համեմատաբար անթերի դարձնելուն: Իսկ ԼՂՀ իշխանությունները հենց սկզբից-եւեթ դժգոհ էին՝ գտնելով, որ ՄԱԿ-ը նկատի չի առնում ստեղծած քաղաքական իրականությունը, անտեսում է հակամարտության մեկ կողմին, որ ԼՂՀ-ն է, իսկ դա անպայման խանգարում է փոխըմբռնմանը, եւ, երկրորդ, առաջարկվող հանձնարարականներում չկա ԼՂՀ բնակչության ապահովության որեւէ երաշխիք: Պահանջվում է «տեղական ռազմական ուժերը»¹ դուրս բերել Քելբաջարի շրջանից: Իսկ թե հետո՞ ինչ պիտի արվի, որպեսզի աղբրեջանական ուժերի նոր հարձակումներից ու արկածախնդրական միջոցներից ապահովագրվեն պաշտպանված լինի արցախահայությունը, անհայտ է, երբ «ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի յուրաքանչյուր տեղաշարժը նպատակ ունի միայն կանխել Աղբրեջանի գիծված կազմավորումների հարձակումը ԼՂՀ տարածքում».- գրված էր ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանի՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիին հղած նամակում:

Բանաձևի վերաբերյալ իր հայտարարությունը հրապարակեց նաեւ ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ Ռ. Քոչարյանը: Ողջունելով ՄԱԿ-ի նտահովությունը ղարաբաղյան բարդույթի լուծման վերաբերյալ՝ նա զարմանք էր հայտնում, թե ինչպես Աղբրեջանը, ԵԱՀԽ-ի մինչեւ այժմ ձեռնարկած միջոցառումները խափանելուց հետո, հիմա էլ հասել է նրան, որ միջազգային անենահեղինակավոր կազմակերպության ձեռքով փորձում է ԼՂՀ ճակատագրի տնօրենը դառնալ եւ շարունակել ու ավարտին հասցնել այս լեռնաստանի ազատաբաղձ տերերի ցեղասպանությունը:

Այն օրերին շատ էր խոսվում նաեւ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի ու Ռուսաստանի արտգործնախարարությունների կողմից ղարաբաղյան բարդույթի լուծման նպատակով ստորագրված ինչ-որ փաստաթղթի մասին, որն, իբր, մայիսի 3-ին՝ Մոսկվայում հանձնվել էր Հայաստանի ու Աղբրեջանի մշտական ներկայացուցչություններին եւ շուտով պիտի գործի դրվի:

Սա՞ ինչ էր ներկայացնում իրենից, ի՞նչ մանրամասներ էր պարունակում, դարձյալ գաղտնի էր պահվում համապատասխան մարմինների կողմից: Եվ միայն «Իզվեստիայի» մայիսի 5-ի համարում հրապարակվեցին այդ փաստաթղթի

ի պարունակած հետեւյալ առաջարկությունները. պետք է մինչեւ մայիսի 9-14-ը հայկական (այստեղ արդեն հայկական եւ ոչ թե տեղական), ուժերը դուրս լիզվեն Քելբաջարից, մայիսի 12-ից՝ կրակի դադարեցում եւ գորքի փոխադրում, մայիսի 17-22-ը՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի հովանավորությամբ մտնելու Հայաստանի ու Աղբրեջանի միջեւ նախնական բանակցությունների վերսկսում եւ մինչեւ հուլիսի 1-ը խնդրի կարգավորման համընդհանուր ծրագրի պատասխում: Կողմերը պետք է կան ընդունեն ծրագիրն ամբողջությամբ կամ հրաժարվեն նրանից:

Մայիսի 6-ի երեկոյան ՀՀ ԱԳՆ-ի առաջին տեղակալ Ժիրայր Լիպարիտյանն ու նախագահի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Դավիթ Շահնազարյանը, նստույի աշխատողների հետ գրույց ունենալով, արտահայտեցին իրենց բազմախոս դժգոհությունը ՄԱԿ-ի փաստաթղթից եւ հատկապես երեքի միջնորդարից: Վերջինը հատկապես չի կարող ընդունել լինել հայերի կողմից, - ստացին նրանք.- որովհետեւ այն ասես ստեղծվել է ոչ թե հարցը կարգավորելու, այլ աղբրեջանական կողմի քիմքին բավականություն տալու նպատակով:

Յետաքցիր է, որ հենց նույն օրն էլ հեռուստատեսությամբ ու ռադիոյով տեղիկացրին Հայաստանի ու Աղբրեջանի ղեկավարների հասցեով ստացած ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Դալիի ուղերձի մասին: Ըստ երեւույթին, գլխավոր քարտուղարն ստացել էր բազմաթիվ գրություններ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ծանաչելու եւ ըստ այդմ նրա հետ հարաբերելու, նրա շահերը հարգելու մասին: 822-րդ բանաձևի առթիվ էլ ԼՂՀ ղեկավարների նամակներում էր հնչում նույն պահանջը: Եվ, ահա, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարն իր ուղերձում ցույց էր տալիս այդ հարցի վերջնական լուծման ճանապարհը: Կա նորից իր անհանգստությունն էր արտահայտում ԼՂ-ի վիճակի համար, սույն հայտնում, որ եթե Աղբրեջանն ու Հայաստանը ՄԱԿ դիմեն՝ ԼՂՀ-ը ճանաչվելու միջնորդությամբ, ՄԱԿ-ն անպայման կընդառաջի եւ ամմիջապես ԼՂՀ-ը կյունդունի իր շարքերը: Իսկ այդպիսի երկկողմանի միջնորդության բացակայությունը միշտ էլ պիտի ստիպի նկատի առնել պատմական իրականությունը, այն, որ ԼՂ-ն Աղբրեջանին է պատկանում եւ գտնվում է նրա սահմաններում:

Ուրեմն, ԼՂՀ-ը ճանաչելու, ՄԱԿ-ի շարքերն ընդունելու համար պահանջվում է Աղբրեջանի համապատասխան միջնորդությունը: Թերեւս, այսքանը հանարվի խնդրից վերջնականապես ձանձորացած գլխավոր քարտուղարի չար կատակը: Բայց չէ՞ որ կա նաեւ խնդրի մյուս կողմը, քարտուղարն ու իր միջազգային հաստատությունը համոզված են, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատմականորեն Աղբրեջանին է պատկանում, եւ Հայաստանի ու ԼՂ-ի ղեկավարներն էլ այս վերջին հինգ տարիների ընթացքում հակառակն ապացուցելու փորձեր չեն արել, չեն ապացուցել, ՄԱԿ-ի ղեկավարին չեն համոզել, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատմականորեն չի պատկանել Աղբրեջանին, եւ միջազգային ոչ մի որոշումով այն չի տրվել նրան (չէ՞ որ կուսակցության Անդրերկրկոմի որոշումը երբեք էլ չի կարող փոխարինել օրենքին), իսկ մարզն իր մեջ առնող Աղբրեջանի կենտրոններում սկզբնապես որոշմամբ հաստատել էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը հայկական հող է: Հայկական...

Մայիսի 6-ին ՀՀ-ում ԼՂՀ լիազոր ներկայացուցիչ Մամվել Սարգսյանը Ռուսաստանի ու ԱՄՆ-ի դեսպանություններին հանձնեց իր կառավարության նախնական այն մատչելի, որ, եռակողմ միջնորդության նկատմամբ հարգանք տածելով, իսկ ԼՂՀ-ն իր գործերը Քելթաջարից դուրս կրեի միայն ԵԱՀԿ-ի խաղաղարար դիտորդների ներկայությամբ:

Երեքի միջնորդությունն Ադրբեջանում ընդունվում է որպես իրենց մեծ հաղթանակը դիվանագիտության ասպարեզում: Համոզված էին, որ Թուրքիայի միջոցով ձեռք են բերել ԱՄՆ-ի հովանավորությունը, իսկ Ռուսաստանը կամ իրենցն է. կամ ստիպված կլինի ենթարկվել երկու հզոր գործակիցների թելադրանքին: Եվ այս վերջին հանգամանքը իրականացած տեսնելու համար Ադրբեջանի ներկայացուցիչները Մոսկվայի ակամօջն էին մտնում, սրտի դռներն էին ծեծում: Իրենց հոգեկոր առաջնորդ Ալլաի շուքյուր Փաշազադեն վեր կացավ գնաց Մոսկվա, հանդիպումներ ունեցավ Համադ Ռուսիդ պատրիարք Ալեքսի Ա-ի հետ, արժանացավ օգնության ու հովանավորության նրա խոստումներին, հիմա էլ լրագրողների ու դիվանագետների հետ էր զրուցում ու համոզված էր, որ ալլահի հովանավորությամբ կազատագրեն իրենց բռնագրված հողերը, եւ հանգիստ շունչ կառնի իր հոտը՝ Կովկասի ամբողջ մուսուլմանությունը:

Մոսկովյան հեռուստատեսության Ադրբեջանի թղթակից Մայիս Մահմեդովը բանբասում էր հայերին. տեսեք, ասում էր, Ռուսաստանի բարեկամ են ձեռնուն, Ռուսաստանի պրեզիդենտ Բորիս Ելցինը նրանց ուղիղ ճանապարհ է ցույց տալիս, հակամարտության կարգավորման միակ ճանապարհը, իսկ նրանց արհամարում են, հարեան ինքնիշխան հանրապետության նոր տարածքներն են բռնագավթել եւ ցեղասպանություն են իրականացնում:

Իբրեւ սպառնալիք էլ հայտնում էին, որ նախատեսված է Ռուսաստանի ու Թուրքիայի ռազմական գերատեսչությունների մեծ հանդիպում-բանակցությունը, որը տեղի պիտի ունենա Անկարայում, ամսի 10-14-ը:

Ռուսաստանի պաշտպանության նախարար Գրաչովն իսկապես գնացել էր Թուրքիա. 15-ին վերադարձավ, եւ հայտնի դարձավ, որ 4-5 օր վարել է բանակցություններ, որոնցում կենտրոնական տեղ են ունեցել դարաբաղյան բարդույթի լուծման խնդիրները: Վերադարձել էր, իսկ թուրք-ադրբեջանական ղեկավար ու լրատվական շրջաններն այնպես լուռ էին, ասես ոչ մի բանակցություն էլ չի եղել: «Ազատություն» ռադիոն հաղորդեց, որ Անկարայում նա պնդել է, թե Ռուսաստանը մեծապես շահագրգռված է դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ-քաղաքական կարգավորմամբ, որն անպայման պիտի իրականանա ԵԱՀԿ-ի շրջանակում, Լեռնային Ղարաբաղի իշխանության մասնակցությամբ: Այս մասնակցությունն էլ, հավանաբար, փչացրել է մեր հակառակորդի պիտրժակը, եւ նա որոշել է, թե այդ ռուս Գրաչովին ոչ տեսել է, ոչ հետը խոսել:

Մայիսի 17-ին ԱՊՀ գինավոր գլխավոր հրամանատար Ե. Շապչնիկովը հայտարարեց, թե ինքը դարաբաղյան խնդրի լուծման երկու ելք է տեսնում. մեկ՝ հրադադար անել եւ անմիջապես բանակցությունների մատչել Լեռնային Ղարաբաղի վարչական կարգավիճակը դնել Ռուսաստանի ենթակայության տակ, այնտեղ ստեղծել նրա պետական մարմինը՝ դրան մասնակից անե-

լով նաեւ ադրբեջանցի բնակչության ներկայացուցիչներին:

Այս առաջարկության դեմ աղմուկ բարձրացրին Ադրբեջանի ու Թուրքիայի նսրմիները՝ այն համարելով կոպիտ միջամտություն անկախ Ադրբեջանի ներքին գործերին:

Մայիսի 18-ին Ռուսաստանի դաշնության դեսպան Ստուպիչինը ՀՀ ու ԼՂՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչներին հանձնեց Երեքի միջնորդության նշակված-վերջնական ծրագիրը, որի նախաբանում հաղորդվում էր, թե այնտեղ ամեն ինչ հենվում է պրեզիդենտ Ելցինի միջնորդական նախաձեռնության, ինչպես նաեւ Անկարայում նրա (Ելցինի) եւ Ադրբեջանի նախագահ Էլչիլիյի ու Հայաստանի նախագահ Տեր-Պետրոսյանի միջեւ տեղի ունեցած պայմանավորվածության, ուրիշ խոսքով՝ նրանց բարի կամքի հիման վրա: Ապա և՛ իրականացվում է փաստաթուղթը՝ «Անհետաձգելի միջոցառումների գրաֆիկ» անունով: Այստեղ ամեն ինչի համար կոնկրետ ժամկետ էր նշանակված՝ Քելթաջարից գործերի դուրս բերումը մայիսի 28-ից, մարտական գործողությունների դադարեցումը 60 օրով՝ սկսած նույն օրվա 00 ժամից, ժնելում վերսկսելը ոչ պաշտոնական խորհրդակցությունների շարունակումը... Եւ, նույնիսկ փաստաթղթի ստորագրումն ու հանձնումը՝ ոչ ուշ, քան մինչեւ 26-ի կեսօր (տես «Երկիր», 1993, մայիսի 19):

Ուրեմն, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը նախապես տված է եղել իր համաձայնությունն ստեղծելիք փաստաթղթերի մանրամասների վերաբերյալ: Գիտեր, որ իրեն նախնական պայման, ԼՂ-ի գործերը պիտի դուրս բերվեն գրավված Քելթաջարից: Բայց մի՞թե Մարտակերտի շրջանի հյուսիսային մասն ու Շահումյանի շրջանը գրավված չէին Ադրբեջանի զորքերի կողմից: Թե՛ դրանք պիտի մնային բռնաձեռն ձեռքին՝ հավասարակշռելու համար Շուշիի ու Լաչինի խնդիրը:

Մինչեւ այս գրաֆիկի հրապարակումը ՀՀ ղեկավար շրջաններում նկատելի չէր նրա իրականացման շահագրգռություն, ինչպես վերը տեսանք, նույնիսկ ղգգոհություն կար առանձին կետերի ու ձեւակերպումների նկատմամբ (հիշենք Լիպարիտյանի ու Շահնազարյանի տրտուները, որոնք արտահայտվել են մի քանի անգամ): Դրապարակումից հետո Լ. Տեր-Պետրոսյանի գործուն մասնակցության մասին լայն շրջանակներին հայտնի դառնալուց հետո, դրությունը կտրուկ շուռ եկավ: Փոխվեց նաեւ փաստաթղթի գնահատականը: Ժիրայր Լիպարիտյանն, օրինակ, այնպես շրջեց իր տեսակետը, որ կարելի էր նւտածել, թե սա միանգամայն նոր մարդ է: Հեռուստատեսությամբ ելույթի հրավիրեցին, եւ նա ոգեւորությամբ ասաց՝ փաստաթուղթն այնքան հայանապատ է, որ կարծես մենք գրած լինենք՝ մեր բոլոր շահերը նկատի առնելով:

Փաստաթուղթն այլեւ դադարել էր Երեքի՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի, կոչվելուց: Ստորագրողներին մնացել էր ԵԱՀԿ-ը, եւ դարձել էր 3+1, սակայն դրանց էլ միանում էին. այսպես կոչված, Մինսկի (Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման համար ստեղծած) խմբի ուրիշ երկրների ներկայացուցիչներ, եւ մի օր կոչվում էր 5+1, հաջորդ օրը՝ 9+1...

Մայիսի 26-ին փաստաթուղթն ստորագրած վերադարձրին Էլչիբեյն ու Լ. Տեր-Պետրոսյանը, իսկ ԼՂՀ ղեկավարներ Գ. Պետրոսյանի ու Ռ. Քոչարյանի ստորագրությամբ ԵԱՀԿ-ի այն ժամանակվա նախագահ տիկին Մ. Ուլախին

ուղարկվեց մի նամակ, որում հիմնականում դիտողություններ կային փաստաթղթի վերաբերյալ: Նշենք դիտողություններից կարեւորները՝ «մեր համապետության բնակչության անվտանգության պատշաճ երաշխիքների, ինչպես նաև կողմերի պարտականությունների կատարման ու չկատարման համար պատասխանատվություն կրելու երաշխիքների բացակայությունը», «միջազգային դիտորդների ընդունման... վերաբերյալ նախնական համաձայնության բացակայությունը», «կասկած է հարուցում միջնորդի դերում թուրքիայի մասնակցությունը»... Այս եւ նման ուրիշ դիտողությունները շարելուց հետո էլ բերված էր ԼՂՀ՝ որպես լիիրավ կողմի ընդունման պահանջը՝ «առանց Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների լիիրավ մասնակցության նման խորհրդակցություններ չեն կարող նպատակ մեր համրապետության բնակչության կյանքի ու անվտանգության հարցի լուծմանը»:

Ուշագրավ է այս անգամ, մայիսի 26-ին, փաստաթուղթն ստորագրած Լ. Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը, մանավանդ հակամարտությունը դադարեցնելու եւ ԼՂ-ի հարցը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու հնարավորության նրա գնահատականը, որին էլ հետեւում էր այն մեծ մտահոգությունը, թե «Հայաստանը լիովին համոզված չէ, որ Ադրբեջանը վերջնականապես հրաժարվել է Լեռնային Ղարաբաղի հարցին ռազմական լուծում տալու իր քաղաքականությունից»:

Այս դեպքում նա ի՞նչ էր առաջարկում: Որ «Հայաստանը... չի հանդուրժի ծեղք բերված պայմանավորվածությունների որեւէ խախտում...»:

Իսկ Հայաստանը որ չհանդուրժի, ի՞նչ է անելու... Սա Յազովին ու Պուգոյին դատի տալու սպառնալիքի կրկնությունը չէր:

Ե՞րբ պիտի դաս առնենք մեր սխալներից:

Տեր-Պետրոսյանը համոզված էր, թե՛ պահանջում էր, որ «նախաձեռնության հեղինակները, միջազգային հանրությունը եւ մանավանդ ՄԱԿ-ն ու ԵԱՀԿ-ը այսուհետեւ Ադրբեջանի պատասխանատու պիտի նկատեն միջազգային օրենքի ու վարվելակերպի որեւէ խախտման համար» («Ազգ», մայիսի 27):

Այն օրերին այս խոսքն ասելուց առաջ հարկ էր մտածել, թե ո՞ր Ադրբեջանին: Էլչիբեյը Բաքուն թողնելու պատրաստության վրա էր, Ալիեւը Նախիջեւանից Բաքու էր հասել, մարտը կացած՝ աչքն էր տնկել հանրապետության պրեզիդենտի աթոռին, իսկ Սուրաթ Հուսեյնովի ապստամբ օրդուն արդեն Գանձակից շարժվում էր դեպի Բաքու...

Խաղաղար փաստաթղթի նկատմամբ ԼՂՀ ղեկավարների բռնած դիրքը, հավանաբար, այնքան հիմնավոր ու համոզիչ էր, որ նախաձեռնողներն առժամանակ չէին փորձում հակառակ որեւէ լուրջ քայլ կատարել: Շուրջ երկու շաբաթ հետո, հունիսի 9-ին, Երեւան ժամանեցին Ռուսաստանի ԱԳՆ Կոզիրեւն ու անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ Բարանսիկովը եւ, Երեքի փաստաթուղթը հիմա էլ, իբր վերամշակված, ներկայացնելով որպես ԵԱՀԿ-ի կամ նրա անդամ ինն պետությունների երաշխավորություն, բանակցեցին 33 ու ԼՂԳ ղեկավարների հետ:

Հայաստանի ղեկավարներն իրենց խնդիրն այնպես էին հասկանում, թե ոչ միայն պիտի ստորագրեն ինն միջնորդության թուղթը, այլև ստիպեն որպեսզի ստորագրեն նաև արցախցիները: Իսկ սրանք, ավանդական կողբահաստության պատճառով, թե փաստաթղթից ոչ մի բարի բան սպասելով, դարձյալ կրածարվեցին: Թերթերից մեկը (կարծես «Երկիրն» էր) գրել էր, թե ԼՂՀ ղեկավարների կարծիքով՝ նոր փաստաթուղթը «Նախկին եռաձայն երգի բազմաձայն կատարումն է միայն»:

Ամեն պարագայում արցախցիները որոշեցին վերադառնալ Ստեփանակերտ, հարցը լրջորեն բնեղ ԳԽ-ի նախագահության միտում: Այստեղ էլ այդ միտող բավական ընդլայնված էր. նրան մասնակցում էին նաև բանակի բարձր կրամանատարները, որոնք փաստաթուղթն ստորագրելը համարեցին դավաճանություն եւ հայտարարեցին, թե իրենք չեն ենթարկվի անձնատվական որոշմանը, դուրս կգան «Ադրբեջանի ու թուրքիայի թեւադրած փաստաթուղթն ստորագրող ղեկավարության ենթակայությունից»: Եվ ղեկավարությունը մնաց իր նախկին դիրքում:

Սա հունիսի 12-ին էր:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ԼՂՀ ղեկավարության դեմ վերը մեջբերած ամբաստանագիրը գրել էր հաջորդ օրը: Հունիսի 14-ի առավոտյան հրապարակեց. սակա ճանապարհով էր Ստեփանակերտ՝ որոշած լինելով, ինչ գնով էլ լինի, ընդունել տալ իր հավանած փաստաթուղթը: Պրա համար անհրաժեշտ եղավ, որպիսեզի ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանը հրաժարական տա, եւ նրա տեղը նշանակված Կարեն Բաբուրյանն էլ, ուրիշ ճար չունեալով, ազգակից ղեկավարի հետ քաղաքական խաղ սին: Շատ լավ, կստորագրենք փաստաթուղթը, - ասացին ԳԽ-ի նախագահի նոր պաշտոնակատար Կարենյանն ու ՊՊԿ-ի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը: - Սակայն ունենք մեր կարեւորագույն նկատառումները, որոնք էլ կհաղորդենք ԵԱՀԿ-ի Մինսկի խմբի ղեկավար Մարիո Ռաֆայելիին: Եվ նույն օրը Բաբուրյանը ստորագրեց մի համակ, որի մեջ, ի մասնավորի, ասված էր. «Հաշվի առնելով 9 երկրների նախաձեռնության առնչությամբ ԼՂՀ-ում սրված իրավիճակը, ինչպես նաև դրանով թելադրված՝ իշխանության փոփոխությունը հանրապետությունում, որի հետեւանքով մի քանի գորամիավորումներ դուրս են եկել վերահսկողությունից, առաջարկում են միջոցառումների մերկայացված գրաֆիկի ժամկետները կրկնաձգել մեկ ամսով...»: Նաև նշվում էր Ադրբեջանում սկսված հեղաշրջումն քառուր, որի պատճառով «ԼՂՀ հարակից ադրբեջանական շրջանները վերստեղծվում են գիմված ընդդիմության կողմից, որը մարտական գործողություններ է վարում կառավարական գործերի դեմ: Խնդրում են ԵԱՀԿ-ի հավաստումը, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը պատրաստ է եւ ի գորու է ապահովելու Մինսկի խմբի 9 երկրների նախաձեռնության իրականացման ուղղությամբ իր պարտավորությունների կատարումը: Հուսով են, որ համատեղ քանքերով մենք կհասնենք երկար սպասված խաղաղությանը»:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի ստորագրած փաստաթղթի համաձայն՝ ԼՂՀ գորքերը Կրկաջարից ու մյուս գրավյալ շրջաններից դուրս պիտի բերվեն հունիսի 15-ի սկսած: Իսկ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կ. Բաբուրյանը խնդ-

րում էր այդ եւ մյուս միջոցառումների ժամկետները հետաձգել մեկ ամսով:

Այն օրերին եւս գտնվում էի Ստեփանակերտում: Հանդիպելով Բաբուրյանի հետ՝ հարցրի.

-Ուրեմն, մեկ ամիս հետո զորքերը դո՞ւրս պիտի բերեք Քելբաջարից:
Քթի տակ ժպտաց.

-Ոչ էլ մեկ ամիս հետո.- դժկամ պատասխանեց եւ հետո միայն բացատրեց.-
Հի կարող պատահել, որ մի ամբողջ ամսվա ընթացքում թուրքերը որեւէ շառ-
բաշուրջուն չանեն... Այն ժամանակ ի՞նչ իմանաս՝ գործն ի՞նչ ընթացք կս-
տանա..

Բաբուրյանի խնդրած մեկ ամիսը շատ բան փոխեց Ադրբեջանում եւ հատ-
կապես ռազմաճակատում:

Թուրքերը երկար սպասել չտվին իրենց շառբաշուրջանը: Հաջորդ օրը, հու-
նիսի 15-ին, Աղղամի եւ Թարթարի կողմերից ուժեղ զորհներ ձեռնարկեցին Աս-
կերանի շրջանի արեւելյան մասի բնակավայրերի եւ Մարտակերտի շրջանի
արդեն խորքային մասի վրա: Ուշ երեկոյան իրենց լրատվությունն էր, որ վայ-
նասում էր բարձրացել, թե հայերը լայնամասշտաբ հարձակման են անցել
Մարտակերտի շրջանից, միտքով Աղղամի շրջանը եւ շարունակում են նոր բռ-
նագրավումները: Արդեն բավական էլ նորբանկատ էին դարձել հայոց քաղաքա-
կան շրջաններում իշխող հարաբերությունների նկատմամբ. ասում էին՝ «Ղա-
րաբաղի լեռնային մասում» դրության տեր են դարձել նախագահ Տեր-Պետ-
րոսյանի հակառակորդները, եւ նրանք են, որ այսպես նոր բռնագրավումներով
են պատասխանում միջազգային կազմակերպությունների խաղաղարար միջ-
նորոգություններին...

Իրողությունն այն էր, որ ինքնապաշտպանության ուժերը, Մարտակերտի
շրջանի հյուսիս-արեւելյան մասում, կասեցնելով թուրքերի զորհները, հակա-
հարձակման էին անցել եւ հաջեմագետի հովտում, ջրամբարի հարեանու-
թյամբ, գրավել ութ գյուղ, որոնցից երկուսը՝ Ջինլին ու Ջաբարլին, հյուսիս-ա-
րեւմուտքից կարելուր կետեր էին Աղղամի վրա շարժվելու համար:

Երեւանում էլ, փաստաթուղթն ստորագրելուց հետո, քաղաքական մթնո-
լորտն էր եռում, որովհետեւ ընդդիմությունը (առաջատար կուսակցություննե-
րը), ինչպես նաեւ ամբողջ ժողովուրդը կատարվածի մեջ տեսնում էին առն-
վազն անշրջափայց մի քայլ, որը շարունակվելու դեպքում արցախահայու-
թյանը պետք է հասցնի մի ողբերգության. որը չի եղել նախընթացին: Ի՞նչ էր
նշանակում գրաված տարածքներից հրաժարվել՝ առանց որեւէ հատուցման,
առանց կայուն երաշխիքների, առանց գոնե որեւէ խոստման, երբ, նույնիսկ
դրանց երեւակայական առկայությամբ էլ, հայտնի է վերջնաբանի բուն նություն-
նը՝ Լեռնային Ղարաբաղը պիտի թողնվի Ադրբեջանին, որովհետեւ այդ են ու-
զում ՄԱԿ-ն ու ԵԱՀԿ-ը, եւ Հայաստանի Հանրապետությունն էլ տվել է իր հա-
մաձայնությունը եւ փորձում է բառախաղերով թաքցնել տխուր հեռանկարը:

Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը լավ գիտեր այս ամենի վերջը եւ փորձեց լիցքաթա-

լիել շիկացած մթնոլորտը: Լիցքաթափել՝ ընդդիմության անենագեղեցիկ ներ-
կայացուցիչներին կարգի հրավիրելով ու սպառնալով:

Հունիսի 16-ին նա հանդիպում ունեցավ, մեկը՝ ՀՌԱԿ-ի ղեկավարների հետ,
մյուսը՝ ՀՀ դաշնակցության: ՀՌԱԿ-ի ու իր հանդիպմանը հեռուստատեսության
տեսագրող խումբ էլ էր հրավիրված եւ, պահի կարելուց, կատարվածի
սզգային-պատմական վիթխարի նշանակությունը ժողովրդական լայն գանգ-
վածներին հասցնելու համար, նախագահը հայտարարեց, թե ստորագրու-
թյունների ապահովումով իրենք դարաբաղյան խնդրում իրականացրել են
ուժեմաճակատագրականը՝ «անցումը պատերազմական փուլից խաղաղու-
թյան փուլին», «հայ ժողովուրդն իր ամբողջությամբ պատվով դուրս եկավ պա-
տերազմի փուլից», եւ այժմ «մեզանից է կախված, թե ինչպես կգործենք խա-
լաղության փուլում»:2

Անցած երեկոյան լրատվության բոլոր մարմինները հաղորդել էին պատե-
լազմի նոր բորբոքման, արյունալի նոր գրոհների ու նոր նվաճումների մասին:
Իսկ այս ֆոնի վրա «խաղաղության փուլ» ոտք դնելու, այնտեղից իր ուզածի
պես գործելու մասին հայտարարությունը պարզապես անլուրջ բան էր: Սա-
կայն դա ոչ մի նշանակություն չուներ: Նախագահն իր դրած մի ստորագրու-
թյունը համարում էր զորդյան հանգույցի վրա իջեցրած իր թրի հարվածը եւ
պահանջում էր հենց այդպես էլ գնահատել կատարվածը, որովհետեւ «Այսօր
պահն է յուրբացանչուր կուսակցության համար պարզելու իր դիրքորոշումը»:

Եվ այս մթնոլորտում նա ռանկավար-ազատական կուսակցության ղեկա-
վարներից ներկայացրեց հետեւյալ վերջնագիրը «Դուք պետք է հստակեցնեք
մեր դիրքորոշումը, այսպես ես ստիպված կլինեմ իմ դիրքորոշումը հստակեց-
նել»3:

Ուրիշ էր խոսակցությունը, ավելի ճիշտ՝ սպառնալիքների տարափը, երբ
հանդիպել էր դաշնակցության ղեկավարների հետ: «Մեզ հաջողվեց հասնել
մեր նպատակին (ուրեմն, Հայաստանի նպատակն է եղել ԼՂՀ-ն հանձնել Ադր-
բեջանին եւ դրանով ոտք դնել «խաղաղության փուլում».-Բ.Ու.)... Մի խանգա-
րութեք... Ես կոչ եմ անում դադարեցնել ձեր այդ (ներողություն՝ մեղմ արտահայ-
տություն համար) անբարոյական կամպանիան»:

«Դուք ունեք վերջին հնարավորությունը՝ ապացուցելու...»,- նախագահը
նեճահոգաբար դաշնակցությանը տալիս էր հնարավորությունը՝ մտնել իր թրի
տակ...

Այսուհանդերձ, լավ էր, որ ինքնապաշտպանությունը՝ հրամանատարներ ու
վիճվորություն, արցախյան ամբողջ հայությունը՝ ճակատի գծում թե խոր քի-
կունքում, որ այդ օրերին ենթակա էր ադրբեջանական օդուժի պարբերական
սմբակոծություններին, ոչ մի ռուպե չխաբվեց, չհավատաց «խաղաղության
փուլին հասածների» սուտ ցնծությանը, ոչ մի վայրկյան չկորցրեց զգոնություն-
ւր, ոչ միայն կապեցրեց թշնամու նոր գրոհները, այլեւ հասցրեց հակահարված-
ուր, որոնցից նա գլուխն էր կորցնում:

Այդ օրերին Ստեփանակերտում էր գտնվում Մեծ Բրիտանիայի լորդներ

պալատի փոխնախագահ Քերոլայն Քոքսը: Վկա եղավ աղբրեջանական ռազմական օդանավերի կողմից ԼԴՅ մայրաքաղաքի ու մյուս բնակավայրերի ռմբակոծություններին, 19-ին հեռագիր հղեց ինն երկրների ղեկավարներին, հիշեցրեց նրանց խաղաբար միջնորդությունը, որի պայմաններին ենթարկվել էին պաշտպանվող ԼԴՅ ղեկավարները, եւ հիմա դաժան կրակի տակ էր նրանց քրթրված երկիրը: «Իմացեք, որ Աղբրեջանն է խախտել հաշտության պայմանագիրը»,- զգուշացնում էր արցախահայության բարեկամը:

Հունիսի 20-ին արդեն Աղբրեջանի նախագահ Էլչիրեյի մասին հաղորդեցին, որ փախել է Նախիջեան, Գերագույն խորհրդի նախագահ է դարձել Հեյդար Ալիևը, իսկ ապստամբ Սուրաթ Հունեյնովը, Բաբուն պաշարելով, իր զորքի մի մասն ուղարկել է դարաբաղյան ռազմաճակատ, որպեսզի ազատագրի Աղաւնը, որն, իբր, արդեն նվաճված է հայերի կողմից:

Հայկական լրատվական աղբյուրներն էլ հերքում էին Աղղանի նվաճման լուրը, հաղորդում, որ այնտեղ միայն ոչնչացվում են այն կրակակետերը, որոնցից այսքան ժամանակ հրետակոծվում էին Սարտակերտի, Ասկերանի ու Մարտունու շրջանները եւ վերջին օրերին էլ առավել թեժացնել էր կրակը՝ ահռելի վնասներ պատճառելով հրադադարի պահանջները կատարող հայ ինքնապաշտպանությանը:

Արցախից երեւան վերադարձած բարոնուհի Քոքսը հանդիպում ունեցավ ՀՀ վարչապետի հետ: Ցավով պատմում էր, որ աղբրեջանցիները շատ են լայնացրել օդային հարձակումների, Արցախի խաղաղ գործունեությունը խափանելու իրենց գրոհների շրջանակը: Բայց եւ այնպէս, պաշտպանվողներն անդրդվելի են, ոչ միայն պաշտպանվում, այլեւ գյուղատնտեսական աշխատանքներով են զբաղված: Լացակումած պատնեց, որ Մարտունու շրջանում ռմբակոծությունների տակ ջրաղաց են գործարկել, եւ ինքը մասնակցել է սրտառուչ արարողությանը:

Մի քանի օրով երեւանում էր գտնվում ԼԴՅ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը: Հանդիպումներ ունեցավ Հայաստանի ղեկավարների հետ: Հունիսի 23-ին էլ մասնույի աշխատողների հետ զրուցեց, որի ընթացքում հավաստիացրեց, որ Արցախը կշարունակի իր ինքնավայել ազատագրական պայքարը, կհասնի վերջնական հաղթանակին: «Դրա միակ երաշխավորը մեր բանակն է,- ասաց նա: -Ես չգիտեմ՝ ով առաջինը կճանաչի ԼԴՅ-ը, բայց մենք կպարտադրենք, եւ այդ ճանաչումն անպայման կլինի»: Իսկ այն հարցին, թե հնարավոր է, որ Արցախը համաձայնի Աղբրեջանի կազմում որեւէ ձեռով մնալու որոշման, նա կտրական պատասխանեց. «Անհնար է, եւ լավ կլինի, որ նման անմիտ հարցը չզբաղեցնի որեւէ հայի»:

Ամսվա վերջին օրերին արցախյան ինքնապաշտպաններն ազատագրեցին Մարտակերտն ու հարեւան գյուղերը: Թշնամու հսկողության տակ էին մնում

ճերքին Չայլուն, Մարաղան ու Սեյսուլանը:

Բաքվում Հ.Ալիևը, ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնի հետ միասին, իր ձեռքն էր հավաքել նաեւ պրեզիդենտի իրավունքները՝ Ա.Հունեյնովին հանձնելով վարչապետի պաշտոնը: Հունիսի 30-ի երեկոյան մոսկովյան հեռուստատեսությամբ խոսեցրին Ալիևին, եւ նա արժանի համարեց արտահայտելու իր կարծիքը նաեւ դարաբաղան խնդրի մասին: «Այն, ինչ այժմ տեղի է ունենում Աղբրեջանի անկախ ու ինքնիշխան հանրապետությունում (այստեղ առաջին հերթին նկատի էր առնվում Արցախը.-Բ.Ու.), դա միայն ու միայն Աղբրեջանին վերաբերող խնդիրն է, եւ նա ինքն էլ կլուծի՝ առանց ուրիշների միջամտության կամ որեւէ օժանդակության»:

Ուրեմն, Աղբրեջանի նոր խալիֆը ջնջված էր համարում նախընթացին ստորագրված միջնորդական բոլոր թղթերը, որոնք այնպես վճռական էին համարվում Հայաստանի նախագահի կողմից: Ջուրն էր նետվում «խաղաղության փուլ» կոչված աչքակապությունը, եւ կարծես թե ամեն ինչ նորից պիտի սկսվեր:

Ավարտելով սույն գրույցը Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների» դեմ հրապարակված մեղադրականի ու սրան հետեւած շուրջ երկշաբաթյա ժամանակում տեղի ունեցածի վերաբերյալ, դժվար է չարձանագրել ցավալի մի իրողություն. նախագահը դարձյալ սխալվել էր: Եվ սա, իր խոսքով ասած՝ մեղմ արտահայտությամբ: Սխալվել էր չարաչար, ինչպես անցյալ տարվա նույն այս ժամանակ, երբ դավաճանություն էր համարում այդ Արցախի պատվիրակության Եվրոպա չգնալը՝ անկոչ, պարզապես մերժվող հյուրի կարգավիճակով: Եվ ուրախ լինենք, այո, անպայման ուրախ լինենք, որ նման պարագաներում «Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները» գտնվում են իրենց կոչման ու գործի բարձրության վրա, հասկանում են, թե ինչ պիտի անել ու այն էլ անում են: Անում են՝ հիմա էլ դիվանագիտական խաղերի դիմելով՝ այնպես հաճախ մոլորվող հարազատի հետ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս արտահայտությունը, ինչպես հետագայում եվրախորհրդարանի աշխատակից Վարուժան Կիրակոսյանն է վկայել, փաստաթղթի մեջ է մտցվել Ֆրանսիայի պատվիրակության առաջարկությամբ շեշտելու համար, որ հակամարտությունն Աղբրեջանի ու տեղական (ԼԴՅ) ուժերի միջև են, եւ Հայաստանն այնտեղ գործ չունի («Ազգ», մայիսի 7): Հասկանալի է, որ սա էլ Ֆրանսիայի ՀՀ-ում դեսպան Ֆրանս դը Արտիմոզի ցանցերի արդյունք է, մի գործչի, որն ամենայն ուշադրությամբ հետեւում էր արցախյան իրադարձություններին, եւ գիտեր, թե բախումն ինչպես է ընթանում, ինչ տեսակ խոչ ու խտրերի վրայով:

2. «Ազգ», 1993, հուն. 18:

3. Անգ:

նիսկ՝ պատմվածք: Վեպը՝ նույնպես:

Մեր գրականության վերջին տարիների շատ երեւոյթներ դեռեւս գնահատուրթյան չեն արժանացել: Գրախոսականներում հաճախ ոչ մի խոսք չես գտնում գրական գործի արվեստի մասին, չեն բացվում վարպետութթյան գաղտնիքները, կամ դրա պակասի պատճառները:

Այս վիճակի անհամդութեւիւրթյունը ճնշում է քեզ, երբ, մանավաճ, հիշում ես մեր տաղանդավոր քննադատների պատկառելի ջոկատը:

- Մեր գրականութթյանը հուզող ինչպիսի՞ հարցեր կուզենայիք, որ քննարկվեին այս համագումարում: Ի՞նչ սպասելիքներ ունեք համագումարից:
Ի՞նչ կուզենայի Յայաստանի գրողների այս համագումարից:

Երեւի ոչ որ այս համագումարին այնպիսի կարոտով չի սպասում, ինչպես սովետական արտահայաստանի գրողը: Չէ՞ որ համագումարն առայժմ այն հազվագյուտ երջանիկ առիթներից մեկն է, որ նրան հանդիպել է տալիս իր գրչեղբայրների հետ, ունկնդիր դարձնում հայրենի գրականութթյան շուրջ բացված մեծ ու սրտաբաց գրույցը:

Բեյրութի հայ բանաստեղծ ու հասարակական գործիչ Գառնիկ Աղդարյանը «Սովետական գրականութթյուն» հանդեսի 1966 թվի մայիսյան համարում սրտացավ տագնապով պատմում է սփյուռքահայ գրականութթյան հոգսերը, ապա դիմում Սովետական Յայաստանի գրողներին՝ ու գրական պաշտոնյաներին՝ «ընել այն ամենը, ինչ որ կրնա կենսագործել «մեկ ժողովուրդ ու մեկ գրականութթյուն» սկզբունքը, ապա՝ «ընել այնպես, որ սփյուռքահայ յուրաքանչյուր գրող ինքզինքը նկատե անպաշտոն մեկ անդամը Յայաստանի գրողների միութթյան...»:

Ավելորդ է ասել, որ արտահայաստանյան յուրաքանչյուր գրող, եթե գրիչ է բանեցնում ոչ գլուխ պահելու համար, ապա ինքզինքը նկատում է որպես անպաշտոն մեկ անդամը Յայաստանի, իսկ որ ավելի հարմար ասելու լինենք՝ հայ գրողների միութթյան: Կարելորն այն է, որ Յայաստանի գրողների միութթյունը նրան համարի իր անպաշտոն անդամը: Մի բան, որ դրսիների բաղձանքն է դեռես:

Կուզենայի, որ հայ գրողների համագումարը լինի բոլոր հայ գրողների համագումար: Որպեսզի հանգամանորեն քննութթյան առնվելո ժամանակակից ամբողջ հայ գրականութթյունը, որ այսօր կա եւ ստեղծվում է Սովետական Յայաստանում ու սփյուռքում:

Գրականութթյունը քաղաքականութթյուն է նաեւ: Սակայն նրա համար քաղաքական աշխարհագրութթյուն չկա, հատկապես՝ այն գրականութթյան համար, որը մեկ ժողովրդի է պատկանում եւ ծառայում է նրա շահերին ու միասնութթյան երազին:

Յամագումարը գրական գորահանդես է: Թող այդ գորահանդեսում, Սովետական Յայաստանի գրական փառավոր գորագնդի կողքին, կանգնեն նաեւ սփյուռքի մեր հայրենասեր եղբայրակիցներից, թրիխցի, բաքվեցի ու դարաբաղդի գրողների ջոկատները:

Ես կուզենայի, որ մեր գրողներն ու գրականագետ-քննադատները չզլանալին համագումարի ամբիոնից ասելու իրենց արդար գնահատանքի եւ հոգատար քննադատութթյան խոսքը Սովետական Յայաստանից դուրս հայ գրական անդաստաներին ու նրանց մշակների մասին:

Թող համագումարի նիստերին նախագահի «Մեկ ժողովուրդ ու մեկ գրականութթյուն» սկզբունքը:

«Սովետական գրականութթյուն» հանդեսի վերջ հիշված համարում ընկեր Գուրգեն Մահարին՝ մեծավաստակ բանաստեղծ, արձակագիր, դրամատուրգ եւ վերջերս ակտիվ քննադատ (այս կոչումով ինքն էր պատվել ռուս՝ միայն բանաստեղծ Սեբգոյ Նարովչատովին), վիճելով իր ընդդիմախոս Սերո Խանգադյանի հետ, մատնում է մեր գրական-պաշտոնական վերաբերմունքը արտասահմանյան հայ գրողների նկատմամբ: Նա զարմացած ու զայրացած բացականչում է, որ Խանգադյանը Յրայչա Յովհաննիսյանին «թայ» ճարելու համար դուրս է գալիս Յայաստանի սահմաններից Բենիկ Սեյրանյանին գտնելու համար...»:

Որքան էլ անհաճ լինի ինձ համար շատ սիրելի գրող Գ. Մահարու աչքին ծուռ երեւալու կոնկրետ հեռանկարը, չեն կարող չառաքելել այս արտահայտութթյան դեմ: Ընկ. Մահարին Խանգադյանի բարյացակամութթյունից այնքան է վրդովված, որ մի անգամ բացագանչելով չի գոհանում, նույն հոգվածում մեկ էլ հարց է տալիս. «Ինչո՞ւ կտրել Շիրակը եւ Թրիխի հասնել Բենիկ Սեյրանյանին ճարելու համար...»:

Ընկ. Մահարու վեճն այն մասին չէ, թե Բենիկ Սեյրանյանը որքան համար է Յրայչա Յովհաննիսյանին «թայ» դառնալու համար: Նրան վրդովվեցրել է Յովհաննիսյանին «թայ» ճարելու Խանգադյանի Թրիխի հասնելը եւ այն էլ՝ Շիրակով, «Շիրակի» Աղավնուն (կամ Աղավնու «Շիրակը») Խանգադյանից առաջ ինքը՝ ընկ. Մահարին էր մոռացել: Մի՞թե վեճ էր պետք հիշելու համար:

Բենիկ Սեյրանյանը մեր ինքնատիպ գրողներից մեկն է, որին տեսնելու համար պետք էլ չէ Թրիխի գնալ: Տեսնելու եւ ոչ թե ճարելու, քանի որ հայ ընթերցողի համար նա վաղուց հայտնի գրող է: Իսկ Թրիխի գնալ պետք է՝ տեսնելու եւ գնահատելու համար այն ազգօգուտ հանապազօրյա աշխատանքը, որ մեծ մասամբ՝ ի նվաս իր գրական-ստեղծագործական կյանքի, անխոնջ կատարում է նույն Բենիկ Սեյրանյանը:

Ի՞նչ պետք է անել:

Նախ, չկշտանքել Բենիկ Սեյրանյանին տեսնելու համար Թրիխի գնացողներին: Ապա՝ գնալ Բաքու՝ շատ շնորհալի արձակագիր Լեւոն Աղյանին, երկտասարդ բանաստեղծներ Գեւորգ Օհանյանին ու Վահե Յովակիմյանին, Վլադիմիր Աբրահամյանին ու Սուրատ Խանյանին, Ստեփանակերտ՝ Բոգդան Ջանյանին ու Սարգիս Աբրահամյանին, Վազգեն Օվյանին ու Գուրգեն Գաբրիելյանին, Յրայչա Բեղլարյանին ու Արմեն Յովհաննիսյանին տեսնելու, ինչպես նաեւ գրողների համագումարում նրանց մասին քաղցր խոսք ասելու համար: Կրանք հայ գրականութթյան առողջ տունկերն են՝ հասակ առած բնօրրանից

հեռու, հոգատարության ու խնամքի կարոտ: Նրանք ոչ միայն գրականություն են ստեղծում, այլև ընթերցող են պահում իրենց ձեռքերով: Օգնեցեք, որ գործնան այդ ձեռքերը: Խրախուսեցեք, որ նրանք չզիջեն իրենց դիրքերը՝ ազգապահպանության դժվար ու ազնիվ դիրքերը: Մենք մեկ ժողովուրդ ենք: Դաժան բախտը մեզ ցիր ու ցան է արել: Այդ բախտին չէ, որ պիտի ընդօրինակենք եւ ցան ու ցիր անենք մեր գրականությունը:

Այսբանից հետո ի՞նչ են ուզում համագումարից, որ նրա նիստերին մախագահի «մեկ ժողովուրդ ու մեկ գրականություն» սկզբունքը:

26 հոկտեմբերի 1968 թ.
ք.Ստեփանակերտ

«ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀ» ԹԵՐԹԻ ԹԴԹԱԿԻՑ ՀԱՅԿԱՐԱՄ ԿՆՅԱԶՅԱՆԻ ՀԱՐՑԱԶԻՐՈՒՅՑԸ ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՆՈՒԲԱՐՅԱՆԻ ՀԵՏ

-Հունիսի 25-26-ին Ազգային ակադեմիայում տեղի ունեցավ գիտաժողով՝ «պաշտպանություն ԼՂԴ-ին» թեմայով: Խնդրում ենք Ձեր կարծիքը այդ ժողովի հետագա ունենալիք արդյունքների վերաբերյալ: Ի՞նչ կասեիք դրա հետ զուգահեռ ընթացող «Ամերիկյան համալսարանում» կազմակերպված կոնֆերանսի կապակցությամբ: Զուգադիպություն էր, թե՞ մտածված:

Ես չեմ մոռացել մեր Գիտությունների Ակադեմիայում ու Ամերիկյան համալսարանում Արցախի օգտին, թե նրա խնդրի համար տեղի ունեցած հավաքների: Ակադեմիայում մախնակյան պայմանավորվածությամբ, նույնիսկ ելույթ պիտի ունենայի: Սակայն հիվանդացա եւ, դժբախտաբար, ամեն ինչ ի դերեւ եղավ: Լավ էլ չեմ պատկերացնում, թե ինչ է տեղի ունեցել այդ հավաքներում, ինչ են խոսել, ինչ են պայմանավորվել, ինչ են անելու: Իսկ մեր լրատվության հաղորդածներից դժվար է պատկերացնել եղած իրակյան իր մանրամասներով... Մեր լրագրողները ջանում են ոչ թե ցույց տալ խնդրո տարրական, նրա էությունը, այլ իրենց սրամտելու, ժխտելու, էական բան չտեսնելու կարողությունը:

-Ի՞նչ եք սպասում նույն թեմայով աշնանը կայանալիք համահայկական կոնֆերանսից: Ի՞նչ բանաձևեր կամ առաջարկ-պահանջարկ է քննարկվելու:

Աշնանը կայանալիք համահայկական կոնֆերանսին, կարծում եմ, պետք է մախապատրաստվել ազգովին: Այն, եթե իսկապես տեղի է ունենալու, շատ մեծ դեր պետք է ունենա, ուղղակի աներեւակայելի:

Հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել իր պատմության ողջ ընթացքի համար ամենամեծ, ամենափառավոր ու ամենաճակատագրական հաղթանակը, ազատագրել է Արցախը: Գնահատական այս խոսքերը եթե որեւէ մեկին թվում են անիրական կամ չափազանցություն, կնշանակի նա անտեղյակ է մեր պատմությունից կամ գերազնահատում է ունեցած հնարավորությունները:

Չեք ենք բերել ամենաճակատագրական հաղթանակը, որի պահելը, այսինքն՝ մարտելը լինելու է ավելի մեծ հաղթանակ, որովհետեւ նրա դեմ են ելել, ոչ միայն մեր հակառակորդն ու նրա բնական ու սպասելի համակիրները, այլև ողջ աշխարհը: Այո, ողջ աշխարհը, որովհետեւ այդ աշխարհի սամծերը մեծ տերությունների ձեռքում են, իսկ մեծերը հիմա միայն ազգերի ու ժողովուրդների ճակատագրերին վերաբերող միայն մեկ խոսք գիտեն՝ պետության անբողջականության ֆետիշը...

Կարո՞ղ ենք պահպանել ու պաշտպանել մեր հաղթանակը, մեր արդար, ամենաօրինական իրավունքը:

Այո, կարող ենք, եթե հավաքականորեն միավորված լինենք այնպես, ինչպիսին էր ազգը կռվի վճռական պահին:

Ես կուզենայի, որ մեր համահայկական կոնֆերանս է թե համաժողով, մախապատրաստվի, անցկացվի միայն այս խնդրի շուրջ, ընդունի բանաձևեր ու միայն այս առիթով, եւ նրա լրագրած ողջ հայ ժողովուրդն էլ պատ-

ազգի պատմական ճանապարհն ու միսիան... Հետեւաբար ասում են՝ ես կամ են քաղաքագետի հոգի հայտարարությունը կամ ընթացքը էական արժեք չունի ինձ համար: Ուրիշ բան է իրեն՝ ազգի հայտարարությունը, որ անում է իր լավագույն զավակների բերանով: Իսկ Ռուսաստանի լավագույն զավակները երբեք դաժան հոգի չեն հանդես բերել, եւ ուրիշ բան է ազգի իրեն ընթացքը եւ իր ընթացքով էլ Ռուսաստանը դեռ ազգեր չի խորտակել, այլ միայն ազգեր է ազատագրել ու կյանքի կոչել, ինչքան էլ ետամնաց լինի որպէս պետություն եւ ինչքան էլ խավար» (Հովհաննէս Թումանյան, Երկերի ժողովածու, VI հատոր, 1959, էջ 229):

Եվ հիմա էլ ահա նորից մեր առաջ կազմել է Ռուսաստանի խնդիրը՝ պիտի նրա հետ լինենք, թեկուզ նրա հիմնած նոր միության հետ թե ոչ: Իհարկէ, պետք է նրա հետ լինենք: Եվ մի՞թե նրա հետ չենք, նրա ռազմական կետերն են մեր, այսպէս կոչված, անկախ պետության մեջ, նրա սահմանապահ գործերն են մեր հարավային սահմաններին...

Զեմ կարծում եմ, թե Արցախի հարցում Ռուսաստանը խաղա այն դերը, որ Ադրբեջանն է ուզում: Այստեղ վճռական դեր են խաղալու (կամ չեն խաղալու) մեր դիվանագետ-քաղաքագետները, որոնք, սովորաբար, տեղում են դուրսում կամ լավագույն դեպքում, քայլում են իրողությունների ետեւից:

Այսօր այս բնագավառում մեզ պետք են Ռաֆֆի Հովհաննիսյանի պես մարդիկ: Հասկացող եւ գործող: Իրողությունների հետ քայլող, բայց նրանց հեռանկարը պատկերացնող մարդիկ:

-Ուրիշ ի՞նչ հարց կցանկանայիք արձարծել:

Ուրիշ ինչ հարցե՞ր: Այսօր մեր հարցերի հարցը ազգային միասնության, նույնիսկ կուսակցական պատվախնդրությունները գոհելու գնով, ազգի բաղձալի հավաքականության ապահովումն է: Կանենք այդ թե ոչ, դրանից է կախված ոչ միայն Արցախի հանրապետության, այլեւ Հայաստան աշխարհի ապագան:

«ԱԶԱՏ ՕՐ» ԹԵՐԹԻ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՅԸ ԲԱԳՐԱՏ ՌԻՆՈՒԲԱԲՅԱՆԻ ՀԵՏ

«ԱԶԱՏ ՕՐ».- Սիրելի գիտնականներ, բարի եկաք Հունաստան, բարի եկաք «Ազատ օր»: Ուրախ եւ հպարտ կը զգանք հայրենիքի ու Արցախի ներկայ ճակատագրական հանգրուանին՝ Հայաստանն հնուտ գիտնական մը մեր մեջ ունենալու մեզի ընձեռուած ուրախալի պատեհութեան համար: **Մեր օրերուն, համայն հայրությունը կը տազանայի հայրենիքով, այդպէս, որ մեր ակ հարցազրույցը տարբեր միւթ չի կրնար ընդգրկել այս օրերուա: Ուստի, անցնելով առաջին հարցումին՝ պիտի խնդրէի որ մեզի ներկայացնէիք Հայաստանի եւ Արցախի ներկայ իրադրութեան պատկերը ու ձեր գնահատականները:**

Կարելի է քիչ մը խոսիլ Արցախի մեջ տիրող ներկայ կացութեան մասին: Ժողովրդի ընտրանքներու, կեցուածքներու, կորույի դիմադրականության, մեկ խոսքով՝ իր գոյության սրբազան պայքարի մասին:

ԲԱԳՐԱՏ ՌԻՆՈՒԲԱԲՅԱՆ.- Լեռնային Ղարաբաղը հենց սկզբից, շարժման սկզբից նախապատրաստվել էր շատ ծանր կացության, որովհետեւ գիտէի, որ դա այդքան էլ հեշտ լուծելի խնդիր չէ, եւ ինչպէս Ադրբեջանի տիրակալները այդպէս էլ վերին կառավարության ներկայացուցիչներն ամեն ինչ անելու են, Ղարաբաղին ստիպելու, որ առանց հարցը լուծելու, վերադառնալու իր նախկին կացության եւ նախկին վիճակին: Դրա համար էլ նախապատրաստվել էր Ղարաբաղը: Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարները գիտեին, որ իրենց առաջ կանգնած է, ինչպէս բյուրոկրատական պատենշը, այնպէս էլ ամեն մի մեքենայություն, որ կարող է գործադրվել նրա շարժումը խափանելու, ժողովրդին մեղ կացության մեջ դնելու նպատակով: Դրա համար էլ, նրանք պատրաստ էին ամեն մի զոհաբերության: Դուք գիտեք, որ հենց շարժման սկզբնական շրջանում բավական մարդիկ կալանվել են, կալանքի են ենթարկվել, վրձնվել են Ղարաբաղի տարածքից, ինչպէս նախորդ տարիներին ու տասնամյակներին, սակայն դա չի կասեցրել նրանց կամքը, ոչ մի երերում չեն ապրել իրենց վճռականության մեջ եւ շարունակել են իրենց գործը, շարունակել են իրենց ժողովրդին գլխաւորել՝ տանելով դեպի այսօրվա վիճակը:

Շատ դժվար է, իհարկէ Ղարաբաղի կացությունն այժմ, որովհետեւ ամբողջ երկու տարվա շրջափակումը մարդի աշխատավորության նյութապէս բոլոր աղբյուրները սպառվել են: Պատկերացրեք, ոչ միայն նրանք կասեցրել են մարդի զարգացումը, այլեւ ոչնչացրել են նույնիսկ ունեցած հնարավորություններն էլ: Ադրբեջանական ավազակախմբերն անընդհատ հարձակումներ են գործում գյուղերի վրա եւ ոչնչացնում գյուղերի ունեցած հարստությունները: Գողություններ են կազմակերպում մեր կոլխոզների, կոլտնտեսություններից ոչխարներ եւ իտեր են տանում: Նրանք զինված են, իսկ Ղարաբաղի հայրությունը զինաթափ են արել: Խլել են նույնիսկ որսորդական հրացանները: Դուք պատկերացրեք այս պայմաններում մինչեւ ատամները զինված ավազակախմբերն ի՞նչ հնարավորություններ ունեն այնտեղից տանելու այն, ինչ որ ուզում են: Եվ, այնուամենայնիվ, շարժումը շարունակվում է. մարդիկ համոզված են, որ ան-

պայման պետք է հասնեն իրենց նպատակին:

Պատկերացրեք 180 հազար հայ են գրանցված Ղարաբաղում եւ մի 20-25 հազ. էլ գաղթականներ, որոնք պատրաստ են նահատակության: Ես չգիտեմ, հնարավոր է, որ հորհրդային Միությունում 180 հազար մարդկանց նահատակության ենթարկել եւ դա աշխարհը, առաջավոր մարդկությունը հանդուրժի: Ինձ թվում դա անհնար բան է: Պետք է Սփյուռքի մեր հայրենակիցները, հայկական կազմակերպությունները եւ առաջադեմ մարդկության լավագույն ներկայացուցիչներն իրենց ծայրը բարձրացնեն այս անարդարության, այս խայտառակ դրության վրա եւ պահանջեն, որպեսզի հարցը կամ լուծվի կամ, այնուամենայնիվ, ստեղծվի մի վիճակ, որի մեջ հայ ժողովուրդը: Ղարաբաղի հայությունը ոչ մի կապ չունենա Ադրբեջանի հետ: Ինչո՞ւ չպետք է ունենա: Դուք երեւի իրադրությանը ծանոթ եք, տեղեկություններն, այնուամենայնիվ, մեզ հասել են, մեծ մասամբ: Նրանք կոտորած արին Սումգայիթում, Եղեռնը կազմակերպեցին Քաջվում: Քաջվի հայությունը կամ ոչնչացվեց կամ արտաքսվեց: Հայի եւ ադրբեջանցու միջեւ ոչ մի հարաբերություն չի կարող լինել, բացի նրանից, որ մենք տեսանք՝ կոտորելու, ջարդելու եւ անմարդկային հալածանքների ենթարկելու քաղաքականությունը:

Հիմա դուք պատկերացրեք այդ բանից հետո, եղ եւ դեպքում, երբ էնտոզ գործ էլ կար, եղ բանը կատարվել է: Փորձեք դուք Ադրբեջանի տիրապետության տակ դնելու կամ նրանց լծի տակ քաշելու նորից Ղարաբաղի հայությունը, էն ժամանակ կտեսնեք մի տարվա ընթացքում ինչպես նրանք կկոտորեն ժողովրդին, եւ ինչպիսի բռնություններ, մարդկության պատմության մեջ չի եսած, չտեսնված, չեղած հալածանքներ, վայրագություններ կգործադրեն նրանք այդ ժողովրդին ծնկի թերելու, ոչնչացնելու համար, որովհետեւ նրանց պետք է Ղարաբաղը՝ առանց դարաբաղցիների, առանց հայերի, իրենք տեսել են, որ հայերն իրենց համար չարիք են, նրանք ուզում են եղ ժողովրդին լծել եւ մինչեւ վե՞րջ քամել նրա կենսական հյութերը, իսկ նրանք չեն ենթարկվում, ուզում են ազատություն, ուզում են իրենց սեփական բախտի տնօրինությունը: Այդ պատճառով էլ ուղղակի հիմարություն կլինի, խելագարություն կլինի ստիպել, որ Ղարաբաղի հայությունը նորից մնա Ադրբեջանի կազմում: Ադրբեջանի լծին ենթակա:

«Ազատ օր».- Դեպքերում այս իրողության լուսին տակ, ինչպե՞ս կը պատկերացնեք դուք Հայաստանի եւ Արցախի ապագան:

ԲԱԳՐԱՏ ՌԷԼՈՒԲԱԲՅԱՆ.- Ապագան դժվար է, որովհետեւ այս վերջին շաբաթների, նույնիսկ օրերի ընթացքն այնքան կատակլիզմներով հարուստ է, այնքան ուղղակի աննախատեսելի, աննախադեպ է, որ մարդ չի էլ կարող իմանալ, կամ որոշել, կամ էլ գուշակել, թե վաղն ի՞նչ է լինելու: Տեսնում եք, օրինակ, ո՞նչ կարելի է պատկերացնել, թե հանկարծ մի հանրապետություն հորհրդային Միությունից դուրս է եկել եւ իրեն անկախ է հայտարարում: Այսպիսի բան անհնար էր պատկերացնել: Ո՞նչ կարող էիր պատկերացնել, թե, րիման, մի խորհրդային հանրապետությունում Լենինի արձանը ոտի տակ են

ուվել, ջարդել, ինչպես որ Թիֆլիս-Վրաստանում եղավ, կամ օրինակ, նույնիսկ այս շրջափակումը, կարելի՞ էր, հնարավոր էր պատկերացնել, թե մի երկրում, մի երկրի ներսում, այդ երկրի ենթակա մարզը, կամ մի հանրապետությունը շրջափակում է, իր ճանապարհները փակում է եւ թույլ չի տալիս, որ հարեւան հանրապետությունը, հարեւան ժողովուրդը որեւէ բարիքից օգտվի: Ուզում են այդ կենսական բարիքներից զրկել եւ խեղդել: Այսպիսի բան հնարավոր չէր պատկերացնել, բայց հիմա՝ կա: Ուրեմն՝ մենք դժվարությամբ, մեծ դժվարությամբ կարող ենք պատկերացնել, թե վաղն ի՞նչ է տեղի ունենալու, վաղն ի՞նչ է կատարվելու: Եվ, այնուամենայնիվ, այս բոլորի առկայությամբ, այս կանխատեսելի իրագործությունների մեջ անզամ կարելի է մի բան պատկերացնել: Հայ ժողովուրդը պետք է ինքն իրեն պահի՝ հայ ժողովուրդը Հայաստանում, հայ ժողովուրդը Ղարաբաղում, որովհետեւ Ղարաբաղի քիկուցում ամբողջ հայությունն է կանգնած եւ թույլ չի տա, որ Ղարաբաղը կլանեն, իսկ հայ ժողովրդի քիկուցում կանգնած է աշխարհի բոլոր ծագերում ապրող հայությունը, այնպես եւ առաջավոր մարդկությունը: Վերջին հաշվով իմա մարդկային խիղճն արթուն է ամեն տեղ: Ինձ թվում է այդ խիղճը կհուշի մարդկությանը, որպեսզի նա ճիշտ քայլերի դիմի, մի ազգ, մի այսպիսի քաղաքակիրթ, իրն պատմություն ունեցող ազգ, պահելու են, ապագային հասցնելու համար:

«Ազատ օր».- Կը փափաքի՞ք դուք եւս պատգամ մը հղել:

ԲԱԳՐԱՏ ՌԷԼՈՒԲԱԲՅԱՆ.- Այո: Իհարկե, ես քիչ ծանոթ եմ, քիչ տեղյակ եմ Սփյուռքի կացությանը, Սփյուքահայ մեր հայրենակիցներին եւ, հատկապես, կազմակերպությունների փախհարաբերություններին, բայց այս քիչ ծանոթ լինելով էլ եւ, այնուամենայնիվ, տեսնում եմ կազմակերպությունները շատ չեն կապված իրար հետ եւ իրար դեմ մղած պայքարի ճանապարհով ավելի են հեռանում: Ես չեմ կարծում, թե անհամերաշխությունը միակ ճանապարհն է, որ պետք է բռնել եւ շատերն էլ բացատրում են այսպես եթե մենք իրար դեմ չպայքարենք, մեր Սփյուռքը վաղուց վերացած կլիներ: Ես բոլորովին այդ կարծիքին չեմ, չեմ կարծում, թե անհամերաշխությունը ճանապարհ է մեր ազգային պոլությունը պահելու համար: Ես կցանկանայի, որ մեր կազմակերպությունները Սփյուռքում եւ, կազմակերպություններն առհասարակ, բոլոր միավորումներն իրար հետ ուղղակի մի շղթայի օղակներ դարձած լինեն եւ որովհետեւ բոլորի նպատակն էլ մեկն է՝ ազգապահպանությունը, իսկ մենք ձեռք-ձեռքի տված պետք է գործենք, որպեսզի՝ այդ նպատակն ավելի հեշտ ու ավելի հասցող իրականացվի:

15 մարտի 1990թ.
Հունաստան, Աթենք

նածայնությամբ... որին՝ այնպիսի վիրահատությամբ, որը փրկության միակ միջոցը կարող է լինել:

Ես ժամանակին կարծում էի եւ այսօր էլ աներկբայորեն այն համոզմանն եմ, որ Ղարաբաղի բարդույթի լուծման ամենահարմար ծելը եղել է Արկադի Վոլսկու կոմիտեն:

Մարզպան էր Վոլսկին: Իսկ մարզպանությունը Հայաստանին ծանոթ է հինգերորդ դարից: Այն ժամանակ մարզպանը պարտականություն ուներ հավաքելու արքունի հարկը, իսկ Վոլսկին եկել էր Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզն Ադրբեջանից բաժանելու: Ինքը շատ լավ հասկանում էր խնդիրը եւ միայն դա պիտի կատարեր: Մեր անհեռատես կոմիտեականները չհասկացան եւ, ամբոխին իրենց ուժը ցույց տալու համար, գործի լծվեցին, որ «Մոսկվայի դրածոյին» հեռացնեն Ղարաբաղից: Գորբաչովին էլ այդ էր հարկավոր իր հայանպաստ «սխալն» ուղղելու համար: Ասաց՝ ադրբեջանցիք չեն ուզում, դուք չեք ուզում, էլ Վոլսկուն ինչի՞ պահենք այնտեղ: Եվ այսպես Ղարաբաղը գեցեցին մի խորխորատ, որից դուրս գալու համար բավական չեն մինչեւ այսօր թափած ջանքերը, կրած զրկանքները, տված զոհերը...

6. Հիմա Ղարաբաղում ծանր դրություն է: Ամենածանրը նրա ամբողջ պատմության մեջ: Որովհետեւ նրա հողին բաց կոփով երբեք տեր չի դարձել ոչ մի թշնամի: Իսկ այսօր Շահումյանի շրջանում, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասում եւ Հադրութի լեռնային գյուղերում նստած են ադրբեջանական ավազակախմբերը, եւ նրանց ղեկավարությունն էլ ամեն օր հոխորտում է, թե իր բոլոր ուժերով պիտի կռվի, մինչեւ որ մարզում ոչ մի զինված հայ չմնա: Իսկ պատմությունից հայտնի է եւ այս վերջին հինգ տարում էլ ամբողջ աշխարհին ցույց տվին, որ իրենք չզինված հային հոշոտում են, սպանում, նույնիսկ խորովում ուտում: Չէ՞ որ Սուժգայիթի ու Բաբվի սպանդների ժամանակ այս վերջինն էլ է եղել:

Ինչ վերաբերում է ապագային, ապա այն պետք է լուծի ամբողջ հայ ժողովուրդը: Հիշո՛ւմ եք ռուս գրող Սերգեյ Գորոդեցկու խոսքը՝ հրապարակած 1919 թ., երբ Ղարաբաղը էլի կռվախնձոր էր, բայց կարողանում էր պաշտպանվել սովորական զենքերով իր դեմ եկած հրոսակներից: Հիմա զանգվածային ոչնչացման զենքեր են գործում, եւ նրա դեմ ոչ միայն թուրք խուժանն է, այլեւ հավատակիցներն ու երեկվա եղբայրության երդում ուտողները: Գորոդեցկին առաջ էր քաշել այսօրվա հայոց փոքրիկ հայրենիքի մեծ խորհուրդը. «Միածույլ լինելով ազգագրորեն, հետեւապես եւ լեզվով՝ Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի քերդապարիսպը, նրա արեւելյան պատը: Այդպիսին էր նա անցյալում, այդպիսին է եւ այսօր, այդպիսին է լինելու հավիտյան, քանի որ Հայաստանի սիրտը՝ դաշտն Արարատյան, անհնար է պաշտպանել, առանց տերը լինելու Ղարաբաղի»:

Այս պարզ ու մեծ ճշմարտությունը հասկացել է եւ հասկանում է ամբողջ հայ ժողովուրդը: Թող հասկանա նաեւ նրա նոր ղեկավարությունը, որն իր գահակալությամբ միայն ու միայն Ղարաբաղյան շարժմանն է պարտական: Հասկանա եւ գործի այնպես, որ պարզ լինի, թե ողջ հայությունը Ղարաբաղում այսօր

պաշտպանում է իր ապագան, իր գոյության իրավունքն ու գրավականը:

7. Հարավսլավիան ու Հայաստանը բախտակից երկրներ են: Սերբերն ու հայերը մի ճակատագրական ընդհանրություն ունեն՝ ազատագրական պայքարը թուրք բռնավորների դեմ: Եվրոպայում այդ պայքարի առաջամարտիկները սերբ հայդուկներն են եղել, բայց ունեին սլավոն իրենց զինակիցները: Հայկական բարձրավանդակում՝ մենք էինք, որ, դժբախտաբար, միայնակ պիտի մաքառեինք քրջական աղետի դեմ:

Ես մի առանձնակի սեր ունեմ սերբ ժողովրդի հանդեպ, որովհետեւ մակուց կարդացել եմ նրա հրաշալի էպոսի թարգմանությունը Հովհաննես Թումանյանի ոսկե գրչով: Մեր Սասունցի Դավթի պես իմ հարազատն է դարձել խիզախ մարկոն: Իսկ հետագայում, երբ ծանոթացել եմ նաեւ սերբերի Կոստվոյի պատմությանը, այդ արծվաբույնն ինձ համար դարձել է այնպես հարազատ, ինչպես իմ Ղարաբաղը:

Հիմա սեւ ամպեր են մեր երկու երկրների վրա: Երկուսի արյունն էլ հոսում է, ավերվում են սրբազան օջախները: Թող անտարբեր աշխարհը մարդկայնանա եւ օգնի, որ մեր ժողովուրդները գտնեն իրենց խաղաղ ազատությունը:

1992, օգոստոս
գ. Եղվարդ

ԾԱՆՈթԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Հայտնի չէ, թե ով է վարել այս հարցազրույցը: Չկան նույնիսկ հարցերը: Անվանի գիտնականի արխիվում պահպանվել են միայն տրամադրված յոթ հարցերի պատասխանները (ծան-հրատ):

տեսական խոստովանությունը: Ասում է. «Մենք մի երկու ֆիդայական խումբ ունենք եւ մի պետական խումբ, որոնց գեներն ամենապարզունակն է, այսօրվա համար զրոյի հավասար»:

Զեմ կարծում, թե Միությունից բաժանվելով միանգամից դառնալու ենք ժամանակակից սպառազինությանը փայլող մեծաթիվ բանակի տեր: Մեր այսօրվա բանինաց զինծառայողներից մեկը՝ մայր Աշոտ Պետրոսյանը գտնում էր, որ «Աշանց բանակի հմարավատ չէ, անկախ հանրապետություն հիմնել» («Հայաստան», ս.թ. մարտի 8): Գիմնել եւ ոչ թե պահել: Գիմնել, որ նշանակում է՝ անկախություն հռչակողը ձեռքի տակ պետք է բանակ ունենա: Իսկ այդ խելոք զինվորականն զգուշացնում է նաեւ առաջիկայում բանակ ունենալու անհեռանկարությունից: Ասում է. «Եկեք առայժմ չխոսենք բանակի մասին, որը ներկա վիճակում՝ դրամական, տնտեսական, կադրային չքավորության պայմաններում, անհնար է ստեղծել: Դժվար է նույնիսկ պաշտոնական մեկ զուգ ստեղծելը»:

Իսկ մեր հավերժական թշնամիները, որ մեր շուրջն են եւ իրենց հակահայկական ծրագրերից ոչ հրաժարվել են, ոչ էլ դա թաքցնելու տրամադրություն ունեն, հենց մեր անկախությանն էլ սպասում են: Նրանք մեր որոշ անկախականների վերջին գրույցներում գառների կամ հենց մեր բարեկամությանը կարոտած բարեգործների կերպարանք ունեն: Բայց, կարծես հենց խոսքերը բերաններում թողնելու համար, Գեյդար Ալիևը վերջերս իրենց Գերագույն խորհրդի նիստում հոխորտաց, թե Ղարաբաղն իրենցն է ու իրենցը: Բայց իրենք դրանով բավարարվող չեն, քանի որ 1920 թ., այսինքն՝ մուսավաթի բուլշեփականալու պահին, Ադրբեջանն ունեցել է 118 հազ քառ. կիլոմետր տարածություն, դրանից էլ, որ հատել, խլել, խորհրդային Հայաստան են շինել, եւ հիմա իրենց պարտքն է այդ խլվածը ետ վերադարձնել, վերակազմել Ադրբեջանի ամբողջականությունը:

Ի միջի այլոց, այս հրեշավոր գառացանքը նորություն չէ եւ գալիս է մուսավաթի շրջանից: Ռուբեն Տեր-Սիմոնյանն էր զգուշացնում, թե Ադրբեջանի թուրքերն իրենց հիմնական զբաղմունքը՝ խաշնարածությունը զարգացնելու համար ծրագրած ունեն տիրապետություն հաստատել ոչ միայն Ղարաբաղի ու Լեռնային Գանձակի շրջանների, այլեւ Սեւանի լճի ավազանի, Ղարալազյազի, Զանգեզուրի, Լոռիի, Դիլիջանի, Ալազյազի, Ախալքալակի լեռներում մեջ: ... Ոչ միայն Ղարաբաղը, Գանձակը, այլեւ ամբողջ Հայաստանը պետք է զոհաբերվի խաշնարածներու ապահովության»:

Ալիևն ու ընկերները իրենց հիմնական զբաղմունքը խաշնարածությունը չեն համարում, իբր մտել են քաղաքակիրթ ազգերի շարքը, սակայն հայերի հետ ունենալիք հարաբերություններում առաջնորդվում են խաշնարածի անխորժակով ու բնազդներով:

Գիմա դառնանք երրորդ հարցին, որ Արցախին է վերաբերում: Հայ ժողովրդի այսօրվա ամենակարեւոր, ամենամանկատառնալի, ամենաճակատագրական հարցին, քանի որ մնացած բոլոր հարցերի լուծումը, նույնիսկ երկրաշարժի գոտու վերակառուցումը, կարող ենք առժամանակ հետաձգել: Շատ զր-

կանքների ենք դիմացել, դրան էլ կդիմանանք... Իսկ Արցախն այլեւ չի սպասում:

Եվ այս պայմաններում Միությունից դուրս գալով՝ մեր կառավարությունը նպատակ ունի ի՞նչ միջոցներով կամ ի՞նչ եղանակով գոնե օգնել Արցախի հարցի լուծմանը: Առայժմ պարզ է մի բան. Ադրբեջանը մնում է Միության կազմի մեջ եւ նրա կողմից իր, այսպես կոչված, ամբողջության պահպանությունն ու պաշտպանությունը կարող է ապահովված համարել: Կմնա իր հանրապետության ներսում՝ Արցախը հայաթափ անել այն եղանակներով, որոնք իրենց արդարացրին հանրապետության մյուս հայաշատ շրջաններում ու Բաքվում:

Պարզ է նաեւ, որ մեր մի երկու ֆիդայական խումբ ու մի պետական խումբ զորությամբ Արցախ փրկելու մասին երազել իսկ չպիտի կարողանանք:

Այնօր մեր Միմիստրների խորհրդի նախագահին հարց էին տվել, թե Միությունից անջատվելուց հետո դուք ի՞նչ կարող եք անել Արցախի փրկության համար: Եվ նա, առանց ետին մտքի, ասաց՝ Միության մեջ գտնվելով ի՞նչ ենք անում, որ մտածենք դուրս գալուց հետո անելիքի մասին:

Ուրեմն, արդեն բավական է փակ դռներ ծեծենք, չենք կարող, չենք լուծի:

Մենք չլուծենք, հակառակորդն է լուծելու, կամ, թերեւս, արդեն լուծված է համարում, որովհետեւ դրսից բերված ուժերին կախարդել-քարացրել է, տիրել մարզն արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ գծին՝ օդանավակայանին եւ մտածում է, թե Միությունից բաժանված Հայաստանի աչքի առաջ էլ հայաթափ կանի Արցախը: Կանի, ինչ զնով էլ լինի, դրա համար վայրագության ի՞նչ միջոցներ էլ պահանջվեն:

Այսբանից հետո դժվար չէ պատկերացնել իրական վիճակը... Եվ դժբախտ ժամանակագրի աղաղակը՝ ի լուր ապագա դարերի. «Ի թուականիս Հայոց այսինչ, ի ժամանակս չարանուն տիեզերակալի Ռուզաց Գոռաբաղվ կոչեցելոյ, ի նախագահութեան Հայաստանի հանրապետութեան Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի, վարչապետության Վազգեն Մամուկեանի եւ հարյապետութեան Վազգեն Ա վեհափառի, անողորմ թուրքին նվիրաբերեցին անառիկ ու դրախտային աշխարհս Արցախական...»:

ՀՊՐԸ ՈՉ ՈՔ ԱՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ՉԻ ՏԱԼԻՍ

Փետրվարի 20-ին կլրանա Արցախյան շարժման 12-րդ տարելիցը: Այս կապակցությամբ «Հայոց Աշխարհը»-ը սկսում է հրապարակումների շարք, ուր կենդանացվեն շարժման ակունքներում կանգնած Ղարաբաղյան հիմնախնդրի սկզբնավորման առնչված մարդկանց տեսակետները:

Հրապարակումների շարքը սկսում ենք պատմաբան, գրող, հրապարակախոս ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆԻ հետ հարցազրույցով:

- Պրն Ուլուբաբյան, Արցախյան շարժման 12-րդ տարելիցն է մոտենում: Դուք կանգնած եք եղել այդ շարժման ակունքներում: Ի՞նչ հիշողություններ ունեք, ինչպե՞ս սկսվեց, ըստ Ձեզ, ամեն ինչ:

- Հիմա, երբ ասում են, թե Ղարաբաղյան շարժման սկիզբը 1988-ն էր, ես եւ գարմանում եմ, եւ չեմ ընդունում:

Ղարաբաղի խնդիրը եղել է միշտ, եւ Հայաստանում հնչեցնելուց առաջ միշտ բարձրացվել է հենց Ղարաբաղում: Դեռ 1950-ականների սկզբին Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղարներից էր եղիչ Գրիգորյանը, որ այն տարիներին համարձակություն ունեցավ ԼՂ մարզկոմի քյուրդյուն բարձրացնել Արցախի ժողովրդի կացության վերաբերյալ տարբեր հարցեր եւ, ի վերջո, նույնիսկ խնդիր դնել Հայաստանի հետ վերամիավորման:

Այդ պատճառով էլ աղբյուրները նրան 50-ականների կեսերին հեռացրին աշխատանքից, եւ ԼՂ մարզկոմի քարտուղար նշանակվեց ոմն Նիկոլայ Շահնազարով: Նա նախկինում Նախիջեւանի միմիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալն էր եղել: Իսկական ծախու արարած էր, որ զբաղվել էր միայն Նախիջեւանը հայաթափելով:

- Իսկ Դուք ինքներդ ե՞րբ սկսեցիք առնչվել Ղարաբաղի հարցին:

- Արցախում ապրելու եւ աշխատելու տարիներին: Դեռ 1957 թվականին կազմակերպեցի Վազգեն Ա նորընտիր կաթողիկոսի այցը Ղարաբաղ: Այն ժամանակներում դա հեշտ բան չէր: 1960-ականների կեսերից Ղարաբաղի հարցը խրուչչովյան հալոցքի շնորհիվ դարձել էր լայն քննարկման առարկա ոչ միայն Ղարաբաղում, այլեւ Հայաստանում: 60-ականների շարժման ժամանակ հատկապես ակտիվ էին մտավորականությունն ու ուսանողությունը: Այն ժամանակ միայն ցեղասպանության ճանաչումը չէ, որ պահանջվում էր, նաեւ Ղարաբաղի հարցն էր դրված: Եվ այդ շարժումը հիմք ծառայեց 1988-ի համաժողովրդական ալիքի համար:

- Իսկ խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունից ո՞ւմ կնշեիք, որ նպաստավոր կենցածք ուներ Ղարաբաղի հարցում եւ ցանկություն ինչ-որ բան անելու այդ ուղղությամբ:

- Անտոն Քոչինյանին: Իմ տպավորությամբ նա իսկական հայ մարդ էր եւ պատրաստ Ղարաբաղի համար ամեն ամեն հնարավորը: Ցավոք, երկար չկառավարեց:

- 1989-ից ասպարեզի վրա եղած գործիչներից, Ձեր կարծիքով, ովքե՞ր են

առավել մեծ ներդրում ունեցել Ղարաբաղի հարցում: Ո՞ւմ կնշեիք նրանցից, ովքեր առաջիններից էին:

- Շատ շատերը կային: Միգուցեւ բոլորին չհիշեմ: Շատ սկզբունքային մարդու տպավորություն է թողել Հենրիկ Պողոսյանը: Նույնպես այսօր հանգուցյալ Աթուր Մկրտչյանն էլ խիստ դրական կերպար էր, ազնիվ, նվիրված երիտասարդ: Ղարաբաղի համար շատ մեծ գործ է արել եւ շարունակում է ամեն Ձորի Բալայանը: Առանց չափազանցության կարող եմ ասել, որ Ձորին մի իշխանության գործ է կատարել: Նրա նման մի 4-5 մարդ լինեին, հարցը վաղուց լուծվել էր:

- Եթե համեմատենք 60-ական թվականներն ու 88-ը, ե՞րբ ավելի մեծ հնարավորություն կար խնդիրը կարգավորելու:

- Չէ, 60-ականներին հնարավորություն չկար: Պարզապես ժողովուրդը վառված էր, ու հարցն ինքնին թեժացավ: Իսկ 88-ից հետո լուծման հնարավորություններն ավելի շատ էին եւ առանց մեծ զոհաբերությունների: Հատկապես մեծ հնարավորություն կար, եթե ճիշտ լեզու գտնեինք Արկադի Վուկոյկո կոմիտեի գործունեության շրջանում: Նա լավ էր տրամադրված, եթե մենք ճիշտ կողմնորոշվեինք: Հենրիկ Պողոսյանը դա հասկանում էր, բայց Հայաստանի նոր իշխանություններն այն ժամանակ ուրիշ ճանապարհով գնացին:

- Ձեր կարծիքով, ո՞րն է 12 տարվա պայքարի ամենամեծ ձեռքբերումը:

- Հողը: Դա ձեռքբերում է, ու քիչ բան չէ:

- Բայց հասարակության մեջ արձատավորված է այն կարծիքը, որ մենք ավելի շատ կորցրել ենք, քան ձեռք ենք բերել, արտագաղթ, տնտեսության փլուզում: Որո՞նք են այս տասնամյակի տնտեսության մեր սխալները:

- Մարդիկ, զուտ անձնական հավակնությունները: Ես ճանաչել եմ Լ. Տեր-Պետրոսյանին եւ շարժման սկզբում երբեք չէի մտածի, որ Հայաստանն այդպիսի իշխանություն կունենա երբեւիցե: Բայց, դե, պարզվեց, որ դա հնարավոր է: Այսինքն՝ ստացվեց այնպես, որ անձնական ցանկություններն ավելի զորեղ գտնվեցին, քան ազգային պետական շահերը: Այն կարծիքին եմ, որ մենք պետք է պարզապես նրանց մոռանանք: Հաշվենք, որ չեն եղել ու վերջ:

- Այսօր Հայաստանի եւ Աղբյուրների նախագահների միջեւ բանակցություններ են ընթանում հիմնախնդրի կարգավորման շուրջ: Դուք որեւէ հեռանկար, լուծում հնարավոր եք համարում:

- Մեզ չհաջողվեց խուսափել հարցի միջազգայնացումից, ուրեմն պետք է շարունակենք պայքարը: Ես նախագահի հոր՝ Սեդրակ Քոչարյանի հետ մտերին եմ եղել Ղարաբաղում աշխատելու տարիներին: Շատ լավ մարդ էր: Նախագահի մասին էլ լավ կարծիքի եմ, փոքր հասակից ճանաչում եմ: Չեմ կարծում, որ երկրի համար աննպաստ զիջումների կգնա: Բայց Ալիեւից պետք է զգույշ լինել:

- Այսինքն՝ Քոչարյանը պետք է զգույշ լինի:

- Այո: Ալիեւը մինչեւ վերջ փորձելու է խաբել: Նա իր անբողջ կյանքում ոչ մի հայանպաստ որոշման հետ չի համաձայնել եւ չի էլ համաձայնի: Մենք պետք է պարզապես համախմբվենք ազգովին, եղած ռեսուրսներով ու պահենք այն,

ինչ ձեռք է բերվել: Աս մեր ժողովրդի տառապանքների միակ գինն է:

- Դուք հնարավոր չե՞ք համարում, որ եթե համաձայնե՞նք որոշ տարածքների վերադարձի, դրա դիմաց կստանանք Ղարաբաղի անկախությունը:

- Հողը ոչ ոք թղթի ստորագրությամբ չի տալիս: Այն էլ այդ գնով ձեռք բերվածը: Իսկ Ղարաբաղի անկախությունը, իմ կարծիքով, անխուսափելի է ու ժամանակի ընթացքում անպայման կլինի: Այսօր մեզ պետք է տեր կանգնել նրան, ինչ ունենք: Ամեն գնով:

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐՂԱՆՅԱՆ
«Հայոց Աշխարհ», 17 փետրվարի 2000թ.

ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՆՈՒԲԱԲՅԱՆԻ ՀԵՏ՝

1. Միրելի Բագրատ, ինչքանով ծանոթ եմ քո կյանքին, կարող եմ ասել, որ քո ճակատագիրը ե՛ւ որպես պատմաբանի, ե՛ւ որպես մարդու ծննդյան օրից մինչեւ այսօր կապված է Ղարաբաղի հետ: Քո ազգասիրական գործունեության համար ժամանակին աղոթքանական կառավարությունը քեզ վտարեց Ղարաբաղից: Այսօրվա շարժման հիմնական նախապատրաստողներից մեկն ես դու: Այդ իսկ պատճառով հետաքրքիր է քո կարծիքն իմանալ արդեն արվածի եւ սպասելիքի մասին:

Մարդուս իսկական ու մեծ երջանկությունն այն է, որ ոտքի տակ հող ունի. հայրենի հող, ծառայում է նրան եւ, արեւին ու աստղերին հրաժեշտ տալուց էլ, հանգիստ սրտով պիտի մտնի նրա գիրկը: Ինձ համար այդպիսին եղել է, կա ու կմնա Ղարաբաղը, իմ «բարձր ու մեծ Արցախական աշխարհը» (Գանձասարի շինարարական վիճագրից, ԺԳ դար):

Հիմա կրկնակի երջանիկ եմ, որովհետեւ Արցախ-Ղարաբաղն այդպիսի հող է դարձել ամբողջ հայ ժողովրդի համար, ուր էլ որ նա կա՝ հայրենիքում ու Սփյուռքում:

Հող, որն իր վրա ուտք դնողին դարձնում է հզոր ու անպարտելի, իմաստուն ու արդար: Այդպիսի հող դարձավ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրության բաղձանքը: Մի սրբազան մկրտարան, որով անցնելուց մենք ազգովին բարձրացանք, վեհացանք, հզորացանք, դարձանք միաձայն, միական, անխորտակելի: Երեւանի հայկական դպրոցներից մեկի դիրեկտորն ասում է՝ անցյալ տարի իր դպրոցը մեծ ջանքերով կազմակերպել էր Ա դասարանի երկու խումբ, իսկ այս տարի Ա-ն վեց խումբ ունի, բայց Բ-ն էլ, որ իբր անցյալ տարվա երկուսից պիտի բաղկացած լիներ, եւս դարձել է վեցը:

Ամերիկահայ հասարակական գործիչը, ելույթ ունենալով մեր հեռուստատեսությամբ, հայտարարեց, թե Արցախի շարժումն ի մի է բերել ու միասնականացրել իրենց հասարակական բոլոր խավերը, բոլոր կուսակցությունները:

Բայց ինչո՞ւ միայն մերոնք: Ռուս հոգեբան-հնագետ Գալինա Ստարովոյտովան Երեւանում ու Ստեփանակերտում մի քանի հանդիպումներ էր ունեցել ցուցարարների հետ եւ ամեն անգամ երդում-հավատով հավատացնում էր, որ Ղարաբաղյան շարժումն իր ժողովրդին ցույց է տալիս, թե ինչպե՞ս պիտի պայքարել, ինչպե՞ս պիտի պաշտպանել սեփական արժանապատվությունը, իսկ Շվեյցարիայի զավակը գտնում էր, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը վիթխարի դաս պիտի լինի ողջ մարդկության համար, որովհետեւ աշխարհում վաղուց մոռացել են բաղձանքների համար պայքարելու կերպը, եւ հիմա հարկ է, որ մարդկությունն իբրեւ օրինակ իր առջեւ ունենա բաղձանքներից հյուսված մի հուսկանություն:

Ինչ վերաբերում է բուն Արցախ-Ղարաբաղին, ապա նրա որակն ու էությունը մի՞նչեւ վերջ կիմանա միայն տեսնողը: Վերջերս հաճախ եմ լինում այնտեղ...

Եվ ամեն վերադարձիս ուզում եմ գոռալ տիեզերքով մեկ, ասել՝ Եթե ուզում եք ծանաչել աշխարհի այն կետը, ուր բոլոր մարդիկ, առաջին ղեկավարը մինչև վերջին գեղուկը, մի տեսակ են մտածում, մի տեսակ են խոսում եւ, մասնավոր, գործում են մի տեսակ, գնացե՛ք Արցախ: Եթե ուզում եք տեսնել, թե Ղեկավարն ինչպես է վառվում, որպեսզի չուրջն անխարդախ լույս լինի եւ մարդկային ջերմություն, գնացե՛ք Արցախ: Եթե ուզում եք տեսնել, թե որքան խելոք է մարդու բնագրը, եւ ինչ թոփքների է ընդունակ նրա բանակաճությունը, գնացե՛ք Արցախ:

1988 թ. փետրվարի 20-ին, տառացիորեն հաղթահարելով Ադրբեջանի եւ նրա այն ժամանակվա մարդկային դրածոների խարդավանքները, ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհուրդը հավաքվեց իր արտահերթ նստաշրջանին եւ որոշեց խնդրել միութենական գերագույն մարմիններին, որպեսզի նրանք Արցախական մարզը բաժանեն Ադրբեջանական ՍՍՀ-ից եւ միացնեն մայր Հայաստանին:

Ինչքան ջուր է հոսել այս որոշումից հետո, հիացումի ու հպարտության արժանի որքան գործեր են կատարվել, նաեւ՝ որքան հիասթափություններ ու անարդար վերաբերմունքի որքան դրսևորումներ... Միևնույն է, փետրվարի 20-ը ջրբաժան է, ամենավճռականն ու անհաղթահարելի: Արցախում ում էլ հարց տաս, թե ինչ է կատարվել անցած ամիսներին, կասի՝ փետրվարի 20-ին բաժանվել ենք Ադրբեջանից, իսկ նրանից հետո... Նրանից հետո թող երկրի տերերը հաստատեն մեր որոշումը: Իսկ պիտի՞ հաստատեն: Դա կարետր էլ չէ: Կարետրն այն է, որ մենք ենք մեզ բաժանել:

Այս ասում է՝ արցախցին մեծ ու փոքր, ղեկավար ու շարքային, մի բարձր ու մեծ Արցախական աշխարհ եւ նրա հետ եւ խորհրդային Հայաստանը, Ափյուռքը, ամբողջ հայ ժողովուրդը՝ ուր էլ որ կա:

1965-66 թվականներին մենք՝ Ղարաբաղի մի շարք աշխատողներ, ուղքի էինք ելել, միութենական ղեկավարությանն ստիպեցինք ուշք դարձնել աղորձաճանական շովինիզմից խեղդվող մարզի վրա:

Բայց այն ժամանակ մեզ հետ չէր ժողովուրդը: Մեզ հետ չէին նույնիսկ մեր գործընկերները: Այդ պատճառով էլ շարժումը խեղդվեց...

65-ին մենք գոնե մի խումբ էինք եւ համարձակվել էինք ելնել բացահայտ կռվի: 45-ին հորհրդային Հայաստանի ղեկավար Գրիգոր Հարությունյանը միայնակ նամակ էր գրել Ստալինին, որպեսզի սա Լեռնային Ղարաբաղը միացնի Հայաստանին: Միայնակ, առանց այդ մասին որեւէ խոսք ասելու նույնիսկ իր բյուրոյի անդամներին: Եվ Ստալինն Ադրբեջանի ղեկավար Բաղիրովին էր ուղարկել նամակը: Ուղարկել էր, որպեսզի այն ճիվաղը Ղարաբաղը հայաթափ անելու միջոցներ հայթայթի:

Փոխվել են ժամանակները, փոխվել են մարդիկ: Վերակառուցումը Ղարաբաղի հիմնահարց չի ստեղծել, բայց այն արեւերես է հանել եւ նրա տերն է դարձրել Ղարաբաղի հայությանը, ամբողջ հայ ժողովրդին, այս արեւի տակ ապրող բոլոր լուսամիտ մարդկանց: Նման դեպքում արդեն անհնար է, որ հիմնահարցը չլուծվի:

բարերի ու մնացած հուշարձանների համար: Եվ Արցախն արդեն իրենց խոր քիկուճքն էին համարում: Հասկանալի՞ է. եթե ստիպված լինեն նահանջել, կգիշեն վերջին թվարկածները, եւ Արցախը կմնա իրենցն ու իրենցը, - այս էր նրանց ռազմավարական ծրագիրը:

Հիմա դրություները փոխվել է. մենք ամենայն հնարավորություն ունենք մերկացնելու տգիտությունն ու հակագիտությունը, հրապարակելու եւ պաշտպանելու մեր ճշմարտությունը: Եվ ի՞նչ եք կարծում, այս էլ արցախական շարժման շնորհն է. թե չէ, Վերակառուցումն ու հրապարակայնությունն արդեն ավելի քան երեք տարեկան են, իսկ մենք խոսքի ազատություն ունենք միայն այս քանի ամիսներին:

5. Որպես պատմաբան, դու տեղյակ ես բոլոր հայկական կուսակցությունների ծագմանն ու ներկա վիճակին, որն, իմ կարծիքով, լուրջ փոփոխություններ է կրել, եւ այսօր հայրենիք-սփյուռք հարաբերության մեջ պետք է նորովի գնահատել նրանց դերն ու նշանակությունը, նկատի ունեն դաշնակցությունը:

Ես, իհարկե, ծանոթ եմ մեր քաղաքական կուսակցությունների ծագմանն ու պատմությանը: Սակայն, ոչ իմ մեղքով, արտասահմաններում երբեք ուղք չեմ դրել եւ այնքան էլ պարզ չեմ պատկերացնում սփյուռքահայ կուսակցությունների այսօրվա գործն ու վիճակը, քանի որ մասնույժ կցկալուր ու մեծ մասամբ ոչ անաչառ տեղեկություններով անհնար է հասկանալ հարցի խորքն ու լայնքը... Մենք պարագայի եւ միշտ էլ հակված ենք մարդկանց մասին դատել ըստ նրանց վարքի եւ ոչ թե կուսակցական պատկանելության: Ես ուղղակի այն համոզմունքն ունեմ, թե ամենահզոր կուսակցության տոմսն անգամ մարդու գրպանը մտնելով շատ քիչ քան կարող է փոխել նրա տիրոջ մեջ: Իսկ այս օրերին, շատերից լսելով, որ Սփյուռքում հայ բոլոր մարդիկ, բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները գնում են դեպի համազգային համերաշխության ու միասության, շատ եմ ուրախանում:

Ուրեմն, եղի՛չե Զարեհի այն հանճարեղ բանաձեւումը, թե մեր ժողովրդի միակ փրկությունը նրա հավաքականության մեջ է, ստանում է մի նոր երանգ եւս՝ հավաքականության եւ միաձույլ համերաշխության մեջ:

6. Բացի պատմաբանի լինելուց՝ դու գրող ես, հայտնի գրքերի հեղինակ ես կուզեի հատկապես նշել քո վերջին գիրքը՝ «Զրուցարանը», որ մեծ ընդունելություն գտավ Հայաստանում եւ Սփյուռքում: Հայտնի է, որ քո «Սարդարապատ» վեպն արգելված է: Ի՞նչ ճակատագիր է նրան եւ նմանատիպ գրքերին սպասվում վերակառուցման շրջանում:

Լույս է տեսել նաեւ «Զրուցարանի» Բ հատորը, որի մեջ խոսք է գնում մեր մշակույթի մասին՝ ամենահնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը: Իսկ «Սարդարապատը», որ գրվել ու տպագրության էր գնացել լճացման տարիներին, Վերակառուցման շրջանում, 1988 թ., չորս տարի շարված մնալուց հետո

ցրվել էր: Հիմա նորից շարունակ են: Երեւի լույս կտեսնի:

Այս առթիվ ի՞նչ կուզենայի ասել, երանի՜ թե ամեն ինչ լինի իր ժամանակին: Թե չէ ընթերցողը պիտի գարձանա՝ այստեղ ի՞նչ կա, որ արգելք էր դարձել տպագրության, չէ՞ որ հիմա դրանից ավելի դաժան ճշմարտություններ ենք լսում ու ասում: Այո՛, լսում ու ասում ենք, բայց չէ՞ որ ես այդ գիրքը գրել եմ այն ժամանակ, երբ մթնոլորտում ուրիշ կարգախոսներ էին տիրական:

«Սարադարապատի» օրին է նաեւ մեր անվանի գրող Սերո Խանգաղյանի «Անդրանիկ» վեպը: Արդեն որերորդ տարին իր բախտին է սպասում Անդրանիկ գործարարի կյանքի ու գործունեության փաստաթղթերի ժողովածուն:

Կար ժամանակ, ախունդովներն ու ալիեները իրենց Բաքվում փոշտացնում էին, եւ դա մեր երեւանում քաղաքականություն էր դառնում: Չես հասկանում՝ հիմա՞ ինչ կա, եւ ո՞վ է ասել, թե մենք մեր յուրաքանչյուր քայլը պարտավոր ենք համաձայնեցնել նրանց հետ, ովքեր այնքան էլ չեն ուզում, որ մենք այս աշխարհում անսայթաք գնանք մեր ճանապարհը:

Ասում են՝ տպագրության արժանի ամեն գիրք վաղ թե ուշ կտպագրվի: Ուշ կամ ուշացած՝ միշտ էլ հեղինակի մեջքն է կոտրում, իսկ վաղ՝ ոչ ոքի պետք չէ: Լավ է՝ ամեն գիրք, որ արժանի է տպագրության, տպագրվի ժամանակին:

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Հարցազրույցը վարողի ինքնությունը բացահայտված չէ (ծան.-հրատ)

քարերի ու մնացած հուշարձանների համար: Եվ Արցախն արդեն իրենց խոր քիկունքն էին համարում: Հասկանալի՞ է. եթե ստիպված լինեն նահանջել, կզիջեն վերջին թվարկածները, եւ Արցախը կմնա իրենցն ու իրենցը,- այս էր նրանց ռազմավարական ծրագիրը:

Հիմա դրությունը փոխվել է. մենք ամենայն հնարավորություն ունենք մերկացնելու տգիտությունն ու հակագիտությունը, հրապարակելու եւ պաշտպանելու մեր ճշմարտությունը: Եվ ի՞նչ եք կարծում, այս էլ արցախական շարժման շնորհն է. թե չէ, Վերակառուցումն ու հրապարակայնությունն արդեն ավելի քան երեք տարեկան են, իսկ մենք խոսքի ազատություն ունենք միայն այս քանի ամիսներին:

5. Որպես պատմաբան, դու տեղյակ ես բոլոր հայկական կուսակցությունների ծագմանն ու ներկա վիճակին, որն, իմ կարծիքով, լուրջ փոփոխություններ է կրել, եւ այսօր հայրենիք-սփյուռք հարաբերության մեջ պետք է նորովի գնահատել նրանց դերն ու նշանակությունը, նկատի ունեն դաշնակցությունը:

Ես, իհարկե, ծանոթ եմ մեր քաղաքական կուսակցությունների ծագմանն ու պատմությանը: Սակայն, ոչ իմ մեղքով, արտասահմաններում երբեք ուր չեմ դրել եւ այնքան էլ պարզ չեմ պատկերացնում սփյուռքահայ կուսակցությունների այսօրվա գործն ու վիճակը, քանի որ մամուլի կցկտուր ու մեծ մասամբ ոչ ամաչառ տեղեկություններով անհնար է հասկանալ հարցի խորքն ու լայնքը... Ամեն պարագայի ես միշտ էլ հակված եմ մարդկանց մասին դատել ըստ նրանց վարքի եւ ոչ թե կուսակցական պատկանելության: Ես ուղղակի այն համոզմունքն ունեմ, թե ամենահզոր կուսակցության տոմսն անգամ մարդու գրպանը մտնելով շատ քիչ քան կարող է փոխել նրա տիրոջ մեջ: Իսկ այս օրերին, շատերից լսելով, որ Սփյուռքում հայ բոլոր մարդիկ, բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչները գնում են դեպի համազգային համերաշխության ու միասնության, շատ եմ ուրախանում:

Ուրեմն, եղիշե Չարենցի այն հանճարեղ բանաձեւումը, թե մեր ժողովրդի միակ փրկությունը նրա հավաքականության մեջ է, ստանում է մի նոր երանգ եւս՝ հավաքականության եւ միաձուլյ համերաշխության մեջ:

6. Բացի պատմաբանի լինելուց՝ դու գրող ես, հայտնի գրքերի հեղինակ, ես կուզեի հատկապես նշել քո վերջին գիրքը՝ «Զրուցարանը», որ մեծ ընդունելություն գտավ Հայաստանում եւ Սփյուռքում: Հայտնի է, որ քո «Սարդարապատ» վեպն արգելված է: Ի՞նչ ճակատագիր է նրան եւ նմանատիպ գրքերին սպասվում վերակառուցման շրջանում:

Լույս է տեսել նաեւ «Զրուցարանի» Բ հատորը. որի մեջ խոսք է գնում մեր ղչակույթի մասին՝ ամենահնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը: Իսկ «Սարդարապատը», որ գրվել ու տպագրության էր գնացել լճացման տարիներին, Վերակառուցման շրջանում. 1988 թ., չորս տարի շարված մնալուց հետո

ցրվել էր: Հիմա նորից շարուն են: Երեւի լույս կտեսնի:

Այս առթիվ ի՞նչ կուզենայի ասել, երանի՞ թե ամեն ինչ լինի իր ժամանակին: Թե չէ՝ ընթերցողը պիտի գարմանա՝ այստեղ ի՞նչ կա, որ արգելք էր դարձել տպագրության, չէ՞ որ հիմա դրանից ավելի դաժան ճշմարտություններ ենք լսում ու ասում: Այո՛, լսում ու ասում ենք, բայց չէ՞ որ ես այդ գիրքը գրել եմ այն ժամանակ, երբ մթնոլորտում ուրիշ կարգախոսներ էին տիրական:

«Սարաղարապատի» օրին է նաեւ մեր ամվանի գրող Սերո Խանգաղյանի «Անդրանիկ» վեպը: Արդեն ո՞րերորդ տարին իր բախտին է սպասում Անդրանիկ գորավարի կյանքի ու գործունեության փաստաթղթերի ժողովածուն:

Կար ժամանակ, այսուհովներն ու ալիեները իրենց Բաքվում փոշտացնում էին, եւ դա մեր Երեւանում քաղաքականություն էր դառնում: Չես հասկանում՝ հիմա՞ ինչ կա, եւ ո՞վ է ասել, թե մենք մեր յուրաքանչյուր բայլը պարտավոր ենք համաձայնեցնել նրանց հետ, ովքեր այնքան էլ չեն ուզում, որ մենք այս աշխարհում անսայթաք գնանք մեր ճանապարհը:

Ասում են՝ տպագրության արժանի ամեն գիրք վաղ թե ուշ կտպագրվի: Ուշ կամ ուշացած՝ միշտ էլ հեղինակի մեջքն է կոտրում, իսկ վաղ՝ ոչ ոքի պետք չէ: Լավ է՝ ամեն գիրք, որ արժանի է տպագրության, տպագրվի ժամանակին:

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Հարցազրույցը վարողի ինքնությունը բացահայտված չէ (ծան.-հրատ)

ԶՐՈՒՅՑ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԻ ՀԵՏ

Բանաստեղծ Հրաչյա Բեգլարյանը գրույց ունեցավ մեր հայրենակից գրող ու պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանի հետ, երբ արդեն նշվել էր նրա 70-ամյակը, ինքը լսել էր ընթերցողների շնորհավորանքի ջերմ խոսքերը, ընկեր-բարեկամների սրտազին բարեմաղթանքները, եւ մնում էր վերստին դառնալ գրասեղանի մոտ, շարունակել իրն ու սովոր գործը, որ Արցախապատումն է՝ գրական-գեղարվեստական, թե պատմագիտական:

- Լավ անցավ, Բագրատ Արշակովիչ,- ասաց Բեգլարյանը: - Երեւի շատ էիր կարոտել Արցախական աշխարհի խոսքին...

- Էլ ասում ես, շատ էի կարոտել, շատ: Լեզուս կապ էր ընկել, երեւի զգում էին դա եւ իրենք էին խոսում, ասում այնքան անուշ խոսքեր, որոնք հասարակ մարդուն կպահեն էլի յոթամասուն տարի:

- Դե, իրենք էլ էին կարոտել, բոլորը հին ծանոթներից ու բարեկամներից մինչեւ նորերն ու նորագույնները, որոնք չեն տեսել, բայց լսել են, կարդում են, գիտեն ինչ-որ չափով:

- Շատ են շնորհակալ այս ամենի համար: Իհարկե, գիտեմ, որ սկզբում, կենտրոնում, ամենուրեք Գրողների միությունն է եղել իր ամխոնք, ամենակարող ու տաղանդավոր նախագահով, որ իմ կրտսեր եղբայր Վարդան Հակոբյանն է, կողքին էլ՝ դու, Գուրգենը, մեր հին ու նոր զրչակիցները: Բայց չէ՞ որ ամենուրեք զգացվում էր ներկայությունը մեր հարազատ իշխանության, առաջին անգամ ունեցած հարազատ իշխանության կամեցողությունն իրեն գործող աջակցություն:

Հիշո՞ւմ ես, մեզ ընդունել էին պրեզիդենտը, վարչապետը, խորհրդարանի նախագահը, ցույց էին տվել իրենց վերաբերմունքը, խոսել Արցախական աշխարհի կռվի ու ձեռքերումների, այսօրվա ու վաղվա մասին եւ, երբ արդեն հաշվեկշռի էինք բերում լսածն ու տեսածը, մեր ավագ ընկեր Հրաչյա Հովհաննիսյանն իր գոհունակությունն արտահայտելու խոսք չէր գտնում, ասաց. «Մենք միշտ երազել ենք ունենալ այս տեսակ ղեկավարներ»:

- Դու էլ ասացիր՝ մեր ժողովրդին արժանի ղեկավարներ...

- Մեր ժողովրդին արժանի, այո: Հիշո՞ւմ ես, Հրաչյան տեսավ ու համոզվեց, որ այդ ժողովրդին արժանի լիելն էլ մեծ բան է: Մարտունիում մտավորականների հետ հանդիպելուց հետո ասում էր. «Մարդ աստծո, Ատեփանակերտում հիանալի էր, ասվող խոսքերն իմաստուն, ջերմ ու ազնվական: Մտածում էի՝ թե հանրապետության մայրաքաղաքն են հավաքվել Արցախի լավերը: Իսկ այդ մարտունեցիները, ինչ խելոք մարդիկ էին, սերն ու գորովն արտահայտելիս որքան նրբաճաշակ...»:

- Ես գիտեմ քո ապրած կյանքը, անցած ուղուն եմ ծանոթ եւ մտածում եմ, որ ունես սկզբունքներ, որոնցով առաջնորդվել ես միշտ, ամենուր, ամեն տեսակ հանգամանքներում: Չե՞ս հրապարակի նրանցից մի երկուսը:

- Սկզբունքներ՞ր: Կան, իհարկե: Դրանք ամենից առաջ ընտանեկան դաստի-

արակութունից եկողներն են, օրինակ՝ չստել, որ պիտի լինի մարդու էությունը՝ հասարակ հեռախոսագանգին պատասխանելուց մինչև գիտական կամ քաղաքական ամենաբարդ հարցերի մեկնաբանությունը: Իսկ չստել բառն ինքնին այնքան հոմանիշներ ու տարբերակներ ունի, ասենք՝ չկեղծել, չքծնել-չհաճոյանալ, առհասարակ չկեղծել ինքն իրեն, եւ այսքանից հետո եւ այսքանով հանդերձ՝ լինել մարտիկը ճշմարտության...

Ստեղծագործական կյանքում եւս սա պիտի լինի ամեն ինչի հիմքում, այլապես չի լինի ինքնություն-ինքնուրույնությունը, որ ամեն տեսակ ստեղծագործության հիմքն ու էությունն է:

Երբեք չեմ մոռանում վաղ մանկությանս օրերին ստացած դասերից մեկը, պապիս հարցրել էի՝ «Ո՞րն է աշխարհի ամենաքաղցր պտուղը»: Նա ծանր էր լսում եւ խոսելիս կղզողար: «Ամենաքաղցր պտուղն այն է, որ ինքդ ես աճեցրել՝ քո ծեռքով»: Այս խոսքն ականջին օղ դարձրած ուղղություն էր տալիս կյանքիս: Աշխարհի ամենաքաղցր անկյունն էլ այն տունն է, որ ինքս եմ կառուցել, ամենասխալ ուղիս՝ այն, որ ինքս եմ ընտրել, գցել առաջին քայլերը... Երանի թե կարողանայի ասել նաեւ՝ ամենալավ գիրքն էլ այն է, որ ինքս եմ գրել... Սակայն այստեղ կա միփթաբական մի բան, այդ գրքի մեջ ինքս եմ ամբողջովին, անմնացորդ... Չէ՞ որ հենցն ասում են՝ ամենդադիր լեռուք, կար իմ այս էր: Կար, որ կարողությունն էր, հնարավորությունների դրսևորումն ամօնացորդ:

- Բագրատ Արշակովիչ, մի բան հարցնեմ, ամոթ չլինի... Այստեղ Ստեփանակերտում, աշխատել ես երկար ժամանակ, միշտ էլ վերելների աչքի առաջ: Հետո էլ Երեւանում ես մկատելի ծառայություն ունեցել: Վերելները նշե՞լ են որելել կերպ: Որքան հիշում եմ...

- Խորամանկ հարց ես տալիս. հա: Գիտես, որ իսկական ծառայություններս գրականությանը՝ նշվել են. «Թարթառ» վիպակն արժանացել է միութենական «Դրուժբա Նարոդով» հանդեսի մրցանակին, եւ «Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում» ուսումնասիրության համար էլ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան է գովեստագիր տվել...

- Չէ, կառավարական պարգևի մասին է խոսքս:

- Իբր չգիտես, էլի:

- Գիտեմ, ուզում եմ մեր ընթերցողն էլ իմանա:

- Երելի լսած կլինես, որ մեր հայրենակիցներից ոմանք դժգոհ են «Արցախյան գոյապայքարը» գրքից, նույնիսկ նրա դեմ հրապարակային ելույթ ունենալու փորձեր են արել:

- Լսել եմ: Ասում են՝ 60-ականների դեպքերն արտացոլող էջերում իրենց ծուռումուռ դեմքերն են տեսել...

- Եվ գտնում են, որ հայելին է ծուռումուռ:

- Բայց ես եւ դու, Հրաչիկ Եղբայր, այդ հայելու որակը պարզելու համար ոչ նոր փաստաթղթերի կարիքն ունենք, ոչ անկողմնակալ վկաների: Երբ դեպքերի անմիջական հետքերով գրել էի նրանց ընդարձակ արժանագրությունը, շուրջ 150 էջանոց մի գիրք, դու եւ մյուս ականատես, շատ հաճախ իրողություն-

թել է 9-րդ դարում եկած 200 հազարանոց արաբական բանակի թուրք զորավար Բուդային...

Թովմա Արծրունին ասում է թուրք Բուդայի 200 հազարանոց զորաբանակը մի ամբողջ տարվա ընթացքում 28 անգամ գրոհեց Գտիչի վրա եւ միշտ էլ ջարդվելով ետ սողաց...

Մեր օրերից էլ ապագային լուր կհասնի, որ թուրքաց խաժամուժը՝ թիկունքում ունենալով Օսմանլուի ու մահմեդական աշխարհի ամեն տեսակ զորակցությունը, յոթ տարի շարունակ կռիվ տվեց, փորձեց ժամանակի բոլոր տեսակի զենքերն ու առեւելի զինական ու քաղաքական մեքենայությունները: Սակայն պարտվեց գլխովին, որովհետեւ նրա դեմ կռվում էր իր հողը ու հայրենիքը պաշտպանող արցախցին, իր արժանապատիվ կյանքի եւ ազատության համար ոտքի ելած այն քաջազնական լեռնաստանը:

Փառք մեր հաղթապանծ զինվորությանը, ոտով-գլխով, մեծով ու փոքրով զինվորագրված արցախահայությանը, նրա առաջին հրամանատարից մինչև ետին զինվորականը, մեր կռվին սատար կանգնած ողջ հայությանը, որտեղ էլ այն կա, որտեղից էլ բերել է իր օգնությունն ու զինակցությունը:

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՈՒԲԱԲՅԱԼԻ ԴԵՏ
«Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն» թերթի
թրթակից Յաշա Բաբայանի հարցազրույցը

- Ընկեր Ուլուբաբյան, «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն» թերթը որոշել է աշխատանքային տարբեր բնագավառներ ներկայացնող մարդկանց հետ հարցազրույցներ տպագրել եւ, ահա՛, հերթը ձեզ է հասել:

- Լավ է, որ ինձ էլ է խոսք հասնում: Բայց նախապես կխնդրեի, որ այդ խոսքը հրապարակվի առանց էական միջամտությունների: Ամբողջ կյանքում առաջնորդվել եմ անխախտ մի սկզբունքով. ինձ կամ տպագրում են, կա մ չեն տպագրում:

- Անշուշտ, այդպես էլ կլինի, քանի համոզված եմք, որ դուք եք ձեր ստորագրության տերը:

- Դիմա սկսեմք մեր թերթից: Ուրախ եմ, որ Արցախի հին ու միակ պաշտոնական թերթը, ցավալի դադարից հետո, տպագրվում է: Բայց ինչո՞ւ «ԼՂ հանրապետություն» պիտի լինի: Ապա մինչեւ ե՞րբ ենք կառչած մնալու այդ օտարամուտ «Ղարաբաղից»: Զե՞ որ մեր նախնական, ազնիվ ու սուրբ Արցախը (ավելի ճիշտ՝ «Արծախը») համարյա ճանաչված է գիտական, պետական-քաղաքական, դիվանագիտական ու այլազան մակարդակներում, եւ մնում է, որ այն մեկընդմիջտ օրինականացվի, դառնա միակ պարտադիր գործածականը: Եվ դա՛ որքան շուտ, այնքան լավ:

- Դա մտածելու բան է: Բայց դուք երեւի չեք մոռացել, որ ժամանակին նրա խմբագիրն էք եղել:

- Մոռացել: Կենսագրությունը մարդու չմեռնող մարմինն է: Ո՞նց կլինի մոռանաս այդ մարմնի ամենակարեւոր մասը: Ինձ համար իսկապես ամենակարեւոր, որովհետեւ երիտասարդ էի, ինքնամոռաց նվիրված գործին: Ամենակարեւորը. նոր ժամանակ էր սկսվում, ստալինյան բռնապետությանը հաջորդելիք մարդավայել կյանքի, ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի ժամանակը:

- Բա ընդունված է այդպիսի ժամանակ համարել 60-ականների կեսերը:

- Դա թյուրիմացություն է: Երբ Ստալինը եւեւ էր եղել, դրան էլ հաջորդեց Բաղիրովի սատակելը, մեր մարզի բախտից էր, որ կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղարը Եղիշե Գրիգորյանն էր, ազնիվ մի հողեղեն, իր ժողովրդի ճակատագրի համար կյանքը դրած մի մարդ: Մարզկոմի երկրորդ քարտուղար դարձրեց Սարգիս Աբրահամյանին՝ արցախահայության ամենահեղինակավոր գործչին: Առանց չափազանցության՝ ամենահեղինակավոր: Պատկերացնո՞ւմ եք. մինչ այդ նա ընդամենը ժողկրթմարզբաժնավար էր եղել, սակայն ժողովրդի աչքում մարզի առաջին ղեկավարն էր, հետո գալիս էին ուրիշները՝ արդեն ըստ իրենց պաշտոնների: Այսպիսի հեղինակությունից սովորաբար իրենց հեռու են պահում մեծավորները: Իսկ Եղիշե Գրիգորյանը նրան տարավ նախ մարզգործկոմ, ապա դարձրեց երկրորդ քարտուղար ու հավատարիմ

թել է 9-րդ դարում եկած 200 հազարանոց արաբական բանակի թուրք զորավար Բուդային...

Թովմա Արծրունին ասում է թուրք Բուդայի 200 հազարանոց զորաբանակը մի ամբողջ տարվա ընթացքում 28 անգամ գրոհեց Գտիչի վրա եւ միշտ էլ քարոզվելով ետ սողաց...

Մեր օրերից էլ ապագային լուր կհասնի, որ թուրքաց խաժամուժը՝ թիկունքում ունենալով Օսմանլիկ ու մահմեդական աշխարհի ամեն տեսակ զորակցությունը, յոթ տարի շարունակ կռիվ տվեց, փորձեց ժամանակի բոլոր տեսակի զենքերն ու ահռելի զինական ու քաղաքական մեքենայությունները: Սակայն պարտվեց գլխովին, որովհետեւ նրա դեմ կռվում էր իր հողն ու հայրենիքը պաշտպանող արցախցիներ, իր արժանապատիվ կյանքի եւ ազատության համար ոտքի ելած այն քաջազնական լեռնաստանը:

Փառք մեր հաղթապան զինվորությանը, ոտով-գլխով, մեծով ու փոքրով զինվորագրված արցախահայությանը, նրա առաջին հրամանատարից մինչեւ ետին զինվորականը, մեր կռվին սատար կանգնած ողջ հայությանը, որտեղ էլ այն կա, որտեղից էլ բերել է իր օգնությունն ու զինակցությունը:

ծալ-ծալ մտավածքներով: Բայց որովհետև այդ նյութերն ստեղծվել են ամեն օր, այն բծախնդիր բարեխղճությամբ, որ իշխող է մեր պատմագիտության բնագավառին, դժվար թե թյուրիմացություն սպրդեր կամ հնարավոր դառնար որեւէ խնդրում: Ես կարող եմ հավատացնել նաև, որ, այսպես կոչված, հերոսներից կամ գործող անձներից յուրաքանչյուրը տերն ու պատասխանատուն է իր արած-չարածի, ասած-չասածի, այսինքն՝ ոչ ոք չի ազատվի իր կատարածի համար պատասխանատու լինելու պարտականությունից... որ այժմ գուցե տեսական, հարաբերական նշանակություն ունի, իսկ ապագայում, կամ ինչպես ասում են, ահեղ դատաստանի օրը, դրանով է ներկայանալու:

Եկատի ունենանք, որ «անհատական մոտեցումներ» կոչվածները շատ էլ անհատական չեն, այսինքն՝ իմ անծնականը չեն, այլ հասարակական միջավայրի արտահայտություններ են, համապատասխանում են քարոյական այն չափանիշներին, որոնցով մեր ազգն է առաջնորդվել դարեր շարունակ, եւ այսօր էլ առաջնորդվում է՝ առանց խղճի խաթարումների:

- Ինչպե՞ս եք պատկերացնում Արցախի խնդրի վերջնական լուծումը: Համաճարկային վեճ կարգախտների հետևող կազմակերպությունները միաժամանակ խոսում են եւ ազգերի ինքնորոշման իրավունքից, եւ այսպես կոչված տարածքային ամբողջականության օրինականությունից: Ո՞ւմ է ծառայում այս պարադոքսը: Ո՞ւմ շահերն է պաշտպանում այն:

- Լավ է այդ հարցը տվիք. ազգի ինքնորոշման իրավունք եւ երկրի, պետության տարածքային ամբողջականություն: Մեր շատ թե քիչ խելամիտ դիվանագետները քանի՞ ցս ապացուցել են, որ այդ երկու սկզբունքներն իրար չեն հակասում. տարածքային ամբողջությունը պետք է պաշտպանել արտաքին վտանգներից եւ ոչ թե ներսից անցատվողին, ինքնորոշման իր իրավունքից օգտվել ցանկացողին: Բայց Արցախն Ադրբեջանի ամբողջությունից դուրս էր գտնվում 1990-ի գարնանից ի վեր: Հիշո՞ւմ եք՝ այդ թվականի ապրիլի 3-ի ԽՆՅԱ Գերագույն խորհրդի հրամանագրով կարգ էր սահմանվում անկախացող ու Միությունից դուրս եկող հանրապետությունների համար: Հանրապետությունը կարող էր դառնալ անկախ եւ ինքնուրույն տնօրինել իր բախտը: Բայց նման իրավունք ստանում էին նաև անկախացող-բաժանվող հանրապետության ներսի ազգային միավորումները: Միությունից Ադրբեջանի բաժանվելու պահին անկախացել, նրանից անջատվել է նաև Արցախը, կազմել Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն, միջազգային գործող օրենքներով կառուցել իր պետական միավորը...

Տավոք, վերջին տարիների պետական ու դիվանագիտական միջոցառումներում Արցախի իրավունքներն, իբր թե, պաշտպանող քաղաքագետ ու դիվանագետ այրերը, քերանները ջուր արած են եղել, կամ էլ զինքները տված պարազրույցներին, անտեսել են իրավիճակն արդարացնող, Արցախի պետական սուբյեկտը միջազգային օրենքներով պաշտպանող կարգ ու կանոնը:

Մեր հանրապետության պրեզիդենտ, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանն իր վերջին (երանի դա վերջինը լինի) հողվածում ոչ առանց հպարտության նշում է, թե տեղի է ունեցել այնքան էլ ոչ ցավալի մի իրողություն. մենք Ադրբեջանին տանուլ

ենք տվել վերջին տարիների քարոզչական պատերազմը: Եվ իմաստուն պատմաբանություն է անում իր հանգստության համար, ասում է. «Ո՞րն էր ավելի նախընտրելի՞՝ պահել Ղարաբաղը եւ կորցնել քարոզչական պատերազմը, թե՞ կորցնել Ղարաբաղը եւ փայլուն հաղթանակ տանել քարոզչության ասպարեզում»:

Նայն ասեմ, որ այստեղ մեր պրեզիդենտը մի բացահայտ թյուրիմացություն է հրամցնում իր ընթերցողներին. քարոզչության ասպարեզում մենք տանուլ ենք տվել, դա չի նշանակում «պահել ենք Ղարաբաղը»: Քարոզչության մեջ տանուլ տալն այն է, որ անկարող ենք եղել քաղաքական ու դիվանագիտական շրջանակներին ցույց տալ, թե Ղարաբաղը մերն է օրինական կերպով, առանց այլեւայլության Ասկայն այն փաստորեն կորցրել ենք, այսինքն՝ դա այն վիճակն է, որ հիմա կա եւ իշխող է քարոզչական ասպարեզում: Այսօրինակ վիճակով էլ կարելի՞ է հպարտանալ: Այլ բան է, թե նախապես մեր ազատագրած-ինքնուրույն ու անկախ պետություն դարձած Արցախի իրավունքները բացատրած-պաշտպանած լինեինք նաև վերջին տարիների քարոզչության բնագավառում: Ուրիշ խոսքով՝ իրականացրած լիներ «Արցախ-Հայաստան» կազմակերպության անդամներից համառ պահանջը, որ արտահայտում էին իրենց հրապարակային ելույթներում ու բաց նամակներում, եւ դա էլ այնպե՞ս հավասարակշռությունից հանում էր պրեզիդենտին ու նրան շրջապատող անգործ գործիչներին:

Քարոզչության ասպարեզում տանուլ տված լինելով՝ պրեզիդենտը հիմա էլ գտնում է, որ մենք անգոր ու խեղճ ենք, պետք է Արցախն Ադրբեջանին հանձնենք ինչ-ինչ փոխզիջումների ծանապարհով, որպեսզի մեր հանրապետությունը ստանա բարեկեցիկ կյանքով, եվրոպալարի ապրելու:

Ամմիտ, բութ, անհեռատես մարդիկ անգամ տեսել ու համոզվել են, որ Ադրբեջանում հային սպանում են: Ուրեմն Արցախը ադրբեջանական սպանդանոցին տանք, որպեսզի մնացած Հայաստանը ապրի եվրոպալարի՝

Այս է մեր ղեկավարի բարոյական սկզբունքը:

«Կանչ», 29 հունիսի 1998թ.

խության պատմությունը:

Եվ եթե խոսք լինի «Զրուցարանը» վերահրատարակելու մասին, ապա ես հնարավորություն կունենամ մեր պատմության նորագույն շրջանի դրվագները եւս ներկայացնել, եւ այնտեղ կլինեն իմ տեսակետները՝ վերակառուցման արդարադատության ու հրապարակայնության սկզբունքների հետ համերաշխ:

3. Պատմությունը գրվում է ոչ միայն գրավոր աղբյուրների հիման վրա, այլև հնագիտական բազմազան նյութերի, նյութական մշակույթի, ճարտարապետության, ժողովրդի կենցաղի, բանահյուսության եւ այլ բնագավառների ընձեռած տվյալներով: Ես գրքի սկզբում հետեւել եմ նաեւ եվրոպացի մեծ մտածողի սկզբունքին՝ մեր լեզուն մեր պատմությունն է:

Պատմական իրակացության պատկերն ամբողջանում, համեմատաբար անսխալ ու անթերի է դառնում այս բոլոր բնագավառների տվյալների խորագրին ուսումնասիրությամբ:

Մեր պատմությունն իսկապես կողոպտվում է աշից ու ձախից, նույնիսկ ներսից: Ներսից, երբ հայրենի մասնագետներն են օտարում մեր ազգային պատմության ու մշակույթի հանրահայտ փաստերը: Գրսից ասում են՝ Գանձասարը հայկական ճարտարապետական հուշարձան չէ, ներսում էլ Էրեբունիից են հրաժարվում, կամ պնդում են, թե «Ուրարտուն» «Արարատ» չէ, որից էլ ծայր են առնում բազմաթիվ անհեթեթություններ:

Յիմա կարծես մթնոլորտը պարզվում է, եւ իր իրավունքներին տեր է դառնում արդար ճշմարտությունը՝ ինչպես հին ու միջնադարյան, այնպես էլ նոր ու նորագույն պատմության եւ մշակույթի բոլոր հիմնահարցերի վերաբերյալ:

4. Այո, պատմությունը մի անհողողող օրինաչափություն ունի. քաղաքակրթության հիմքերն ավետող, ազգերի գարգացման բնականոն ընթացքը խաթարող պետությունները կործանվել են. հիշենք Ասորեստանը, Խազարիան, միջնադարյան իրողություններից՝ սելջուկ թուրքերի ու թաթար-մոնղոլների տիրազերական տերությունները:

Յակառակը. մարդկային քաղաքակնության առաջընթացին բերած նպաստներն են, որ անմահություն են պարգևել ազգերին ու նրանց քաղաքական կյանքին: «Ցանկացած պայմանները» երեւի թե այնքան էլ վճռական մշակություն չունեն: Զէ՞ որ «ցանկացած պայմաններում» է մեր ժողովուրդը ծառայեց քաղաքակրթությանը եւ ստեղծեց իր ազգային ինքնուրույն ու ինքնատիպ դրոշմն ունեցող մշակութային ամանց գանձերը՝ դրանցով իսկ ապահովելով իր անմահությունը:

5. Ես ոչ մի շրջանաբաժանում չեմ կատարել: Եվ առհասարակ պարսպ գործ կլիներ հայոց մշակույթի պատմության համար օրինաչափություններ փնտրելը:

Մեր մատենագրությունը մատչելի կատարելիության հասավ 5-րդ դարում, միասնական պետության կորստից հետո: Ճարտարապետության այդ աստիճանը եղավ 7-րդ դարում, դարձյալ քաղաքական շատ անմխիթար պայմաններում: Ելութեան ի՞նչ հիմքեր կային մեր հայրենիների, խաչքարի ձեռագրական արվեստի լավագույն օրինակների ստեղծման համար: Մեր մշակույթի բազմադարյան պատմությունն առհասարակ հերքում է սովորական տրամաբանու-

թյան եւ այսպես կոչված, օրինաչափության:

Բ գրքի սկզբում իսկ ես իմ խնդիրն եմ համարել «ցույց տալ մեր ժողովրդի մշակութային կյանքի դասերը, նրանք առանձնահատկություններն ու արժանիքները եւ աշխարհի քաղաքակրթությանը մատուցած արժեքները՝ միշտ սկզբունք ունենալով մեր վաղմիջնադարյան հանրահայտ կարգախոսը՝ «չեղած բաներ չավելացնել, եղածները չնվազեցնել, այլ ամեն ինչ երեւան հանել ողջախոհ զգուշությամբ» (Ղազար Փարպեցի):

Երանի թե զոնե մասամբ կատարված լինի իմ երազանքը: Երանի թե ընթերցողն այս գրքի մեջ իմ աչքերով տեսնի իմ տեսածները, իր հայացքով ցուցադրի, քննի իմ ցուցադրածները: Իսկ եթե նաեւ վիճելու լինի ինձ հետ, ապա նրա համար միայն, որ այդ վեճից հառնի ճշմարտությունը:

Յիմա եթե դուք այլեւս հարցնելիք չունեք, ես ինքս ձեզ մի հարց տամ:

- Խնդրեմ:

- «Գրքերի աշխարհը» ե՞րբ է պայքար մղելու մեր գրքերի տպագրության որակի համար:

Իհարկե, ես տեղյակ եմ թերթի մի շարք ելույթներին, որոնցում խոսվել են սրբագրական սխալների ու թափփվածության դեմ: Այստեղ խոսքս տպագրական որակի մասին է, որի համար պետք է ճակատամարտ տալ ամեն համարում: Մի տեսք, թե ինչպես է լույս տեսել «Զրուցարանի» Բ հատորը: Դրա կազմին նայեք, թղթի որակին: Կողերն ասես ոչ թե կտրել, այլ գայլի բերանից են փախցրել:

Ես այն համոզման չեմ, թե մեր տպարանները գիրքը գեղեցիկ ու ճաշակով տպագրել չգիտեն: Պատահում է՝ ընտիր թղթի վրա, շքեղակազմ ու բարետես լույս է տեսնում մի բան, որն ամենանտիվ թղթի վրա մեքենագրելն անգամ ավելորդ շռայլություն պիտի համարվի: Բա սա՞ ինչպես է լինում:

Կարծում եմ՝ թերթը պիտի մեծ գրույց բացի այսօրինակ հարցերի շուրջ, այնպիսի գրույց, այնպես անգիջում, որպեսզի նրանից հետո հրատարակչությունները կայուն սկզբունքներ մշակեն տպագրության գնացող գրքի պոլիգրաֆիական հատկանիշների վերաբերյալ, եւ տպարաններն էլ իրենց պատասխանատու զգան դրանք անթերի իրականացնելու համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՎԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական մշակույթի արժաթե դարը.....	3
Պատմական ճշմարտությունը եւ նրա նոր վավերագրերը.....	5
Գիտ.....	10
Խաչքարի արցախյան դպրոցը.....	12
Արցախական աշխարհի պատմական հուշարձանները.....	16
Գոյապայքարի վավերագիրքը.....	18
Խոջալուն.....	23
ԼՂԻՄ կազմավորման մասին.....	25
Շոշի ու Շուշիի պատմական ակունքները.....	27
Երբ մոլորությունը ներկայացվում է որպես գիտության նոր խոսք.....	34
«Մաշտոց» գրքի լույսն ու ստվերները.....	37
Հայոց պատմության աղբյուրները.....	44
«Լրաբեր» հանդեսի խմբագրությանը.....	51
Որքան կարելի է հրատարակությունը, նույնքան ցավալի են նրա վրիպակները.....	54
Կետրկովը եւ յուրայինները՝ իմ թողուններում.....	65
Հայոց Արեւելից կողմանց երկու Տիգրանակերտները.....	111
Շուշին հայության բնօրրան.....	114
Ինչպե՞ս եղավ, որ Լեռնային Ղարաբաղը առնվեց Մովսեսական Աղբյուրանի սահմանների մեջ.....	121

ԲՎԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ՀՈՒՊԱՐԱՎԱՆՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մի՞թե այս անգամ էլ.....	138
Հայոց նոր պետականության 75 տարին.....	144
Երկու շաբաթ Աթենքում եւ Կիպրոսում.....	150
Ազգի կենսունակության գաղտնիքները.....	167
Արցախյան հարցի սկզբնավորումը.....	170
Մտեփան Ալաջաջյանի հետ (նրա ուշացած 70-ամյակի առթիվ).....	175
Մեզ հետ տանում ենք ծեր ցավն ու վճռականությունը.....	178
Պետություն կառուցելու ճանապարհին.....	184
Ռուս լրագրողը Շահեն Մեղրյանի մասին.....	190
Վիրավոր օգնության սպասող Ամարասը.....	192
Ձորավար Իվանյանի ինքնահատուկ սխրանքը.....	197

Ռուսաստանի խաղարար միջնորդության նոր տարբերակը.....	199
Մի ժողովուրդ, որ կոչվում է արցախահայություն.....	212
Երբ արհամարհվում է քննադատությունը.....	216
Փորձության օրերի խորհուրդը.....	222
Հաջո՞րդն ինչ է լինելու.....	229
Աստված մի կանչեք, երբ անարդար եք.....	237
Մեր զինամշանը մերը պետք է լինի.....	243
Բորբոքված վեճի ու կռվի մեջ ո՞վ էր մեղավոր.....	247

ԲՎԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

Սեկ ժողովուրդ ու մեկ գրականություն («Երեկոյան Երեւան» թերթի հարցերին պատասխանում է գրող, պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը).....	258
«Հայոց աշխարհ» թերթի թղթակից Հ. Կնյազյանի հարցազրույցը Բ. Ուլուբաբյանի հետ.....	263
«Ազատ օր» թերթի հարցազրույցը Բ. Ուլուբաբյանի հետ.....	267
Հարցազրույց Բ. Ուլուբաբյանի հետ.....	270
Ինքնահարցազրույց.....	280
Հողը ոչ-ոք ստորագրությամբ չի տալիս.....	284
Հարցազրույց Բ. Ուլուբաբյանի հետ.....	287
Ձրույց մեր հայրենակցի հետ (70-ամյակի կապակցությամբ).....	293
Բ. Ուլուբաբյանի հետ «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն» թերթի թղթակից Յաշա Բաբայանի հարցազրույցը.....	300
Վ. Մնացականյանի հարցազրույցը «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» գրքի շուրջը.....	305
Ձրույց գրող եւ պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանի հետ.....	310
«Գրքերի աշխարհ» թերթի թղթակցի հարցազրույցը Բ. Ուլուբաբյանի հետ.....	315

ԲԱԳՐԱՏ ԱՐՇԱԿԻ ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

**ՓՈՐՁՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԻ
ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ**

Խնբագիր՝ Վահրամ Բալայան
Սրբագրիչ՝ Արիս Գրիգորյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Թամար Հարությունյանի
Լուսինե Բաղդասարյանի
Բելլա Մինասյանի
Էջադրումը՝ Լուսինե Բաղդասարյանի
Կազմի ծեւավորումը՝ Ալվինա Առստամյանի

Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ, չափսը՝ 60x84/16:
Ծավալը՝ 20 տպ. մանուլ: Տպաքանակը՝ 250:

Տպագրվել է «Դիզակ պլուս» հրատարակչության տպարանում
Հ.Հակոբյան, 25
Ստեփանակերտ-2010